

**XARICI ÖLKƏLƏRİN MALİYYƏ,
PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ**
Dərs vəsaiti

UOT 336(100) (075.8)
KBT 65.26 (0) ya 73
R 84

Kitab Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Bank işi» kafedrasının müdiri, i.e.n., dosent **Ramiz Rzayev** tərəfindən rus dilindən tərcümə və redaktə edilmişdir.

Rudiy K.V.

R 84 Xarici ölkələrin maliyyə, pul və kredit sistemi: Dərs vəsaiti/ K.V.Rudiy-2-ci nəşri, düzəlişlər və əlavələrlə / rus dilindən tərcümə. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı – 2009.

ISBN 5 – 94735-059-9

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin maliyyə-kredit sisteminin quruluşu modeli təqdim edilir. İqtisadiyyatın müasir vəziyyəti xarakterizə edilir. Pul-kredit sisteminin yaranma mərhələləri, büdcə və maliyyə sistemlərinin qarşılıqlı təsiri xüsusiyyətlərinə nəzər salınır. Vergi sisteminin fəaliyyətinə təhlil verilir. Baxılan məsələlər üzrə nadir məlumatlar ilk dəfə vahid dərs vəsaiti çərçivəsində sistemləşdirilmişdir.

Kitabın birinci nəşri 2003-cü ildə «Xarici ölkələrin maliyyə-kredit sistemi» adı altında nəşr edilmişdir. Yeni nəşrində İtaliya və Avropa İttifaqının maliyyə-kredit sistemi fəsilləri əlavə edilmişdir.

Ali və orta ixtisas təhsili tələbələri, aspirantlar, maliyyə, iqtisadi xidmət işçiləri, mülkiyyətin bütün təsərrüfat formalarının subyektləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

UDK 336(100)(075.8)

BBK 65.26(0) ya 73

BAKI - 2009

© Рудый К.В., 2003
© Рудый К.В., 2004, с изменениями
© Тərtibat, ООО «Новое знание», 2003
© «İqtisad Universiteti», 2009.

GİRİŞ

İqtisadiyyatın uğurlu inkişafı, əsasən, dövlətin maliyyə-kredit vəziyyəti ilə müəyyənləşir. XXI əsrin əvvəllərində iqtisadi arxitektónikada maliyyə və kredit münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz bu zaman aydın olmuşdur ki, real ÜDM-in artımı, işsizliyin səviyyəsi, inflyasiyanın səviyyəsi, ödəniş balansının, valyuta kursunun və başqalarının vəziyyəti kimi əsas makroiqtisadi göstəricilərin optimal səviyyəsi ölkənin maliyyə-kredit sisteminin tarazlığından asılı olacaq.

1990-cı illərdə Meksika, Cənubi-Şərqi Asiya, Rusiya və digər ölkələrin maliyyə sferalarındakı böhranlar, kreditlərlə bağlı qeyri-stabillik maliyyə-kredit sisteminin belə struktur zərurətini təsdiq etdi. Əslində, bu struktur dövlətin iqtisadi proseslərinin effektiv dinamikasını təmin etməli idi. Bu mənada dünya iqtisadiyyatı liderlərinin – ABŞ-in, AFR-in, Fransa-nın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Kanada və Yaponiyanın maliyyə-kredit sistemləri daha müvəffəqiyyətli hesab olunur. Bundan başqa, keçid iqtisadiyyatına malik olan Rusiya da son illər özünün iqtisadi inkişaf imkanlarını nümayiş etdirmiş, hətta «G8» ölkələrinin elit qrupunda – böyük səkkizlikdə üzvlük almışdır. Avropa Birliyi də, öz növbəsində, dünya bazarındakı liderlik uğrunda Birləşmiş Ştatlarla aktiv rəqabət apararaq son onillikdə yeni status almış və bütövlükdə dünya maliyyə birliyinin inkişaf perspektivlərini təzahür etdirmişdir.

Kitabda dünyanın aparıcı ölkələrinin maliyyə-kredit sistemlərinin model quruluşunun xüsusiyyətlərinə xüsusi yer ayrılır. Məhz bu xüsusiyyətlər həmin ölkələrə dünya birliyində aparıcı mövqe tutmağa və həmin mövqeni onilliklər ərzində saxlamağa imkan vermişdir. Müxtəlif ölkələrin maliyyə-kredit sistemlərinin müqayisəli analizi, onların hər birinin üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının uçotu yeni minilliyin tələblərinə cavab verən maliyyə-kredit münasibətləri sistemini qurmaq imkanı verir. Həmçinin, dünya təsərrüfat əlaqələrinin

qloballaşma, inteqrasiya və beynəlmilləşmə prosesləri yerli maliyyə münasibətləri strukturunun unifikasiyasını tələb edir.

«Xarici ölkələrin maliyyə-kredit sistemləri» kursu beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətləri sahəsində mütəxəssislərin hazırlanma kompleksinə daxil edilir və qarışıq fənlər üzrə də biliklərin olmasını tələb edir. Bu, xüsusilə «Maliyyə nəzəriyyəsi» kursuna aiddir. Həmin kursda maliyyə, kredit və maliyyə-kredit sistemləri anlayışlarının izahı verilir.

Həm maliyyə, həm də kredit sistemləri digər iqtisadi kateqoriyalarla sıx əlaqədardır və onların öyrənilməsi tədris prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Belə ki, kredit sisteminin təkamülünün və müasir fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsi pul və valyuta sistemlərinin mahiyyətini başa düşmədən mümkün deyil. Həmin anlayışlar «Pullar, kredit, banklar», «Xarici iqtisadi fəaliyyətin maliyyə təşkili» və «Beynəlxalq valyuta kredit və maliyyə münasibətləri» kurslarında ətraflı şəkildə şərh olunur.

Maliyyə sistemi büdcə və vergi sistemləri ilə əlaqələrin qovuşuğunda yerləşir. Bu məlumat aparatı isə «Dövlət büdcəsi» və «Vergilər» kurslarının tədris mövzudur.

Dərs vəsaitinin strukturu dövlətin maliyyə-kredit sistemlərinin hissələri arasındakı məntiqi əlaqələrə əsaslanır. Hər bir fəslin birinci paragrafı ölkə iqtisadiyyatının dünya birliyindəki yerini göstərir və dövlətin müasir iqtisadi vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır. İkinci paragrafda kredit sisteminin elementləri nəzərdən keçirilir: mərkəzi bank, kommersiya bankları və digər kredit-maliyyə müəssisələri, onların təkamül prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və pul, valyuta sistemləri ilə qarşılıqlı təsiri. Hər bir fəslin üçüncü paragrafı dövlət maliyyəsinə – mərkəzi büdcəyə, yerli büdcələrə, dövlət müəssisələrinin xüsusi fondlarına və maliyyələrinə həsr olunmuşdur. Büdcə sistemlərinə və büdcə prosesinə bu paragrafda xüsusi diqqət ayrılmışdır. Hər bir fəslin son hissəsində maliyyə münasibətləri çərçivəsində büdcə sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə vergi sisteminin xarakteristikası verilmişdir. Hər bir fəsil özünü yoxlamaq üçün suallarla və biblioqrafiya ilə sona yetir. Müəllif kitabın

birinci nəşrinin redaktəsi üzrə konstruktiv tövsiyələrinə görə və «Dövlətin pul və valyuta sistemi» adlı 1.2. paragrafının müştərək işlənməsinə görə V.Drozdova minnətdardır. Müəllif həmçinin bu işin hazırlığında kömək göstərdikləri üçün Belarus Dövlət İqtisad Universitetinin, İndiana, Sirakyus və Orenona (ABŞ) universitetlərinin maliyyə və bank kafedralarının kollektivlərinə, N.Zaysa, Y.Kireyevə, V.Kravçenkoya, A. Kurlıpoya, İ.Novikova, D.Pankova, V.Tarasova, A.Uxova, M Fisenkoya, V.Şimova minnətdarlığını bildirir.

FƏSİL 1

DÖVLƏTİN MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

1.1.Maliyyə-kredit sistemi: mahiyyət və məzmun

«Maliyyə-kredit sistemi» iqtisadi kateqoriyası özündə maliyyə sisteminin və kredit sisteminin ayrı –ayrılıqda mövcud olan, lakin bir-birilə əlaqədar olan elementlərini birləşdirir. Həm maliyyə, həm də kredit sistemləri özlərinin yaranma mexanizmlərinə və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

1.1.1.Maliyyə sistemi: anlayışı və elementləri

«Maliyyə sistemi» anlayışı «maliyyə» anlayışının məntiqi davamıdır. **Maliyyə** təmiz gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə və dövlət funksiyalarının, genişləndirilmiş təkrar istehsalın yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdənqaçan fondların formalaşdırılması ilə bağlı pul münasibətlərini əks etdirir. Maliyyənin aşağıdakı əlamətləri var:

*maliyyənin yaranmasının zəruri şərti əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğudur;

*maliyyənin amiranə xarakteri. Bu əlamət maliyyənin mahiyyəti ilə bağlı mübahisəli məsələlərə aid edilir və maliyyə münasibətlərinə mütləq xarakter verən dövlətin aktiv iştirakını əks etdirir;

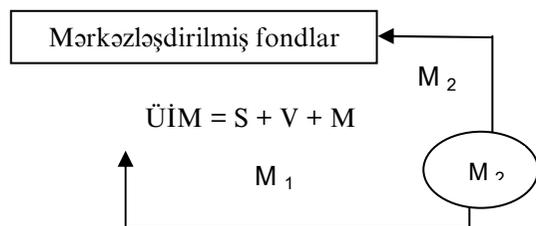
*bölüşdürücü proseslərin vasitəli ifadəsi.

Bu əlamətlərin birləşməsi maliyyə obyektini ayırmağa imkan verir. Maliyyə kimi maliyyə obyektini də müasir elmdə özünün izahı ilə bağlı birmənalı olmayan yanaşmalara malikdir. Maliyyənin klassik anlamına görə, maliyyə obyektini istehsal münasibətləri sistemində yaranan əlavə məhsuldur. Bununla bərabər, milli gəlir mərkəzləşdirilmiş fondların yeganə

formalaşdırılma mənbəyi deyil. Aydındır ki, müəssisənin gəliri yoxdursa, bu mənbənin nadir olması səbəbindən büdcə ayrılmaları da həyata keçirilməyəcək. Lakin büdcə, birincisi, sırf mərkəzləşdirilmiş fond deyil, gəlir vasitəsilə formalaşmayan başqa fondlar da var. İkincisi, büdcə yalnız gəlirdən ayrılan vergi daxilolmaları vasitəsilə formalaşmır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə gəlirdən gələn daxilolmalar dövlət büdcəsində üstünlük təşkil etmirlər.

Maliyyənin mahiyyətini açan əsas funksiyaları onun bölüşdürücü və nəzarət funksiyalarıdır.

Bölüşdürücü funksiya maliyyənin mahiyyətindən doğur. Bu funksiya təmiz gəlirin hərəkətini şərtləndirən iqtisadi münasibətləri, həmçinin onun tərkib hissələrə və ümumi məhsulun elementlərinə olan təsirini əks etdirir. İlkin və təkrar bölüşdürmələri fərqləndirirlər. Maliyyənin ilkin bölüşdürülməsi, bu iqtisadi kateqoriyanın tərifindən görüldüyü kimi, genişlənmiş təkrar istehsalı ifadə edir. Təkrar bölüşdürmə büdcənin gəlir hissəsinə və digər mərkəzləşdirilmiş fondlara köçürmələr yolu ilə dövlət funksiyasının yerinə yetirilməsinə kömək edir. Bunu ayarı olaraq şəkil 1.1-də müşahidə etmək olar.

Şəkil 1.1. Maliyyənin bölüşdürücü xarakteri:

ÜİM – ümumi icimai məhsul; S-istehsalın xərclənmiş vəsaitlərinin əvəzlənmə fondu; V- əmək haqqı fondu; M - əlavə məhsul (maliyyə obyekt); M(1)- əlavə məhsulun ilkin bölüşdürülməsi; M(2) - əlavə məhsulun təkrar bölüşdürülməsi.

Maliyyənin nəzarət funksiyası bölüşdürücü funksiya nəzərə alın ikinci tərtiblidir, çünki nəzarət funksiyası onun obyektini vasitəli şəkildə ifadə edir, ümumi icimai məhsulun və tə-

miz gəlirin bölüşdürülməsinə nəzarətdə təzahür edir. Mikro səviyyədə (müəssisələr) və makrosəviyyədə (dövlət) nəzarəti fərqləndirirlər.

Maliyyəni müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifatlara bölürlər: Subyektlərinə və onların məqsədlərinə görə:

*dövlət (kütləvi) maliyyəsi – pul formasında ifadə olunmuş və bir qayda olaraq, dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsinə və formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi münasibətlər toplusudur;

*şəxsi (xüsusi) maliyyələr - təsərrüfat subyektləri səviyyəsində maliyyə resurslarının formalaşdırılmasını və idarəetməsini təmin edən və daha çox pulla bağlı olan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

Dövlətin bazar münasibətlərinə müdaxilə səviyyəsindən asılı olaraq və ölkədə bazar mexanizmlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, maliyyə münasibətlərində dövlət və ya şəxsi maliyyələr üstünlük təşkil edə bilər. Dövlət maliyyələri aşağıdakılara ayrılır:

*büdcə münasibətləri özündə mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarının formalaşdırılması və bölüşdürülməsi üzrə münasibətləri birləşdirir. Bütün səviyyəli büdcələrin ən üstün formalaşdırılma mənbələrindən biri kimi vergi münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

*xüsusi dövlət fondlarının maliyyələri;

*dövlət krediti;

*dövlət sığortası;

*həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sferasının dövlət müəssisələrinin maliyyəsi.

Şəxsi maliyyəyə aşağıdakılar daxildir:

*korporativ maliyyədə maliyyə münasibətlərinin əsas subyekt rolunda korporasiya (müəssisə) çıxış edir və onun məqsədi, bir qayda olaraq, istehsalın təmin edilməsidir;

*bank maliyyəsinin əsas subyekt bank müəssisələridir.

Onlar kredit və digər vasitəli funksiyalara istiqamətlənmişlər;

**investisiya* şirkətlərinin maliyyəsi. Onların əsas fəaliyyəti investisiyadan ibarətdir. Belə şirkətlər rolunda həm korporasiyalar, həm də bank və qeyri-bank müəssisələri çıxış edə bilər;

**sığorta şirkətlərinin* maliyyəsi əsasən investisiya formalarından biri kimi sığorta işində mərkəzləşdirilmişdir;

**pul bazarındakı* maliyyə münasibətləri həyata keçirilən əməliyyatların qısa zaman müddəti ilə fərqlənir;

**valyuta bazarındakı* maliyyə münasibətləri, bu münasibətlərin həm subyektlərində, həm də obyektində olan özünəməxsusluqla təzahür olunur (müxtəlif ölkələrin pul vahidləri).

Bu təsnifat əlamətində dolayısı ilə maliyyə tipologiyasının digər prinsipləri nəzərdən keçirilir.

Müddətlərə və uyğun məqsədlərə görə:

***kommersiya maliyyəsi**, kommersiya maliyyə resursları istehsalın təmin edilməsi üçün qısamüddətli kapitalı (1 ilə qədər), başqa sözlə dövriyyə kapitalını təmsil edir;

***investisiya maliyyəsi**, investisiya maliyyə resursları əsas fondların fəaliyyəti üçün zəruri olan uzunmüddətli kapitalı təmsil edir.

Əməliyyatların həyata keçirilmə sferasına görə:

***daxili maliyyə** - maliyyə münasibətləri subyektlərinin rezidentliyə məhdudlaşmışdır. Onlar həm də dövlət maliyyəsi kimi yox, dövlətin maliyyəsi kimi müəyyənləşdirilir;

***xarici maliyyə** - müxtəlif ölkələrin maliyyə münasibətləri subyektlərinin iştirakını nəzərdə tutur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin maliyyəsi ayrı-ayrı ölkələrin və onların subyektlərinin xarici maliyyə əməliyyatlarında üstünlükləri və çatışmazlıqları nöqtəy-nəzərdən iştirakı ilə və bir qayda olaraq, həmin ölkənin ərazi sərhədləri çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri müxtəlif ölkələrin və onların subyektlərinin beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı maliyyə əməkdaşlığını nəzərdə tutur və öz maliyyə maraqlarını müdafiə edən müxtəlif ölkə qruplarının yaradılma imkanını nəzərdə tutur. Dünya maliyyəsi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında və koalisiyalarında müxtəlif ölkələrin iştirakı zamanı onların

maliyyə cəhətdən qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini – həm millidən üstün statusa (dünyəvi və ya regional), həm də tövsiyə statusuna malik olan xüsusiyyətləri meydana çıxarır.

Maliyyə münasibətləri dövlətin və müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdənqaçma pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Maliyyə münasibətlərinin xüsusilaşmış və qarşılıqlı əlaqəli sfera və hissələrinin toplusu maliyyə sistemini əmələ gətirir. Maliyyə münasibətlərinin iki sferasını ayırırlar: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdənqaçma maliyyələr.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə dövlət büdcəsi, büdcədənqənar fondlar, dövlət sığortası, dövlət krediti aiddir.

Mərkəzdənqaçma maliyyə dedikdə, müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlanı bilən müəssisə maliyyəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, maddi istehsal müəssisələrinin maliyyəsi və qeyri-istehsal sferasının müəssisə və təşkilatlarının maliyyəsi və ya dövlət müəssisələrinin maliyyəsi və digər mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi bu qəbildəndir.

Xarici ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdənqaçma maliyyə sferalarına daxil olan hissələrin yalnız bəzilərini ayırmaq qəbul olunmuşdur. Belə ki, xarici ölkələrin maliyyə sistemlərinə aşağıdakı elementlər daxildir:

*dövlət büdcəsi;

*yerli maliyyələr;

*xüsusi büdcədənqənar fondlar;

*dövlət müəssisələrinin maliyyələri.

Dövlət büdcəsi – milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin əsas vasitəsidir. Ölkənin milli gəlirinin 40%-ə qədəri maliyyə sisteminin bu hissəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülür. Dövlət büdcəsində iri gəlirlər və siyasi, sosial-iqtisadi baxımdan daha vacib ümumdövlət xərcləri cəmləşdirilmişdir.

Dövlət büdcəsinin əsas **gəlirləri** vergilərdir, dövlət gəlirlərinin ümumi məbləğinin 70-90%-i onların payına düşür. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə dövlət büdcəsinə əsasən birbaşa vergilər daxil olur: fiziki şəxslərdən

tutulan gəlir vergisi, korporasiyaların gəlirindən tutulan vergilər və başqaları. İstisna təşkil edən ölkə Fransadır. Fransada dövlət büdcəsi əsasən əlavə edilmiş dəyərdən tutulan gəlir hesabına doldurulur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə dolayı vergilərdən dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin –ƏDV–nin, aksizlərin və gömrük rüsumunun formalaşdırılması üçün istifadə olunur. Zəif inkişaf edən ölkələrdə vergi sisteminin belə təşkilinə üstünlük verilməsi aydındır. Dolayı vergilər daxilolmaların stabil mənbəyidir. Məsələn, ondadır ki, vergi intizamı **olmadıqda** onlardan yayımaq imkanı yaranmır. Bundan başqa, əhalinin və müəssisələrin aşağı gəlirləri, o cümlədən onların azaldılması ilə bağlı müxtəlif alətlər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə birbaşa vergi qoyma sistemini tətbiq etmək imkanı vermir. Bu, vergilərin tam daxil olmasına, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Dövlət büdcəsinin **xərc hissəsi** hərbi məqsədlərlə bağlı maddələri, iqtisadiyyata müdaxilələri, dövlət aparatının saxlanması, büdcə sisteminin digər səviyyələrinin müdafiəsini, sosial xərcləri, inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə yardımlarını və kreditləri nəzərdə tutur.

Öz əhəmiyyəti baxımından ikinci maliyyə hissəsi **yerli maliyyə sistemidir**. Müasir şəraitdə istehsal qüvvələrinin inkişafının, elmi-texniki tərəqqinin, qloballaşdırma proseslərinin təsiri altında yerli hakimiyyət orqanlarının rolu və təsiri artır. Yerli maliyyə strukturu büdcə quruluşu ilə müəyyənləşir. O isə öz növbəsində, dövlət quruluşundan və dövlətin inzibati bölgüsündən asılı olur. Məsələn, ABŞ-da yerli maliyyəyə şərtlərin, qraflıqların, bələdiyyələrin büdcələri daxildirsə, AFR-da yerli maliyyəyə torpaq və icma büdcələri daxildir. Federativ dövlətlərdə yerli büdcələrin payına ümumdövlət maliyyə sisteminin bütün resurslarının 40%-dən 50%-ə qədəri düşürsə, unitar dövlətlərdə bu rəqəm təqribən 30%-dir.

Yerli büdcələrin gəlir hissəsinin əsas mənbəyi vergilərdir (əsasən əmlak vergisi). Bundan başqa yerli orqanların

büdcələrinə ali büdcə tərəfindən və eyni səviyyəli büdcə tərəfindən istiqamətlənən maliyyə resursları da daxil olur. Yerli büdcələrin xərcləri, əsasən iqtisadi və sosial infrastrukturun inkişafına yönəlmişdir.

Xüsusi büdcədənəkar fondlar özünəməxsus maliyyə hissəsi əmələ gətirir. Belə fondlar müəyyən müstəqilliyə malik olur, dövlət büdcəsindən ayrı olur və bilavasitə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən, ayrı-ayrı hallarda isə yerli hakimiyyət tərəfindən idarə olunur. Bunlara sosial sığorta fondu, pensiya fondu və digər məqsədli fondlar aiddir. Xarici ölkələrdə istifadə olunan xüsusi fondların ən parlaq nümunəsi sosial sığorta fondudur. Sosial sığorta fondları birbaşa vergi qoymanın spesifik formasını nəzərdə tutur. Sosial sığorta fondlarının formalaşdırılmasında muzzdlu fəhlələr, qulluqçular, sahibkarlar və dövlət iştirak edir. Lakin dövlətin payı, bir qayda olaraq, nisbətən az olur. Sosial sığorta fondlarının vəsaitlərinin 20%-dən 40%-ə qədəri fəhlə və qulluqçuların əmək haqlarından tutulmalar hesabına yaradılır. İnkişaf etmiş ölkələrdə iri xüsusi fondların sayı 30 - 80 arasında dəyişir. Xüsusi fondlar özlərinin istifadə istiqamətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər:

- *sosial;
- *iqtisadi;
- *elmi-tədqiqat;
- *kredit;
- *şəxsi və əmlak sığortası fondları;
- *hərbi-siyasi;
- *dövlətlərarası.

Xüsusi fondlar iki üsulla yaranır: xüsusi əhəmiyyət kəsb edən müəyyən xərclərin büdcədən ayrılması ilə və qanunverici orqanın xüsusi qərarı ilə.

Xarici ölkələrin maliyyə sistemlərində xüsusi fondlar mühüm yer tutur. Vəsaitlərin əsas hissəsi bu fondlarda mərkəzləşdirilir. Fransada xüsusi fondlar öz ölçülərinə görə dövlət büdcəsinə yaxınlaşır, Yaponiyada dövlət xərclərinin yarısından çoxu xüsusi fondlardan maliyyələşir, Böyük Britaniyada isə bu

rəqəm üçdə birdir. Xüsusi fondlar aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulmuşdur:

*yerli müəssisələrin maliyyələşdirilməsi, onlara maddi yardımın verilməsi, kreditləşdirilməsi üçün;

*xüsusi olaraq müəyyən edilmiş mənbələr hesabına və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə alınan cərimələr hesabına təbiəti müdafiə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi;

*yardımların, təqaüdlərin ödənilməsi, bütövlükdə infrastrukturun maliyyələşdirilməsi və yardımların verilməsi;

*xarici dövlətlər də daxil olmaqla xarici partnyorların kreditləşdirilməsi.

İlkin olaraq fondların vəzifəsi konkret tədbirlərin maliyyələşdirilməsi idi. Sonralar isə onlar maliyyə qeyri-stabil-liyi dövründə hökumətlərin əl atdığı ehtiyat rolunu oynamağa başladılar, yəni maliyyə sisteminin dayanıqlığının və manevr etmə qabiliyyətinin artırılması üçün istifadə olunmağa başladılar. Dövlət büdcəsi ilə müqayisədə xüsusi fondlar daha az səviyyədə nəzarət olunur. Bu isə onların istifadəsini asanlaşdırır və hökumətlər tərəfindən onların artımına olan marağı yüksəldir.

Xüsusi fondların formalaşdırılma mənbələri əsasən onların reallaşdıracağı məsələlərin xarakteri və miqyası ilə müəyyən edilir. Bu və ya digər inkişaf mərhələsində ölkənin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti də mənbələrin müxtəlifliyinə və ölçüsünə təsir göstərə bilər. Xüsusi fondların formalaşdırılma mənbələri daimi, müvəqqəti ola bilər, həmçinin ölkənin inzibati-ərazi vahidlərinə görə fərqlənə bilər.

Fond vəsaitlərinin əsas mənbələri qanunverici hakimiyyətin müəyyən etdiyi xüsusi vergilər və rüsumlardır. Bir çox fondlar dövlət büdcələrinin və yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu vəsaitlər əvəzsiz yardımlar formasında və ya vergi daxilolmalarından tutulan məbləğlər formasında olur. Könüllü ödəmələr və borc vəsaitləri də xüsusi fondların gəlirlərini təşkil edə bilər.

Fond vəsaitlərinin xərclənmə istiqaməti onların təyinatından, iqtisadi cəhətlərindən və reallaşacaq proqramlardan

asılıdır. Vəsaitlərin bir hissəsi təsisçi fəaliyyətinə istiqamətlənir, o cümlədən qiymətli kağızlara yatırılır. Xüsusi fondlar maliyyə bazarlarının investorları və iştirakçıları kimi çıxış edə bilər. Məsələn bundadır ki, birincisi, pul vəsaitlərinin istifadəsi bir çox hallarda onların əmələ gəlmə müddəti ilə üst - üstə düşür, ikincisi, investisiyadan gələn gəlirlər fond xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əlavə mənbələridir.

Dövlət müəssisələrinin maliyyəsi müstəqil bir hissə əmələ gətirir. Onun yaranması bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin (Böyük Britaniya, Fransa, AFR) iqtisadiyyatında dövlət sektorunun inkişafı ilə əlaqədardır. Bu inkişaf İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha geniş miqyas almışdır. Müasir şəraitdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bir sıra xarici ölkələrin iqtisadiyyatında dövlət sektoru ümumi milli məhsulun təqribən dördüdə bir hissəsini istehsal edir. Onun vəzifəsi öz spesifikasiyası etibarilə aşağı rentabelliyyətə malik olan və sahibkarlar üçün əlverişli olmayan mühüm istehsal sahələrinin (dəmiryolu, hava nəqliyyatı, elektroenergetika, qaz, kömür sənayesi və başqaları) inkişafı və saxlanması yolu ilə şəxsi təsərrüfata yardım göstərməkdir. Ümumiyyətlə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, dövlət müəssisələri əsasən iki sahədə mərkəzləşirlər. Bu, birinci növbədə, təkrar istehsal mexanizmi (yanacaq, energetika, qara metallurgiya, nəqliyyat, rabitə, su təchizatı və b.) üçün ümumi şərtlər yaradan əsas sahələrdir. Kifayət qədər gəlirli olmayan bu sahələrin texniki-iqtisadi səviyyəsi rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin aşağı olması ilə fərqlənir. İkincisi, bunlar birdəfəlik iri kapital qoyuluşlarının olmasını tələb edən və ilk dövrlərdə qeyri-rentabelli və ya azrentabelli sahələrdir. Belə sahələrin mənimsənilməsi şəxsi kapital üçün əlverişli deyil.

Təkrar istehsal prosesində dövlətin aktiv fəaliyyəti (dövlət müəssisələrinin maliyyə sistemlərinin yaradılma formasında) iqtisadiyyatda sahə uyğunsuzluğunun hamarlaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Dövlət yeni sahələri inkişaf etdirərək ictimai əmək bölgüsünün güclənməsinə kömək edir və «yeni»

yerlərdə, yəni iqtisadi cəhətdən geri qalmış rayonlarda yeni müəssisələr yaradaraq (istənilən sahələrdə), onların təsərrüfatçılıq etibarilə mənimsənilməsinə və bütövlükdə istehsal qüvvələrinin rəşional şəkildə yerləşdirilməsinə kömək göstərir. Hər iki halda dövlət müəssisələri sektoru milli daxili bazarın genişləndirilməsinə imkan yaradır və istehsalın ümumi miqyaslarının artırılması üçün əlavə stimulyaradır.

Öz mənsubiyyətinə baxmayaraq, dövlət müəssisələri onlara xas olan mülkiyyət formasında həmişə çıxış etmirlər. Məsələn, AFR və İtaliyada dövlət sektoru səhmdar şirkətlər şəklində mövcud olur və bir çox hallarda onların fəaliyyətində şəxsi kapital da iştirak edir. Dövlət müəssisələrinin təşkilinin səhmdar forması parlament, hökumət və ictimaiyyət tərəfindən onların fəaliyyətinə olan nəzarəti çətinləşdirir, lakin şəxsi kapitalla birləşməni asanlaşdırmır və belə müəssisələrin yənidən özəlləşdirilməsinə imkan yaradır. Lakin müəssisələrin mülkiyyət formasının dəyişilmə imkanı mahiyyətə təkrar istehsal prosesində dövlətin roluna təsir göstərmir. Məsələn, 1953-1967-ci illərdə İngiltərənin poladtökmə sənayesində milliləşdirilmənin ləğvi zamanı bu məhsulların qiyməti hökumət tərəfindən tənzimlənir və yeni investisiyalarla bağlı mühüm qərarlar da hökumət tərəfindən qəbul olunurdu. Beləliklə, dövlət müəssisələri şəxsi sahibkarlıq maraqları ilə ümummilli iqtisadi problemlər arasındakı ziddiyyətləri həll etmək cəhdini təmsil edir. Bununla belə, dövlət müəssisələrinin maliyyəsi maliyyə sisteminin əl bir hissəsidir ki, dövlət onun vasitəsilə milli gəlirin ilkin bölüşdürülməsində iştirak edir və bu müəssisələrdə yaradılan gəlirin müəyyən hissəsini öz əllərində toplayır.

Dövlətin maliyyə sistemi büdcə sistemi ilə və vergi sistemi ilə sıx əlaqədardır. Maliyyə sisteminin faktiki olaraq ilk iki elementi - dövlət büdcəsi və yerli maliyyələrin hissəsi kimi yerli büdcələr dövlətin büdcə sistemini əmələ gətirir. Müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinə daxil olan vergi ödənişlərinin toplusu da öz növbəsində vergi sistemini təşkil edirlər.

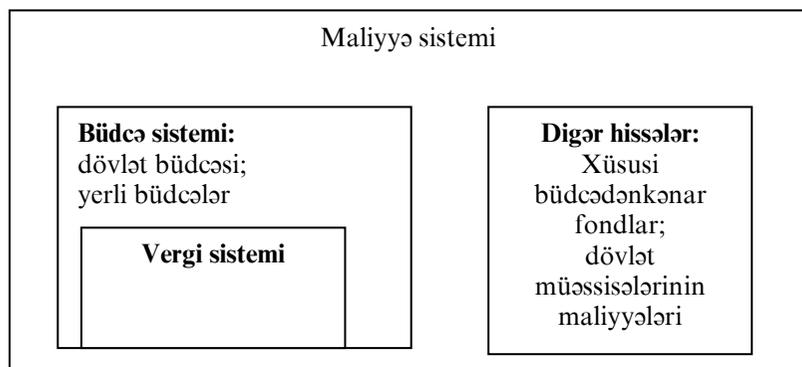
Dövlətin büdcə sistemi bütün səviyyəli büdcələrin əl bir toplusudur ki, müəyyən iqtisadi münasibətlərə və hüquqi normalara əsaslanan bir sistemi nəzərdə tutur. Büdcə sisteminin təşkili və quruluş prinsipləri ölkənin büdcə quruluşunu təmsil edir. Büdcə quruluşu birbaşa dövlət quruluşundan asılıdır.

Vergi sistemi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş və ödəyicilər tərəfindən müəyyən ölçüdə və müəyyən vaxtda həyata keçirilən məcburi və əvəzsiz ödənişlərin yığılması ilə bağlı iqtisadi münasibətlər toplusunu təmsil edir.

Maliyyə-kredit sisteminin ikinci ayrılmaz tərkib hissəsi kredit sistemidir. Maliyyə sisteminin maliyyəyə olan münasibətindəki kimi, kredit sistemi də kredit anlayışını inkişaf etdirir və konkretləşdirir. Kredit - borc kapitalının ödənişlik, geri qaytarılma, müddətlilik, təminatlılıq, məqsədli xarakter və diferensiallaşmış yanaşma prinsipləri ilə verilməsi zamanı kreditorla borcalan arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusunu nəzərdə tutur.

Geri qaytarılma prinsipi göstərir ki, borcalan aldığı məbləği geri qaytarmaq öhdəliyini öz üzərinə götürür və bu öhdəlik kredit müqaviləsində qeyd olunur. Bu prinsip birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn bundadır ki, əgər borcalan kredit müqaviləsində göstərilmiş məbləği qaytarmaqdan imtina edərsə, bu, kreditorun maliyyə dayanıqlığının pozulmasına və bütün kredit sisteminin dəyişilməsinə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə sistemini yaradan iqtisadi münasibətlər toplusu şəkil 1.2.-də göstərilmişdir.

Şəkil 1.2. Dövlətin maliyyə sistemi

1.1.2. Kredit sisteminin iqtisadi mahiyyəti

Ödənişlik prinsipi nəzərdə tutur ki, borcalan kreditordan aldığı pulu müəyyən faizlə (kredit haqqı ilə) geri qaytaracaq.

Müddətlilik prinsipi maliyyə resurslarının borcalan tərəfindən kreditora qaytarılmasında müddətliyi əks etdirir. Kredit müddətlilik prinsipinə görə qısamüddətli (1 ilə qədər) və uzunmüddətli (1 ildən çox) kimi təsnifatlana bilər.

Təminatlılıq prinsipi kreditora hüquq verir ki, borcalandan onun borcunu faizlə qaytarmaq öhdəliyinin təmin edilməsini tələb etsin. Bir çox hallarda təminat formasında daşınmaz əmlak obyektləri çıxış edir. Lakin 1997-ci ildə Yaponiyada daşınmaz əmlak qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi səbəbindən yaranan bank böhranı təminat portfelinin diversifikasiyasının zəruriliyini təsdiq etdi.

Kreditin məqsədli istifadə prinsipi borcalanın kreditordan aldığı vəsaitlərin istifadə olunacağı məqsədlərin kredit müqaviləsində müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Prinsipin tətbiq olunma səbəbi kreditorda əminlik yaratmaqdır ki, vaxtı çatanda borcalan borcu və faizi qaytara biləcək və

onun borc almaqla həyata keçirmək istədiyi məqsədlər potensial şəkildə mənfəət gətirəndir.

Kontragentlərin seçimində kreditörün və borcalanın *diferensiallaşdırılmış yanaşma prinsipi*. Kreditör bütün mümkün borcalanlar arasında seçim edərək, öz məbləğini maliyyə cəhətdən daha dayanıqlı olan, onda əminlik yaradan və kreditörün bütün tələblərinə cavab verən subyektə verir. Borcalan da özünün müddətlilik və ödənişlik şərtlərini əsas tutaraq kreditörü seçir.

Kreditin yaranmasının əsasını əmtəə-pul münasibətlərinin toplusu təşkil edir. Buna uyğun olaraq, kredit əmtəə və pul formasında çıxış edə bilər. Bank, kommersiya, istehlak, lizinq, ipoteka, beynəlxalq və dövlət kreditləri mövcuddur. Dövlət kreditinin kredit münasibətlərinə aid edilməsi bir çox maliyyəçilərdə şübhə yaradır. Onlar dövlət kreditini maliyyə sisteminin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirirlər. Dövlət krediti, bir tərəfdən, göstərilən prinsiplər əsasında kreditörə borcalan arasındakı klassik kredit münasibətlərini, dövlətin tərəflərdən biri kimi çıxış etdiyi münasibətləri nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirərək mərkəzləşdirilmiş fondların formalaşdırılması və bölüşdürülməsi üçün borc fondundan istifadə edir və bunlar da maliyyə münasibətləridir. Beləliklə, maliyyə və kredit münasibətlərinin qovuşduğunda yerləşən dövlət krediti kreditlə maliyyə arasındakı əlaqəni təsdiq edir. Bu əlaqə hər iki iqtisadi kateqoriyaya xas olan bölüşdürmə funksiyasının oxşarlığından da törəyir.

Kreditin mahiyyəti onun funksiyalarını üzə çıxarır. Bunlar yenidən bölüşdürmə funksiyası və nağd pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsi funksiyasıdır.

Bütün kredit münasibətlər toplusu kredit sistemini əmələ gətirir. Kredit sisteminin institusional tərifi də mövcuddur. Bu tərif kredit institutlarının toplusunu əks etdirir. Kredit sisteminin təşkilati strukturu mürəkkəb və qeyri-bircinsdir. Xarici ölkələrin əksəriyyətində kredit sisteminə milli qanunverici

ciliklə nizamlanmış üç səviyyə daxildir: mərkəzi bank, kommersiya bankları və digər xüsusi kredit-maliyyə müəssisələri.

Birinci səviyyə mərkəzi banklar və ya bəzən adlandırıldığı kimi, mərkəzi emissiya banklarıdır. Məsələn, ondadır ki, ölkənin qanuni ödəniş vasitələrinin emissiyasını həyata keçirməklə bağlı inhisarçı hüquq məhz mərkəzi banka məxsusdur. Mərkəzi bankların əsas məqsədləri pul kredit sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi və kommersiya banklarının stabil fəaliyyətidir. Ölkənin mərkəzi bankı öz statusuna uyğun olaraq aşağıdakı fomalarda təzahür edir:

*ölkə ərazisində pul emissiyası ilə bağlı inhisarçı hüquqdan istifadə edən, milli qızıl - valyuta ehtiyatlarını nəzərə alan və qoruyub saxlayan vahid emissiya mərkəzidir;

*dövlətin iqtisadi proqramlarını müdafiə etməyə, dövlət büdcəsinin kəsir kreditləşməsinə həyata keçirməyə və dövlətin qiymətli kağızlarını yerləşdirməyə borclu olan hökumət bankıdır;

*daxili ödəniş dövriyyəsinin və antiinflasiya siyasətinin, o cümlədən xarici kontragentlərlə əməliyyatların maneəsiz həyata keçirilməsinə cavabdeh olan milli pul sisteminin stabillik orqanıdır;

*banklar bankıdır, yəni likvid vəsaitlərin müvəqqəti kəsiri zamanı milli institutlara müəyyən şərtlər daxilində yəni-dən maliyyələşmək imkanı verən son mərhələli kreditordur;

*bank nəzarəti orqanıdır; mərkəzi bank bank fəaliyyətinin lisenziyasından, məcburi normativlərin müəyyənləşdirilməsindən, əmanətlərin sığortalanmasından, kredit institutları fəaliyyətinin hesabat analizindən, təftiş və yoxlamsından istifadə edərək bank sisteminin stabilliyini müdafiə etməyə, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarını qorumağa çalışır və bu zaman kredit müəssisələrinin operativ fəaliyyətinə qarışmır.

Mərkəzi bank üç əsas funksiyayı yerinə yetirir: tənzimləyici, nəzarətədiçi və informasiya-tədqiqat.

Mərkəzi bankın əsas funksiyası dövlətin monetar siyasətini reallaşdırmaqdır. Monetar siyasətin növündən asılı

olaraq, mərkəzi bankların əsas məqsədləri aşağıdakılar ola bilər: qiymətlərin stabilliyi, milli valyutanın dayanıqlığı, pul kütləsinin stabilliyi və başqaları. Monetar siyasətin dörd növü mövcuddur:

**valyuta rejiminin targetinqləşməsi (exchange – rate targeting).*

Bu strategiya müəyyən həcmli milli valyutanın daha aşağı inflasiyalı ölkə valyutasına nəzərən qeydiyyat formasını nəzərdə tutur. Alternativ qismində devalvasiyanın müəyyənləşdirilmiş faizi ilə dəyişmə kurslarının sürüşkən qeydiyyatı çıxış edə bilər. Məsələn, Fransa 1987-ci ildə öz valyutasını alman markasına bağlamışdır. Həmin dövrdə Fransanın inflasiyası 3% təşkil edirdi. Bu, Almaniya ilə müqayisədə 2% çox idi. 1992-ci ildə Fransadakı inflasiya indeksi 2%-ə düşmüş və hətta Almaniyaadakından da az olmuşdur. 1990-cı ildə İngiltərə funtun markaya nəzərən dəyişmə kursunu qeyd edərək, 1992-ci ildə inflasiyanı 10%-dən 3%-ə qədər azaltmışdır;

**pul kütləsinin targetinqləşməsi (monetary targeting).* Pul aqreqlərinin tənzimlənməsi vasitəsilə inflasiya səviyyəsini optimallaşdırmağa çalışan ölkələr arasında ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya var. Almaniya və İsveçdə bu rejim iyirmi il ərzində (1974-cü ildən başlayaraq) tətbiq edilmişdir;

**inflasiya səviyyəsinin targetinqləşməsi (inflation targeting).* Bu siyasəti reallaşdıran ilk dövlət Yeni Zelandiya (1990), onun ardınca Kanada (1991), Böyük Britaniya (1992), İsveç və Finlandiya (1993), Avstraliya və İspaniya (1994) oldu. Inflasiya səviyyəsinin məqsədli göstərici rejimi bir neçə elementdən ibarətdir. 1. Inflasiyanın konkret göstəricilərinin əldə edilməsi ildə bağlı ortamüddətli deklarasiya; 2. Inflasiyanın məqsədli parametrlərinin dövlət inkişafının uzunmüddətli konsepsiyasına daxil edilməsi; 3. Inflasiyanın optimal səviyyəsinin əldə edilməsi ilə bağlı ümumi strategiyada aralıq göstəricilərin, məsələn, pul kütləsinin rolunun azaldılması; 4. Cari vəzifələrə və planlara aşkarlıq vermək yolu ilə uzunmüddətli monetar siyasətin şəffaflığına nail olmaq; 5. infla-

siyanın məqsədli səviyyəsinə nail olmaq üçün Mərkəzi bankın təhtəhsabının artırılması;

**gizli göstəricinin targetinqləşməsi (monetary policy with an implicit but not an explicit nominal anchor).* Bu strategiyanın reallaşdırılmasının ən parlaq nümunəsi ABŞ və Avropa pul ittifaqıdır (2002-ci ildən başlayaraq). Gizli göstəricinin targetinqləşməsinin mahiyyəti gələcək inflyasiya səviyyəsinə kəskin nəzarət strategiyasının hazırlanmasından ibarətdir. Bu strategiya yaxınlaşan inflyasiyanın əlamətlərinin hərtərəfli monitorinqini, inflyasiya proseslərinin potensial təhlükəsinə qarşı «xəbərdarlıq zərbələrinin» hazırlanmasını və vurulmasını nəzərdə tutur.

Mərkəzi bank öz fəaliyyətində aşağıdakı alətlərdən istifadə edir.

Valyuta intervensiyası. Monetar tənzimlənmə orqanları valyuta bazarlarında intervensiyaları müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən dəyişmə kursunun saxlanması üçün və beynəlxalq ehtiyatların arzuolunan səviyyəsinin əldə edilməsi üçün həyata keçirir. Milli valyuta kursunun yüksəldilməsi üçün xarici valyutanın satışı, aşağı salınması üçün isə alışı həyata keçirilir. Valyuta intervensiyasının həyata keçirilməsinin müxtəlif üsulları var. Məsələn, ABŞ-ın Federal ehtiyat sistemi dövrü olaraq gizli intervensiyalar aparırsa, Almaniya Federal bankı və İngiltərə Bankı özlərinin bu tədbirdəki iştiraklarını geniş işıqlandırır ki, intervensiyaların həyata keçirilməsi üçün valyuta xərci azalsın. Bəzən mərkəzi bank bazarı «şifahi intervensiyalar» yolu ilə saxlamağa cəhd edir, yəni valyuta kursunun hərəkət tendensiyasına nəzərən özünün maraqlı olması barədə iştirakçıları məlumatlandırır.

Devalvasiya | revalvasiya. Milli valyuta kursunun devalvasiya yolu ilə tənzimlənməsi, yəni onun rəsmi kursunun əlaqələndirici valyutaya nəzərən aşağı düşməsi (revalvasiyada – kursun yüksəlməsi) sonradan rəsmi qeydiyyatı ilə birlikdə valyuta münasibətinin kəskin sıçrayışını və dəyişikliyinə nəzərdə tutur. Adətən, «devalvasiya» və «revalvasiya» terminləri

qeyd olunmuş dəyişmə kursu olan rejimin xarakteristikasında istifadə olunur. Üzən mexanizmdə kursun dəyişmə halında isə uyğun olaraq «qiymətdən düşmə» və «bahalaşma» terminləri tətbiq olunur.

Açıq bazardakı əməliyyatlar dövlətin qiymətli kağızlarının təkrar bazardakı alışından və ya satışından ibarətdir. Əgər mərkəzi bank açıq bazarda qiymətli kağızları satır, kommersiya bankları isə onları alırsa, onda kommersiya banklarının resursları da, uyğun olaraq onların müştərilərə borc vermək imkanı da azalır. Bu, dövriyyədəki pul kütləsinin azalmasına və uyğun olaraq, dəyişmə kursunun yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bazarda kommersiya banklarından qiymətli kağızlar alan mərkəzi bank onlara əlavə vəsaitlər verir və onların borc təqdim etməklə bağlı imkanlarını genişləndirir. Nəticədə pul kütləsi artır, valyuta kursu isə aşağı düşür. Açıq bazarda əməliyyatların köməyi ilə pul kütləsinin tənzimlənməsi nəticə etibarilə intervensiyaya bənzəyir və mübadilə kursunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Açıq bazarda mərkəzi bankın qarşılıqlı əks əməliyyatlarının uyğunlaşdırılması və tutuşdurula bilən ölçüdə intervensiyalar sterilləşmə adlanır və mübadilə kursunun dəyişməsinə baxmayaraq, pul kütləsinin həcmi saxlamağa imkan verir. «Açıq bazarda əməliyyatlar» termini ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da istifadə olunmağa başlamışdır. Burada dövlətin bu növ əməliyyatları daha geniş vüsət almışdır. 30-cu illərin əvvəllərində bu alət Böyük Britaniyada tətbiq olunmağa başlamış və İngiltərə Bankının siyasətində uçot əməliyyatlarının payını tədriclə azaltmışdır. Təqribən elə həmin dövrdə Almaniya Reyxsbankı da açıq bazarda əməliyyatların həyata keçirilməsinə başlamışdır.

Uçot norması. Uçot mexanizmi monetar tənzimlənmənin mühüm alətini təmsil edir. Bu mexanizmdə monetar tənzimlənmə orqanları öz kreditlərinin təqdim olunma məbləğini və şərtlərini dəyişdirmək yolu ilə ehtiyat pulların miqdarına və dəyişmə kursuna təsir göstərə bilirlər. Belə ki, uçot normasının artırılması faiz norması daha aşağı olan ölkələrdən kapitalın

axıb gəlməsini stimullaşdırır və bu da xarici valyuta kütləsinin artmasına və milli pul vahidi kursunun yüksəlməsinə səbəb olur. Məsələn, 1980-ci illərin əvvəllərində ABŞ administrasiyası tərəfindən Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiya ilə müqayisədə məyyənləşdirilmiş daha yüksək faiz norması digər ölkələrin investorları üçün dolları cəzbedici etmişdir. Məhz bunun sayəsində Birləşmiş Ştatlarda əlavə iş yerləri açılmış, nəticədə iqtisadi inkişaf sürətinin artırılması üçün zəmin yaradılmışdır.

Məcburi ehtiyat normaları. Monetar hakimiyyət kommersiya banklarının onlarda saxlamalı olduqları məcburi ehtiyatların ölçülərini dəyişdirmək yolu ilə mübadilə kursuna təsir göstərə bilirlər. Məsələn, məcburi ehtiyat normasının yüksəldilməsi bank sistemini məcbur edəcək ki, depozitlərin verilmiş səviyyəsini örtmək üçün ehtiyatların daha böyük miqdarını saxlasın. Bu isə nəticədə milli pullara olan təklifin azalmasına və kursun yüksəlməsinə gətirib çıxarar. Lakin son illər məcburi ehtiyat normalarının azalma və ya tamamilə ləğv edilmə tendensiyası nəzərə çarpmışdır. Bu, bankların rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin itməsi ilə əlaqədardır. Məsələ ondadır ki, mərkəzi bank, adətən, ehtiyat hesabları üzrə kommersiya banklarına faiz ödəmir. Nəticədə kommersiya bankları bu ehtiyatlardan heç nə qazanmır və həmin pulu borc verəcəkləri halda qazana biləcəkləri gəliri itirirlər.

Mərkəzi banklar mülkiyyət əlamətinə görə dövlət, səhmdar və qarışıq mərkəzi banklara bölünürlər. Mərkəzi dövlət bankları Alman Federal Bankı, İngiltərə Bankı və Fransa Bankıdır. Səhmdar mərkəzi bankların ən parlaq nümunəsi ABŞ-ın Federal ehtiyat sistemidir. Qarışıq mərkəzi banklara elə banklar aiddir ki, onların kapitalında dövlətlə birlikdə şəxsi sektor da iştirak etsin (Yaponiya Bankı).

Dövlətin kredit sisteminin ikinci səviyyəsində **kommersiya bankları** yerləşir. Onların ən iriləri geniş əhatəli əməliyyatlar keçirən və müştərilərə tam maliyyə xidməti göstərən universal profilli institutlardır.

Kommersiya banklarının əsas funksiyalarını üç qrupda birləşdirmək olar:

*banklar mal və xidmətlərin kommersiya dövriyyəsində əsas rol oynayır. Onlar təsərrüfat fəaliyyətinin iştirakçılarına bank sisteminin infrastrukturundan və ödəniş alətlərindən istifadə edərək bağlanan müqavilələr üzrə hesabları həyata keçirmək imkanı verirlər;

*banklar iqtisadiyyatda «əmanət-investisiyalar» prosesini təmin edən maliyyə vasitəçiləridir. Yəni onlar bir tərəfdən, müəssisələrin və əhalinin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin əsas kütləsinin saxlandığı yerə çevrilir, digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların investisiya tələbatlarının təmin olunması üçün vəsaitlərin mənbəyi rolunu oynayır;

*kommersiya bankları iqtisadiyyatın əsas likvidlik mənbəyi olub, mal və xidmətlərin alıcı və satıcılarına öz fəaliyyətlərini sabit və kəsilməz şəkildə həyata keçirmək imkanı verir. Effektiv bank sistemi olmadan milli iqtisadiyyatın stabil fəaliyyət imkanı həddən artıq məhdud olur.

Bank resursları bankın xüsusi vəsaitlərindən, yəni onun kapitalından və cəlb edilmiş vəsaitlərdən, yəni borc vəsaitlərindən ibarətdir. Cəlb edilmiş vəsaitlər bankın digər kredit təşkilatları, müəssisə və vətəndaşlar qarşısındakı öhdəliklərini nəzərdə tutur. Onlar öz vəsaitlərini bankda müxbir, hesablaşma və cari hesabların qalıqları qismində, depozitlər şəklində, bankın qiymətli borc kağızlarına yatırımlar şəklində qoyurlar.

Bank kapitalının doldurulması və ya xərclənməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatları, yəni vəsaitlərin cəlb edilməsi və qaytarılması ilə bağlı əməliyyatları passiv əməliyyatlar adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, bankın xüsusi vəsaitləri və öhdəlikləri balansın passivində əks olunur (balansın sağ tərəfində). Bankın xüsusi yatırımları balansın aktivində əks olunur və uyğun olaraq aktivlər adlanır. Aktivlərlə bağlı əməliyyatları isə aktiv əməliyyatlar adlandırırlar.

Kredit sisteminin üçüncü səviyyəsi *ixtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələridir*. İxtisaslaşmış kredit-maliyyə institutlarına (Böyük Britaniyada onları bankətrafi institutlar da adlandırırlar) investisiya bankları və şirkətləri, etibarlılıq şirkətləri, ipoteka bankları, təqaüd fondları, bütün mümkün ola bilən qarşılıqlı və pay bankları, kredit ittifaqları və assosiasiyaları,

malların möhlət ödənişli satışının maliyyələşdirilmə kompaniyaları, faktoring, forfeytinq, lizinq kompaniyaları və b. aiddir. Adı çəkilən müəssisələrin bəziləri tarixən maliyyə xidmətinin ayrı - ayrı növlərinə olan tələbatın təmin edilməsi ilə bağlı kəsirlərin yarandığı yerdə əmələ gəlirdi. Onlar kiçik əmanətlərin cəlb edilməsi, torpaq və daşınmaz əmlakın girov krediti, istehlak krediti, kənd təsərrüfatı istehsalçılara kredit, xarici ticarət üzrə hesablaşma və maliyyələşmə əməliyyatları, sənaye şirkətlərinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və kapitalın investisiya olunması kimi sferalarda daha geniş yayılmışlar.

İxtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələrinin daha əhəmiyyətliləri arasında emissiya-təsisçi fəaliyyəti ilə məşğul olan *investisiya banklarını göstərmək lazımdır. Bu banklar sənayenin qiymətli kağızlar bazarında onların buraxılması və yerləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatları həyata keçirirlər.* Investisiya bankları, bir qayda olaraq, öz səhmlərini satmaq yolu ilə və ya kommersiya banklarının krediti hesabına kapital cəlb edirlər. Onların depozit cəlb etmək hüququ, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin uzunmüddətli kreditləşməsinə və maliyyələşməsinə həyata keçirmək hüququ yoxdur.

Əmanət müəssisələri də kredit sistemində mühüm yer tutur. Onları üç növə ayırmaq olar:

*müddətli kiçik əmanətlər qəbul edən qarşılıqlı-əmanət bankları. Cəlb edilmiş vəsaitlər müxtəlif öhdəliklərə və qiymətli kağızlara, əsasən yaşayış tikililərinin girovluğu ilə ipotekaya, dövlətin qiymətli kağızlarına və yerli hakimiyyət orqanlarının istiqrazlarına yatırılır;

*pay əsasında təşkil olunmuş *borc-əmanət assosiasiyaları*; bu assosiasiyaların kapitalı müştərilərə xüsusi sertifikatların satılması hesabına yaradılır. Xüsusi sertifikatlar sahiblərinin ilk tələbi əsasında nominal üzrə alınır və faiz şəklində gəlir gətirir. Qarşılıqlı əmanət banklarında olduğu kimi, assosiasiyaların da əsas kapitalı yaşayış tikililərinin girovu ilə ipotekaya yatırılmışdır;

*kredit ittifaqları- peşəkar və ya dini əlamətlərinə görə birləşən insan qruplarının təşkil etdikləri kooperativlərdir. Onun kapitalı xüsusi səhmlərin alışı formasında pay haqları hesabına

yarandır. Vəsaitlər isə qısamüddətli borcların təqdim edilməsi üçün istifadə olunur (avtomobilin alınmasına, evin təmirinə və s.). Pay məbləğlərinə görə faiz ödənilir.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusi kredit müəssisələrindən biri də *sığorta şirkətləridir.* Onların xarakterik xüsusiyyəti vəsaitlərin cəlb edilməsinin spesifik forması – sığorta polisinin satışdır. Sığorta şirkətləri vəsaitlərin yerləşdirilməsi prosesində digər kredit müəssisələri ilə rəqabət aparırlar. Onların aktivlərinin əsas maddəsi – sənaye şirkətlərinin istiqrazları, səhmlər, dövlətin qiymətli kağızlarıdır. Sığorta obyektinə görə sığorta şirkətləri həyatın və əmlakın sığortası ilə məşğul olan şirkətlərə təsnifatlanırlar.

Təqaüd fondları şəxsi şirkətlər və dövlət müəssisələri tərəfindən yaradılır, müəyyən yaşa çatan fəhlə və qulluqçulara təqaüdlərin verilməsini nəzərdə tutur. Şəxsi təqaüd fondları fəhlə və qulluqçuların öz əmək haqlarından verdikləri ödəmələr hesabına yaradılır. Sahibkarların ödəmələrini isə üzərinə vergi qoyulmuş gəlirdən tutulan haqlar təşkil edir. Təqaüd fondlarının aktivləri əsasən fondu təsis edən müəssisələrin qiymətli kağızlarına, o cümlədən ona birləşmiş və asılı şirkətlərin qiymətli kağızlarına qoyulur.

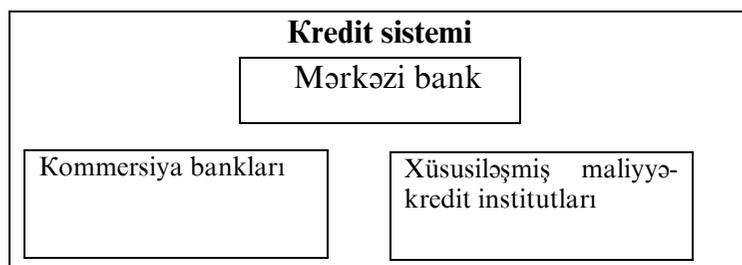
Investisiya şirkətləri öz öhdəliklərini (səhmlərini) kiçik sahiblər arasında yerləşdirir və əldə olunmuş vəsaitləri qiymətli kağızların alınması üçün istifadə edirlər. «Açıq tipli» və «bağlı tipli» investisiya şirkətləri mövcuddur. «Açıq tipli» investisiya şirkətləri səhm sahiblərinin tələbi ilə öz səhmlərini almaq öhdəliyinə malikdir, «bağlı tipli» investisiya şirkətləri isə belə hüququ vermirlər.

Maliyyə şirkətləri - topdan və pərakəndə ticarətdə malların satışını kreditləşdirən institutlardır. Onlar müştərilərin öhdəliklərini alaraq ticarətçilərin möhlətlə satdıqları mallar üzrə onlara kredit verirlər. Digər maliyyə şirkətləri isə malları möhlətli ödəmə şərti ilə yükləyən sənaye şirkətlərinə borc verirlər.

Son illər inkişaf etmiş xarici ölkələrin kredit sistemlərinin inkişafında ən mühüm tendensiyalardan biri – bankların ayrı-ayrı növləri arasında, bank və qeyri - bank kredit təşkilatları arasında olan fərqlərin silinməsidir. İri bank fəaliyyətinin

universallaşdırılmasına istiqamətlənən qlobal tendensiya bir sıra kredit institutlarının ayrı-ayrı bank əməliyyatlarındakı ixtisaslaşması ilə uyğunlaşır.

Beləliklə, kredit münasibətlərini və bu münasibətləri təşkil edən institutların toplusunu təmsil edən kredit sistemi üç səviyyədə ibarətdir: mərkəzi bank, kommersiya bankları və xüsusiləşmiş kredit -maliyyə müəssisələri (şəkil 1.3.).

Şəkil 1.3. Dövlətin kredit sisteminin hissələri

Kredit sisteminin fəaliyyəti təkcə maliyyə sistemi ilə deyil (toplum halda onlar maliyyə-kredit sistemini əmələ gətirirlər), pul və valyuta sistemləri ilə də sıx əlaqədardır. Bu qarşılıqlı əlaqə aşkardır, çünki pullar (valyuta) kredit obyektidir, pul münasibətləri isə kredit və maliyyə münasibətlərinin yaranmasının zəruri şərtidir. Kredit münasibətləri kimi maliyyə münasibətləri də pul münasibətlərinin bir hissəsidir. Ona görə də maliyyə –kredit sistemi pul sisteminin müəyyən bir hissəsinə aid edilə bilər.

1.2. Dövlətin pul və valyuta sistemləri

1.2.1. Pul sistemi: mahiyyət və struktur

Pul sistemi - ölkədə pul dövriyyəsinin tarixən təşəkkül tapmış və qanunvericiliklə təsbit olunmuş quruluşudur. Pul sisteminin əsas elementi pul kimi iqtisadi kateqoriyadır. Pullar xüsusi

növ mal olub, bir sıra funksiyaları yerinə yetirən ümumi bir ekvivalentdir:

*dəyər ölçüsü – müxtəlif mal və xidmətlərin dəyərlərinin ölçülməsi və müqayisə edilməsi üçün istifadə olunur. Malların pulla ifadə olunmuş dəyəri onların qiymətini təşkil edir. Qiymət miqyası elə bir mexanizmdir ki, dövlət bu mexanizm vasitəsilə pulların bu funksiyasını reallaşdırır;

*yığım vasitəsi - pulların istənilən anda öz nominal dəyərini itirmədən ödəniş vasitəsi kimi istifadə oluna bilmək qabiliyyətidir (mütləq likvidlik);

*dövriyyə vasitəsi – pulların mal və xidmətlərin hərəkətində vasitəçi rolunu oynamaq qabiliyyəti, həmçinin digər ödəniş əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün istifadə olunmasıdır;

*ödəniş vasitəsi – mal və xidmətlərin kreditlə satışında, yəni möhlətli ödəniş zamanı meydana çıxır. Bu funksiyanın mənbəyini kredit və bu iqtisadi münasibət əsasında əmələ gəlmiş borc öhdəlikləri təşkil edir;

*beynəlxalq pullar – mal, xidmət və kapitalın beynəlxalq dövriyyədə istifadə olunmaq imkanı, bütün funksiyaları təkcə bir dövlət çərçivəsində yox, bütün dünya birliyi çərçivəsində yerinə yetirməsidir. Müasir mərhələdə pul vahidlərinin heç biri göstərilən funksiyaları tam mənada yerinə yetirmir.

Pulların bir neçə növü var. Natural pullar- mal dövriyyəsinin ilkin inkişaf dövründə istifadə olunan ümumi ekvivalentlərdir (balıqqulağılar, xəzlər, qiymətli metallar). Natural pulların təkamülü bir neçə mərhələdən keçmişdir. Ədədlə sayılan pulların bəsit formaları nə bölünmə qabiliyyətinə, nə də bircinsliyə malik idi. Dəyərin hesablanması kobud şəkildə, bölünməz və keyfiyyətə qeyri-identik olan vahidlərdə – pul rolunu oynayan malın dənə hesabı ilə aparılırdı. Ədədi pullardan metal pullara keçid ictimai əmək bölgüsünün daha yüksək mərhələsində – sənətkarlığın əkinçilikdən ayrıldığı, mal istehsalının və müntəzəm mal mübadiləsinin təşəkkül tapdığı zaman həyata keçdi. Pulların sikkə forması ictimai əmək bölgüsünün daha yuxarı səviyyəsində geniş yayılmışdır. Bu

dövrədə mübadilənin, yəni bazar münasibətlərinin inkişafı nəticəsində ticarətdə vasitəçilər sinfi – tacirlər sinfi yaranmışdır. Daha sonra həqiqi pullar – nominal dəyərləri onların tərkibindəki metalın dəyərində əsasən uyğun olan tamqiymətli pullar meydana gəldi. Pərakəndə dövriyyədə xidmət göstərmək məqsədilə tam dəyərə malik olmayan xırda sikkələr də (billon) kəsilirdi. Bu pulların nominal dəyəri onların tərkibindəki metalın dəyərini və pulun kəsilməsi ilə bağlı xərcləri üstələyirdi. Kağız pullar və kredit pullar simvolik pullardan hesab olunur. Kağız pullar dövlət hakimiyyətinin qüvvəsinə əsaslanaraq, dövriyyədə qızılı və gümüşü əvəz edir və ilkin olaraq nominal üzrə nəcib metallara mübadilə oluna bilirdi. Kağız pullar – üzrinə məcburi kurs qoyulan, adətən metala mübadilə olunmayan və dövlət tərəfindən öz xərclərinin ödənilməsi üçün buraxılan pul nişanlarıdır (dəyərin nominal işarəsi). Tarixən onlar qızıl və gümüş nişanları kimi meydana gəlmişdir. Kredit pulları kredit münasibətlərinin inkişafı nəticəsində yaranır, həm uyğun şəkildə rəsmiləşdirilmiş kağızlar şəklində (banknot, çek, veksəl), həm də hesablardakı qeydlər şəklində də təzahür edir. Sözüün dar mənasında kağız pullardan fərqli olaraq (xəzinə bileti), kredit pulları yarandığı andan təkə qızıl nişanı kimi yox, kredit nişanı kimi də çıxış edir. Beləliklə, kredit pulları borc kapitalının kreditörlerle boricəlanlar arasındakı hərəkətini əks etdirir və özünün mövcudluq formalarını əldə edir.

Pul vahidi kimi pulların növləri də, emissiya sistemi və kredit aparatı ilə yanaşı pul sisteminin elementləridir. Pul sistemi – bütün malların qiymətlərinin ölçülməsinə və ifadə olunmasına xidmət edən və qanunverici şəkildə müəyyənləşdirilmiş pul nişanıdır. Emissiya sistemi ölkənin qanunu ilə müəyyənləşdirilmiş emissiya və pul dövriyyəsi qaydasıdır. Xarici ölkələrdə banknotların buraxılması Mərkəzi bank tərəfindən həyata keçirilirsə, xəzinə biletlərinin və sikkələrin buraxılması xəzinələr tərəfindən və dövlətdə müəyyənləşdirilmiş emissiya hüququna uyğun olaraq həyata keçirilir.

Kredit aparatı və ya kredit sistemi də pul sisteminin hissələrinə aid edilə bilər, çünki onun fəaliyyəti pul dövriyyəsinə təsir edir və tənzimlənməni tələb edir. Belə ki, ABŞ-da Federal ehtiyat sistemi 1975-ci ildən başlayaraq pul kütləsinin gələn il üçün planlaşdırılan inkişaf templəri barədə konqres qarşısında hesabat verməlidir. Xarici ölkələrin müasir nəzəriyyə və təcrübəsində pul sisteminin bir sıra təşkilat prinsiplərindən istifadə olunur:

*dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə prinsipi. Bu prinsip həm inzibati, həm də bazar formasında çıxış edə bilər;

*pul dövriyyəsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması ilə bağlı mexanizmin olması;

*elastiklik prinsipi. Bu prinsipə görə, pul dövriyyəsi qanunu, bir qayda olaraq, tarazlıqda yerləşir, yəni $MV = PQ$. Burada M – pul kütləsi, V – pul dövriyyəsinin sürəti, P – qiymət səviyyəsi, Q – mal və xidmətlərin həcmi. Bu zaman əsas korrelyasiya pul kütləsinin və qiymət səviyyəsinin payına düşür;

*mərkəzi bank ölkə parlamentinə hesabat verir və formal olaraq hökumətə tabe olmur.

Pul sisteminin təşkilat prinsiplərinin sayı ölkə inkişafının xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

Pul sisteminin əsasında pul dövriyyəsi yerləşir. Pul dövriyyəsi mal və xidmətlərin dövriyyəsinə, kapitalın hərəkətinə xidmət edən pulların nağd və qeyri - nağd formada kəsilməz hərəkətini nəzərdə tutur. Pul dövriyyəsi iki sferaya ayrılır: nağd və qeyri-nağd. Nağd dövriyyə banknotlarla, banknot biletləri ilə, xəzinə biletləri ilə və ya xırdalanmış metal pullarla təmsil olunan nağd pulların hərəkətini nəzərdə tutur. Qeyri-nağd dövriyyə - nağd pulların iştirakı olmadan dəyərin hərəkətini göstərir və pul vəsaitlərinin kredit müəssisələrinin hesablarına köçürülməsi vasitəsilə, həmçinin qarşılıqlı tələblər hesabına həyata keçirilir.

Pulların növlərindən asılı olaraq, pul sistemləri metal dövriyyə sistemlərinə və kağız-kredit dövriyyə sistemlərinə bölünürlər.

Metal dövriyyə sisteminə bimetallizm və monometallizm aiddir.

Bimetallizmdə ümumi ekvivalent rolunu, qanunvericiliyə uyğun olaraq, adətən iki metal – qızıl və gümüş oynayır. Qalan qiymətlər isə iki ölçü ilə müəyyənləşir. Qızıl və gümüş pullar sərbəst şəkildə 1:15 nisbətində və ya 1:16 nisbətində mübadilə edilirdi. Bimetallizm XIV –XVII əsrlərdə mövcud olmuş, Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində isə XIX əsrdə də qorunub saxlanmışdır.

Monometallizm elə bir pul sistemidir ki, bu zaman bir pul metalı qanuni şəkildə ümumi ekvivalent rolunu oynayır və pul dövriyyəsinin əsası olur. Bu və ya digər qiymətli metalın əldə edilmə imkanlarından asılı olaraq, bəzi ölkələrdə gümüş monometallizmi, digər ölkələrdə isə qızıl monometallizmi mövcud idi. Qızıl monometallizmi və ya qızıl standart daha geniş yayılmışdır. 31,1 qramlıq troya unsiyası bu və ya digər pulun və ya külçənin tərkibində olan qızılın çəki ölçüsü qismində çıxış edirdi. Troya unsiyasından indiyə qədər qızılın qiymətinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Qızıl standartı üç formada mövcud olmuşdur: qızıl pul, qızıl külçə və qızıl deviz.

Qızıl pul standartında qızıl pullar və tərkiblərində qızıl olan müxtəlif növ pul nişanları dövriyyədə olur. Xarici ölkə valyutalarının qızıl tərkibinə uyğun olaraq, onların paritetləri müəyyənləşdirilirdi. Valyutalar sərbəst şəkildə qızıl pullara konversiya olunurdu.

Qızıl külçə standartında pul nişanları qızıl pullara yox, çəkisi 125 kq-a qədər olan külçə qızılına, həm də məyyən məhdudyyətlərlə mübadilə olunurdu. Qızıl külçə standartı iqtisadiyyatın qismən stabilləşməsinin müharibələrəarası dövərində tətbiq olunmuşdur (1924 -1928).

Qızıl deviz standartında milli valyutalar digər valyutalara, o cümlədən qızıl külçə standartlı ölkə valyutalarına mübadilə olunurdu. Bu standartda dünyanın 30 ölkəsində pul sisteminin fəaliyyət əsasını qızıl və devizlər təşkil edirdi.

1929 -1933 –cü illərdə baş vermiş dünya maliyyə böhranından sonra qızıl standartını kağız-kredit dövriyyə sistemi əvəz etdi. Kağız-kredit pullar birinci növbədə xərclərə qənaət etmək imkanı verir. Məsələ bundadır ki, kağız pulları çap

etmək qiymətli metalları çıxarmaqdan daha ucuz başa gəlir. Kredit pullar isə kağız pullara qənaət etmək imkanı verir. Qızıl faktiki olaraq dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Yeni sistemin əsasını kağız və kredit pullar təşkil etdi.

Müasir mərhələdə pul sistemi prinsipial şəkildə yeni keyfiyyətə malik olur. Beynəlxalq bazarlarda dövriyyəyə keçiddə pul vahidi pul sisteminin əsas elementi kimi valyuta statusuna sahib olur. Bu isə valyuta sistemi haqqında pul sisteminin davamı kimi danışmaq imkanı verir.

1.2.2. Valyuta sistemi: anlayışı, strukturu və təkamülü

Dünya birliyində valyuta münasibətlərinin nizamlanması dünya valyuta sisteminin qenezisi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Dünya valyuta sistemi beynəlxalq valyuta-iqtisadi münasibətlərinin dövlətlərarası razılaşmalarla bərkidilmiş təşkilat formasıdır. İstənilən başqa sistem kimi valyuta sistemi də özündə bir sıra elementləri birləşdirir:

- *valyutanı;
- *konversiya edilmə şərtlərini;
- *valyuta paritetini;
- *dəyişmə kursunun rejimini;
- *valyuta məhdudyyətlərini, valyuta nəzarətini;
- *beynəlxalq valyuta likvidliyinin tənzimlənməsini;
- *dövriyyədə beynəlxalq kredit vasitələrinin istifadə olunma qaydasını;
- *beynəlxalq hesablaşma qaydasını;
- *valyuta bazarının və qızıl bazarının rejimini;
- *valyuta münasibətlərini idarə edən və tənzimləyən orqanları.

Valyuta dövlətin və ya dövlətlər qrupunun sərhədləri xaricində və daxili bazarında dövr edən pul vahididir. Bu nöqtəyi - nəzərə görə, valyuta aşağıdakı mənala malikdir:

- *ölkənin pul vahidi və onun tipi (kağız, qızıl, gümüş);
- *xarici ölkələrin pul nişanları;
- *xarici pul vahidləri ilə ifadə olunmuş və beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə olunan kredit və ödəniş vasitələri;

*reqlonal pul vahidi və ödəniş vasitəsi.

Valyutaların müxtəlif əlamətlərə və meyarlara görə təsnifatı cədvəl 1.1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.1

Valyutaların təsnifatı

Meyarlar	Valyuta növləri
Valyutanın statusu	Milli Beynəlxalq Reqlonal
Dünya valyuta bazarında dövretmə dərəcəsi	Əsas İkinci dərəcəli Ekzotik
Tətbiq edilmə rejimi	Sərbəst konversiya edilən Qismən konversiya edilən Xaricdən konversiya edilən Daxildən konversiya edilən Konversiya edilməyən
Digər valyutaların kurslarına münasibət	Güclü (möhkəm) Zəif (yumsaq)
Maddi – cismani forma	Nağd, Qeyri-nağd
Ölkənin valyuta ehtiyatlarına olan münasibət	Ehtiyat Sair
Valyuta əməliyyatlarının növü	Müqavilə qiymətinin valyutası Ödəniş valyutası Kredit valyutası Klirinq valyutası Veksel valyutası

Valyuta sisteminin növbəti elementi **konversiya edilmə** şərtləridir. Konversiya edilmə – rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin sərbəst şəkildə, heç bir məhdudiyyət olmadan milli valyutayı xarici valyutaya mübadilə etmək və real, maliyyə aktivləri ilə sövdələşmələrdə xarici valyutadan istifadə etmək qabiliyyətidir. Konversiya edilmə əlamətinə görə aşağıdakıları fərqləndirirlər:

*sərbəst konversiya edilən valyutalar – digər valyutalara sərbəst və qeyri-məhdud şəkildə mübadilə edilən valyutalardır (Amerika dolları, ingilis funt sterlinqi, yapon ienası, avro, Kanada dolları və s.);

*qismən konversiya olunan valyutalar – rezidentlər üçün valyuta məhdudiyyətlərinin tətbiq olunduğu və mübadilə əməliyyatlarının ayrı-ayrı növləri üzrə məhdudiyyətlərin tətbiq olunduğu ölkələrin valyutalarıdır. Qismən konversiya olunan valyutalar yalnız bəzi xarici valyutalara mübadilə olunur və bu, beynəlxalq ödəniş dövriyyəsinin bütün növləri üzrə baş vermir;

*qapalı (konversiya edilməyən) valyutalar – milli valyutaların xarici valyutalara mübadiləsinin qadağan olunduğu, milli və xarici valyutaların gətirilməsinə və çıxardılmasına, alqı-satqısına və mübadiləsinə məhdudiyyətlərin və qadağaların tətbiq olunduğu, valyuta tənzimlənməsinin digər üsullarının tətbiq olunduğu ölkə valyutalarıdır.

Milli valyutanın konversiya olunma dərəcəsi ölkə tərəfindən BVF Nizamnaməsinin VIII maddəsindəki şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə nizamlanır. Bu maddə ödəniş balansının cari hesabı üzrə məhdudiyyətlərin ləğvini, valyuta kurslarının çoxsaylılığının ləğvini, diskriminasiyalı valyuta tədbirlərinin həyata keçirilmə təcrübəsinin ləğvini nəzərdə tutur. Monetar hakimiyyət cari əməliyyatlar üzrə valyutanın daxili (rezidentlər üçün) və xarici (qeyri-rezidentlər üçün) konversiyasını təmin edəndən sonra kapitalın hərəkət hesabı üzrə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması yolu ilə milli valyutanın bütünlüklə konversiya edilməsinə nail olur.

Valyuta pariteti milli valyutanın digər valyutaya və ya digər mala (əvvəllər qızıla) nəzərən qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş münasibətini təmsil edir. Əgər valyuta kursu valyuta bazarında müəyyənləşsə, paritet qanunvericiliklə müəyyənləşir.

Nominal dəyişmə kursunun valyuta bazarında dövlətin nizamlanmış iştirak payı ilə müəyyənləşdirilmə mexanizmi **dəyişmə kursunun rejimi** və ya valyuta rejimi adını almışdır.

Dörd əsas **valyuta kursunu** fərqləndirirlər: qeyd edilmiş, məhdudiyyətləri olan və üzən (aralıq), sərbəst üzən və sabit.

Qeyd olunmuş valyuta kursu – milli valyutalar arasında rəsmən müəyyənləşdirilmiş elə münasibətdir ki, ondan bu və ya digər tərəfə 2,25%-dən çox olmayaraq müvəqqəti kənara çıxmanı nəzərdə tutur.

Məhdudiyyətləri olan üzən (aralıq) kurs – milli valyutalar arasında rəsmən müəyyənləşdirilmiş elə münasibətdir ki, valyuta

kursunun müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun şəkildə kiçik dəyişmələrini nəzərdə tutur.

Sərbəst şəkildə üzən valyuta kursu – belə kurs tələb və təklifin təsiri ilə sərbəst şəkildə dəyişilir və dövlət müəyyən şərtlər daxilində valyuta intervensiyaları yolu ilə onlara təsir göstərə bilər. Adətən, istənilən hüdudlarda dəyişə bilən valyuta kursunu üzən valyuta kursu hesab edirlər. Həm də bu hüdudlar qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmir.

Sabit valyuta kursu – stabil iqtisadiyyat şəraitində dar hüdudlarda müstəqil şəkildə dəyişən kursdur.

Nəzərdən keçirilən valyuta kursları cədvəl 1.2-də göstərilmişdir

Cədvəl 1.2

Valyuta kursunun rejimi

Qeyd olunmuş	Rəsmi dollarlaşma Valyuta komitəsi Bir valyutaya bağlanma Zənbil kompozitinə bağlanma
Aralıq	Təshih edilən valyuta kursu Sürünən (sürüşən) qeydiyyat Sürünən dəhliz Sürüşən dəhliz Məqsədli zonalar
Üzən	İdarə olunan («çirkli») Müstəqil («təmiz»)
Stabil	Dəyişmə kurslarının çoxsaylılığı

Valyuta nəzarət sistemi ölkələr arasında valyuta dəyərlərinin müxtəlif formalarının yerdəyişməsinin tənzimlənməsi üzrə tədbirlər toplusunu təmsil edir. **Valyuta məhdudiyyətləri** valyuta dəyərləri ilə bağlı əməliyyatlarda qadağalar, limitləşmə, nizama salma, ləngimə və ya onların sərəncamları şəklində istifadə olunur. Valyuta nəzarətinin və valyuta məhdudiyyətlərinin əsas məqsədləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- *iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- *xarici iqtisadi əlaqələrdə inkişafın stimullaşdırılması;
- *ölkənin valyuta ehtiyatlarının formalaşması;

*ölkənin beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi.

Valyuta məhdudiyyətləri aşağıdakı faktorların nəzərə alınması ilə tətbiq olunur:

*ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və onun valyuta bazarının nəzərə alınması;

*ödəniş balansının vəziyyəti;

*rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi və dinamikası;

*milli pul vahidinin dönmə rejimi;

*idxalın həcmi və ona olan tələb;

*İqtisadi üstünlüklər;

*milli istehsalın qiymət və həcmələrinin səviyyəsi.

Valyuta nəzarətinin əsas tələbi valyuta qanunvericiliyinə riayət olunmasıdır. Bu qanunvericilik, bir qayda olaraq, kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar olan (ödəniş balansının strukturu üzrə) əməliyyatların və cari əməliyyatların yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur. Valyuta nəzarətinin və valyuta məhdudiyyətlərinin formaları uyğun olaraq bu əlamətə görə cari (mal sövdələşmələri və «görünməz» sövdələşmələr) və maliyyə (kapitalın ixracı, idxalı və neytral sövdələşmələr) formalarına bölünürlər.

Beynəlxalq valyuta likvidliyi dedikdə dövlətin məyyənləşdirilmiş müddət ərzində özünün xarici öhdəlikləri üzrə cavab verə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. Likvidliyin hesablanması üçün dövlətin qızıl –valyuta ehtiyatlarını illik idxalın və xarici borcun cəminə bölmək lazımdır.

Dövriyyənin beynəlxalq kredit vəsaitlərinə gəlinə, onlar unifikasiya edilmiş beynəlxalq normalara uyğun şəkildə nizama salınır. Cenevrə konvensiyaları (veksel və çek) bu qəbildəndir. Beynəlxalq hesablaşmaların nizama salınması sənədli akkreditivlər və inkasso üçün Unifikasiya edilmiş qaydalara uyğun şəkildə milli və dünya valyuta sistemləri səviyyəsində həyata keçirilir.

Valyuta bazarı və qızıl bazarı rejimi milli və beynəlxalq tənzimlənmə obyektidir. **Valyuta münasibətlərinin idarəetmə və tənzimlənməsi** ilə bağlı milli orqanların fəaliyyəti milli və bəzi

hallarda beynəlxalq qanunvericiliklə nizama salınır. Mərkəzi banklar, maliyyə nazirlikləri və başqaları bu institutlara aid edilir.

Valyuta sistemləri ehtiyat aktivlərin növlərinə görə təsnifatlanırlar. Beynəlxalq hesablaşmalardakı disbalanslar məhz onların köməyi ilə aradan qaldırılır. Birinci valyuta konfransına qədər dünya birliyindəki hakim rol Böyük Britaniyaya məxsus idi. O, bu hakim rolunu öz müstəmləkə regionlarına qoyduğu investisiyaları sayəsində və hazır məhsulların ixracatçısı, xammalın idxalatçısı kimi müstəsna vəziyyətinə görə saxlaya bilirdi.

Birinci dünya valyuta sistemi dedikdə, hüquqi cəhətdən 1867-ci ildə *Paris konfransındakı* dövlətlərarası razılaşma ilə qeydiyyata alınmış və 1914-cü ilə qədər mövcud olmuş qızıl-pul standartı başa düşülür. Valyuta rejiminin fəaliyyət mexanizmi qızıl nöqtələr hüdudunda kurs dəyişmələri formasını alırdı. Bazar kursunun paritetdən-qızıl tərkibinə əsaslanan paritetdən aşağı düşmə halında borclular beynəlxalq öhdəliklər üzrə xarici valyuta ilə deyil, qızilla hesablaşmağa üstünlük verirdilər. Birinci Dünya müharibəsindən başlayaraq, hərbi kompaniyaların iştirakçıları banknotların qızıla mübadiləsini dayandırmış, mövcud valyuta sisteminin böhranı üçün təkan yaratmışlar.

Qızıldeviz standartının deklarasiyası 1922-ci ildə *Henry konfransında* baş verdi. Bu konfransdan sonra qızilla yanaşı həm də sərbəst şəkildə metala konversiya edilə bilən xarici valyutalar (devizlər) istifadə olunmağa başladı. Müharibələrarası dövrdə (1930-cu illər) qızılın dövriyyədən çıxarılması və qızıl standartının dağılması baş verdi. Bu isə valyuta rejiminin əvəzlənməsinə gətirib çıxardı. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, 1919-cu ildən başlayaraq dünya birliyində «idarə olunan qızıl standartı» rejimi üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu rejimdə mərkəzi banklar valyuta şoklarından qaçmaq üçün və ödəniş balanslarının balanslaşdırılması üçün monetar siyasətin alətlərindən istifadə edirdilər. 1929-1933-cü illərin depressiyalarının qızgın çağında bir çox ölkələr qızıla

qarşı qeydiyyatdan imtina etməli və milli valyutaları devalvasiya etməli oldular. Bununla belə üzən kurslar sisteminə keçid tendensiyası da müşahidə olunurdu.

Beynəlxalq valyuta sisteminin növbəti tarixi forması «dollar standartı» sistemi idi. Bu, qızıldeviz standartının faktiki davamı idi. Bu zaman rəsmən müəyyənləşdirilmiş paritetlərdə valyuta kursu ABŞ dollarına nəzərən qeyd olunurdu (BVF nizamnaməsinə görə +1% və Avropa valyuta razılaşmasına görə +0,75%). ABŞ dolları isə qeyd olunmuş kurs üzrə qızıla konversiya olunurdu (troya unsiyasına 35 dollar). 1944-cü ildə keçirilmiş Bretton-Vud konfransında Amerika dolları ilə yanaşı ingilis funt sterlinqi də ehtiyat valyuta statusunu əldə etmişdir. Lakin artıq 1950-ci illərdə ingilis funt sterlinqi dünya pulları rolunu oynamırdı. Konfransın əhəmiyyət kəsb edən hadisəsi Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması idi. Sistem özünün daha yüksək inkişafına 1959-cu ildə nail olmuş, 1971-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. ABŞ dollarına qarşı qeydiyyat rejimini dərhal tətbiq etmək bütün ölkələrə müyəssər olmamışdır. Belə ki, Fransa 1948-ci ilin yanvarında milli valyutayı devalvasiya etmək və inzibati rejimi (valyuta kurslarının çoxsaylılığı) tətbiq etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1946-cı ildə BVF-nin 40 üzvündən 13-ü, 1962-ci ildə isə 82 üzvündən 15-i inzibati rejimdən istifadə edirdilər. 1970-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq əməliyyatlarda dolların rolu azalmışdır. Dövlətlərin mərkəzi bankları isə ABŞ dollarına qarşı müəyyənləşdirilmiş pariteti müdafiə etmək iqtidarında deyildilər. 1971-ci ilin mayından başlayaraq, Almaniya üzən dəyişmə kurslu rejimə keçdi. Fransa 1971-ci ilin avqustunda yenə də inzibati rejim tətbiq etdi. Britaniya isə elə həmin ayda bağlılığı dayandıraraq 1972-ci ilin iyun ayından funta sərbəst üzmək imkanı verdi. Vəziyyətdən çıxış yolu axtaran BVF üzvləri 1971-ci ilin dekabrında kurs dəyişmələri hüdudlarının paritetdən hər bir tərəfə 2,25%-ə qədər genişlənməsi barədə razılaşdılar. Bretton-Vud sisteminin iflası elə həmin ilin sonunda ABŞ dollarının 1934-cü ildən bəri birinci devalvasiyası oldu. Dünya birliyinin yeni razılaşmaya ehtiyacı var idi.

Bu razılaşma ayrı - ayrı ölkələrdəki böhranın qlobal əhəmiyyət kəsb etməsinə mane olmalı idi.

Maliyyə arxitekturasının islahatlarla dəyişdirilməsi Yamaya valyuta sisteminin (1976) deklarasiyasında əks olundu. Bu deklarasiya hər bir dövlət üçün valyuta rejiminin sərbəst seçimini rəsmi şəkildə müəyyənləşdirdi. Elan olundu ki, qızıl valyuta kurslarının hesablamə nöqtəsi və dəyər ölçüsü olmaq qabiliyyətini de-yure itirir. 1970-ci illərin axırlarında, xüsusilə əsrlərin qovuşuğunda Avropa ölkələrinin iştirakı ilə regional valyuta sistemi, həmçinin vahid regional valyutanın – avronun tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti hər bir dövlət üçün optimal valyuta sisteminin yoxluğunu təsdiq edir. 70-ci illərin neft şoku, 80-ci illərin borc böhranı, 90-cı illərdəki valyuta-maliyyə sarsıntıları, BVF-nin dayanıqsız siyasəti - bütün bunlar mövcud dünya valyuta sisteminin gələcək fəaliyyətini və dəyişikliklərin təkmilləşdirilmə imkanını sual altına qoydu.

1.3.Dövlətin büdcə və vergi sistemləri

1.3.1.Büdcə quruluşu və büdcə sistemi

Dövlətin maliyyə-kredit sisteminin təşkilində büdcə sistemi mühüm yer tutur. **Büdcə sistemi** dedikdə, iqtisadi münasibətlərə və hüquq normalarına əsaslanan bütün səviyyəli büdcələrin toplusu nəzərdə tutulur. Büdcə sisteminin təşkili və quruluş prinsipləri **büdcə quruluşunu təmsil edir**.

Müxtəlif ölkələrin büdcə quruluşu onların dövlət quruluşu, ərazi-inzibati bölgüsü, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və onun struktur elementləri ilə şərtlənir. Dövlət idarəetməsinin iki forması məlumdur: unitar və federativ. Unitar dövlətlərdə (Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və başqaları) idarəetmə iki hissədən – mərkəzi və yerli hissələrdən ibarətdir. Federativ dövlətlərdə (ABŞ, Kanada, AFR, İsveçrə və baş-

qaları) idarəetmə üç hissədən ibarətdir – mərkəzi, federasiya üzvləri və yerli.

Xarici ölkələrin büdcə sistemləri ümumi əsas prinsiplər üzərində qurulur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

*büdcənin hakimiyyətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən qəbul edilən akt şəklində rəsmiləşdirilməsi;

*büdcənin tamlığı;

*büdcənin vahidliyi;

*kütləvi xərclərin prioritetliyi;

*büdcənin doğruluğu və əyaniliyi;

*büdcənin illik təsdiqi;

*büdcənin tarazlığı.

Büdcənin hakimiyyətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən qəbul edilən akt şəklində rəsmiləşdirilməsi büdcənin qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi deməkdir. Ölkələrin əksəriyyətində büdcə qanun şəklində qəbul olunur. Bir sıra ölkələrdə isə (ABŞ, Finlandiya) büdcənin təsdiqi parlamentin xüsusi qətnaməsi ilə rəsmiləşdirilir. Büdcə aktları, bir qayda olaraq, üç əsas hissədən ibarət olur: izahedici mətn, büdcə aktının mətni və əlavələr.

Büdcənin *tamamlıq prinsipi* o deməkdir ki, büdcədə bütün gəlirlər və xərclər tam həcmdə göstərilməlidir. Hökumət büdcədə nəzərdə tutulanlardan başqa heç bir gəlirə və xərcə malik olmamalıdır. Büdcənin tamlıq prinsipi büdcə-brutto anlayışı ilə əlaqədardır. Dövlətin həm gəlirlər, həm də xərclər üzrə bütün maliyyə əməliyyatları öz əksini burada tapır. Netto- büdcə isə yalnız büdcə maddələri üzrə saldo nəticələrindən ibarət olur. Bu, büdcə gəlirlərinin ayrı - ayrı maddələri üzrə daxilolmaları və göstərilmiş gəlirlərin əldə olunma xərclərinin tutulmasıdır. Bəzən brutto və netto büdcələrin cizgilərini birləşdirən qarışıq büdcələrə də rast gəlmək olur.

Büdcənin vahidlik prinsipi öz əksini büdcə sisteminin vahidliyində, gəlir və xərclərin bir təsnifatının tətbiqində və büdcə sənədlərinin eyniliyində tapır. Təcrübədə büdcənin hazırlanma və təsdiqi prosesində bəzən üstün maddələrin

yaradılmasına cəhdlər edilir. Bu isə büdcənin vahidlik prinsipini pozur.

Kütləvi xərclərin üstünlük prinsipinin tətbiqi yalnız büdcənin tamlıq və vahidlik prinsiplərinin təsiri ilə mümkündür. Kütləvi xərclərin üstünlük prinsipi ona əsaslanır ki, dövlət tərəfindən funksiyaların yerinə yetirilməsi əldə edilən gəlirlərin ölçüsündən birbaşa asılılığa salınmır. Kütləvi xərclərin ölçüsünü prioritet qaydada müəyyənləşdirən hökumət tələb olunan dövlət gəlirlərinin həcmələrini alınan nəticələrə uyğun olaraq hesablayır. Bu və ya digər dövlət xərclərinin nə dərəcədə zəruri olması siyasi analiz üsullarının və ictimai faydalılıq meyarlarının istifadə olunması əsasında həll olunur.

Büdcənin doğruluq və əyanilik prinsipi büdcə layihələrinin effektiv şəkildə müzakirə edilməsinə və büdcə siyasətinin aşkarlığına xidmət edir. Xarici investorlar, beynəlxalq təşkilatlar, reyting agentlikləri, əhali və sahibkarlar üçün bu prinsipin böyük faydası vardır.

Büdcənin illik təsdiq prinsipi dövlət büdcəsinin bir maliyyə ili üçün müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Lakin müxtəlif ölkələrdə maliyyə ili müxtəlif tərzdə təyin olunur. Belçikada, Niderlandda, İsveçrədə, Finlandiyada, Fransada maliyyə ili təqvim ili ilə üst - üstə düşür. Böyük Britaniyada, Kanadada, Yaponiyada maliyyə ili aprelin 1-dən, İtaliyada, Norveçdə, İsveçdə iyulun 1-dən, ABŞ-da oktyabrın 1-dən başlayır. Bəzi ölkələrdə çoxillik büdcələrin qəbul edilmə imkanı konstitusiyaya ilə təsdiq olunmuşdur (məsələn, Yunanıstan Konstitusiyası iki illik büdcənin müəyyənləşdirilmə imkanını qəbul edir).

Büdcənin tarazlıq prinsipi büdcənin gəlir və xərc hissələrinin balanslaşdırılmasının zəruriliyi deməkdir.

Büdcə sisteminin birinci hissəsi dövlət *büdcəsidir*. Büdcə sistemi pul vəsaitlərinin əsas mərkəzləşdirilmiş fondunun formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri əks etdirən əsas maliyyə dövlət planıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli gəlirin 40%-ə qədəri dövlət büdcəsi vasitəsilə bölüşdürülür.

Dövlət büdcəsinin bir sıra mühüm xarakteristikaları var: forma, maddi mahiyyət, iqtisadi mahiyyət və hüquqi rəsmiləşdirilmə. Büdcə forması maliyyə planıdır. Maddi mahiyyət – mərkəzləşdirilmiş fondur. İqtisadi mahiyyət – iqtisadi münasibətlər toplusudur. Hüquqi rəsmiləşdirmə – qanundur.

Dövlət büdcəsi aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

*milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi;

*sosial siyasətin maliyyə təminatı;

*iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və stimullaşdırılması;

*pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondunun yaradılmasına və istifadəsinə nəzarət.

Dövlət büdcəsinə mühüm gəlir mənbələri təhkim olunmuşdur. Bunlar, gəlir vergisi, korporasiyaların gəlir vergisi, daha kütləvi dolaylı vergilər, dövlət müəssisələrindən daxilolmalardır. Dövlət tərəfindən öz funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı əsas xərclər dövlət büdcəsinə aid edilir: hərbi, iqtisadi, sosial, xarici dövlətlərə kömək göstərilməsi, dövlət borcunun idarəetməsi, inzibati.

Büdcə sisteminin ikinci hissəsi **reqlional (yerli) büdcələrdir**. Son illər reqlional büdcələrin rolu bir çox ölkələrdə artır. Bu, bir çox səbəblərlə bağlıdır.

Birincisi, sosial – iqtisadi proseslərin tənzimlənmə funksiyası əsasən dövlət hakimiyyətinin mərkəzi səviyyələrindən yerli səviyyələrə keçir. Maliyyə mənbələrində əsas diqqətin reqlional büdcələrə yerdəyişməsi baş verir. Səhiyyə, təhsil, əhalinin kommunal xidmətləri, ətraf mühitin mühafizəsi daha çox reqlional büdcələrdən maliyyələşir.

İkincisi, reqlional büdcələrin əsas vəzifəsi ərazilərin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrində fərqlərin hamarlanmasıdır. Dövlət bu məsələləri reqlional büdcələrin öz gəlirlərinin köməyi ilə və bu məqsədlər üçün yüksək dərəcəli büdcələrdən tənzimləyici vergilər və subvensiyalar şəklində ayrılan vəsaitlərin köməyi ilə həll edir.

Dövlət büdcəsi ilə büdcə sisteminin digər hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr dövlət quruluşundan asılı olaraq həll edilir. Həm federativ, həm də unitar dövlətlərdə səlahiyyətlərin dövlət idarəetməsinin müxtəlif səviyyələri arasında bölüşdürülməsi konstitusiyaya ilə müəyyənləşdirilir.

Xarici ölkələrdə regional büdcələrin gəlirləri vergi və qeyri - vergi daxilolmaları hesabına, həmçinin yüksək səviyyəli büdcələrdən gələn daxilolmalar hesabına formalaşır. Dövlət hakimiyyətinin bütün səviyyəli vergi ödənişlərinin toplusu vergi sistemini əmələ gətirir. Daha sonra onları ətraflı şəkildə nəzərdən keçirəcəyik. Qeyd etmək lazımdır ki, regional büdcələrin vergi gəlirləri yerli vergilərdən, rüsumlardan və həmin büdcələrə yuxarı səviyyəli büdcələrdən daxil olan ümumi vergi hissəsindən ibarətdir.

Regional büdcələrin qeyri - vergi gəlirlərinə bələdiyyə mülkiyyətində yerləşən müəssisələrin gəlirləri, icarə haqlarından, qanunvericiliyin pozulmasına görə tutulan cərimələrdən, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ödəmələrindən gələn gəlirlər aiddir.

Regional büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşmasında dotasiyalar və subvensiyalar kimi yuxarı səviyyəli büdcələrdən gələn daxilolmalar da iştirak edirlər. Dövlət onların köməyi ilə yerli büdcələrin kəsirini örtmək imkanına malik olur.

Regional büdcələrin xərcləri dövlətin sosial sferasının idarəetməsində mərkəzdənqaçma səviyyəsindən asılıdır. Bu səviyyə nə qədər yüksəkdirsə, regional büdcə kanallarından keçən maliyyə resurslarının həmi bir o qədər çox, ümumdövlət büdcə xərclərində onların payı bir o qədər yüksəkdir. Sosial –mədəni sferada idarəetmənin mərkəzdənqaçma səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrə AFR, Fransa, Finlandiya və başqaları aiddir.

Xarici ölkələrdə regional büdcələrin *cari xərclər büdcəsinə* və *inkışaf büdcəsinə* bölünmə təcrübəsi geniş yayılmışdır. Cari xərclər büdcəsi vergi və qeyri - vergi daxilolmaları hesabına formalaşır və cari xərclərin maliyyələşməsinə, yəni istismar xərclərinin ödənilməsinə yönəlir. İnkişaf büdcəsinə

yuxarı səviyyəli büdcələrin subvensiyaları, könüllü ianələr və istiqrazlar daxil olur. Sosial –mədəni və mənzil-kommunal sferalarına investisiyalar məhz bu büdcədən maliyyələşir.

Büdcə sisteminin əsas elementi büdcə prosesidir. **Büdcə prosesi** dövlət və yerli büdcələrin (federativ dövlətlərdə və federasiya üzvlərinin büdcələrində) nəzərdən keçirilməsi, təsdiq edilməsi və icrası üzrə dövlət və yerli orqanların qanunvericiliklə nizamlanmış fəaliyyətidir. Büdcə prosesi büdcə fəaliyyətinin ayrı - ayrı mərhələlərini əhatə edir: büdcə layihəsinin hazırlanması, qanunverici orqanlar tərəfindən onun nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi, büdcənin icrası, büdcənin icrası haqqında hesabatın tərtib edilməsi və təsdiqi. Büdcə prosesi iki ilə qədər və daha çox müddəti əhatə edə bilər.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi birinci mərhələ olub, adətən, maliyyə nazirliyinin səlahiyyətində yerləşir. Daha sonra layihə parlamentə göndərilir və burada **nəzərdən keçirilərək təsdiq olunur**. Parlament tərəfindən təsdiq olunan və prezident tərəfindən imzalanan layihə qanuni qüvvəyə minir. Büdcənin icra mərhələsi «büdcə ili» və ya «maliyyə ili» adını almışdır. Büdcə ilinin davamlılığı təqvim ili ilə üst - üstə düşür və 12 ay təşkil edir.

Büdcənin icrası maliyyə nazirliyinin səlahiyyətində yerləşir. Üçüncü mərhələdə büdcənin kassa icrası baş verir. Bu, ölkə ərazisində büdcə vəsaitlərinin yığılı, onların saxlanması və verilməsi, həmçinin uçot və hesabatın aparılmasıdır. Büdcənin kassa icrasının üç təşkilat sistemi mövcuddur: xəzinə, bank və qarışıq. Xəzinə sistemində büdcənin kassa icrası maliyyə nazirliyinin xüsusi orqanlarına (təhkim kassalar), bank sistemində banklara və onların müəssisələrinə, qarışıq sistemdə xəzinə kassalarına və banklara verilir. Büdcənin kassa icrasının əsasında kassanın vahidlik prinsipi durur. Bu prinsip göstərir ki, ölkə ərazisində yığılan bütün gəlirlər maliyyə nazirliyinin mərkəzi bankdakı vahid hesabına daxil olur və təsdiq olunmuş xərclərə uyğun olan bütün təxsisatlar buradan həyata keçirilir. Mərkəzi bank hökumətin kassiri kimi çıxış edir.

Maliyyə ilinin yekununda büdcə prosesinin son mərhələsi başlayır. Bu, maliyyə nazirliyi tərəfindən *büdcənin icrası haqqında hesabatın* tərtib edilməsi və onun parlament tərəfindən təsdiq olunmasıdır.

Dövlətin büdcə sistemi vergi sistemi kimi iqtisadi kateqoriyaya da təsir edir. Büdcə sistemi kimi, vergi sistemi də ölkənin dövlət quruluşundan asılıdır. Vergi sistemlərinin quruluş prinsipləri federativ və unitar dövlətlərdə fərqli olurlar.

1.3.2. Vergi sistemi: mahiyyət və məzmun

Vergi sistemi müəyyən qayda ilə yığılan vergilərin, rüsumların toplusunu, onların müəyyənləşdirilmə, dəyişdirilmə, ləğv edilmə, hesablanma və ödənmə prinsipləri və qaydalarının, vergi ödəyicilərinin, vergi orqanlarının və vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlərin digər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin, o cümlədən vergi nəzarətinin forma və üsullarının, vergi qanunvericiliyinin pozulmalarına görə məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsini ifadə edir. Vergi sistemləri aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

**ədalətlik.* Bu prinsip ondan ibarətdir ki, vergi yükünün bölüşdürülməsi bərabər səviyyədə həyata keçirilir və dövlət gəlirlərinə hər bir vergi ödəyicisindən «ədalətli payın» daxil edilməsini nəzərdə tutur;

**neytrallıq.* Bu prinsip o deməkdir ki, imkan daxilində vergilər ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə təsir etməməlidir və ya bu təsir minimal səviyyədə olmalıdır;

**effektivlik.* Bu prinsip nəzərdə tutur ki, vergilər ölkənin stabilləşməsinə və iqtisadi yüksəlişinə kömək etməlidir.

**anlaşıqlıq.* Bu prinsip göstərir ki, vergi sistemi vergi ödəyicisinə aydın olmalı, verginin hesablanma və tutulma qaydası isə onun sərbəst təfsirinə imkan verməməlidir.

**optimallıq.* Bu prinsip nəzərdə tutur ki, vergilərin idarəetməsi ilə və vergi qanunvericiliyinə riayət olunması ilə bağlı xərclər minimal olmalıdır.

Federativ və unitar dövlətlərin vergi sistemləri fərqlənir. Federativ dövlətlərin müasir vergi sistemləri üçün vergilərin əsas növlərinin paralel şəkildə həm federal hakimiyyət, həm də ştat hakimiyyətləri və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən istifadə olunması xarakterikdir. Unitar dövlətlərdə mərkəzi büdcəyə daxil olan vergilər və yerli vergilər olur. Bu, yerli büdcələrin özünümaliyyələşdirmə və zərərsizlik prinsipləri əsasında formalaşması ilə əlaqədardır.

Dövlətin vergi sisteminin əsasını və obyektini vergilər təşkil edir. Bunlar büdcəyə gedən məcburi fərdi- əvəzsiz pul ödənişləri və büdcədən kənar dövlət fondlarıdır. Onlar vergi ödəyicilərindən müəyyənləşdirilmiş qaydada və ölçüdə tutulur. Vergilərin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

**fiskal.* Dövlətin maliyyə vəsaitlərinin toplanması məqsədilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşma prosesində reallaşdırılır;

**bölüşdürücü.* İqtisadiyyatın dövlət idarəetməsi mərhələsində təzahür olunur. Bölüşdürücü funksiyada tənzimləyici və təkrar istehsal funksiyalarını ayırmaq olar. Tənzimləyici funksiya ayrı-ayrı malların istehlakını dayandırmaq üçün üzərlərinə vergi qoyulan bir sıra obyektlərə yüksək stavkalı vergilərin müəyyənləşdirilməsində və təsərrüfat fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi üçün güzəştlikdə bürüzə olunur. Su obyektlərinin, təbii resursların istifadə haqqı kimi, mineralxammal bazasının təkrar istehsalına tutulan məbləğlər kimi vergilər təkrar istehsal funksiyasını yerinə yetirirlər;

**nəzarət.* Bölüşdürücü funksiya ilə əlaqədardır və onun təsir şərtlərində təzahür olunur. Nəzarət funksiyası vergi daxilolmalarının büdcəyə kəmiyyət etibarilə əks olunma imkanında, onların dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatları ilə tutuşdurulmasında və vergi sisteminə dəyişikliklərin daxil edilmə zərurətinin təzahüründə reallaşır.

«Vergi» iqtisadi kateqoriyası özündə bir sıra elementləri birləşdirir: vergi norması, üzərinə vergi qoyulan obyektlər və subyektlər, vergi bazası, vergi stavkası, vergi dövrü, vergi güzəştləri, vergi ödənişinin müddəti və qaydası, vergi mənbəyi.

Vergi norması – vergi sferasında səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi davranış qaydasıdır.

Üzərinə vergi qoyulmuş obyekt – əmlak, gəlirlər (mənfəət), reallaşdırılan malların (iş və xidmətlərin) dəyəri, gömrük sərhədindən keçirilən mallar və üzərinə vergi qoyulmuş digər obyektlərdir.

Üzərinə vergi qoyulmuş subyekt ya vergi ödəyicisi, ya da *vergi agentidir*. Vergi ödəyicisi – elə şəxsdir ki, (hüquqi və ya fiziki) vergi təyin edilmiş obyektə malik olduğuna görə üzərinə vergilər və rüsumları ödəmək öhdəliyi qoyulmuşdur. Vergi aqenti - vergi ödəyicisinə gəlirlərin ödəniş mənbəyi olan şəxsdir. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vergilərin və rüsumların hesablanması, vergi ödəyisindən tutulması və büdcəyə köçürülməsi ilə bağlı öhdəliklər həmin şəxsin üzərinə qoyulmuşdur.

Vergi bazası – üzərinə vergi qoyulmuş obyektin dəyər, fiziki və ya başqa bir xarakteristikasıdır. Vergi bazası və onun müəyyənləşdirilmə qaydası hər bir vergiyə və rüsumu uyğun olaraq təyin edilir.

Vergi stavkası – vergi bazasının vahid ölçüsünə düşən vergi məbləğinin ölçüsüdür.

Vergi dövrü – hər bir konkret vergiyə, rüsumu uyğun olaraq müəyyənləşdirilən elə təqvim ili və ya zaman müddətidir ki, bu müddət ərzində vergi bazası müəyyənləşir və verginin, rüsumun məbləği hesablanır.

Vergi güzəştləri – vergi ödəyicilərinin ayrı – ayrı kateqoriyalarına vergini, rüsumu ödəməmək və ya az miqdarda ödəməklə bağlı qanunvericiliklə təqdim olunan imkandır. Vergi güzəştləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir:

*vergi ödəməkdən azad olma;

*vergi bazasını və ya vergi məbləğini azaldan əlavə çıxmalar və güzəştlər;

*azaldılmış vergi stavkaları.

Vergi mənbəyi – gəlir mənbəyini, yəni onun yarandığı yeri göstərən mənbədir.

Vergi tutumlarının üsulları arasında kadastr, deklarasiya və inzibati üsulları fərqləndirirlər. Kadastr üsulu üzərinə vergi qoyulmuş obyektin qiyməti və orta gəlirliliyi haqqında məlumatların tipik siyahısını saxlayan kadastrın istifadəsini nəzərdə tutur. Deklarasiya üsulu üzərinə vergi qoyulmuş obyektin ölçüsü haqqında deklarasiyanın vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarına təqdim edilməsini nəzərdə tutur. İnzibati üsul verginin tutulma prosesində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə xidmətlərinin iştirakını nəzərdə tutur.

Vergi tutumunun əsas metodları aşağıdakılardır: nağd ödəniş, qeyri-nağd ödəniş və gerb markaları ilə hesablaşma. Axırncı üsul rəsmi sənədin qanuni qüvvəyə minməsinə yalnız o halda imkan verir ki, ödəyici həmin sənədə xüsusi markalar yapışdırsın.

Üzərinə vergi qoyulmuş obyektə görə vergilər aşağıdakılara bölünürlər:

*əmlak;

*resurs;

*dövriyyədən tutulan;

*istehlak vergiləri;

*gəlirə (mənfəət) və kapitala qoyulan vergilər.

Əmlak vergiləri, demək olar ki, bütün xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır. Əmlak vergilərinin aşağıdakı obyektlərini fərqləndirirlər: daşınmaz əmlak (torpaq, binalar, tikililər); maddi əmlak (istifadəsi uzunmüddətli olan mallar, o cümlədən dəbdəbə əşyaları, gəlirin əldə edilməsi üçün istifadə olunan avadanlıq, maşınlar, kənd təsərrüfatı heyvanları və başqaları); qeyri-maddi aktivlər (lisenziyalar, intellektual mülkiyyət obyektlərinə olan hüquqlar, həmçinin qiymətli kağızlar və nağd pul). Mirasa və hədiyyələrə qoyulan vergilər də əmlak

vergisinə aid edilir. Bir çox ölkələrdə bu vergilər vergidən azad olan minimuma və ya miras əmlakının müəyyən dəyəri üçün azaldılmış stavkaya malik olur.

Resurs vergiləri əsasən hasilat sahələrində (neft, kömür) tətbiq olunur və təbii resursların (su, torpaq, meşə yerləri, faydalı qazıntılar) hasilatı və ya istifadəsi üçün ödənilən haqqı nəzərdə tutur. İstehsal prosesinə fiskal və tənzimləyici təsirdən başqa, ekoloji effekti də nəzərə ala bilirlər (təbii resurs istehlakının məhdudlaşdırılması və ətraf mühitin mühafizəsi).

Dövriyyədən tutulan vergilər bəzi yüksək rentabelli məhsullara qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi ilə tətbiq oluna bilir. Vergi stavkası ya topdan qiymətə nəzərən faiz tərtibi ilə, ya da məmulatın qiymətinin pul ifadəsi ilə əlavəsi (güzəşti) şəklində müəyyənləşir.

İstehlak vergiləri – istehlakçıya qoyulan ümumi vergilər (ƏDV, satış vergisi) və mal, xidmətlərin ayrı-ayrı növlərinə qoyulan vergilərdir (aksizlər).

Gəlirlərə və kapitala qoyulan vergilər gəlirin əldə edilmə anında və ya mülkiyyətdən (maddiləşmiş gəlir) tutulur. Onların istehlak vergilərindən fərqi ondan ibarətdir ki, istehlak vergiləri gəlirlərin artıq istifadə olunduğu (işləndiyi) zaman tutulur. Bu vergilər qrupuna fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisi aiddir.

Vergilər müəyyənləşdirilmə metodlarına görə birbaşa və dolayısı vergilərə ayrılırlar. *Birbaşa vergilər* vergi ödəyicilərinin əmlakı və onların gəlirləri məruz qalır. Birbaşa vergilər tənzimləyici faktor kimi istifadə olunur və vergi münasibətlərinin daha çox və ya daha az təmin olunmuş subyektlərinə qarşı sosial ədalət prinsipinin riayət olunmasına kömək edir. Daşınmaz əmlaka, torpağa, təbii resurslara, korporasiyaların gəlirinə qoyulan vergi və gəlir vergisi birbaşa vergilərdir. Dolayısı vergilər malların, iş və xidmətlərin qiymətinə əlavə şəklində daxil edilir və alıcı tərəfindən ödənilir. Onların ölçüləri istehsal xərcləri və ya vergi ödəyicisinin gəliri ilə bağlı deyil və yalnız reallaşdırmanın həcmindən və bazar qiymətlərinin

səviyyəsindən asılıdır. Bu, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin olunma qarantıdır. Dolayısı vergilərə aksizlər və əlavə dəyərə qoyulmuş vergi daxildir.

Vergilər subyekt (vergi ödəyiciləri) etibarilə aşağıdakılara bölünürlər:

*fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi);

*müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər (gəlirə qoyulan vergi, ƏDV);

*həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin ödədiyi qarışıq vergilər (nəqdiyyat vasitələri sahiblərindən tutulan vergilər).

Vergini müəyyənləşdirən hakimiyyət orqanına görə vergilər federativ dövlətlər üçün federal, regional və yerli, unitar dövlətlər üçün mərkəzi və yerli olur. Yerli və mərkəzi vergilərin rolu mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının öz qarşılıqlarına qoyduqları vəzifələrlə müəyyənləşir. Yerli vergilər, bir qayda olaraq, repressivliyi ilə fərqlənir. Onların stavkaları vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin nəzərə alınmaması şərti ilə qurulmuşdur və əksər hallarda dolayısı vergilərdir. Bələdiyyələrin lokal məqsədləri və funksiyaları nəzərə alınarsa (əhalinin su təchizatı, şəhər nəqliyyatı, ibtidai məktəblər kimi zəruri ictimai xidmətlərlə təmin edilməsi), yerli vergiqoymalar yalnız yerli büdcəyə daxilolmaların mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir. Mərkəzi vergilərin üzərinə isə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə əsas funksiyalar qoyulmuşdur. Dövlətin vergi siyasətinin qiymət qoyması onlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Vergilərin hesaba yazıldıqları büdcənin səviyyəsinə görə bərkidilmiş və tənzimləyici vergiləri fərqləndirirlər. Bərkidilmiş vergilər bütövlükdə konkret büdcəyə daxil olur. Tənzimləyici vergilər isə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş nisbətlərdə müxtəlif səviyyəli büdcələrə eyni zamanda daxil olur.

Vergiqoyma mənbələrinə görə vergilər maya dəyərinə daxil edilən vergilərə, fəaliyyətin maliyyə nəticələrinə aid edilən vergilərə və müəssisənin təmiz gəlirinə aid edilən vergilərə bölünürlər.

Təyinatına görə ümumi vergiləri, yəni ümumdövlət ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş vergiləri və ciddi müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olan xüsusi vergiləri (məqsədli vergilər və rüsumlar) fərqləndirirlər.

Əgər vergi dərəcəsi gəlirin ölçüsündən asılı deyilsə, *mütənasib vergi* (möhkəm vergi) kimi nəzərdən keçirilir. Əgər gəlir ölçüsünün artması ilə vergi azalırsa, *reqressiv vergi* kimi, gəlir ölçüsünün artımı ilə yüksəlsə, *progressiv vergi* kimi nəzərdən keçirilir.

Xarici ölkələrin təcrübəsində aktiv şəkildə istifadə olunan əsas vergilərdən aşağıdakıları göstərmək olar.

Gəlir vergisi - istehlakçı tələbinin dövlət konyunktur tənzimlənmə obyektidir. Vergi, bir qayda olaraq, təqvim ili və ya maliyyə ili ərzində, yaxud 12 aya bərabər olan digər dövr ərzində əldə edilmiş gəlirdən çıxılır. Üzərinə vergi qoyulan gəlirin tərkibinə əmək haqqı, əməyə görə mükafatların müxtəlif formaları, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər, təqaüdlər, renta, faizlər, dividendlər və investisiyadan gələn digər gəlirlər daxildir. Bəzi hallarda gəlir vergisi vergi ödəyicisinin il ərzində əldə etdiyi və ya topladığı faktiki gəlirdən çıxılır. Digər hallarda isə əvvəlki illər ərzində əldə edilmiş gəlirlərin bazası əsasında hesablanmış gözlənilən gəlirin qiymətləndirici məbləğindən çıxılır. Ailənin gəlir vergisi iki cür olur. Ər-arvadın hər biri ayrı ayrılıqda gəlir vergisi ödəyirsə, bölgülü vergi adlanır. Gəlir vergisi onların birgə gəlirindən çıxılırsa, birləşmiş vergi adlanır.

Bir çox xarici ölkələrdə vergi progressiv şkala üzrə tutulur. Bəzən gəlirin hissələrə bölünməsi hesabına vergiqoyma progressiyası hamarlaşır. Gəlir vergisinin dərəcələri nadir hallarda dəyişilir. Vergi alınan gəlir məbləğini təshih edən qaydalar vergiqoymanın operativ alətləri rolunu oynayırlar. Bunlar üzərinə vergi qoyulmayan minimum ölçüsü və müxtəlif növ güzəştlərdir (yaşa görə, ailə vəziyyətinə, gəlir mənbəyinə görə və s.). Son dövrlər inkişaf etmiş xarici ölkələrdə daha məşhur vergi güzəştləri sığorta ilə, pensiya haqları ilə bağlı olan vergi gü-

zəştləri, həmçinin səhiyyə məqsədlərinə aid olan güzəştlər, faiz ödənişləri üzrə güzəştlər olmuşdur (xüsusilə evin alınmasında).

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlir vergisi işçilərin əksəriyyətinin gəlir mənbəyindən tutulduğuna görə (ingilis terminologiyasına görə «pay as you earn»), iqtisadi eniş və ya yüksəliş dövrlərində pul gəlirlərinin dəyişmələrini müəyyən mənada kompensasiya etməklə bağlı stabilləşdirici qabiliyyətə öz-özlüyündə malik deyil. İqtisadi eniş dövründə əhalinin qazancları və avtomatik olaraq vergi ödənişləri də azalır. Yüksəliş dövründə əksinə, gəlirlərlə birlikdə vergi daxilolmaları da artır. Bu mexanizmin təsiri bir qədər məhduddur. Ona görə də onu gücləndirmək üçün gəlir vergisinə müvəqqəti əlavələr tətbiq oluna bilər.

Gəlir vergisinin ölçüsü əhalinin əmanət imkanlarına təsir göstərir, lakin pul yığımlarının istifadə olunma stimullarına toxunmur. Ona görə də istehsalatda kapital qoyuluşlarının tənzimlənməsi başqa vergi ilə – korporasiya gəlirlərinə qoyulan vergi ilə əlaqədardır. Bu vergi ümumi mədaxildən bütün istehsal xərclərinin, itkilərin, borc faizlərinin, müvəkkil xərclərinin, reklam xərclərinin, inzibati - idarəetmə xərclərinin və s. Çıxılmasından sonra şirkətin qalan təmiz gəlirindən tutulur. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə korporasiya gəlirlərinə qoyulan vergi stavkaları 30%-dən 50%-ə qədər dəyişir. Bu verginin artırılması dövlət tərəfindən həyata keçirilir və bir qayda olaraq, investisiya bumu iqtisadiyyatın «qızmasına», ödəniş qabiliyyəti tələbinin istehsal gücündən ayrılmasına, ödəniş balansının kəsirinə, müəyyən sahə nisbətində pozulmalara təhlükə yaratdığı dövrlərdə özünü maliyyələşdirmə məqsədilə resursların məhdudlaşdırılma vasitəsi kimi tətbiq olunur. Korporasiya gəlirlərinə qoyulan vergilər bir sıra güzəştlərin olmasını nəzərə alır. Birləşmiş Ştatlarda 20 güzəşt mövcuddur. Fransada və AFR-də onların sayı uyğun olaraq 10 və 15-dir. Güzəştlərin əsas növü vergi ödənişinin vaxtının uzadılmasıdır. Bəzi ölkələrdə, məsələn, gəlir hissəsinin yeni investisiyalara,

ehtiyat fonduna ayrılması üçün 3-5 il müddətində son hədd müəyyənləşdirilmişdir.

Nəzərdən keçirilən barbaşa vergilərlə yanaşı, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə dolayı vergilər də aktiv şəkildə istiadə olunur. Daha məşhur vergilər sırasında dövriyyədən vergini, aksizi, gömrük rüsumlarını və başqalarını göstərə bilərik. *Dövriyyədən vergi* müxtəlif ölkələrdə qeyri-bərabər formalara malikdir. Belə ki, satış vergisi istehsalatın hər bir mərhələsində məhsulun ümumi məbləğindən dəfələrlə tutulur. Bu vergi 1950-ci illərdən başlayaraq Avropa ölkələrində geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Müxtəlif mal qrupları üzrə vergi ölçüsü 2%-dən 6%-ə qədər təşkil edir. Uzun müddət İngiltərədə mövcud olan *alış vergisi* şəxsi istehlak mallarının reallaşdırılmasının topdan mərhələsində bir dəfə tutulurdu. İsveçdə analoji vergini pərakəndə ticarət müəssisələri ödəyirdi. Dövriyyədən verginin ən geniş yayılmış forması *əlavə dəyər* vergisi oldu (ƏDV). Bu verginin hesablaşma bazası iqtisadi cəhətdən əmək haqqı ilə mənfəətdə təcəssüm olunmuş yeni yaradılan dəyərdir. Beləliklə, ticarət dövriyyəsinin ümumi məbləğindən maddi istehsal xərcləri çıxılır. Əlavə dəyəərə olan vergi dərəcələri bir neçə sayda ola bilər. Böyük Britaniyada və AFR-də onların sayı iki, Fransada üç, İtaliyada dördüür. Adətən, ərzağa, səhiyyə və digər sosial əhəmiyyətli mal və xidmətlərə tətbiq olunan aşağı dərəcələrdən (2 -10%), sənaye və digər mal və xidmətlərə qarşı əsas dərəcələrdən (12 -23%), dəbdəbə əşyalarına qarşı yüksək dərəcələrdən (25%-dən yuxarı) istiadə olunur. ƏDV-nin əsas vergi güzəşti reallaşdırılmış məhsul dövriyyəsinin vergidən azad minimumudur. Bundan başqa, ərzaq, qəzetlər, radioyayım, nəqliyyat, məktəb və poçt xidmətləri kimi mal və xidmətlər də vergidən azad ola bilər.

Aksiz – malın vahid növü üçün onun qiymətinə qoyulan vahid əlavəni ifadə edir. Üzərinə aksiz vergisi qoyulmuş obyekt rolunda, adətən, ən çoxişlənən mallar – duz, qənd, tütün, kibrit, şərab, benzin, oyun kartları və başqaları çıxış edir. Obyektlərin bu seçimi dövləti kiçik vergi faizində belə,

əhəmiyyətli maliyyə daxilolmaları ilə təmin edir. Ona görə də aksizlər dövlət üçün əsasən fiskal funksiyanı yerinə yetirirlər. Lakin aksizlər yeyinti məhsullarının ayrı - ayrı növlərinə və digər məhsullara olan spesifik tələbatı məhdudlaşdıraraq başqa məqsədlərə də xidmət edə bilərlər. Çəşid etibarilə əhəmiyyətsiz dərəcədə fərqlənən malların (duz, qənd) aksiz dərəcələri vahid, müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlanan malların (şərablar –tündlüyünə görə) aksiz dərəcələri diferensiallaşmış, çəşidləri müxtəlif qiymət səviyyəsində olan bircins malların (tütün) aksiz dərəcəsi orta olur.

Gömrük rüsumları dövlət sərhədindən keçirilən mallardan onların qiymətinə qoyulan faiz əlavəsi şəkildə tutulur. Gömrük rüsumları müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlana bilər:

**istiqamətə görə:* idxal və ixrac. İdxal rüsumları malların idxalında, ixrac rüsumları malların ixracında tətbiq olunur;

**təsir müddətinə görə:* əsas və mövsümi. Əsas rüsumlar elə ödənişlərdir ki, onlara qarşı gömrük tarifi ilə nəzərdə tutulmuş və daim təsir göstərən gömrük dərəcələri müəyyənləşdirilir. Mövsümi rüsumlara qarşı müəyyənləşdirilən gömrük dərəcələri 6 aya qədər olur;

**mənsəyi xarakterinə görə:* avtonom və konvensional. Avtonom rüsumlar həmin dövlətdə daha əlverişli rejim kimi istifadə olunmayan ölkə mallarına qarşı tətbiq olunur. Konvensional rüsumlar həmin dövlətdə daha əlverişli rejim kimi istifadə olunan ölkə mallarına qarşı tətbiq olunur;

**hesablaşma metoduna görə:* spesifik, advalor, kombinə edilmiş. Spesifik rüsumlar natural ifadədə malın avro ilə ölçü vahidinə qarşı müəyyənləşir. Advalor rüsumlar gömrük dəyərinə faiz tərtili ilə müəyyənləşir. Kombinə edilmiş rüsumlar özlərində spesifik və advalor üsulların əlamətlərini birləşdirirlər.

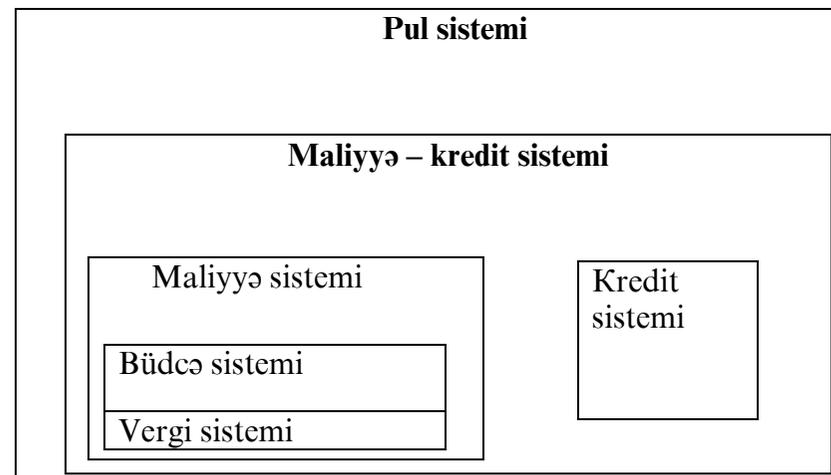
İnkişaf etmiş ölkələrdə geniş istifadə olunan, nəzərdən keçirdiyimiz vergilərdən başqa dövlətlər kapitalla və mülkiyyətə qoyulan vergilərdən də aktiv şəkildə istifadə edirlər. Bu vergi qruplarına *mirasa və hədiyyəyə qoyulan vergiləri, kapitalın artımına qoyulan vergiləri, ayrı - ayrı əmlak növlərinə (tor-*

paq, tikili) qoyulan vergiləri, şəxsi varidada qoyulan vergiləri aid etmək olar. Bundan başqa, hakimiyyət orqanları (xüsusilə yerli idarəetmədə) əhaliyə və hüquqi şəxslərə müəyyən xidmətlərin göstərilməsinə görə *dövlət rüsumunu* tətbiq edirlər.

Vergilərin sayı və onların ölçüləri ölkələrə görə fərqlənir. Bu fərqlilik onların əhəmiyyəti və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Vergi tənzimlənməsinin mexanizmi ümumi şəkildə Laffer əyrisi ilə təsvir olunur. A.Lafferin fikirlərinə görə, vergi dərəcələri gəlirin 30%-nə qədər artdığı halda vergi daxilolmaları artır. Vergi dərəcələri gəlirin 30%-dən çox olduğu halda büdcəyə gedən daxilolmaların artımı yavaşlayır, sonra isə kəskin şəkildə azalır.

Vergi tənzimlənməsi *vergi nəzarəti* anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Öz növbəsində, vergi nəzarəti maliyyə nəzarətinin elementidir. Vergi və digər məcburi ödənişlərin hesablanması və büdcəyə, qeyri-büdcə fondlarına daxil edilməsi məsələsində vergi ödəyicisi ilə dövlət arasında yaranan maliyyə münasibətləri vergi nəzarətinin obyektində rolunda çıxış edir. Xarici ölkələrdə vergi nəzarəti maliyyə nazirliyi, xəzinədarlıq, daxili gəlirlər xidməti, icra hakimiyyətləri nəzdində uyğun komitələr kimi xüsüsülənmiş maliyyə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlətin vergi sistemi maliyyə –kredit sisteminin kompleks elementi olub, dövlətin iqtisadi inkişafından və onun quruluşundan asılıdır. Dövlətin maliyyə-kredit sistemi maliyyə və kredit sistemlərinin elementlər toplusundan ibarətdir və pul sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Büdcə sistemi maliyyə sisteminin bir hissəsidirsə, vergi sistemi büdcə sisteminin bir hissəsidir. Bu münasibətlərdə valyuta sisteminin yerini də qeyd etmək lazımdır. Valyuta sistemini dünya təsərrüfat əlaqələrinin güclənən qloballaşma, inteqrasiya və beynəlmilləşmə proseslərində pul sisteminin xarici ifadəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Sistemlərin müxtəlif növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi şəkil 1.4.-də göstərilmişdir.

Şəkil 1.4. Pul və maliyyə-kredit sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Yoxlama sualları

- 1.Maliyyənin və onun funksiyalarının mahiyyətini açın.
- 2.Dövlətin maliyyə sisteminin elementlərini xarakterizə edin.
3. Monetar siyasətin növlərini və onun reallaşdırılma alətlərini göstərin.
- 4.Dövlətin kredit sisteminin əsas hissələrinin qısa xarakteristikasını verin.
- 5.Pul sistemi nədir? Pul sisteminə hansı elementlər daxildir və o hansı prinsiplər üzərində qurulur?
- 6.Dövlətin valyuta sisteminin struktur elementləri hansılardır?
- 7.Valyuta kursları arasındakı fərqləri göstərin.
- 8.Büdcə sisteminin əsas quruluş prinsipləri hansılardır? Büdcə prosesinin mərhələlərini göstərin.
- 9.Vergi sisteminin tərifini deyən və vergilərin təsnifatlarını göstərin.
- 10.Pul, maliyyə, büdcə, vergi, kredit və valyuta sistemləri bir - birləri ilə necə əlaqədardır?

Ədəbiyyat

- Банковское дело \ Под ред. О.И.Лаврушина. М., 1998.
- Верба Е.В. Финансы внешнеэкономической деятельности субъектов хозяйствования. Мн.: ЗАО «Белбизнеспресс», 1999. 318с.
- Денежное обращение и кредит капиталистических стран: Учебник \ Под ред. Л.Н.Красавиной. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 1983. 335с.
- Деньги, кредит, банки: Учебник \ Под ред. О.И.Лаврушина. М.: Финансы и статистика, 1998. 447 с.
- Ершов М.В. Валютно-финансовые механизмы в современном мире (кризисный опыт конца 90-х). М.: ОАО «НПО «Издательство «Экономика», 2000. 319 с.
- Зяц Н.Е. Налоговая политика в мировой экономике: проблемы и пути решения \ \ Финансы, учет, аудит. 1999. №2 С. 14-17.
- Зяц Н.Е. Теория налогов: Учебник. Мн.: БГЭУ, 2002. 220с.
- Зяц Н.Е., Шунько И.Е. Налоги: возникновение и генезис развития \ \ Встник БГЭУ. 1998. №2. С. 30 -36.
- Киреев А.П. Международная экономика: В 2 ч. М.: Междунар. отношения, 1999. Ч.1.416 с., Ч.2.488 с.
- Максимо В. Энг, Френсис А. Лис, Лоуренс Дж. Мауер. Мировые финансы Пер. с англ. М.: ООО Издательско –консалтинговая компания «Дека», 1998, 768 с.
- Максимова Л.М. Современный валютный кризис: Учеб. пособие. М.: Изд. ВЗФЭИ, 1979. 77 с.
- Международные валютно –кредитные и финансовые отношения: Учебник \ Под ред. Л.Н.Красавиной. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2000. 608 с.
- Международные валютные и кредитные отношения капиталистических стран: Учебник \ Под ред. Л.Н.Красавиной. М.: Финансы и статистика, 1996. 343с.
- Международные финансы: Учеб. пособие \ Под ред. И.Н.Жук. Мн.: БГЭУ, 2001. 149 с.
- Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник). М.: Фонд «Правовая культура», 1995. 239м.
- Миклашевская Н.А., Холопов А.В. Международная экономика: Учебник М.: МГУ им М.В.Ломоносова; Дело и Сервис, 1998. 272с.
- Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков: Учеб. пособие для вузов \ Пер. с англ. Д.В.Виноградова; Под ред. М.Е.Дорошенко. М.: Аспект Пресс, 1999.

- Можайсков О.В. Финансы и кредит в системе государственно – монополистического регулирования. М.: Финансы, 1973. 207 с.
- Налоги: Учеб. пособие \ Под ред. Н.Е.Зайца, Т.И.Василевской. Мн.: БГЭУ, 2000. 367с.
- Общая теория финансов: Учебник \ Под ред. Л.А.Дробозиной. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. 255 с.
- Платонова И.Н. Валютное регулирование в современной экономике. М.: Финансовая академия, 1999. 325 с.
- Рудый К. Валютный режим: проблема выбора \ \ Финансы, учет и аудит. 2001. №4. С. 26-29.
- Сорос Дж. Алхимия финансов. М: ИНФРА –М, 1999.
- Стасенко В.А. Налоговая политика и создание оптимальной налоговой системы РБ. Мн.: Парадокс, 1996. 64 с.
- Теория финансов: Учеб. пособие \ Н.Е.Зяц, М.К.Фисенко, Т.Е.Бондарь и др. 2-е изд., стереотип. Мн.: Вышэйш. Шк., 1998. 368 с.
- Финансы \ Под ред. В.М.Родионовой. М.: Финансы и статистика, 1995. 431 с.
- Финансы, деньги, кредит: Учебник \ Под ред. О.В.Соколовой. М.: Юристь, 2000. 784 с.
- Финансы и кредит СССР: Учебник \ Под ред. Н.В.Цапкина. М.: Мысль, 1972. 271 с.
- Финансы и кредит СССР: Учебник \ Под ред. Е.В.Коломина. М.: Финансы и статистика, 1989. 318 с.
- Финансы: Учебник для вузов \ Под ред. Л.А.Дробозиной. М: Финансы, ЮНИТИ, 2000. 527 с.
- Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Центральный банк в процессе экономического регулирования. Зарубежный опыт и возможности его использования в России. М.: Издательство АО «Консалтбанкир», 1994. 112 с. (Серия «Международный банковский бизнес»).
- Ясинский Ю.М. Основы банковского дела: Учеб. пособие. Мн.: Тесей, 1999. 447 с.
- Fisher S. Exchange Rate Regimes: Is the Bipolar View Correct? \ \ Finance and Development. June 2001. Vol. 38. No. 2. Pp. 2-8.
- Frankell Jeffrey. No Single Currency Regime is Right for All Countries or A All Times. Working Paper No. 7338. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. September 1999. 48 p.
- Mishkin Frederic S. International Experience with Different Monetary Polisy Regimes. Working Paper No. 7044. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. March 1999. 41 p.
- <http://www.e-finance.ru>

II FƏSİL

ABŞ-ın MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

2.1. Dövlət iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti

ABŞ dünya iqtisadiyyatının sözsüz lideri olub, istehsalda və iqtisadi inkişafda bütün ölkələri üstələyir. ABŞ sənaye mal və xidmətlərinin dünyada ən iri istehsalçısıdır. Dünyanın ümumi ÜDM-də ölkənin payı 25%, dünya ixracında 12,6%-dir. 1996-cı ildən 2000-ci ilə qədər dövlətin real ÜDM artımı digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha yüksək idi. 2000-ci ildə o 5% təşkil etmişdir (Kanadada 4,7%, Almaniyada 3,1, Böyük Britaniyada 3%). Bu, 1984-cü ildən sonra ən yüksək göstərici idi. İqtisadi artım templərinin yüksəlməsinə ev təsərrüfatı sektorunda istehlak tələbinin artımı (5,3%) və ümumi yatırımların əsas kapitalda artımı (10,2%) səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ildə ÜDM –in artım tempi dərhal ikinci rübdə 5,6%-dən üçüncü rübdə 2,7%-ə düşmüş (gözləndiyindən də güclü şəkildə – 3,6%) və son altı ildə ən aşağı səviyyəyə enmişdir. Gözlənilən 5,1% əvəzinə 2001-ci ildə iqtisadi artım 3% olmuşdur. Real ÜDM-in 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədərki artım dinamikası Amerika iqtisadiyyatının dövriliyini və 2001-ci ilin enişini təsdiq edir. Artıq 2002 və 2003-cü illərdə artım 2,3%-ə qədər azalmışdır (cədvəl 2.1.).

Cədvəl 2.1

ABŞ-da real ÜDM-un artımı, %

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
3,6	4,4	4,4	4,2	5,0	3,0	2,3	2,3

1991-ci ilin mart ayından 2001-ci ilin mart ayına qədər ABŞ-ın milli təsərrüfatının yüksəliş dövrü dinc dövrün ən uzunmüddətli hesab olunur. Ölkə iqtisadiyyatının dövrü xarakteri nəzərə alınarsa, 2001-ci ilin mart yüksəlişindən sonra 2002-ci ilin payız enişinin olacağını və həmin dövrün də yüksəlişlə əvəzlənəcəyini gözləmək olardı. Son zamanlar Amerika iqtisadiyyatında dövrlərin sayı azalmışdır. Bu, onların müddət etibarilə artması haqqında danışmağa imkan verir (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

ABŞ-da iqtisadi dövrlərin sayı

Dövr	Cəmi	Dinc dövrdə
1854 -1919	16	14
1919 -1945	6	5
1945 -1991	9	7
1991 -2001	1	1
1854 -2001	32	27

ABŞ-da ilkin inflyasiya şərtlərinin aradan qaldırılma siyasəti öz nəticələrini verdi. Neft qiymətlərinin kəskin artımına və əmək bazarındakı gərginliyə baxmayaraq, inflyasiya əhəmiyyətsiz dərəcədə idi. Qeyri-stabil ünsürlərin (neft və ərzaq məhsulları) nəzərə alınmaması şərtilə hesablanan istehlak qiymətlər indeksi 1999-cu ildə 1,9% yüksəlmişdir (1998-ci ildə 2,2%, 1992-ci ildən 1999-cu ilə qədərki dövrdə 2,3%). Bu, daxili istehsalçılara ləngidici təsir göstərən aşağı idxal qiymətləri ilə, emaledici sənayedə sərbəst istehsal güclərinin mövcudluğu ilə, xüsusi halda intensiv investisiyalara görə, əmək haqqı artımının inflyasiyaedici təsirini qismən kompensasiya edən məhsuldarlıq artımı ilə izah olunur. ABŞ-da istehlak qiymətlərinin artımı 2002-ci ildə 3,4 % təşkil etmişdir. Standar&Poors proqnozuna görə bu göstərici 2,3% olmalı idi. Ölkədə inflyasiyanın sürətlənməsinin daxili səbəbləri işsizliyin azalmasında və əhalinin istehlak xərclərinin artmasında idi.

İnflyasiya proseslərinin intensivliyinin daha obyektiv indikatoru olan ÜDM deflyatoru 2001-ci ildə ikinci rübdə 2,4%-dən üçüncü rübdə 2,0%-ə qədər azalmışdır. Lakin 1998 və 1999-cu illə müqayisədə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 1998-ci ildə ÜDM deflyatoru 1,2%, 1999-cu ildə 1,4% təşkil edirdi.

İqtisadi yüksəliş ABŞ-da **məşğulluqla** bağlı vəziyyətin gələcəkdə yaxşılaşmasına zəmin yaratdı. 2000-ci ildə orta illik işsizlik səviyyəsi işçi qüvvəsi sayının 4% -nə qədər enmiş (1999-cu ildə – 4,2%, 1998-ci ildə 4,5%, 1997-ci ildə 5,0%, 1996-cı ildə 5,4%) və 1969-cu ildən sonra minimal olmuşdur. İstehsal gücünün yüklənmə əmsalı 82,1%-ə çatmışdır. İşsizlik səviyyəsi 2001-ci ildə artmış və 4,8% olmuş, 2002-ci ildə isə 5,8%-ə çatmışdır. Bu, ümumi resessiya və faciəvi 11 sentyabr hadisələri ilə əlaqədar idi. Nəticədə, avqust ayında işsizlik 0,4% olduğu halda, sentyabr ayında 0,5%-ə qədər artmışdır. Beşillik dövr çərçivəsində işçi qüvvəsinin az ixtisaslı və marjinal qruplarının əmək ödənişlərinin artma tendensiyasının saxlanması şərti ilə real əmək haqqının artımı və kasıblıq həddindən aşağıda yaşayanların paylarının azalması (1997-ci ildə 13,3%, 1998-ci ildə 12,7%) davam edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, son 5 ildə əməyin ödənişi onun məhsuldarlığından daha tez artır. 1999-cu ilin üç rübündə bu göstərici uyğun olaraq 4,6% və 2,8% idi.

ABŞ-ın iqtisadi artımının mühüm indikatoru **maliyyə bazarlarındakı** vəziyyətdir. Müxtəlif sahələrin şirkətlərini daha müntəzəm şəkildə təmsil edən Dow Jones Industrial səhmlərinin indeksi 1998-ci ilin mayında 9000 həddini keçmiş, 2000-ci ilin yanvarında isə 10000 həddini aşmış, 11772 həddinə çatmışdır. Lakin 2001-ci ildə 9973 həddinə qədər enmə baş vermişdir. Bu, əvvəlki iki ilin ən aşağı həddi idi. Dow Jones 2000-ci ilin oktyabr ayından ilk dəfə olaraq 10000 həddindən düşmüşdür. Bu zaman indeksin bütün 30 ünsürünün qiymətdən düşməsi baş vermişdir. Ən böyük enmə bank sektorunda baş vermiş və buna səbəb Yaponiya iqtisadiyyatında böhranın güclənməsi olmuşdur. Yüksək texnologiyalı korporasiya

səhmlərinin, o cümlədən aparıcı internet - provayderlərin üstünlük təşkil etdiyi Nasdaq indeksi - birjadankənar kompyuter sisteminin aparıcı indeksi 1998-ci ilin səviyyəsini, demək olar ki, iki dəfə artırmış və 1999-cu ilin IV rübündən başlayaraq, ardıcıl şəkildə 3, 4, 5 minlik həddi keçmişdir. Nasdaq 2000-ci ildə il ərzində dəyişmələrlə 55%-ə düşmüşdür. 2001-ci ilin aprelinde bu fond indeksi ilin əvvəlindən 25% itirmiş və 1998-ci ilin dekabrından ilk dəfə olaraq 2000 həddindən aşağı düşmüşdür. Bu, 2000-ci ildə martın 10-da əldə edilmiş 5048 zirvəsindən 2,5 dəfə aşağı idi. 2000-ci ilin martından 2001-ci ilin martına kimi Amerikanın fond bazarı 5 trilyondan çox saxta var-dövlət itirmişdir.

2000-ci ildə ABŞ-ın **xarici ticarətində** mal və xidmətlərin balans kəsiri özünün bütün tarixindəki ən maksimal səviyyəsinə – 368,9 milyard dollara çatmışdır (1999-cu ildə 265 milyard dollar). Kəsinin artması bütünlüklə malların xarici ticarəti hesabına baş verdi. Malların idxalının onların ixracından üstünlüyü 449 milyard dollar təşkil etdi, yəni 100 milyard dollardan çox artdı, xidmətlərin balansı üzrə müsbət saldo isə dəyişməz qaldı. ABŞ-ın cari əməliyyatlarının hesab kəsiri UDM 4,3%-ni təşkil etdi. 1999-cu ildə bu rəqəm 3,4% idi. Xarici əlaqələrin balanslaşdırılmazlığının əsas mənbələri Yaponiya, Qərbi Avropa və yeni sənaye ölkələri ilə ticarətdəki passivlərdir. Dünya üzrə bütün birbaşa xarici investisiyaların üçdə biri ABŞ-ın payına düşür. Son onillikdə ölkəyə yatırılan birbaşa xarici investisiyalar hər il artırdı. 1996-cı ildə onlar 77 milyard dollar, 1998-ci ildə 189 milyard dollar olmuş, 1999-cu ildə rekord səviyyəyə 277,5 milyard dollara çatmışlar.

XX əsrin sonu ABŞ üçün ümumi qloballaşma şəraitində, o cümlədən maliyyədə iqtisadi inkişafda yadda qaldı. Amerikanın mal istehsalçıları dünya iqtisadiyyatının tələblərinə daha çox istiqamətlənirlər. Xarici iqtisadi əlaqələrdə həlledici rolunu transmilli korporasiyalar (TMK) oynayır. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin üçdə ikisi onların payına düşür. TMK xarici müəssisələrinin satış həcmi isə ABŞ ÜDM-nin

üçdə birinə bərabərdir. Bundan başqa, ABŞ iqtisadiyyatın yeni tələblər strukturuna keçidi üzrə dünyəvi prosesə liderlik edir. Bu prosesdə impuls rolunu informasiya sferasının çox sürətli inkişafı oynayır. 1999-cu ilin əvvəlində İnternetdən istifadə edən insanların sayı 70 milyon nəfər idi. İnformasiyanın əldə edilməsinə və ötürülməsinin həcminə və sürətinə qoyulan məhdudiyyətlər texnoloji baxımdan aradan qaldırılmış, bazar personal kompyuterlərlə zənginləşmişdir. Yeni kütləvi elektron qurğularına daha böyük tələbat yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, informasiyanın məzmun problemləri, əhəlinin maarifçi, elmi və mədəni dəyərləri əldə etməklə bağlı hazırlıq səviyyəsi problemləri, informasiya təhlükəsizliyi, intellektual mülkiyyətin əhəmiyyətinin dəyişməsi, həyat tərzinin və əmək şərtlərinin, xarakterinin dəyişməsi ilə bağlı problemlər birinci plana keçdi.

2.2. ABŞ-ın pul və kredit sistemləri

2.2.1. Pul-kredit sisteminin yaranma tarixi

Müasir ABŞ ərazisində pul-kredit sisteminin formalaşması məşhur Federal ehtiyat sisteminin yaranmasından çox - çox əvvəl baş vermişdir. 1690-cı ildə Massaçuset körfəzinin koloniyası ilk dəfə qısamüddətli kağız öhdəliklər (Short bills) buraxmışdır. Hökumətin qısamüddətli öhdəlikləri ilə banknotlar arasında orta mövqedə duran bu kağızların məqsədi Kanadaya yola düşən hərbi ekspedisiyanı maliyyələşdirmək idi. Lakin bu, birdəfəlik cəhd idi və dövriyyədə ingilis funt sterlinqlərinin və ispan gümüş dollarlarının istifadəsi yenə də üstünlük təşkil edirdi. Amerika dolları milli pul vahidi kimi 1785-ci ildə konqres tərəfindən tətbiq edilmişdir. Müstəqillik uğrunda müharibədən (1775 -1783) sonra ABŞ konqresi Birləşmiş koloniyaların (ştatlar) şəxsində Birləşmiş Ştatların Birinci bankının (The First Bank of United States) yaradılması barədə qərar qəbul etdi və milli pulların birinci,

artıq federal buraxılışına sanksiya verdi. Yaradılmış ilk sikkəxana (Filadelfiyada) gümüş dollarları və mis sentləri ispan gümüş pullarının çəkisi üzrə kəsməli idi. 1792-ci ildə ABŞ-da bimetallizm sistemi tətbiq olundu: dollar paralel şəkildə həm gümüşdən, həm də qızıldan kəsilə bilirdi. Monetar paritet 15:1 səviyyəsində qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmişdir. Bu işə dünya bazarında və bəzi qərbi Avropa ölkələrində iki metalın dəyər münasibəti ilə (15,5:1) müqayisədə gümüş pulların dəyərini yüksəldirdi. Belə şəraitdə qızılı ölkədən çıxarmaq və gümüşə dəyişərək daxili dövriyyədə istifadə üçün yenidən kəsmək daha sərfəli idi. Ona görə də son onilliklərdə qızıl əsasən evlərdə saxlanılmış və dövriyyədən itib getmişdir. 1834-cü ildə gümüş dollar tərkibinin dəyişməz qalması və qızıl dolların metal tərkibinin azalması yolu ilə pul pariteti 16:1 nisbətində qanunvericiliklə dəyişdirilmişdir. Nəticədə gümüşün ölkədən sızması başlamış, qızıl dövriyyəyə geniş miqyaslarla daxil olmuşdur.

1791-ci ildə Birləşmiş Ştatların birinci bankı yaradılarkən federal hökumət nizamnamə kapitalının böyük hissəsinə imza atmış və 20 il ərzində heç bir başqa banka çarter təqdim etməməyə söz vermişdir. Çarter – bank nizamnaməsinin funksiyalarını və lisenziyaları uyğunlaşdıran sənəddir. 1811-ci ildə çarterin uzadılması məsələsi ortaya gələndə, bu, müxalifətin güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı. Onlar bankların sayının artırılmasını tələb edirdilər. Birləşmiş Ştatların birinci bankı ləğv edildi. Bankların sayı 88-ə çatdı. Sonrakı üç il ərzində daha 120 yeni çarter verilmişdir.

1812-ci ildən başlayaraq 1913-cü ilə – Federal ehtiyat sisteminin yaradılmasına qədər bankların fəaliyyətindəki ən ciddi problem klirinqin yoxluğu idi. Klirinq müxtəlif bank banknotlarının qarşılıqlı ödənişidir. Bağlanmamışdan əvvəl bu funksiyaları Birinci bank yerinə yetirirdi. Onun analoquna zərurət yaranmış və 1816-cı ildə maliyyə naziri Ceyms Dllas ABŞ-ın ikinci bankını (The Second Bank of the USA) yaratmağı təklif etmişdir. Yeni bankın əsas yeniliyi ştatların

hökumətləri ilə razılaşmadan orada öz şöbələrini təsis etmək hüququ idi. Bu, siyasi narazılıqlar dalğasının yaranmasına gətirib çıxardı. Həddən çox sayda banknotların buraxılması ilə bağlı olan 1819-cu ilin bank böhranı bu narazılıqları daha da gücləndirdi.

Pul –kredit serasındakı nisbi sabillik 1836-cı ilə qədər – ABŞ-ın ikinci bankının çarteri qurtarana qədər davam etdi. Bu, yenə də bankların sayının artmasına gətirib çıxardı. Bundan başqa, kreditin həddən artıq əlçatan olması nəticəsində federal (dövlət) torpaqlarla bağlı möhtəkirlik halları artdı. Böhran 1840-cı ilə qədər davam etdi və hər bir ştatın öz kredit problemlərini müstəqil şəkildə həll etmək zərurətini yaratdı. Bu problemlərin ən başlıcası ifrat emissiyaya qarşı müqavimət göstərmək idi. Problemi mürəkkəbləşdirən o idi ki, bank banknotları buraxarkən onların dərhal və hamı tərəfindən ödənilməsinə nəzərdə tutmurdu. Ödəniş məqsədilə banknotların onları buraxan banka çatdırılmasını çətinləşdirmək üçün banknotların yığılma mexanizmi qəsdən tətbiq olunmur, bəzi banklar isə qəsdən çətinliklə gedilə bilən rayonlarda yerləşdirilirdi. Məsələn, Massaçusetsin Saffolk bankı (Suffolk Bank of Massachusetts) bu qəbildəndir. Nəticədə, 1859-cu ildə dövriyyədə 5400 növ banknot var idi.

Problemin həll yolu Bostonun Saffolk bankları sisteminin yaradılması idi. Əyalət bankları Saffolk bankına 5000 dollar məbləğində sabit depozit və üstəgəl Bostona düşən banknotların ödənilməsi üçün kifayət edəcək məbləğ köçürməli idilər. Əvəzində isə Saffolk bankı sistemin bank banknotlarını nominal üzrə qəbul etmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdü. Bu halda, birləşmək fikrində olmayan bankların banknotları ödəniş üçün bilavasitə emitent banka çatdırılmalı idi. Bundan başqa, Saffolk bankı vicdanlılığı onda az da olsa şübhə yaradan bankları öz klirinq agentliyinə qəbul etməkdən imtina edirdi.

1861-1865-ci illərin Vətəndaş müharibəsi dövründə cənub bankları şimal bankları ilə müqavilələri ləğv edən

zaman pul –kredit münasibətləri sistemində radikal dəyişikliklər baş verdi. 1864-cü ildə xəzinədarlığın katibi Solomon Çarlz ümummilli bank qanununu hazırladı və reallaşdırdı. Bu qanuna əsasən, payçılarının sayı 5-dən az olmayan, kapitalı 50000 dollardan az olmayan bankların təsisatına icazə verildi. Bankların yaradılma şərti ABŞ hökumətinin qeyd edilmiş istiqrazlarının xəzinədarlıqda depozitə qoyulması vasitəsilə banklar tərəfindən öz emissiyalarının təmin edilməsi idi. Depozitə qoyulmuş məbləğ depozitə qoyulmuş istiqrazların bazar dəyərinin 9%-dən və onların nominal dəyərinin 100%-dən çox olmamalı idi. Bütün banklar üçün emissiya hüququ 300 milyon dollarla məhdudlaşdı.

ABŞ 1873-cü ildən gümüşün kəsilməsini ləğv edərək, qızıl monometallizmə keçdi. Lakin gümüş mədənlərinin sahiblərinin təzyiqi ilə xəzinədarlıq monetar ehtiyaclar üçün gümüşün alqısını bərpa etdi. 1,50463q tərkibli qızıl dolların de fakto tətbiqi 1900-cü ildə qızıl standart aktının nəşrindən başladı.

ABŞ-da pul-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsinin uzlaşma və mərkəzləşmə problemi 1907-ci ilin bank böhranından və birja çaxnaşmasından sonra daha aktual oldu. Bu böhran bütün əvvəlki rekordları vuraraq, 1929-1933-cü il hadisələrinə qədər kəskinliyini itirmədi. Əyalət bankları əmanətçilərin təzyiqi ilə Nyu-Yorkun iri banklarına müraciət edir, depozitlərini götürmək istəyirdilər. Bu, bəzi kredit müəssisələrinin müflisləşməsinə gətirib çıxardı. Pul –kredit sisteminin qeyri elastikliyi və iqtisadiyyatın tələbatlarına qarşı onun zəif reaksiyası ABŞ-ın mərkəzi bankı haqqında qanunun islah edilməsini və hazırlanmasını zəruri etdi.

2.2.2. Federal ehtiyat sistemi

1913-cü ildə Federal ehtiyat sistemi (FES) haqqında qanunun qəbul edildiyi dövrdə ABŞ-da 20000 bank faliyyət göstərirdi. Onların 7000-i emissiyalı milli banklar idi, qalanları

isə öz ştatlarının qanunları ilə fəaliyyət göstərir və banknotların emissiya hüququna malik deyildilər. ABŞ-ın bütün ərazisi 12 dairəyə bölünmüşdür. Hər bir dairədə kapitalı 4 milyon dollardan az olmayan federal ehtiyat bankı təsis edilmişdir. Əvvəllər Federal ehtiyat sisteminin əsas məqsədi bank böhranlarında və birja çaxnaşmalarında banklara kömək etməkdən ibarət idi. 1914-cü ildən 1922-ci ilə qədərki dövrdə on iki federal ehtiyat bankının rəsmi nümayəndələri dövrü şəkildə məsləhətçi görüşlər və iclaslar keçirirdi. Bu icaslarda monetar siyasətin istiqamətləri hazırlanırdı. Federal ehtiyat sisteminin təşəkkülü dövründə ictimai -siyasi faktorlar federal ehtiyat banklarına bu təşkilatın fəaliyyətində əsas rol oynamaq imkanı verirdi.

Federal ehtiyat sistemi üç səviyyədə ibarətdir: idarəçilər şurası, 12 federal ehtiyat bankı, FES-in üzvü olan 6000 -ə qədər bank. Bundan başqa, FES –ə iki komitə daxildir: Açıq bazar üzrə federal komitə və Federal məsləhət şurası.

Federal ehtiyat sisteminin mərkəzi Vaşinqtonda (Kolumbiya dairəsi) İdarəçilər şurasıdır. Şuranın əsas funksiyası pul siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Şura yeddi daimi üzvdən ibarətdir. Onlar ABŞ prezidenti tərəfindən senatın razılığı ilə 14 il müddətinə təyin olunur. Əgər şura üzvlərinin vəzifədə qalma müddətləri bitmişdirsə (ölüm və ya istefa halları istisna olmaqla), hakimiyyətdə olduğu dörd il ərzində prezident Şuranın yalnız iki yeni üzvünü təyin etmək hüququna malikdir. Bununla belə, İdarəçilər şurasının üzvlərinin istefası adi hallardandır. Belə ki, C.Karter öz prezidentliyinin ilk 3 ilində Şuraya yeni dörd üzv təyin etmişdir. R.Reyqan iki prezidentlik dövründə Şuranın yeddi üzvündən altısını dəyişmişdir. Şuraya sədr və onun müavini rəhbərlik edirlər. Onları dörd illik müddətə prezident təsdiq edir. İdarəçilər şurasının sədri vəzifəsini 1987-ci ilin avqustundan Alan Qrinспен tutur.

İdarəçilər şurasında FES–nin bütün dairələrindən bərabər nümayəndəlik təmin edilir. Şura üzvlərinin sərəncamında

əməkdaşların böyük ştatı olur: iqtisadçılar, hüquqşünaslar, müfəttişlər, inzibatçılar.

Şura depozit müəssisələrinin məcburi ehtiyat səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müstəsna hüquqa malikdir. Şura həmçinin açıq bazarda əməliyyatların keçirilməsi üzrə və daha məqbul bank uçot dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə məsuliyyəti federal ehtiyat bankları ilə bölüşdürür.

Federal ehtiyat bankları İdarəçilər şurası direktivlərinin bələdçiləridir və ABŞ-ın pul siyasətinin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayırlar. Onlar hər həftə Şura qarşısında hesabat verir, şura isə daxil olan məlumatı cəmləyərək hazırlayır və hər həftənin sonunda hesabatı nəşr etdirir. Ehtiyat banklarının daha əhəmiyyətli və nüfuzlu Nyu –Yorkun federal ehtiyat bankıdır (Federal Reserve Bank of New York). Ehtiyat bankların filialları 25 şəhərdə işləyir. Federal ehtiyat banklarının ərazi üzrə bölüşdürülməsi cədvəl 2.3.-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3.

Federal ehtiyat banklarının yerləşdirilməsi

Dairənin nömrəsi	Şəhər	Dairənin nömrəsi	Şəhər
1	Boston	7	Çikaqo
2	Nyu-York	8	Sent-Luis
3	Filadelfiya	9	Minneapolis
4	Klivlend	10	Kanzas-Siti
5	Riçmond	11	Dallas
6	Atlanta	12	San-Fransisko

Hər bir federal ehtiyat bankının öz şurası var. Şura bank əməkdaşları olmayan doqquz direktordan ibarətdir. Qanuna görə, bankları təmsil edən A dərəcəli üç direktor FES üzvləridir. İctimaiyyəti təmsil edən B dərəcəli üç direktor isə hər bir regionda banklar tərəfindən – FES üzvləri tərəfindən seçilir. İdarəçilər şurası C dərəcəli üç direktor təyin edir və onlar da ictimaiyyəti təmsil edirlər. FES –in idarəçilər şurası C

dərəcəli direktorlardan direktorlar şurasının sədrini və onun müavinini seçir və təyin edir. Ehtiyat bankların direktorları öz banklarının əməliyyatlarına nəzarət edir (idarəçilər Şurasının himayəsi altında). Rejional bankların hər birinin baş auditoru olur. O, banka yox, İdarəçilər Şurasına tabe olur.

Federal ehtiyat bankları əsasən FES-in qiymətli kağızlarda olan yatırım paylarına uyğun faizlərdən, daha az səviyyədə FES-də olan valyutaların faizlərindən, həmçinin depozit müəssisələrinə verilən borcların faizlərindən və valyuta nəzarətindən gəlir götürürlər.

FES –ə girmək istəyən hər bir bank öz dairəsinin federal ehtiyat bankında səhmlər əldə etməlidir. Bu səhmlərin məbləği onun səhm kapitalının və bölüşdürülməmiş gəlirinin 3%-nə bərabər olmalıdır. FES-in tələbi ilə bu məbləğ iki dəfə artırıla da bilər. Səhm kapitalının və gəlirin artımına uyğun olaraq, kommersion bankı üçfaizli səviyyəni saxlamaq üçün səhmləri əldə etməyə borcludur. 1970-ci illərdə sərfəli olmadığına görə FES üzvlərinin ixtisara salınması baş verirdi. On il ərzində 500-dən çox bank FES-dən çıxmışdır. 1980-cı ildə konqres tərəfindən monetar nəzarət və depozit institutların qeyri tənzimlənməsi barədə qanunun qəbulundan sonra vəziyyət dəyişdi. Bu qanuna əsasən, FES-in ehtiyat tələbləri ölkənin bütün depozit institutlarına yayılmışdır. Qanun ABŞ-ın kredit sisteminə FES-in rolunun güclənməsinə kömək etmişdir.

Federal ehtiyat bankları bank və əmanət müəssisələrinin əmanətlərini qəbul edir, onlara borc verirlər. Bununla da onlar son mərhələli kreditörün funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bundan başqa konqres federal ehtiyat banklarına nağd pulları buraxmaq səlahiyyəti vermişdir. Bu nağd pullar isə kredit pulların ölkə iqtisadiyyatına təklifini əmələ gətirir.

Pul vəsaitlərinin və kreditin dəyər və kifayət etməsinin dövlətin qiymətli kağızlarının satış və alış prosesinə təsirtmə görə məsuliyyəti **Açıq bank üzrə federal komitə** (ABFK) daşıyır. ABFK formal şəkildə 1935-ci ildə təşkil olunmuşdur. Hərçənd federal ehtiyat bankları hələ 1920-ci illərin əvvəllər

rində qiymətli kağızların açıq bazarında əməliyyatları uzlaşdıran orqan yaratmışdılar.

Açıq bank üzrə federal komitə 12 daimi üzvdən ibarətdir:

*FES-in idarəçilər şurasının 7 üzvündən;

*federal ehtiyat banklarının 5 prezidentindən (rotasiya əsasında seçilirlər; Nyu- York bankının prezidenti ABFK-nin daimi üzvüdür). Ehtiyat bankların bütün 12 prezidenti komitənin iclaslarında iştirak etməyə borcludurlar.

ABFK ildə səkkiz - doqquz dəfə iclas keçirir. Hər bir görüşdə qiymətli kağızların açıq bazarında əməliyyatların strategiyası hazırlanır və bu strategiya FES idarəçisinə çatdırılır. Komitə iqtisadi və maliyyə qərarlarını hazırlayır və proqnozlaşdırır. Komitənin qərarı Nyu –Yorkun rejional bankının xarici ticarət şöbələri tərəfindən reallaşdırılır.

FES haqqında qanuna görə, ABŞ-ın bank sisteminə bütün bank sferasının FES ilə əlaqə yaratması üçün uzlaşdırıcı məsləhət orqanı – Federal məsləhət şurası fəaliyyət göstərir. Federal məsləhət şurası FES-in rejional banklarından göndərilmiş 12 üzvdən ibarətdir. Şura ildə dörd dəfə Federal ehtiyat sisteminin idarəçiləri ilə birgə iclas keçirir və burada maliyyə-kredit münasibətlərinin geniş spektri üzrə fikir mübadiləsi aparılır. Federal məsləhət şurasının üzvləri öz dairələrinin ehtiyat banklarını iclas haqqında məlumatlandırirlar.

Federal ehtiyat sisteminin yaradılması ABŞ iqtisadiyyatını 1929 -1933-cü illərin depresiyasından qoruya bilmədi. Bu dövrdə dolların 41% devalvasiyası, geniş miqyaslı müflisləşmələr baş verdi və qızıl standart ləğv edildi. Böyük depressiyanın başlanğıcı 1929-cu ilin oktyabrındakı birja çaxnaşması ilə assosiasiya edilirdi. Birja çaxnaşması oktyabrın 23-də başladı və oktyabrın 29-da öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Birja bumundan sonra 1930-cu ilin noyabrında birinci bank böhranı, 1931-ci ilin martında ikinci bank böhranı başladı. Daha sonra 1931-ci ilin sentyabrında funt sterlinqlərin qızıl böhranı və 1933-cü ilin martında «bank tətilləri» oldu. Əslində, 1929-cu il böhranının əsas günahı ABŞ FES şurasında

idi. 1927-ci ildə Şura funt sterlinqlərin qızıl standartının müdafiəsi ilə bağlı Böyük Britaniyaya kömək etmək barədə qərar çıxarmış və uçot dərəcəsinə 4%-dən 3,5%-ə endirmişdir. Bundan başqa, şura dövlətin qiymətli kağızlarının alışı təşkil etmiş və bu da bank ehtiyatlarının artmasına gətirib çıxarmışdı. Bu tədbirlər səhm kurslarının artımına səbəb olmuş və qiymətli kağızların əldə edilməsi üçün kreditlərin verilmə təcrübəsini genişləndirmişdir. Kreditlər onkol hesablar vasitəsilə – qiymətli kağızlarla təmin olunmuş və onları açan bankın ilk tələbi ilə ləğv edilən hesablar vasitəsilə verilirdi. Böhranın əvvəlində kommertiya banklarının birja alverçilərinə borc ölçüsü 8,3 milyard dollar idi. Bu zaman kotirovka olunan bütün qiymətli kağızların bazar qiyməti 89,7 milyard dollar idi. Banklar ödəniş qabiliyyətini yoxlamadan və kiçik qarantlarla da olsa, qiymətli kağızların əldə edilməsi üçün pul verməyə hazır idilər.

Bundan başqa, investorlar pullarını istehsalata yox, qiymətli kağızlara yatırımağa üstünlük verir və onları təkrar bazarda əldə edirdilər. Onlar qiymətli kağızların alışı üçün bankdan kredit götürür və onları kredit resursları qismində istifadə edirdilər. İstisna təşkil edənlər vətəndaşların pul əmanətləri, şirkətlərin müvəqqəti sərbəst vəsaitləri, Federal ehtiyat sisteminin kreditləri idi. Portfel səhmdarlarının kreditləşmə həcminin artımına səbəb banklar tərəfindən tutulan kiçik faizlər idi. Bankların istiqamət götürdüyü uçot dərəcəsi öz faizlərini müəyyənləşdirirdi və 1926 -1927-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə ən kiçik idi. (Böyük Britaniyada – 4,5 – 5%, Almaniya 5 -8%, Fransada 5 – 7,5%). Kommertiya banklarının özləri də qiymətli kağızların alqı satqısına böyük diqqət göstərir və bu iş təsərrüfatın kreditləşməsi ilə müqayisədə onlara daha çox gəlir gətirirdi.

Emitentlər, qiymətli kağızların sahibləri onları məmnuniyyətlə kreditə satırdılar (marj sövdələşmələri). Bütün səhmdarların 40%-i çox kiçik marj təminatı altında kreditlə səhmlər alırdılar. Nəticədə investisiya «qızması» baş verdi.

Sifarişlərini itirən müəssisələr istehsalatı azaltmağa başladılar. Nominaldan kəskin şəkildə ayrılan səhmlərin kursları aşağı düşməyə başladı. Kommertiya bankları borcların qaytarılmasını tələb edir, qiymətli kağızların sahibləri isə krediti ödəmək üçün onları satırdılar. Lakin alıcılar olmadığından, kursların aşağı düşməsi axınabənzər xarakter almışdır.

1929-cu ilin birja çaxnaşması bütöv bir nəsə təsir göstərsə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi tam bir maliyyə böhranına çevrilmədi. Nyu-Yorkun Federal ehtiyat bankı ehtiyat resurslarını şəhərin bütün banklarına vaxtında təqdim etdi və bu, həmin anda vəziyyəti xilas etdi. 1929-cu il oktyabrın 24-də Nyu-York birjası səhm kurslarının sürətlə aşağı düşməsinin şahidi oldu. Elə bu səbəbə görə də həmin gün «qara cümə axşamı» adını aldı. Məhz həmin gün Nyu-Yorkun fond birjasına satış üçün «Ceneral Motors» (General Motors) şirkətinin səhmləri daxil oldu. Daha sonra iri şirkətlərin müflisləşməsi xəbəri yayıldı və satışa yeni iri səhmlər paketi qoyuldu. O zaman Nyu-Yorkda 12,8 milyon səhm, yaxud həmişəkəndən 1,5 dəfə çox səhm satılmışdır. Həmin gün və növbəti dörd ardıcıl ticarət sesiyası ərzində bir çox məşhur səhmlərin qiyməti 100 bənd üzrə və daha da aşağı düşdü. 1929-cu ildən 1932-ci ilə qədər «Radio Korporeyşn» (Radio Corporation) şirkətinin səhmlərinin kursu 33 dəfə, «Nyu-York Sentral» (New York Central) -51 dəfə, «Kraysler» (Kryslər) – 27 dəfə, «Ceneral Motors» (General Motors) – təqribən 80 dəfə, «Ceneral Elektrik» (General Electric) – 11 dəfə, «Yunaytid Stil» (United Steel) 17 dəfə ucuzlaşdı. Bir neçə gündən sonra «qara bazar ertəsində» - oktyabrın 28-də 16,4 milyon səhm satılmışdır. Nəticədə kapitalların birjadan kütləvi axını başlamış, dolların kursu sürətlə düşmüş və bu da kiçik səhm sahibləri arasında çaxnaşma yaratmışdır. Səhm kurslarının düşməsi 15 milyondan 25 milyona qədər amerikalıya təsir etdi. Onların əksəriyyəti bir anda müflisləşdi. Bu proses üç ildən artıq müddət ərzində davam etdi, 1929 -1933-cü illərdə isə səhmlərin ümumi dəyəri təqribən 4,5 dəfə aşağı

düşdü. 1929-cu ildən 1932-ci ilə qədər Dou –Cons (Dow Jones Industrial) sənaye indeksi 90% aşağı düşdü. Müəyyən müddətlərdə indeksin ucuzlaşmasında xüsusi intensivlik qeyd olunmuş, 1929-cu ildə oktyabrın 24-dən 28-ə kimi 20%, 1932-ci ildə avqustun 5-dən 10-a kimi 15,15%, 1933-cü ildə iyulun 17-dən 22-ə kimi 16,66% olmuşdur.

Birgə çaxnaşmasının bütün dövrü ərzində Nyu –Yorkdan kənarında yerləşən banklar və digər kreditorlar öz broker-müştərilərinə borcu ödəmək tələbi ilə həmlə edirdilər. Nyu –Yorkun Federal ehtiyat bankının prezidenti L. Harison bank sahəsindəki qeyri stabilliyi aradan qaldırmaq üçün bankların –FES üzvlərinin kreditləşdirilməsi üçün geniş imkanlar verdi. Məqsəd borclara olan tələbat axını bu bankların ehtiyat məbləği ilə balanslaşdırmaq idi. Bundan başqa, Federal bank qiymətli kağızların alışı üzrə açıq bazarda 160 milyon dollarlıq əməliyyat keçirmişdir. Bu, FES-in Açıq Bazar Komitəsinin tövsiyə etdiyi məbləği üstələyirdi. İqtisadiyyat üçün likvid vəsaitlərin təqdim edilməsi üzrə FES siyasətinin nəticələri əsas göstəricələrin dinamikasında enişdən ibarət oldu. 1929-cu ilin avqustundan 1930-cu ilin oktyabrına kimi sənaye istehsalı 26% azaldı, topdan qiymətlər 14% , şəxsi gəlirlər 16% aşağı düşdü. 1933-cü ildə isə sənayenin ümumi həcmi 1929-cu ilə müqayisədə 46% azaldı və 1911-ci ilin səviyyəsinə gəldi.

1929-cu ildən 1930-cu ilə kimi aqrar və müstəmləkə ölkələrin valyutaları güclü şəkildə qiymətdən düşdü. Buna səbəb dünya bazarında xammala olan tələbatın kəskin düşməsi və onun qiymətinin 50-70% ucuzlaşması idi. Bu isə həmin malları idxal edən ölkələrə nisbətən daha böyük ucuzlaşma idi. Aqrar və müstəmləkə ölkələrin kasad valyuta ehtiyatları ödəniş balansının kəsirini ödəmək iqtidarında olmadığına görə, bu ölkələrin valyuta kursları aşağı düşürdü (Avstraliyada, Argentinada 25-54%, Meksikada 80%).

Böyük depressiyanın davamı 1930-cu ildə noyabr-dekabr ayında baş vermiş bank böhranı oldu. Bankların ümummilliyə qeyri stabilliyinin təkanı kənd təsərrüfatı regionları oldu. Vahimə

icində olan depozit sahibləri noyabr ayında depozit məbləği 180 milyon dollar olan 256 bankın müflisləşməsinin, dekabr ayında isə depozit məbləği 372 milyon dollardan çox olan 352 bankın müflisləşməsinin, o cümlədən dekabrın 11-də depozit məbləği 200 milyon dollardan çox olan Birləşmiş Ştatlar Bankının müflisləşməsinin şahidi oldular. Ümumiyyətlə, 1929-1933-cü illərdə 135 mindən çox ticarət və sənaye şirkəti, 19 iri dəmiryol şirkəti müflisləşdi, 5760 bank və onların milyonlarla əmanətçisi iflasa uğradı. Təkcə 1932-ci ildə korporasiyaların itkiləri bütövlükdə 3,5 milyard dollar təşkil etdi.

1932-ci ilin noyabrında F. Ruzveltin seçkilərdəki qələbəsi sonradan aydın oldu ki, yeni hökumətin artıq müzakirə etdiyi real imkan var və bu, Amerika dollarının qızıl standartdan azad edilməsidir. Xarici ölkələr dollara təzyiqli göstərmək iqtidarında deyildilər. 1932-ci ildə onlar artıq öz depozitlərini şərti vahidlərə keçirmişlər. Tələb oluna bilən qızılın hamısı isə ölkədən çıxarılmışdır. Qızılın Avropaya sızma qorxusu heç bir əsasla malik deyildi. Birləşmiş Ştatlar 1932-ci ilin əvvəli ilə müqayisədə, 1932-ci ilin sonunda daha böyük qızıl ehtiyatlarına malik idilər. Bundan əlavə, Amerika qızılı dünyanın bütün qızıl ehtiyatlarının 40%-ni təşkil edirdi, ticarət balansını profisit idi, milli qiymətli kağızların xarici sahibləri isə ABŞ-da bütün xarici investorların beşdə birini təşkil edirdi.

Mümkün ola bilən təhlükə Amerika investorları tərəfindən kapitalın hərəkətində və qızılın çıxardılma imkanında idi. Şəxsi sahibkarlar Ruzveltin qızıl standartla bağlı siyasətinin reallaşdırılmasından ehtiyatlanaraq, qızılı ixrac etməyə başladılar. Şəxsi bank sahibləri isə, öz növbələrində, dollarları satıb sterlinləri almaq qərarına gəldilər. Funt əvəzinə dollar alan ingilis bankları qızılı öz hesablarına köçürürdülər. Təəssüf ki, həmin dövrdə Federal ehtiyat bankı valyuta bazarının bütün alət və rıçaqlarına malik olmadığından əl-qol açan möhtəkiyə qarşı müqavimət göstərə bilmirdi. Federal ehtiyat sisteminin banknotlarının xeyli sayda buraxılması valyuta depozitlərinin payını artıraraq, ehtiyatların payını

müvəqqəti olaraq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səviyyədən aşağı azaldı. Bu səviyyə dövriyyədəki banknotların qızilla 40%-i idi. Nyu-Yorkun Federal ehtiyat bankında qopan çaxnaşma «bank tətillərinin» tətbiqi üçün əsas oldu. 1933-cü ilin ilk aylarında bank sistemi iflasın astanasında idi. Əmanətçilərin əksəriyyəti qızıl və dollarları bankdan çıxararaq onları evdə saxlamağa üstünlük verirdi. Cəmi iki gün ərzində, 1933-cü il martın 2-də və 3-də banklardan 500 milyon dollar çıxarılmışdır. Bank böhranının kəskinləşməsinin daha bir səbəbi ondan ibarət idi ki, banklar özləri də bazara çoxlu sayda təmin edilməmiş qiymətli kağızlar atırdılar. Bu qiymətli kağızlara olan inam sürətlə azalırdı. Çaxnaşma nəticəsində ölkənin əsas maliyyə mərkəzlərində – Nyu-York və İllinoys ştatlarında yerləşən banklar bağlanmağa başladı. Bir çox ictimai xadimlər və siyasətçilər bankları milliləşdirmək tələbi ilə çıxış etsələr də, F.Ruzvelt buna getmədi, 1933-cü ildə martın 6-da ölkədə fəvqəladə vəziyyəti tətbiq edərək bütün bankları bağladı. Bir həftə ərzində (bank tətillərində) banknotların qızıla mübadiləsi dayandırıldı. Qızıl dövriyyədən çıxarılırdı. Bu müddət ərzində fəvqəladə bank qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən, bütün banklar üç qrupa bölünürdü: birinci qrupa «sağlam» banklar daxil idi. Onları dərhal açmaq mümkün idi. İkinci qrupa yenidən fəaliyyət göstərmək üçün kiçik kömək tələb edən banklar daxil idi. Üçüncü qrupda ümitsiz banklar toplaşmışdı və onları ləğv etmək lazım idi. Martın 15-dən «sağlam» hesab edilən banklar işləməyə başladılar. Onların sayı 1932-ci ildə 6145-dən 1933-cü ildə 4890-a qədər azaldı.

1933-cü ildə qızılın xaricə aparılmasına və möhtəkirlik məqsədilə şəxsi əllərdə toplanmasına qadağa qoyan qanun qəbul edildi. Hiperinflyasiyadan qaçmaq üçün qızılın əhalidən alınması üzrə tədbir həyata keçirildi. Əhalidən alınan qızılın qiyməti dolların qızıla nəzərən kursunu üstələyirdi. 1933-cü ilin sonuna kimi 187,8 milyon dollarlıq qızıl alınmışdır. Bu isə valyuta kursunu süni şəkildə aşağı salmağa imkan verirdi.

Eyni zamanda qızilla təmin edilməmiş yeni banknotların buraxılışı da başlandı. Bu, qızıl standartdan uzaqlaşmaq və qızıla nəzərən dolların qiymətdən düşməsi demək idi. 1934-cü ilin yanvar ayında dolların devalvasiyası keçirilmiş və bu zaman onun qızıl tərkibi 1929-cu illə müqayisədə 41% aşağı düşmüşdür. Gümüş pulların kəsilməsi başlanmış, yəni ölkədə bimetallizm bərqərar olmuşdur. Federal ehtiyat banklarından qızıl ehtiyatı çıxardılır, xəzinəyə verilir, əvəzində qızıla bərabərləşdirilmiş və bank ehtiyatını təmin edən qızıl sertifikatlar təqdim olunurdu. 1934-cü ilin əvvəlində qızıl ehtiyatı haqqında qanun qəbul olunmuşdur. Bu qanun qızılın qiymətini - troya unsiyasına 35 dollar tərtibində müəyyənləşdirmişdir. Dolların devalvasiyası sayəsində gəlirin bölüşdürülməsi borc kapitalının yox, sənaye kapitalının xeyrinə dəyişdi. Bununla da kredit sferasında kütləvi müflisləşmələr aradan qaldırıldı, inhisarların hökumətə borcları azaldı, ABŞ-ın ixrac imkanları gücləndi.

1932-1933-cü illərdə Qlas –Stiqalın bank fəaliyyəti haqqında qanunu (Glass – Steagall Act of 1932) qəbul edilmişdir. Bu qanuna uyğun olaraq, bankların depozit və investisiya funksiyaları ayrılır və Depozitlərin Sığortalanması üzrə Federal korporasiya yaradılırdı. Bununla da, dövlət əmanətlərin sığortalanmasını öz üzərinə götürürdü. Məqsəd əmanətçilərin banklara olan etibarını yüksəltmək və bu sferadakı gələcək müflisləşmələri aradan qaldırmaq idi. Dövlət həmçinin əmanətləri bankların pul vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlı risklərdən qorumaq öhdəliyini öz üzərinə götürürdü. Sığortalanacaq əmanətin ölçüsü ilkin olaraq hər bir hesabda 2500 dolları keçməməli idi (sığorta bankların ödədiyi sığorta yığımları ilə təmin olunurdu). 1934-cü ilin əvvəlində ölkənin bütün banklarının, demək olar ki, 80 faizi öz depozitlərini sığortalamışlar. Daha sonra sığortanın diferensiallaşma ölçüsü müəyyənləşdirilmişdir. 10 min dollara qədər olan depozitlər 100%-lik sığortaya, 10 min dollardan 50 min dollara qədər olan depozitlər – 75%, 50 mindən yuxarı olanlar isə 50%-lik

sığortaya aid edilirdi. Bundan başqa, nəzərdən keçirilən qanun qiymətli dövlət kağızlarını banknot təminatına qəbul etməyə icazə verirdi. Bu, ABŞ-ın pul sisteminin inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi idi, çünki onun mərkəzləşdirilmiş qızıl ehtiyatından asılılığı əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyirdi.

FES özünün mövcud olduğu ilk iki onillikdə vahid monetar siyasətə nail ola bilmədi. Bu isə sonralar bütün FES-də qismən dəyişikliklərin aparılması zərurətini doğurdu. 1940-cı ildən 70-ci illərə qədər Bretton-Vud valyuta sistemi fəaliyyət göstərirdi. Bretton-Vud valyuta sistemi ABŞ-ın pul-kredit sisteminin müəyyən dövr üçün stabilləşməsinə kömək edirdi. Lakin dollar standartının böhranı təkcə bütün dünya valyuta sistemində yox, ayrı-ayrı ölkələrin kredit sistemlərində də islahatların aparılması zərurətinə gətirib çıxardı. 1970-ci ildə ABŞ-da «Bank holding şirkətləri haqqında» Akta, «Beynəlxalq bank işi haqqında» Akta (1978), «Tam məşğulluq və balanslaşdırılmış inkişaf haqqında» Akta (1978), «Depozit müəssisələrin işinə dövlət müdaxiləsinin ləğv edilməsi və valyuta nəzarəti haqqında» Akta (1980) düzəlişlər tətbiq edilmişdir.

Hal-hazırda Federal ehtiyat sistemi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

*tam məşğulluğun və qiymət stabilliyinin əldə edilməsi məqsədilə pul və kredit dövriyyəsinə təsir göstərmək yolu ilə milli monetar siyasəti idarə edir;

*bank və maliyyə sistemlərinin möhkəmliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bank müəssisələrinə nəzarət edir və onların fəaliyyətini tənzimləyir;

*maliyyə sisteminin stabilliyini saxlayır və maliyyə bazarlarındakı riski azaldır;

*ABŞ hökumətinə, ictimaiyyətə, maliyyə müəssisələrinə maliyyə xidmətləri göstərir, milli hesablaşma sisteminin idarəetməsində də mühüm rol oynayır.

ABŞ-ın pul-kredit sisteminin təkamülü dünya valyuta sisteminin qenezisinə paralel olaraq keçirilirdi. 1929 -1933-cü illərin maliyyə sarsıntıları, 1944-cü ilin Bretton-Vud konfransı

və 1976-cı ilin Yamaya sistemi göstərdi ki, pul və kredit sferalarındakı çoxsaylı dəyişmələrə baxmayaraq, Amerika dolları hakim mövqə tutan valyuta heqemonu rolunu oynamış və oynamaqda davam edir. Nyu-Yorkun Federal ehtiyat bankının məlumatlarına görə, 2000-ci ildə dünya dövriyyəsində ümumilikdə 560 milyard nağd dollar var idi. Onların 70%-i ABŞ-dan kənarında dövr edirdi (dövriyyədə olan nağd dollarların həcminə görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yeri Rusiya tutur). Bir çox ölkələr öz valyuta kurslarını Amerika dollarına bağladılar. Bunlar Latın Amerikası dövlətləri, Afrika dövlətləri, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr idi. Panama, Liberiya, Marşal adaları kimi dövlətlər Amerika valyutasını milli pul vahidi əvəzinə, qanuni ödəniş vasitəsi kimi istifadə edirlər.

2.2.3. Bank və digər maliyyə-kredit müəssisələri sistemi

ABŞ-ın bank sisteminin müasir vəziyyəti qloballaşma və beynəlmilləşmə proseslərinin dərinləşməsi və transmilli şirkətlərin artımı ilə xarakterizə olunur. İri bankların sayına görə liderlik edən ştatlar Kaliforniya, İllinoys, Nyu-York, Pensilvaniya, Texas və Floridadır. Bu ştatlar əlverişli coğrafi vəziyyətinə, inkişaf etmiş sənayesinə və TNK-ların çoxsaylılığına görə fərqlənirlər.

Bütün **kommersiya bankları** hüquqi statusuna görə **milli və ştat banklarına** bölünürlər. Birincilər federal hökumət tərəfindən, ikincilər isə ştat hakimiyyətləri tərəfindən lisenziyalaşdırılır və nəzarət olunur. Rəqabətin güclənməsi şəraitində kommersiya banklarının yapon bankları ilə qovuşmaları nəticəsində Amerikanın bank institutlarının sayı daima dəyişir. Belə ki, 1994-cü ilin axırında kommersiya bankların sayı 40,9 min idisə, 1998-ci ilin sonunda 8871 idi.

2000-ci ildə ABŞ-ın iri kommersiya bankı «Çeyz Manhetten bank» (Chase Manhattan Bank) idi. Onun aktivləri 365521 milyon dollar təşkil edirdi. İkinci yerdə «Sitikorp» (Citikorp) – 310897 milyon dollar, üçüncü yerdə –Şimali

Karolinadakı Milli bank (National Bank) -264562 milyon dollar – dururdu. Nyu-Yorkda səkkiz iri bank, Oqayoda beş, Şimali Karolinada dörd, Alabam və Kaliforniyada hərəsində üç iri bank var. ABŞ-ın bank sistemində əhəmiyyətli rolu xarici banklar oynayır (260-dan çox). Onların yerli bazardakı payı 1982-ci ildəki 14%-dən 1997-ci ildəki 21%-ə qalxmışdır. Kaliforniyada yapon bankları bank xidmətləri bazarının 25%-nə nəzarət edirlər.

ABŞ-ın bank sistemində xüsusi rolu *investisiya bankları* oynayır. Onlar qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların iki əsas növünü - şirkətin qiymətli kağızlarının emissiyasını və yerləşdirilməsini həyata keçirirlər. İri investisiya banklarından aşağıdakıları göstərə bilərik: «Merril Linç» (Merryl Lynch), «Pirs» (Pirs), «Leman brazers» (Leman Brothers) və başqaları.

ABŞ-ın kredit sistemində mühüm rolu *sığorta şirkətləri* oynayır. XIX əsrin birinci yarısında sığortanın ən yayılmış növü əmlakın sığortalanması idi. 1900-cü ildə həyatı sığortalayan şirkətlər cəlb edilmiş əmanətlərin həcminə görə birinci yere çıxdılar. İndiki zamanda sığorta şirkətləri böyük pul vəsaitlərini cəlb edirlər. Onlar pensiya fondları ilə birlikdə borc kapitalı bazarına hər il 68-76 milyard dollar uzunmüddətli birləşmiş əmanətlər təqdim edirlər. Onların investisiyalarının əsas obyektii şirkətlərin istiqrazları və dövlətin qiymətli kağızlarıdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra şirkətlərin *pensiya fondları* borc kapitalları bazarında mühüm rol oynamağa başladı. Onların sahibkar və fəhlələrin üzvlük haqlarından yaranmış kapitalları 1967-ci ildən sonra iki dəfədən çox artmış, 2000-ci ildə 207 milyard dolları keçmişdir.

ABŞ-da dövlətə məxsus olan və şəxsi pensiya müəssisələri mövcuddur. Dövlətin pensiya fondlarının vəsaitləri dövlət qulluqçularının üzvlük haqlarından yığılır və xəzinə istiqrazlarına investisiya olunur. Şəxsi pensiya fondları əsasən korporasiya qulluqçularının və sahibkarların üzvlük haqları hesabına yaradılır. Şəxsi pensiya fondlarının vəsaitləri əsasən şirkətlərin səhm və istiqrazlarına yatırılır. Bu mənada onlar

investisiya şirkətləri ilə rəqabət aparırlar. İntestisiya şirkətləri ticarət-sənaye və nəqliyyat şirkətlərinin səhmlərini alaraq, bazara özlərinin öhdəliklərini buraxırlar.

İstehlak krediti sferası üçün kəskin rəqabət xarakterikdir. Bu sferada kommersiya bankları və maliyyə şirkətləri daha aktivdirlər. Ticarət şirkətlərini kreditləşdirən iri **maliyyə şirkətləri** «Ceneral motorz akseptens korporeyşn» (General Motors Accertance Corporation), «S.İ.T. faynenşl korporeyşn» (S.İ.T. Financial Corporation) və başqalarıdır. Onlar əsasən avtomobil şirkətlərinin pul münasibətlərinə xidmət göstərirlər. Kiçik istehlak krediti şirkətləri də sürətlə artır və istehlak borclarının əsas hissəsini mərkəzləşdirirlər.

Maliyyə şirkətləri üç növdə olurlar. Birincilər (sales finance companies) istifadəsi uzunmüddətli olan istehlak mallarının satışını möhlətlə kreditləşdirirlər. Kredit istehlakçılara birbaşa təqdim edilmir, onların borc öhdəliklərinin pərakəndə ticarətçilərdən və dilerlərdən alınması formasında təqdim olunur. Hər bir şirkət əməliyyatları yalnız müəyyən dairədən olan ticarət şirkətləri ilə həyata keçirir. Malın alıcısı öz borcunun ödənilməsi ilə bağlı ödənişləri ticarətçiyə deyil, maliyyə şirkətinə ödəyir. Beləliklə, malın qiyməti artır, çünki ona təkə kreditdən istifadə faizi yox, ticarətçiyə və maliyyə şirkətinə ödəniləcək komisiyon haqlar da daxil olur. İkinci növ maliyyə şirkətləri (commercial finance companies) malların yüklənməsi zamanı sənaye şirkətlərinin bir birlərinə təqdim etdikləri kommersiya kredit sistemində xidmət edir. Maliyyə şirkəti malı yükləyən firmaya avans verir və borcalana qarşı tələb hüququ əldə edir. Üçüncü növ maliyyə şirkətləri (consumer finance companies) şəxsi adamlara kiçik borclar verir.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə amerikalı **dilerlər və brokerlər** vasitəçi funksiyaları yerinə yetirir, qiymətli kağızların yeni emissiyalarının yerləşdirilməsində və köhnə buraxılışların satışında iştirak edirlər. Broker şirkətləri iki qrupa bölünürlər: *full service* (tam xidmət) və *discount service* (güzəştli xidmət). Tam xidmət təklif edən şirkətlər discount

service ilə müqayisədə müştərilərdən daha çox komisyon haqq alırlar. Discount service xidmətində hesab açan müştəri qiymətli kağızları almaq və satmaq məsələsini müstəqil şəkildə həll etməli olur. Full service xidmətində isə nəyi harada almaq məsələsində yol göstərməkdən savayı, həm də müştərinin «qiymətli kağızlar portfelini» izləyir, bazarda vəziyyətin dəyişməsi zamanı hansı tədbirlərin görülməyi barədə məsləhətlər verirlər. Full service xidmətində müştəriyə fərdi broker təqdim edilir. Broker yatırımların keyfiyyətinə cavabdeh olur, investisiyaların strategiya və taktikalarının incəliklərini aydınlaşdırır. Özünə hesab açan müştəri broker seçib, onunla söhbət edə bilər. Biznesin digər növlərindən fərqli olaraq, broker müştərinin maliyyə uğurunda maraqlıdır, çünki onun nüfuzu və komisyon haqları məhz bu uğurdan asılıdır. Broker şirkətlərindəki bütün əmanətlər azı 500 min dollara sığortalanmışlar (müştəri səhmlərinin qiymətdən düşməsinə görə deyil, şirkətin maliyyə böhranına görə). Broker şirkətlərində müxtəlif hesablar açmaq olar. Bunlar şəxsi, həyat yoldaşı ilə birgə, pensiya hesabları, uşaqların adına olan hesablar, trust hesablar və başqalarıdır.

ABŞ-da əmanətlərin toplanması və əmanətçilərin kreditləşdirilməsi məqsədilə yaradılan şirkətlər – **əmanət maliyyə müəssisələri** geniş yayılmışlar. **Borc-əmanət assosiasiyaları** paylı (əgər əmanətçilərə məxsusdursa) və səhmdar (əgər səhmdarlara məxsusdurlarsa) olurlar. Səhmdar borc –əmanət assosiasiyaları şirkətlərə məxsus ola bilər. Bir borc –əmanət assosiasiyasına malik olan şirkətlərə *unitar*, bir neçə borc-əmanət assosiasiyasına malik olan şirkətlərə *holding şirkətlər* deyilir. Holding şirkətlərlə müqayisədə, unitar şirkətlər xidmət və fəaliyyətin növ seçimində böyük sərbəstliyə malikdirlər. Bu gün assosiasiyalar müasir bazara adaptasiya etmək üçün böyük cəhdlər göstərirlər. Onlardan bəziləri, məsələn «Ferst» (First Union) kimiləri komməriya banklarına çevrilmiş, digərləri, məsələn «Nort Akron Seyvinqs and Loun» (Nort

Akron Savings & Loun) kimiləri ənənəvi çərçivədə fəaliyyət göstərirlər.

Qarşılıqlı əmanət bankları borc-əmanət institutları ilə müqayisədə daha davamlı tarixə malikdirlər. Onların bir çoxu hələ XIX əsrin əvvəlində fəhlələrin kiçik əmanətlərini saxlamaq üçün yaranmışlar. Belə banklara qoyulan əmanətlərin ilkin minimal ölçüsü elə onların adından bəlli olur: «Linnin beşfaizli əmanət bankı» (Lynn FiveCents Savings Bank), Massaçusets ştatı, «Broklyn onfaizli əmanət bankı» (Brooklyn TenCents Savings Bank), Nyu-York ştatı. Borc-əmanət assosiasiyaları kimi, bu banklar da ilkin olaraq mülkiyyətin «qarşılıqlı» forması əsasında (kooperativə yaxın) yaranırdılar. Qarşılıqlı əmanət banklarını, adətən, direktorlar və daimi təsisçilərin seçdikləri etibarlı şəxslər yox, onların nüfuzlu nümayəndələri idarə edirdilər. Bankların gəliri ya əmanətçilərə verilir, ya da bank inkişafının maliyyələşdirilməsinə yönəlirdi. Məhz belə kollektiv təşkilat sayəsində əmanət banklarının əksəriyyəti hətta 1930-cu illərdə, bankların kütləvi böhranları dövründə də iş qabiliyyətini itirməmişdilər. Son illər bir çox əmanət bankları və borc-əmanət assosiasiyaları mülkiyyətin səhmdar formasına keçmişlər.

Əmanət banklarının aktiv hissəsində daşınmaz əmlakın girov məbləğləri hökmranlıq edir. Əmanət bankları qiymətli kağızların alışımda həmişə iri investisiyaları həyata keçirirdilər. Komməriya banklarından fərqli olaraq, onlar indi də vəsaitlərini korporasiyaların istiqrazlarına və səhmlərinə yatırırırlar. Balansın passiv hissəsində, ənənəvi olaraq, əmanət kitabçalarında əmanətlər üstünlük təşkil edir, lakin indi burada əmanətlərin digər növləri də əks olunur. Bütün borc-əmanət institutları arasında çek depozitlərini ilk dəfə qəbul edənlər qarşılıqlı əmanət bankları idi. Bununla da onlar komməriya banklarına rəqabət təşkil edirdilər. Lakin çek depozitləri indiyə qədər əmanət banklarındakı depozitlərin mühüm kateqoriyası deyil. Onlar borcların daşınmaz əmlak girovu ilə verilməsində ixtisaslaşır, digər borclardan da təqdim

edir, qiymətli kağızların böyük hissəsini, o cümlədən sənaye korporasiyalarının səhm və istiqrazlarını alırlar. Borc-əmanət assosiasiyalarında olduğu kimi, depozitlər əsasən əmanətlərdən və kiçik ölçülü təcili deozitlərdən ibarət olur. Həmçinin çek depozitlərinin də açılması təklif olunur.

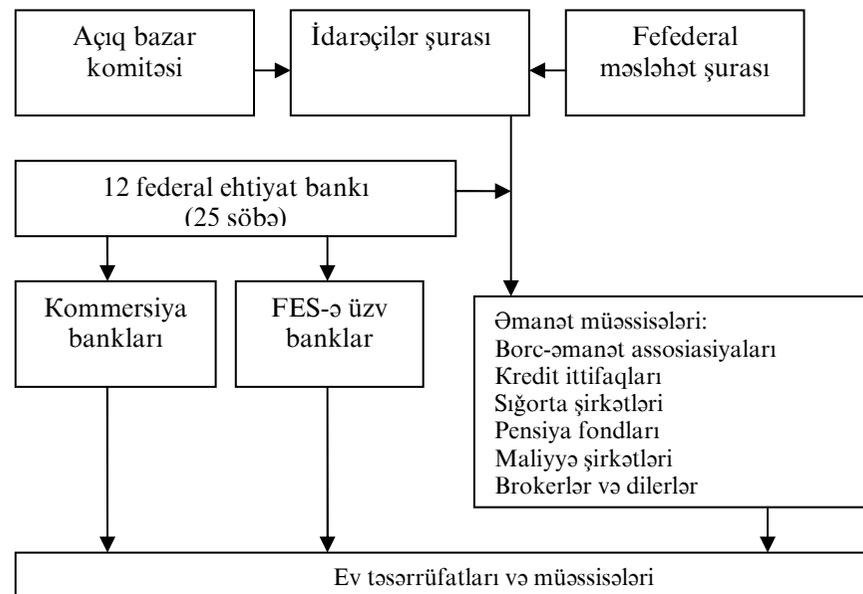
XX əsrin 70-80-ci illərində əmanət assosiasiyaları böyük çətinliklərlə üzləşirdilər. Hərçənd onların aktivlərinin müxtəlifliyi vəziyyəti bir qədər xilas edirdi. Bu gün əmanət assosiasiyaları da assosiasiyalar kimi kommersiya banklarına bənzəyirlər, lakin onların fəaliyyəti daha çox istehlakçıya tərəf istiqamətlənmişdir.

Amerikanın *kredit ittifaqları* mahiyyət etibarilə demokratik kooperativ təşkilatlardır. İttifaqın üzvləri və payçılar əmanətləri yalnız o məqsədlə daxil edirlər ki, onlar istiqrazlar şəklində digər payçılara verilsin. İstiqrazların təqdim edilmə şərtləri və əmanətlərə faizlərin hesablanma ardıcılığı kredit ittifaqı tərəfindən müəyyənləşdirilir. İttifaqın ali orqanı onun üzvlərinin ümumi iclası, iclaslararası müddətlərdə isə idarətmədir.

Müasir ABŞ ərazisində ilk kredit ittifaqı 1909-cu ildə Mançester şəhərində fransız –amerikalı katoliklər qrupu tərəfindən təşkil edilmiş və «Müqəddəs Məryəmin kooperativ kredit assosiasiyası» (St.Mary s Cooperative Credit Assocation) adlandırılmışdır. 1920-ci ilin iqtisadi canlanması kredit ittifaqlarının hərəkətini milliyyə çevirdi və 1930-cu ildə onların sayı 1,1 min oldu. 1960-cı ildə 6 milyon amerikalı 10 mindən çox kredit ittifaqında birləşdi. 1990-cı illərin ortalarında təqribən 70 milyon payçıya xidmət göstərən 11 mindən çox kredit ittifaqı var idi. 1990-cı illərdə kredit ittifaqları ilə açıq maliyyə bazarı arasında vasitəçi rolunu oynayan korporativ kredit ittifaqlarının əhəmiyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artdı. Korporativ kredit ittifaqları investisiya və faiz risklərini toplayaraq, fond bazarlarında likvid, gəlirli yatırımlar etmək imkanını qalan kredit ittifaqlarına saxladılar. 1997-ci ildə korporativ kredit ittifaqları ABŞ-ın bütün ittifaq aktivlərinin 7%-ni idarə edirdilər. İstənilən kredit ittifaqının fəaliyyəti bütövlükdə üç prinsipə əsaslanır: qarşılıqlı yardım, qoyduğu

paydan asılı olmayaraq hər bir əmanətçinin bərabərliyi və kredit ittifaqının istənilən səviyyəli işində iştirak etmək məcburiyyəti.

ABŞ-ın kredit sistemini əmələ gətirən kredit-maliyyə müəssisələri şəkil 2.1.-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.1. ABŞ-ın kredit sistemi

2.3. ABŞ-ın büdcə və maliyyə sistemləri

2.3.1. Büdcə quruluşu

Amerika federasiyasının büdcə quruluşu ABŞ Konstitusiyası ilə nizamlanır. 1787-ci ildə qəbul olunmuş bu sənəddə ştatlar digər öhdəliklərlə birlikdə dövlət xərclərini həyata keçirmək hüququnu da federativ ittifaqa ötürürdülər (federasiyanın ali qanunverici orqanı kimi konqresin məcburi sanksiyası ilə). XX əsrdə ABŞ-ın büdcə quruluşu, xüsusən federal büdcə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Dövlət büdcəsinin ölçüləri, o cümlədən ölkənin ÜDM-da onun payı

dəfələrlə dəyişikliyə uğramış, gəlirlərin və xərclərin strukturu bir neçə dəfə dəyişmiş, mərkəzin, ştatların və yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamlarında olan vəsaitlərin nisbəti dəyişmişdir. ABŞ-ın büdcə quruluşu çox və ya az səviyyədə dayanıqlı formasını yalnız son iki-üç onillikdə almışdır, lakin onun təkmilləşmə prosesi indi də davam edir.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ABŞ büdcəsi də üç əsas funksiyamı yerinə yetirir:

*dövlət maşınının saxlanması (idarəetmə aparatı, ordu və s.);

*əlverişli sosial mühitin olması və mümkün gərginlik mənbələrinin aradan qaldırılması məqsədilə əhalinin müxtəlif sosial qrupları və ərazilər arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi;

*büdcədən iqtisadi artımın stimullaşdırılma aləti kimi, sahibkarlığın inkişaf şərtlərinin müdafiəsi kimi istifadə edilməsi.

ABŞ-ın **federativ quruluşu** büdcə-vergi prosesinin çox mühüm xüsusiyyətini şərtləndirir. Bu, üç sistemin – dövlət gəlirlərinin, dövlət xərclərinin və büdcələrarası münasibətlərin («büdcə federalizminin») dəqiq qarşılıqlı təsiridir. Büdcə federalizmi sisteminin yaradılması və müdafiəsi vacib və mürəkkəb məsələdir. Məsələ bundadır ki, büdcələrarası münasibətlər sferasında sayca daha çox və ziddiyyətli olan iqtisadi, siyasi, etnik və digər faktor və maraqlar qarşılaşır. Bu problemin həlli, hər şeydən əvvəl, hakimiyyətin hər bir səviyyəsində daxilolmaların öz mənbələrinin mövcudluğuna, həmçinin bütün ştatları və yerli hakimiyyət orqanlarını əhatə edən «yuxarıdan aşağıya köməyə» əsaslanır.

ABŞ-ın büdcə quruluşu federativdir və üç səviyyədən ibarətdir:

*federal büdcə;

*50 ştatın büdcəsi – federasiya üzvləri;

*12,7 min inzibati, təsərrüfat-sahibkar, mədəni-maarifçi və digər yerli şöbələrin (qraflıqlar, bələdiyyələr, taunşiplər, xüsusi darilər və s.) büdcələri.

ABŞ-ın federal büdcəsi vəsaitlərin xərclənməsinin əsas istiqamətləri və proqramları üzrə, daxilolma mənbələri üzrə

bölüşdürülən hökumətin bütün xərc və gəlirlərinin müntəzəm şəkildə təsdiq olunan ətraflı smetasıdır. Büdcə gəlirləri vergi və qeyri- vergi daxilolmalarından ibarətdir və birincilər daha böyük hissəni əhatə edir.

Federal büdcənin məxaric və mədaxil hissələrinin strukturu hər il dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişikliklər əsasən dövlətin qurduğu büdcə-maliyyə siyasətindən asılıdır. ABŞ-ın federal büdcəsinə siyasi hadisələr güclü təsir göstərir. Ona görə də dövlətin iqtisadi strategiyasını prezident administrasiyası müəyyənləşdirir. B.Klintonun administrasiyası qarşısında demokratların sayasi bazalarının möhkəmləndirilməsi məsələsi dayanmışdır. Ona görə də büdcə üstünlükləri hərbi xərclərdən sosial xərclərə keçdi.

1994-cü ilin fevralında B.Klinton konqresə 1999-cu ilə qədərki büdcə strategiyasını təqdim etdi. ÜDM-də federal xərclərin payını 21,5%-ə qədər azaltmaq, ümumi vergi yükünü 19,2%-ə qədər və ya ÜDM-in 1%- i qədər artırmaq təklif olunurdu. Hərbi xərclərin 250 milyard dollara qədər azaldılması və onların federal büdcədəki payının 1990-cı ilin axırına qədər 14% azaldılması təklif olunurdu. Administrasiyanın əsas prioriteti sosial sfera elan olunmuşdur. Bunlar səhiyyəyə, təhsilə, işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasına, dövlət köməyinə ayrılan xərclər idi. 1990-cı illərin axırlarında federal hökumətin sosial xərcləri təqribən 1,5 dəfə artmalı və 1,24 trilyon dollar və ya bütün federal xərclərin üçdə ikisini təşkil etməli idi.

1997-ci ildə sosial ehtiyaclarla bağlı xərclər federal təxsisatların 60%-dən çoxunu (təqribən 936 milyard dollar) təşkil etdi. Klintonun sosial büdcəsində ən tez artan maddələr səhiyyə və sosial təminatla bağlı xərclər idi. İqtisadi proqramlara gəlinə, prezident administrasiyası kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, energetika, ətraf mühitin mühafizəsi, elm və texnika ilə bağlı xərcləri, demək olar ki, dondurmuşdu. Klintonun yeritdiyi büdcə siyasətinin rəqibləri onu sosialist adlandırır və üstündə Klintonun adı yazılmış şüarlarla çıxış edirdilər. Həmin şüar-

larda prezidentin soyadının birinci hərfi çarpazlaşmış oraq və çəkiclə əvəz olunurdu (Clinton).

Sosial xərclərin artması Klinton administrasiyasının siyasi istiqamətini əks etdirdiyi kimi, XX əsrin son onilliyində ABŞ iqtisadiyyatında baş vermiş obyektiv prosesləri də əks etdirirdi. Sosial proqramlar iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir: insan kapitalına yatırılan investisiyaları təmin edir və cəmiyyətdə sosial stabilliyin qarantı olur.

B.Klintonun 2001-ci ilə olan səkkizinci və sonuncu büdcəsi Birləşmiş Ştatların dövlət borcunun, yəni 5,7 trilyon dolların azaldılmasının başlanğıcı oldu. Bu məqsədlərə, xüsusi halda, profisitinin üçdə ikisi getdi. Ağ Evdə sənədi təqdim edən prezident qeyd etdi ki, bu yolla dövlət borcunu 2013-cü ilə kimi tamamilə ləğv etmək olar. O deyirdi: «Biz beş il əvvəl heç arzulaya bilmədiyimiz məqsədə çatmaq –Amerikanı 1835-ci ildən bəri ilk dəfə borclardan azad etmək yolundayıq». Buna baxmayaraq, Klinton sonacan öz sözündən çəkilmədi: 2001-ci il xərclərinin 23%-i sosial təminat sistemində, 12 – «Medikeyr» (Medicare) proqramına; 16 – ölkənin müdafiəsinə; 7 – «Medikeyd» (Medicaid) proqramına; 12 – digər xərclərə, məsələn fermerlər üçün subsidiyalara və aztəminatlılar üçün dotasiyalara; 11% - dövlət borcu üzrə faizlərin ödənilməsinə getdi.

C.Buş 2002-ci ilin büdcəsini «ağıllı və məsuliyyətli» adlandırdı. Bu büdcədə əsas diqqət ABŞ-da təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönəlirdi. Büdcə, xüsusi halda, amerikalı şagirdlərin müxtəlif təlimi ilə bağlı vəsaitlərinin üç dəfə artırılmasını nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə 5 il ərzində 5 milyard dollar ayrılmışdır. Prezident ölkənin hərbi büdcəsini 4,8% artırmaq təklifi ilə çıxış etdi. ABŞ-ın 2004-cü il büdcəsi 2 trilyon 230 milyard dollar olub, Amerika iqtisadiyyatının stimullaşdırılma planlarını da daxil edir. Bununla belə, C.Buş büdcənin üstün maddələri kimi müdafiəni, daxili təhlükəsizliyi və terrorizmlə mübarizəni göstərdi. Məsələn, 2004-cü ilin müdafiə büdcəsi təqribən 400 milyard dollar idi. Bu, 2003-cü ilin büdcəsi ilə müqayisədə 4,5 % çoxdur və 1982-ci ildən

sonra ən böyük rəqəmdir. Daxili təhlükəsizlik və terrorizmlə mübarizə xərcləri də sürətlə artır, təqribən 10% yüksələrək, 40 milyard dolları keçir. Bu vəsaitlərin əsas hissəsi yeni nazirliyin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nazirlik milli təhlükəsizliyə və terrorizmlə mübarizə üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına cavab verməlidir. Bundan başqa, Columbia kosmik gəmisinin qəzaya uğraması səbəbindən, büdcədə kosmosla bağlı maddə dəyişdirilmişdir. Buş NASA büdcəsinin 470 milyon dollar artırılmasını lazım bildi. Son 10 ildə NASA büdcəsi azalırdı. Məsələn, «Şatlı» proqramı 2003-cü ildə 3,2 milyard dollar olmalı idi. Bu isə əvvəlki illə müqayisədə 75 milyon dollar azdır. Prezident administrasiyasının nümayəndəsinin sözlərinə görə, büdcənin artırılması planlaşdırılmışdır, lakin Columbia qəzası onu sürətləndirdi. Buşun təklifi ilə NASA büdcəsi 15,47 milyard dollara qədər artırıldı.

Federal büdcə barədə danışarkən **büdcə kəsiri** probleminə yan keçmək olmaz. Bu problem yalnız B.Klintonun hakimiyyətə gəlişi ilə həll olunmuşdur. Kəsirli maliyyələşmə dövrü təqribən 40 il davam etmişdir (60-cı illərdən başlayaraq). Büdcə kəsiri 1960-cı ildə 1,2 milyard dollar, 1970-ci ildə 2,8 milyard dollar, 1980-ci ildə 73,8 milyard dollar, 1990-cı ildə 220,4 milyard dollar olmuşdur. ABŞ-ın 2004-cü il büdcəsi 304 milyard dollar kəsiri ilə oldu. C.Buş öz atasından da irəli getdi. Həmin dövrə qədər Amerikanın ən böyük büdcə kəsiri (290 milyard dollar) 1992-ci ildə böyük Buşun hakimiyyəti dövründə olmuşdur. 2004-cü il büdcəsinin kəsiri əsasən İrakdakı hərbi əməliyyatlarla və bu regionda sülhün müdafiəsi proqramı ilə şərtlənir.

Federal hökumətin **büdcə ili** oktyabrın 1-də başlayır və gələn il sentyabrın 30-da qurtarır. Əksər hallarda isə iyulun 1-dən gələn il iyulun 30-a kimi davam edir. Ştatların yarısından çoxu büdcənin iki illik tərtibini təcrübədən keçirirlər. Yerli inzibati vahidlərin əksəriyyətində büdcə ili təqvim ili ilə üst - üstə düşür.

ABŞ-da **ştatların və yerli orqanların büdcələri** çox müstəqildir. Onları inzibati vahidlərin idrəetmə orqanları tərtib edir, təsdiq edir və icra edir. Federal hökumət orqanları ştatların büdcələrinə birbaşa nəzarət etmək səlahiyyətinə malik deyil. Ştatların hökumət orqanları maliyyənin və büdcənin vəziyyəti barədə federasiya qarşısında hesabat vermirlər. Ştatların əksəriyyətində büdcənin tərtib edilməsi icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətində yerləşir və ona tabe olan maliyyə orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Xərclərin smetasını büdcə və maliyyə bürosu, gəlirlərin smetasını isə vergi və başqa orqanlar hazırlayır. Büdcə layihəsi yerli qanunverici orqanlara göndərilir.

Ştatların ən iri xərcləri maarif (büdcələrin məxaric hissəsinin 35%-i), sosial təminat (13%), səhiyyə (9%), yol tikintisi və yolların saxlanması, ətraf mühitin mühafizəsi, mənzil tikintisi və kommunal təsərrüfatla bağlıdır.

Ştatların qanunvericiliyi inzibati –ərazi vahidlərinin – qraflıqların və dairələrin əhalisinin sayını və ərazisinin ölçüsünü nizamlayır. Qraflıqların və dairələrin hökumət orqanları onların tərkibində olan ərazilərin – bələdiyyələrin, qəsəbələrin, məktəb və xüsusi dairələrin regional hökumətləri qismində çıxış edir. Ştatlardan fərqli olaraq, qraflıqlar və onların idarəetmə orqanları daha az müstəqildirlər və federal hökumətin, ştat hökumətlərinin yürütdüyü iqtisadi siyasətə əsaslanırlar.

Əhali üçün həyati əhəmiyyəti olan sahələrdə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi dairələr yaradılmışdır. Bunlar küçələrin işıqlandırılması, su təminatı, kanalizasiya, təbii ehtiyatların mühafizəsidir. ABŞ-da xüsusi dairələrin 22 tipi mövcuddur.

Məktəb dairələri xüsusi dairələrin növ müxtəlifliyidir. Onlar orta və ibtidai təhsil müəssisələrinin inzibati məsələlərinin və maliyyə problemlərinin həll edilməsi üçün yaradılır.

Ənənəvi olaraq yerli büdcələrdən maliyyələşdirilən xidmətlər polis (1990-cı illərdə orta hesabla – 73%), yanğınsöndür-

mə (100%), sanitariya (100%), rekreasiya (75%) xidmətləridir. Ümumdövlət xərclərində yerli büdcələrin infrastrukturla bağlı payı çox böyükdür. 90-cı illərdə bu rəqəm orta hesabla 40% olmuşdur. Yerli büdcələr dövlət istehlakının maliyyələşdirilməsi – mal və xidmətlərin alınması, dövlət idarələrinin və müəssisələrinin fəhlə və qulluqçularına əmək haqqının verilməsi üçün istifadə olunur (90-cı illərdə orta hesabla 50%-ə qədər). Əhalinin aztəminatlı təbəqəsi üçün mənzil tikintisində yerli hakimiyyət orqanlarının iştirakı böyükdür (50%-dən yuxarı). Artıq deyildiyi kimi, yerli administrasiya xərclərinin ən böyük hissəsi təhsilin payına düşür. Bu xərclər 1990-cı ildən 1996-cı ilə qədər təqribən 38% artmışdır.

Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri xüsusişmiş büdcələrdir. Dövlət idarəetməsinin hər bir şöbəsi öz büdcəsinə müstəqil şəkildə tərtib edir, nəzərdən keçirir və icra edir.

Dövlətin maliyyə sistemində **xüsusi fondlar** mühüm yer tutur. Xüsusi fondlar müstəqil maliyyə müəssisələri kimi fəaliyyət göstərir. Onlar məqsədli təyinatla malik olan pul resurslarının toplusunu ifadə edirlər. Fondların gəlirləri vergi və qeyri- vergi daxilölmələri, həmçinin federal büdcə vəsaitləri hesabına formalaşır. Xüsusi fondlara aşağıdakılar daxildir:

*sosial sığorta fondları – qocalığa görə, ailə başçısını itirdiyinə görə, sağlamlığa görə və başqaları;

*təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadi fondlar: investisiya fondları, konyunktur fondlar, yenidənqurma və inkişaf fondu və s. Bu fondların vəsaitləri şəxsi şirkətlərin və azrentabelli dövlət müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir;

*sənayedə, tikintidə aparılan elmi tədqiqatların maliyyə müdafiəsi üçün istifadə olunan elmi-tədqiqat fondları, həmçinin fundamental tədqiqatları həyata keçirən dövlət elmi mərkəzlərinin saxlanması;

*hərbi – siyasi fondlar – əsasən prezidentin sərəncamında olan və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əlavə məqsədli tədbirləri maliyyələşdirən ehtiyatlar.

2.3.2.ABŞ-da büdcə prosesi

ABŞ hökumətinin büdcəsi hakimiyyətin icraedici və qanunverici qollarının ümumi cəhdlərinin nəticəsidir. İcra hakimiyyəti büdcəni hazırlayır. Qanunverici hakimiyyət vergilər və xərclər haqqında qanunlar qəbul edir və büdcə onlar vasitəsilə yerinə yetirilir. ABŞ-ın büdcə prosesini ümumilikdə üç əsas mərhələyə bölmək olar:

*1921-ci ilə qədər;

*1921-ci ildən 1976-cı ilə qədər;

*1976-cı ildən sonra.

Vətəndaş müharibəsinə qədər (1861-1865) konqres vergilərə və xərclər maddəsinə idarəetmə orqanı kimi təsir göstərirdi. 1854-cü ildə nümayəndələr palatası komitə sistemini təşkil etdi. Maliyyə məsələləri nümayəndələr palatasının büdcə xərclərinin ödənilməsi üzrə vəsait komitəsinə göndərilirdi. Senat həmçinin maliyyə komitəsi yaratmışdır. Bu maliyyə komitəsi xərclər və gəlirlər haqqında qanun layihələri ilə məşğul olurdu. Sonralar büdcə xərclərinin ödənilməsi üzrə vəsait komitəsi yalnız vergilər haqqında qanun layihələrini nəzərdən keçirməyə başladı. Xərclər haqqında qanun layihələrini nəzərdən keçirmək üçün təxsisatlar üzrə komitə yarandı. Buna bənzər strukturlar senatda da yaradıldı. Xərclər barədə qanun layihələrini nəzərdən keçirən senat komitəsi elə bu cür də adlandırılmağa başladı.

1921-ci ilə qədər hər bir nazirlik büdcə sifarişini hazırlayır və bilavasitə konqresə təqdim edirdi. Bu vaxta qədər ABŞ-da maliyyə daxilolmalarının nəzərə alınması şərtilə federal hökumətin uzlaşdırılmış məxaric tələblərindən ibarət olan və ümumi maliyyə planı şəklində işlənmiş vahid federal büdcə yox idi. 1921-ci ildə konqres xəzinədə büdcə bürosu yaratdı. Ümumi büdcənin hazırlanma və konqresə təqdim edilmə məsuliyyəti büronun üzərinə qoyulmuşdur. Elə həmin 1921-ci ildə «Büdcə və hesabat haqqında» ümumamerika qanunu qəbul edildi. Bu qanun büdcə islahatlarının istiqamətini müəyyənləşdirdi, konqres bütünlüklə dövlət prioritetlərini əks etdirən büdcə layihəsinin təqdim edilməsini ilk dəfə olaraq

prezidentə tapşırırdı. 1940-cı ildə büdcə bürosu yenidən ABŞ prezidenti idarəsinin tabeliyinə keçdi. Bununla da, prezident büdcəyə görə bilavasitə məsuliyyəti öz üzərinə götürdü.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra, xüsusilə 1960-cı illərdə federal büdcənin ölçüləri kəskin şəkildə artır, hökumətin maliyyə fəaliyyətinin uzunmüddətli proqramlaşması inkişaf edirdi. Büdcə maliyyələşmələri proqramlarının uzlaşmasında, qarşılıqlı bağlılığında və effektivliyinin qiymətləndirilməsində yeni səviyyənin zəruriliyi yarandı. 1970-ci ildə büdcə idarəsini udan inzibati –büdcə idarəsi yarandı. Əvvəlki funksiyalara idarəetmə funksiyaları, həmçinin federal proqramların effektivliyini qiymətləndirmək səlahiyyətləri, həm federal administrasiya, həm də ştatlar səviyyəsində idarələrarası razılaşmaların genişləndirilməsi səlahiyyətləri əlavə edildi.

Konqres büdcə prosesinin mərkəzləşdirilməsinin və maliyyə məsələlərinə icra hakimiyyətinin təsirinin istənilən gücləndirilmə cəhdlərinə kəskin reaksiya göstərirdi. Büdcənin icrasına nəzarət haqqında qanuna (1974) əsasən konqresin büdcə idarəsi yaradılmışdır. Bu, prezident yanında inzibati-büdcə idarəsinə analoji struktur idi. Qanun həmçinin oktyabrın 1-ni maliyyə ilinin başlanğıcı təyin etdi və büdcə prosesinin təqvim qrafikini təsdiq etdi. Qanun 1976-cı il oktyabrın 1-dən qüvvəyə mindi. Bir - birlərini növbələyən dəyişikliklərin dərinliyinə görə bu qanunu «büdcə islahatı» adlandırırdılar.

ABŞ-ın müasir büdcə prosesi əsas dörd qanunla nizamlanır. Bunlar 1921-ci ildə qəbul edilmiş və bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış prezident büdcəsi haqqında qanun, büdcə nəzarəti və fondların dondurulması barədə 1974-cü il qanunu, balanslaşdırılmış büdcə və büdcə kəsirinə nəzarətin fəvqəladə tədbirləri barədə 1985-ci il qanunu (1987-ci ilin redaktəsi) və büdcəyə nəzarət barədə 1990-cı il qanunudur. Axırıncı üç qanuna 1990-cı illərdə çoxsaylı düzəlişlər, dəyişikliklər və əlavələr daxil edilmişdir.

Qanunverici büdcə prosesi daxilində üç paralel və qarşılıqlı əlaqədar proses baş verir. *Birincisi* növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə layihəsinin beş əsas parametrlərinin müəyyənləşdirilməsidir:

- *yeni büdcə səlahiyyətlərinin ümumi səviyyəsi;
- *gələcək maliyyə ilində federal büdcə xərclərinin ümumi ölçüsü;
- *gələcək maliyyə ilində federal büdcə gəlirlərinin ümumi məbləği;
- *büdcə profisitinin (və ya kəsirinin) ölçüsü;
- *federal hökumətin borcunun ölçüsü.

Bu göstəricilər konqresin hər iki palatasının federal büdcə layihəsi üzrə birgə qətnaməsində təsbit edilir. Qətnamə konqresin prosessual sənədi kimi federal büdcənin əsas tərkib hissələrini bir yerə bağlayır. Hər iki palatanın büdcələri üzrə birgə qətnamə layihələri onların hər birinin büdcə komitələri vasitəsilə tərtib olunur. Birgə qətnamə konqres tərəfindən qanunlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydada, yəni hər iki palatanın sadə səs çoxluğu ilə təsdiq olunur, lakin prezidentin imzasını tələb etmədiyinə görə qanuni qüvvəyə minmir. Ona görə də prezident vetosu qətnaməyə şamil edilmir. Birgə qətnaməyə federal büdcə vəsaitlərinin funksional kateqoriyalar üzrə, yəni federal hökumətin fəaliyyətinin əsas prioritetləri üzrə bölüşdürülməsi daxildir.

İkinci mərhələ – bu və ya digər proqramın və ya fəaliyyət növünün sanksiyalaşdırılması, ona sərf edilə bilən vəsaitlərin son həcmnin müəyyənləşdirilməsi və proqramın məqsədlərinin ifadə edilməsidir. Lakin təxsisatlar funksional kateqoriyalar üzrə deyil, nazirliklər və idarələr üzrə ayrılır.

Konqresdə büdcə prosesinin *üçüncü mərhələsi* komitələrin təxsisatlar üzrə fəaliyyətidir. Senatın və nümayəndələr palatasının tərkibində belə komitələrin sayı hal - hazırda 13-dür. Onların səlahiyyəti yalnız bilavasitə konqres tərəfindən nəzarət olunan diskresion xərclərə (konqresin sərəncamında olan xərclər) aid edilir. Diskresion xərclər üç kateqoriyaya bölünür: müdafiə, beynəlxalq fəaliyyət, daxili proqramlar.

ABŞ-dakı büdcə prosesi cədvəl 2.4.-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.4.

ABŞ-da büdcə prosesi

Müddət	Fəaliyyət
10 noyabr	Prezident tərtib edilmiş büdcəni nəzərdən keçirilmək üçün konqresə təqdim edir
Noyabrın 25-dən sonra (cavabın alınmasından 15 gün sonra)	Prezident illik büdcə təklifini nəzərdən keçirilmək üçün konqresə təqdim edir
Dekabrın ilk bazar ertəsi	Prezident büdcəni konqresə göndərir
Yanvarın ilk bazar ertəsi ilə fevralın ilk bazar ertəsi arasındakı dövr	Prezident konqresə sekvestr qoyma barədə ilkin məruzə təqdim edir
Fevral	Ölkədə vəziyyət barədə büdcə müraciətnaməsinin oxunuşu
15 mart	Konqresin komitələri büdcə parametrlərinin qiymətlərini qətnamə şəklində hər iki palatanın büdcə komitələrinə xəbər verirlər Konqresin büdcə idarəsi büdcə komitələrinə büdcə strategiyalarının alternativləri barədə xəbər verir
1 aprel	Büdcə komitələri büdcə üzrə saziş komissiyasının məruzəsi formasında büdcənin yoxlayıcı rəqəmləri üzrə ilk tövsiyə barədə məlumat verirlər
15 aprel	Konqres ilkin büdcə tövsiyələrini qəbul edir
15 may	Konqresin komitə və komissiyaları təsdiq olunmuş bütün qanun layihələri barədə məlumat verirlər. Birinci büdcə tövsiyəsinin qəbul edilməsindən sonra konqres gəlirlərin və xərclərin (təxsisatların) qanun layihələrinin müzakirəsi barədə nümayəndələr palatasının plenar iclasına başlayır

30 iyun	Nümayəndələr palatası təxsisatlar barədə qanunlar üzərində işi yekunlaşdırır
15 iyul	Prezident büdcənin vəziyyəti barədə aralıq icmal təqdim edir
20 avqust	İnzibati –büdcə idarəsi sekvestr qoyma barədə aralıq məruzəni təqdim edir
Sentyabr, Əmək günündən 7 gün sonra	Konqres xərclər və gəlirlər barədə bütün qanun layihələrini nəzərdən keçirir
15 sentyabr	Konqres büdcəni ikinci oxunuşdan qəbul edir
25 sentyabr	Konqres büdcə haqqında razılaşdırılmış qanunu qəbul edir
1 oktyabr	Yeni maliyyə ilinin başlanğıcı

ABŞ konqresində büdcə prosesinin qeyri-islax xarakteri onunla izah olunur ki, amerikalı qanunvericilər öz fəaliyyətlərinin əsasını hərtərəfli büdcə kodifikasiyası və nizamlanması prinsipi ilə yox, qanunvericilərlə Ağ Ev arasında uyuşqan büdcə sövdələşmələri mexanizmi ilə qurdular. Bu mexanizm tez-tez dəyişən siyasi və iqtisadi şəraitdə yaxşı işləyir. Məhz bu keyfiyyət və istənilən partiyadan olan konqres rəhbərliyinin hər il Ağ Evlə növbəti maliyyə ili üçün federal büdcə layihəsi üzrə, həm də digər prinsiplial məsələlər üzrə gedən sövdələşmələrində özü üçün siyasi nəzarət təmin etmək istəyi ABŞ-ın daxili siyasətinin mühüm sferası (federal büdcənin hər il nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi) üzərində qanunverici nəzarətin sərt və hərtərəfli formalarının yoxluğunu müəyyənləşdirir.

2.4. ABŞ-ın vergi sistemi

Vergi ödəniş sistemi əsasən büdcənin gəlir hissəsini müəyyənləşdirir. Ona görə də ABŞ-ın vergi sistemi öz strukturu etibarilə büdcə sistemi ilə oxşardır və federal büdcə, ştat və yerli orqan büdcələrinin gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Federal hökumət bütün vergi daxilolmalarının 70%-ni, ştat hökumətləri -20%-ni, yerli orqanlar 10%-ni alır.

XIX əsrdə ABŞ-ın federal büdcəsi əsasən gömrük rüsumlarından, aksiz ödənişlərindən, o cümlədən dövlət torpaqlarının satışından gələn gəlirlərdən formalaşır. 1861-1865-ci illərin Vətəndaş müharibəsinə qədər federal büdcə əsasən balanslaşdırılmış şəkildə idi və gəlir hissələrinin formalaşdırılmasında ciddi gərginliklərlə üzləşmirdi. Müharibənin gedişində xərclər büdcə daxilolmalarını əhəmiyyətli şəkildə üstələdi və federal xəzinənin dolurulması üçün müvəqqəti fəvqəladə federal gəlir vergisindən istifadə olunmağa başlandı.

1929-cü ilin maliyyə böhranı federal büdcənin qeyri-balanlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Bu, əsasən on milyonlarla sınavi vergi ödəyicisinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və gəlir vergisi yığımlarının mütləq və nisbi ölçülərinin kəskin şəkildə azalması ilə əlaqədar idi. 1934-cü ildə gəlir vergiləri federal gəlirlərin cəmi 14%-ni təmin etmişdir. Korporasiyaların qazancına düşən vergilərin payı 12% təşkil edir, daxilolmaların üçdə biri isə aksiz rüsumların payına düşürdü.

İkinci dünya müharibəsinin axırında, 1944-cü ildə fərdi gəlir vergilərinin xüsusi çəkisi 45%-ə çatdı, korporasiya gəlirlərinə düşən vergi 34%, aksizlərə -11%, sosial təminat fondlarına ayırmalar 8% oldu. Buna səbəb hərbi istehsalın inkişafı və əmək qabiliyyətli əhəlinin tam məşğulluğu nəticəsində ölkənin iqtisadi potensialının sürətlə artması idi. 1960-cı illərin ortalarında və 1980-ci illərin birinci yarısında həyata keçən vergi islahatları federad gəlirlərin təkmilləşmiş strukturunu dəyişmədi.

Federal vergilərin müasir strukturu səkkiz mövqədən ibarətdir:

*fərdi gəlir vergiləri (2001-ci ilin federal büdcəsinin gəlir hissəsinin 48%-i);

*sosial təminat fondlarına vergi ödəmələri (34%);

*korporasiyaların qazancından gələn vergi (10%);

*aksiz rüsumlar (4%);

*miras və hədiyyədən gələn vergi;

*gömrük rüsumları;

*istehlak mallarının pərəkəndə satışından gələn vergilər;

*daşınan və daşınmaz mülkiyyətə düşən vergi.

Son dörd vergi növünün yekun payı 2001-ci ilin federal büdcəsində 4% təşkil etmişdir.

Amerikanın vergi sistemində daha böyük əhəmiyyət kəsb edən vergilər birbaşa vergilərdir, yəni şəxsi gəlirlərə düşən vergilər (fərdi gəlir vergisi), sosial təminat fondlarına məqsədli ayırmalar, korporasiyaların qazancına düşən vergilərdir.

ABŞ-da *fərdi gəlir vergisi* üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir:

*vergi qoymanın progressivliyi;

*vergi ayırmalarının diskretliyi – hər bir daha yüksək dərəcə yalnız özünə vergi qoyulmuş məbləğin ciddi şəkildə müəyyənləşdirilmiş hissəsinə tətbiq olunur;

*vergi dərəcələrinin qanunverici qaydada müntəzəm şəkildə dəyişməsi;

*vergi qoymanın universallığı – gəlir məbləğlərinin bərabərliyi halında, adətən, eyni vergi dərəcələri təsir göstərir;

*çoxlu sayda məqsədli güzəştlərin, imtiyazların və istisnaların olması;

*sosial təminat fondlarına vergi yığımlarından xüsusiləşmə;

*özünə vergi qoyulmayan fərdi gəlirlərin qeyd olunmuş minimal səviyyəsi.

Son illər ərzində amerikalıların varlı təbəqələrinə düşən gəlir vergisinin son hədd dərəcəsi dayanmadan azalırdı: 1954 -

1962-ci illərdə bu rəqəm 91%, 1962 -1981-ci illərdə 70%, 1981-ci ildən 50% olmuşdur. Nisbətən yaxın vaxtlara qədər fərdi gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 39,6%, minimal dərəcəsi 15% idi. Lakin kiçik C.Buş administrasiyasının Ağ Evə gəlişi dəyişikliklər törətdi. İnaqurasiyadan 2,5 həftə sonra «Vergilərin azaldılması barədə prezident proqramı» nəşr olundu. Proqrama əsasən gəlir vergisinin mövcud beşdərəcəli şkala cədvəli (15, 28, 31, 36 və 39,6%) vergi dərəcələri daha kiçik olan yeni dörd dərəcəli şkala ilə (10, 15, 25 və 33%) əvəz olundu. Bu proqram sayəsində 6 milyon amerikalı vətəndaş vergidən tamamilə azad olur, iki uşağı olan orta səviyyəli amerikalı ailə isə hər il 1600 dollarına qənaət edir. Proqram çərçivəsində varisliyə görə verginin ləğv edilməsi gözlənilir. Bu verginin maksimal dərəcəsi 50%-ə çatmışdır. 2003-cü ilin əvvəlində Amerika prezidenti ABŞ iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılmasına dair onillik plan elan etdi. Planın əsas maddəsi dividendlərə düşən verginin ləğv edilməsi idi. Vergi azalmalarının ümumi həcmi 674 milyard dollar tərtibində qiymətləndirilir. C.Buş öz çıxışlarında qeyd edir ki, vergilərin azaldılması iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasının ən yaxşı üsuludur. Onun fikrincə, dividendlərə düşən vergilərin ləğv edilməsi iş aktivliyinin və alıcılıq qabiliyyətinin artımına gətirib çıxaracaq, fond bazarı canlanacaq, səhmlər isə orta hesabla 10% yüksələcək.

Federal vergi sisteminin böyüklük etibarilə ikinci hissəsi – **sosial təminat fonduna ödəmələr** – bir neçə ünsürdən ibarətdir. Ona sosial sığorta məqsədləri üçün vergi, səhiyyə xidmətinin təmin edilməsi üçün vergi, ayrıca vergi formasında işsizlik üzrə federal yardım fonduna ödəmələr daxildir. İş verənlər və işçilər üçün vergi dərəcəsi eynidir: 1999-cı il üçün 72600 dollar və 2000-ci il üçün 76200 dollar vergi məbləğinin maksimal ölçüsündə 6,2%. Bu verginin ödənilməsi üçün hər bir işə götürən ödənilmiş əmək haqqının və digər mükafatların tam məbləğindən ayırmalar aparır. Beləliklə, vergi yığımlarının ümumi ölçüsü əmək haqqı fondunun 12,4%-ni təşkil edir.

Korporasiyaların qazancına düşən vergi isə əsasən istehsal kapitalına malik olan varlı amerikalılardan pulların tutulma formasıdır. Bu vergi 1986-cı ilin vergi islihatından sonra üçdərəcəli şkala üzrə tutulmağa başladı: gəlirin ilk 50 min dollarına 15%, gəlirin növbəti 25 min dollarına 25% və bu məbləğdən yuxarı gəlirə 34%. 1990-cı illərdə vergi dərəcələrinin şkalası səkkiz pilləyə qədər artırılmışdır (cədvəl 2.5.).

Cədvəl 2.5

Korporasiyaların gəlirinə düşən federal vergi dərəcələri

Üzərinə vergi qoyulmuş gəlirin ölçüsü, dollar	Dərəcə, %
50000-dən az	15
50001 -75000	25
75001 -100000	34
100001 -335000	39
335001 – 1000000	34
10000001 – 15000000	35
15000001 – 18333333	38
18333333-dən çox	35

ABŞ aksizləri yanacaq məhsullarına düşən vergilərə – benzin, dizel yanacağı, aviasiya üçün ağ neft; sənaye məhsulları vergilərinə – avtomobil şinləri, idman balıqçılığı və ovçuluğu üçün ləvazimat, səhiyyə vaksinləri və aktiv preparatlar; nəqliyyat və kommunikasiya vergilərinə, təbiəti mühafizə rüsumlarına bölünürlər.

ABŞ-ın vergi sisteminin ikinci hissəsi ştatların və yerli hakimiyyət orqanlarının vergiləridir. ABŞ-da hər bir ştat Konstitusiyaya uyğun olaraq bütün sahələrdə suverenliyə malikdir. Lakin sırf federal hakimiyyətin müstəsna hüququ olan və Konstitusiyaya tərəfindən və ya federal qanunlarla qadağan edilmiş məsələlər istina təşkil edir. Belə dövlət quruluşunun nəticəsi dünyanın heç bir digər ölkəsində olmadığı kimi vergi siyasətinin və vergi administrasiyasının mərkəzdən qaçmasıdır.

Büdcə ştatlarının əsasını satışa (istehlak) qoyulan vergilər, yerli büdcələrin əsasını isə mülkiyyətə qoyulan vergilər

təşkil edir. Göstərilən vergilər büdcələrin daxilolma strukturunda son illər 55-60% təşkil etmişdir.

Ştatların vergi gəlirlərinin təqribən 30%-i *satışdan gələn ümumi vergilərə* və *fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinə*, 10% - korporasiya gəlirlərindən tutulan vergilərə, 20% - *aksizlərə* (avtomobil yanacağına düşən vergi payı bütün məmulatlarına və alkoqollu içkilərə düşən aksizlərin payından çox böyükdür) düşür. Digər vergilər (lisenziya rüsumları və faydalı qazıntıların hasilat vergiləri) ştatların gəlirlərinin təqribən 10%-ni təşkil edir. İşsizliyə və iş qabiliyyətinin itirilməsinə görə yardımların ödənilməsi üzrə sığorta fondlarına ayırmalar da 10% təşkil edir. Ştatların bütün gəlirlərinin 20%-i federal hakimiyyətin əsasən məqsədli təyinatlarla bağlı köçürmələridir: əhalinin kasıb təbəqələrinə kömək göstərilməsi, yol və körpülərin tikilməsi və s.

Müxtəlif ştatların gəlir strukturu əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Bütün vergilər hər ştatda tətbiq olunmur. Ştatların iqtisadi vəziyyəti, xüsusilə iqtisadi əhəmiyyətli təbii resurslara görə çox fərqlənir. Beş ştatda satışdan gələn ümumi vergi yığılır, doqquz ştatda geniş baza ilə fərdi gəlir vergisi yığılır, beş ştatda isə korporasiya gəlirlərindən vergi yığılır.

Vergi bazaları və vergi dərəcələri də çox fərqlənirlər. Müxtəlif ştatlarda korporasiyalara qoyulan gəlir vergisinin dərəcə diapazonu 1%-dən 12%-ə qədər dəyişir. Bəzi ştatlarda isə bu vergi heç yoxdur. Vergi daxilolmalarının mənbələrinə görə aşağıdakılar seçilirlər: Alyaska ştatı gəlirlərinin böyük hissəsini təbii resursların (əsasən neftin) hasilatından gələn vergilərdən əldə edir, Vayominq analoji mənbədən gəlirlərinin 40%-ni əldə edir. Florida və Vaşinqton ştatları fərdi gəlir vergisi yığmır və öz gəlirlərinin 60%-dən çoxunu ümumi satış vergisindən əldə edirlər. Nyu –Hempşir ştatında gəlirlərin 45%-i satışdan gələn seçmə vergilərin payına düşür. Delaver ştatı vergi daxilolmalarının 20%-ni onun ərazisində yerləşən korporasiyaların mənzil qorqahlarından yığılan imtiyazlı rüsumların hesabına əldə edir. Oreqon ştatında satışdan vergi yoxdur, lakin

daxilolmaların 70%-i gəlir vergisinin payına düşür (Massaçusets və Nyu -York ştatlarında – 60%-dən çox).

Yerli vergilər üç əsas qrupa bölünür.

Birinci qrup – yerli hakimiyyət orqanlarının birbaşa və dolayı vergiləridir. Bu vergilər yalnız yerlərdə toplanır. Əmlak və peşə vergiləri, varisliyə və hədiyyələrə qoyulan vergilər birbaşa vergilərə aid edilir. Satışa, mühərrik yanacağına, tütün məmulatlarına və spirtli içkilərə qoyulan vergilər dolayı vergilərdir.

Yerli vergilərin ikinci qrupu ümumdövlət vergilərinə əlavələri ifadə edir. Bu vergilərə fərdi gəlir vergiləri və korporativ vergilər aiddir.

Yerli gəlirlərin üçüncü qrupu nəqliyyat vasitələrinə, itlərin saxlanması, mənzərələrə, mehmanxalara qoyulan vergilər, kommunal rüsumlar və başqalarıdır. İstehlak vergiləri arasında aşağıdakılar var: avtomaşınların qeydiyyatına və avtomobilin parkovkasına qoyulan vergilər, yanacağı qoyulan aksiz, avtostradalardan istifadə vergisi. Sonuncu vergi ştatların və şəhərlərin büdcələri arasında bölüşdürülür. Vergi dərəcəsi avtomobilin növündən asılıdır. Vergilərin bu qrupu, prinsipcə, nə dövlət, nə də yerli büdcələr üçün böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmir.

Əsas yerli vergilər aşağıdakılardır: əmlak vergisi, satış və dövriyyədən ümumi vergi, fərdi gəlir vergisi, alışa qoyulan ümumi vergi, korporativ vergi, varisliyə və hədiyyəyə qoyulan vergi.

Əmlak vergisi vergi daxilolmalarının ən əhəmiyyətlisidir. Onun bütün gəlirləri, demək olar ki, yerli büdcələrə məxsusdur. Üzərinə əmlak vergisi qoyulmuş obyektlər müxtəlif ərazilərdə müxtəlifdir. Bəzi yerlərdə yalnız daşınmaz əmlak – torpaq, onun üstündə olan tikililər və daimi qurğular, bəzi yerlərdə daşınan əmlak – maşınlar, avadanlıqlar, mal ehtiyatları və s. və aksizlər, istiqrazlar (vergisizlər istisna olmaqla), ipotekalar daxil olmaqla daşınmaz əmlak vergiyə cəlb olunur.

Bəzi hallarda əmlak vergisinin dərəcəsinə hesablamaq üçün alınacaq gəlir məbləğini üzərinə vergi qoyulmuş əmlak dəyərində bölürlər. Digər hallarda isə əmlak vergisinin dərəcəsinə hesablamaq üçün qiymətləndirici dəyərin məyyən faizini müəyyənləşdirirlər. Qiymətləndirmə iki-üç ildə bir dəfə həyata keçirilir. Son illər ABŞ-da əmlakın qiymətləndirici dəyəri orta hesabla bazar dəyərinin 30-35%-nə bərabər olurdu. Verginin faiz dərəcəsi administrasiyanın keçirdiyi referendumda müəyyənləşdirilir və 1%-dən 3%-ə qədər dəyişir.

Satışa qoyulan ümumi vergi 1933-cü ildə depressiya dövründə, bütün səviyyəli büdcələrə gələn daxilolmaların kəskin şəkildə artırılması məqsədilə tətbiq edilmişdir. Bu vergilərdən gələn gəlirlərin 1990-ci illərin birinci yarısında yerli büdcələrdə əhəmiyyətli şəkildə yüksəlməsi onunla izah olunur ki, əhaliyə xidmətlər kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə daim artır, yerli hakimiyyət orqanlarının rekreasiya sahəsindəki aktivliyi çoxalır. Çoxlu sayda turist qəbul edən, pərakəndə satışın böyük həcmliyinə və geniş xidmətlər şəbəkəsinə malik olan inzibati vahidlərdə bu vergi xüsusilə effektivdir. Nyu-York kimi meqapolisdə ümumi satış vergisi bütün vergi daxilolmalarının 20%-ni və şəhər büdcəsinə daxilolmaların 8%-ni, Çikaqoda, Los-Ancelesdə və Hyüstonda ümumi vergi daxilolmalarının azı 50%-ni verir. Yerli hakimiyyət orqanlarının vergi gəlirlərində ümumi satış vergisi yalnız əmlak vergisindən geridə qalır.

Fərdi gəlir vergisi 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər federal hakimiyyətlərin yurisdiksiyasına aid edilirdi. Yerli özünüidarə orqanlarının bu vergidən əldə etdikləri gəlir digər vergilər arasında dördüncü yeri tutur və ümumi vergi yığımının 4,9%-ni, yerli büdcələrin ümumi gəlirlərinin 1,6%-ni təşkil edir. Vergi bazasının hesablanması zamanı gəlirlərin vergidən azad minimumu nəzərə alınır. Bələdiyyə gəlir vergisi yalnız ərazinin vergi yurisdiksiyası hüdudunda əldə edilmiş qazanclara tətbiq olunur.

Satışa qoyulan seçmə vergi yerli vergilər arasında ən birincilərdəndir. Onlar 1919-cu ildə geniş yayılmışlar. Seçmə vergilərin iki növü mövcuddur: gəlirlərə qoyulan vergilər və istehlaka qoyulan vergilər. Satışa qoyulan seçmə vergilərə mühərrik yanacağına, alkoqollu içkilərə, tütün məhsullarına qoyulan vergilər, ictimai kommunal xidmətlər daxildir.

Korporativ vergi və ya korporasiyaların gəlirlərinə qoyulan vergi ilk dəfə 1911-ci ildə tətbiq edilmişdir. Verginin iqtisadi əhəmiyyəti böyük deyil. Buna səbəb həmin ərazidə müəssisələrin yerləşdirilməsinin vergi stimullaşdırma siyasətinin mövcudluğu və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Belə ki, hər yerdə vergi bazasının hesablanması zamanı ondan korporasiyaların gəlirlərindən tutulan federal vergi ödəmələrinin cəmi çıxılır. Əməliyyatların bir çox növlərindən gələn gəlir də nəzərə alınmır. Belə siyasət ərazinin digər üstünlüklərinə gətirib çıxarır: böyük məşğulluq, əhalinin gəlirlərinin artımı və nəticə olaraq, üzərinə əmlak vergisi qoyulmuş bazanın böyüməsi, aztəminatlı təbəqələrə və işsizlərə köməklə bağlı sosial proqramların dəyərini azaldılması və başqaları.

Vəsiyyətə və hədiyyəyə qoyulan vergi yerli büdcələrə ayrılan vergi daxilolmalarının daimi, lakin əhəmiyyət kəsb etməyən mənbəyidir. Bu vergi üzrə bir çox güzəştlər və düzəlişlər mövcuddur: bəzi hallarda bu vergidən sağ qalmış həyat yoldaşı azad olur, digər hallarda isə verginin yalnız bir hissəsi tutulur.

ABŞ-ın vergilər strukturu şəkil 2.2-də göstərilmişdir.

ABŞ-ın **vergi xidməti** aşağıdakı tərzdə təşkil olunmuşdur. Vergi sisteminin əsas institusional vahidi federal təşkilat – **Daxili gəlirlər xidmətidir (DGX)**. Daxili gəlirlər xidmətinə mərkəzi aparat, yeddi regional və 62 dairə vergi idarəsi daxildir. DGX-in regional və dairə şöbələri vergilərin vaxtında daxil olmasına, vergi deklarasiyalarının düzgün doldurulmasına, vergilər üzrə borcların yığılmasına, artıq verilmiş məbləğlərin vergi ödəyicisinə qaytarılmasına, vergi ödəyicilərindən cərimələrin tutulmasına nəzarət edirlər. Federal qanunun DGX-nə verdiyi səlahiyyətə görə, DGX federal vergilərlə bağlı məlumatları ştatların vergi xidmətlərinə o şərt daxilində

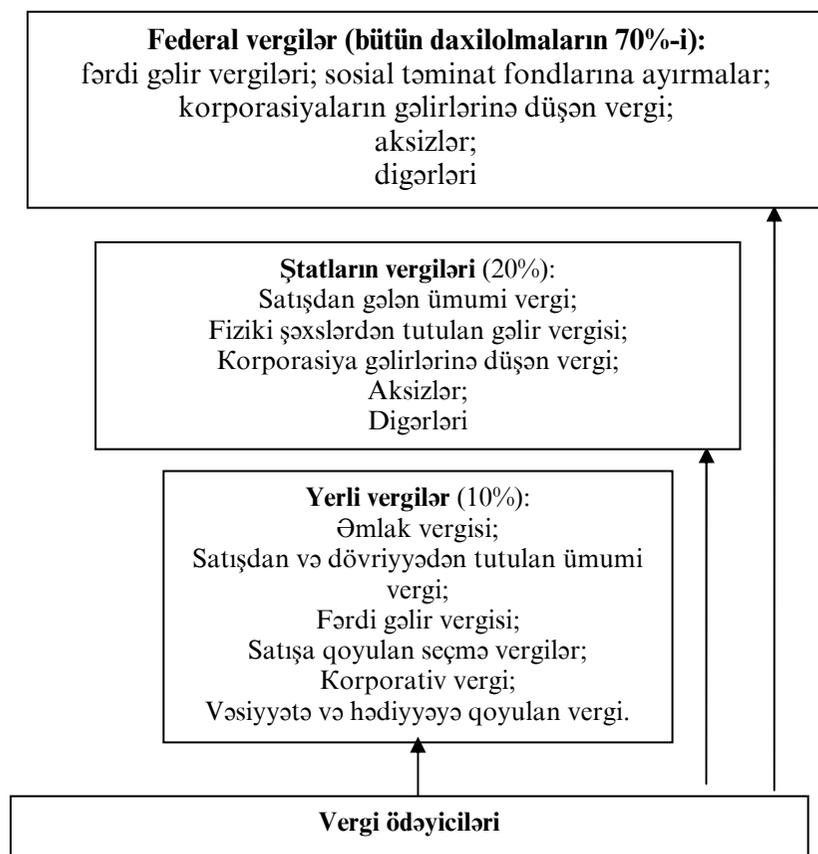
vərə bilər ki, həmin məlumat yalnız həmin xidmətlərin maraqları çərçivəsində istifadə olunsun və icazəsiz şəkildə açılmaqdan və yayılmaqdan etibarlı müdafiə olunsun.

Hər bir ştatın öz vergi xidməti var və bu vergi xidməti orada müəyyənləşdirilmiş vergilərin yığılmasına görə məsuliyyət daşıyır. Belə vergi xidmətini, adətən, **gəlirlər departamenti** adlandırırlar. Xidmətin rəhbəri, bir qayda olaraq, ştatın icra hakimiyyətinin başçısı – qubernator tərəfindən təyin olunur və onun rəhbərliyi altında olur. Üç ştatda vergi xidmətinin başçısı seçkilərdə seçilir, bir neçə ştatda isə gəlirlər departamenti qubernatorun təyin etdiyi komisiya idarə edir.

Ştatların vergi xidmətləri bir çox hallarda funksional prinsip əsasında yox, ayrı-ayrı vergilərin yığım prinsipi ilə təşkil olunur. Gəlirlər departamenti, adətən, vergi ödəyicilərinin identifikasiyası və qeydiyyatı, vergi deklarasiyaları və pul köçürmələri, vergilərin və güzəştlərin hesablanması, vergilərin məcburi şəkildə tutulması, vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi və onlara kömək üzrə struktur vahidlərə malik olur. Departamentlərdə köməkçi xidmətlər də var: hüquqi xidmət, kadr xidməti, informasiya və xidmət vasitələri.

Ştatların vergi xidmətlərinə rəhbərlik edən və onların əməkdaşlığına kömək göstərən bir neçə təşkilat var. Həmin təşkilatların vəzifəsi ştatların vergi sistemlərinin işini yaxşılaşdırmaqdır. Bu isə informasiya mübadiləsi, ştatların vergi qanunvericiliklərində böyük oxşarlığın olması, vergi ödəyiciləri üçün vergi qoyma sisteminin sadələşdirilməsi, müştərək inzibati tədbirlərin aparılması sayəsində həyata keçir.

Belə ki, **ştatlararası vergi komissiyası (ŞVK)** 20 ştatı əhatə edir və inzibati orqan kimi, gəlirin vergi məqsədilə eyni şəkildə bölüşdürülməsi aktına və ştatlararası vergi müqaviləsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Tam üzvlərdən başqa komissiyaya 15 ştat - assosiasiya edilmiş üzvlər daxildir və daha 5 ştat komissiya ilə müxtəlif layihələr üzrə işləyir.

Şəkil 2.2. ABŞ-ın vergi strukturu

ŞVK bir neçə proqramı həyata keçirir. Bu, hər şeydən əvvəl üzv-ştatlar üçün ümumiləşmiş audit proqramıdır. Həmin proqramda ŞVK personalı satışdan verginin və ya korporativ gəlir vergisinin auditini ŞVK-a daxil olan ştatların yarısında eyni zamanda həyata keçirir. ŞVK-nın təqribən 40 ştatında keçirilən daha bir proqram vergi ödəməyənlərin aşkar edilməsinə istiqamətlənmişdir. Onlar vergi qoyma üçün ştatların birində qeydiyyatda düşməli olsalar da, bunu etməmişdilər.

Bundan başqa ŞVK ştatların qanunverici təkliflərinin federal səviyyədə uzlaşdırılmasını və müdafiəsini həyata keçirir, həmçinin vergi xidmətləri qarşısında yaranan problemlərin tədqiqatını və analizini aparır.

Vergi inzibatçılarının federasiyası (VİF) qeyri kommersiya assosiasiyadır. Bu assosiasiyaya bütün 50 ştatın, Kolumbiya federal dairəsinin və Nyu-Yorkun vergi xidmətlərinin rəhbərliyi daxildir. ŞVK-dan fərqli olaraq, Vergi inzibatçılarının administrasiyası inzibati vergi orqanı deyil. O, vergi xidmətlərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə bütün ştatların cəhdlərinin birləşdirilməsi üçün alət rolunu oynayır. VİF tədqiqatlar aparır, bildirişlər verir, ştatların vergi siyasətləri, onların vergi xidmətlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatları yayır, vergi qulluqçularının yenidən hazırlanmasını həyata keçirir, beynəlxalq proqramları və «federasiya – ştatlar» proqramını uyğunlaşdırır.

Cədvəl 2.6-da ABŞ-ın maliyyə-kredit sisteminin inkişafının və qenezisinin əsas tarixləri göstərilmişdir.

Cədvəl 2.6

ABŞ-ın maliyyə-kredit sistemi (əsas tarixlər)

İllər	Hadisələr
1785	Milli valyuta – Amerika dolları tətbiq edilmişdir
1791 – 1811	Birləşmiş Ştatların Birinci bankının fəaliyyəti
1792	Bimetallizm sisteminin tətbiq edilməsi
1816 -1836	Birləşmiş Ştatların İkinci bankının fəaliyyət göstərməsi
1834	Pul paritetinin dəyişməsi
1864	Bank işinin inkişafı üçün qanunverici əsas yaradan ümummilli qanun qəbul edilmişdir
1873, 1900	Qızıl monometallizmin tətbiqi
1907	Birja və bank böhranı

1913	Federal ehtiyat sisteminin yaradılması
1921	«Büdcə və hesabat barədə» qanun qəbul edilmişdir
1929 -1933 1929-cu il 24 oktyabr	İqtisadi böhran (Böyük depressiya) Birja çaxnaşması («qara» cümə axşamı)
1932	Qlass –Siqalın bank fəaliyyəti barədə qanun qəbul olunmuşdur
1935	Açıq bazar üzrə Federal komitə təşkil olunmuşdur
1976-cı il 1 oktyabr	ABŞ-da büdcə prosesinin çərçivələrini nizamlayan «Büdcə islahatı»
1986	Vergi islahatı
1987	FES idarəçilər Şurasının sədri vəzifəsini Alan Qrinspen tutdu
2001-ci ilin martı	İqtisadi aktivliyin qızğın dövrü

Yoxlayıcı sualları

- 1.Müasir mərhələdə ABŞ iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını xarakterizə edən məlumatları göstərin.
- 2.Federal ehtiyat sisteminin formalaşmasına qədər ABŞ-ın pul – kredit sisteminin əsas təkamül mərhələləri haqqında danışın.
- 3.Federal ehtiyat sisteminin strukturu və fəaliyyət növləri necədir?
- 4.ABŞ-ın kredit sisteminə hansı institutlar daxildir və onların məqsədli təyinatı nədən ibarətdir?
- 5.ABŞ-ın büdcə quruluşunun xüsusiyyətləri necədir?
- 6.Federal büdcə xərclərinin üstün maddələrini göstərin.
- 7.ABŞ-ın maliyyə sisteminin hissələri haqqında danışın.
- 8.Büdcə prosesinin təşəkkül mərhələlərini və müasir vəziyyətini xarakterizə edin.
- 9.Federal büdcəyə ayrılan əsas vergiləri göstərin və onların qısa xarakteristikasını verin.
- 10.ABŞ-ın vergi sisteminin strukturunu açın.

Ədəbiyyat

Аникин А.В. История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко. М.: ЗАО «Олимп –Бизнес», 2000. 384с.

Аникин А. Экономика США на исходе века: итоги и проблемы \ МЭ и МО. 1999. №11. С.38-39.

Волобуев В. Эволюция модели смешанной экономики и бюджетная макростратегия в США \ МЭ и МО. 2001. №4. С.21-29.

Гарбузов В., Богданов Д. Президент Буш и парадоксы «сострадательного консерватизма» \ США. Канада. 2001 №8. С.3-27.

Гардаш С.В. Федеральная налоговая системы США: современные особенности \ США. Канада. 2000. № 8. С. 18-39.

Грядовая О.В. О реорганизации деятельности коммерческих банков (опыт США) \ Деньги и кредит. 2000. № 11. С. 68 -72.

Дейкин А. Как устроен федеральный бюджет США? \ Человек и труд. 2000. № 4. С. 10-14.

Деньги. Кредит. Банки: Учебник для вузов \ Е.Ф.Жуков, Л.М.Максимова, А.В.Печникова и др.; Под ред. Е.Ф.Жукова. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999. 622 с.

Золотухин В. Внутривполитические инициативы президента Буша \ США. Канада. 2001. №8. С.62 -72.

Кириченко Э., Марцинкевич В. США: наивысшая точка подъема? \ Финансы. 2000. №5. С. 74 -78.

Лузанов А. Региональные аспекты госрегулирования банковской системы: поучительный опыт США \ Российский экономический журнал. 2000. № 3. С. 70-75.

Марцинкевич В. США в процессе трансформации \ Мировая Экономика и международные отношения. 2000. № 8. С. 82-88.

Матюшок А. Банковская система США \ Вестник Ассоциации белорусских банков. 2000. № 17. С. 47-51.

Масленников В.В. Зарубежные банковские системы. М.: ТД «Элит -2000», 2001. 392 с.

Мировая Экономика. Экономика зарубежных стран: Учебник \ Под ред. В.П.Колесова и М.Н.Осьмовой. М.: Флинта, Московский психолого –социальный институт, 2001. 480 с.

Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков: Учеб. пособие для вузов \ Пер. с англ. Д.В.Виноградова; Под ред. М.Е.Дорошенко. М.: Аспект Пресс, 1999, 820 с.

Модель экономики США: Сборник научных трудов М.: ИМЭМО, 1985. 220 с.

Наумов А. Бюджетная политика США в конце столетия // Финансы, учет, аудит. 2000. № 5. С. 74-79.

Петров В. Инструментарий промышленного регулирования // РИСК. 2000. № 3-4. С. 79-83.

Регулирование банковской деятельности США // Финансист. 2000. № 2. С. 53.

Роль кредитных союзов в обеспечении потребительского кредита в США // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам иностранной печати). 2000. № 1. С. 24 -34.

Рудый К. Теория экономических циклов (на примере США) // Белорусский фондовый рынок. 2002. № 2. С. 48-51.

Соколова И. Бюджеты местных органов власти США: функциональная направленность и источники финансирования // США. Канада. 2000. №6. С.84-91.

Сушкевич А.Г. Кредитные союзы США // США. Канада. 1999. №1.

Усоскин В.М. Монополистический банковский капитал США: действительность и мифы. М: Мысль, 1964. 230 с.

Усоскин В.М. Финансовая и денежно-кредитная система США. М.: Финансы, 1976. 134 с.

Энтов Р.М. Государственный кредит США в период империализма. М.: Наука, 1967. 341 с.

Энтов Р.М., Автономов В.С., Аукуционек С.П. Экономический цикл в США (70-е – начало 80-х годов). М.: Наука, 1985. 255 с.

Ялбулганов А. Подходный налог в налоговой системе США // Аудитор. 1999. № 7-8. С. 55-58.

Mankiw Gregory N.U.S. Monetary Policy During the 1990s.- Working Paper No. 8471 National Bureau of Economic Resesarch. Cambridge, MA. September 2001. 52 p.

<http://www.imf.org>

<http://www.globalindicators.org>

<http://www.worldbank.org>

FƏSİL 3

AFR-in MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

3.1.Vahid Almaniyanın makroiqtisadi vəziyyəti

Almaniya dünya iqtisadiyyatının liderlərindən biridir. O, ÜDM həcminə görə (2,1 trilyon dollar) ABŞ və Yaponiyadan sonra üçüncü yeri tutur. (1997). AFR sənaye istehsalının ölçüsünə görə ABŞ, ÇXR və Yaponiyadan dərhal sonra dördüncü yerdədir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM ildə təqribən 26 min dollardır. Sahəsi 357 min kv. km. Fransa və İspaniyadan sonra Avropada üçüncü yerdədir, əhalisi 82 milyon nəfər, əhalinin sıxlığı 1 kv. km. 230 adamdır.

1990-cı ildə Qərbi və Şərqi Almaniyanın birləşməsindən sonra ölkə iqtisadi potensialına görə Avropanın iri dövləti oldu. Lakin 1990-cı illərdəki konyunktura «ikili», «parçalanmış» kimi xarakterizə olunurdu. 1990-cı ildə Şərqi Almaniya iqtisadiyyatının iflası 1992-1995-ci illərdə yeni federal torpaqlarda ÜDM-in sürətli inkişafı ilə kompensə olundu (1994-cü ildə bu göstərici Avropada rekord vurmuşdur – 10%). Bu zaman istehsal aparatının, infrastrukturun, təsərrüfat münasibətlərinin və qaydalarının iri həcmli keyfiyyət transformasiyası baş verirdi. Hərçənd qərb torpaqlarında artım çox kiçik idi və şərqdəki iqtisadi yüksəliş «köhnə» AFR-dəki aşağı inkişaf sürətini kompensə edə bilmirdi (ən yaxşı halda ona 0,1% əlavə edirdi).

1995-ci ildən sonra ölkənin şərqində iqtisadiyyatın inkişafı nəzərəcərpacaq qədər ləngidi, 1997-ci ildə isə yeni torpaqlardakı inkişaf sürəti qərb torpaqlarına nisbətən aşağı düşdü. 1997-ci ildə qərb torpaqlarındakı ÜDM 2,4%, şərqdə isə cəmi 1,8% artdı. 2000-ci ildə fərq daha da çoxaldı, 3,2 və 1,1% kimi oldu. Görünür, bunun əsas səbəbi qərblə müqayisədə şərqdə ÜDM-də daha böyük xüsusi çəkiyə malik olan tikinti sənayesinin enişi idi. Bundan başqa, şərq torpaqlarda

xidmətlər sferasının inkişafı ləngimişdi. Bu gün inkişafı gur olmayan yeni torpaqlar alman iqtisadiyyatının lokomotividir. Köhnə federal torpaqlar isə (əsasən Bavariya və Baden - Vyurtemberg) dinamikadan məhrum olmuş şərq torpaqlarını öz ardınca dartır.

1998-ci ildə sentyabrın 27-də Q.Şrederin federal kansler seçilməsi inkişafın «yeni dövrü»nü və «yeni ruhu»nu, konservatorlar dövrünün sonunu simvolizə etdi, təkcə almanlar üçün deyil, bütün Avropa sakinləri üçün dəyişikliklərin olacağına ümid verdi. Hakimiyyətə gələn Şreder dərhal Almaniyanın bazar iqtisadiyyatına hərəkət proqramını, ölkənin itirilmiş rəqabətə davamlılıq mövqelərinin bərpa proqramını elan etdi. Şreder almanlara Neue Mine (yeni mərkəz), «biznesə dost olan sosializm və ya ürəyi olan kapitalizm» vəd etdi. İqtisadiyyatda liberalizm aşağıdakıları nəzərdə tuturdu: şirkətlərə düşən vergilərin azaldılması, əmək bazarında elastiklik və iş gününün müddətinin dəyişməsi, əmək haqqı xərclərinin azalması, iqtisadiyyatın ictimai sektorunun modernləşdirilməsi.

2000-ci ildə Şrederin mövqeləri möhkəmləndi. Bunun son pillələrdə durmayan səbəblərindən biri əlverişli iqtisadi konyunktura və işsizliyin yumşaldılması idi. Sabit qiymətlərdə ÜDM-in artımı 1991-ci ildən sonra ilk dəfə 3% yüksəlmiş, hərçənd gözlənilən 3,4% əvəzinə 3,1%-ə bərabər olmuşdur. Lakin yeni minillikdə ümumdünya iqtisadi resessiyası ilə və böyük dövlət xərclərinin zərurətinə gətirib çıxarmış bir sıra təbii kataklizmlərlə əlaqədar olaraq, real ÜDM-in artım sürəti kəskin şəkildə azalmış və 1999-cu ilin ölçüsünə yalnız 2003-cü ildə qayıtmışdır (cədvəl 3.1.).

Cədvəl 3.1.

1996 - 2003-cü illərdə AFR-də real ÜDM-in artımı, %-lə

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,8	1,5	1,8	1,4	3,1	0,6	0,4	1,4

2001-ci ilə proqnozlaşdırılmış ÜDM artımı 2,0 – 2,7% həddən artıq şişirdilmiş olduğundan, ilin axırına qədər 1,0-1,7% təshih edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi 2002-ci ildə də davam edə bilən dünya iqtisadiyyatındakı resessiya oldu. 2002-ci il üçün proqnozlaşdırılmış göstəricinin 3%-dən 2-2,4%-ə qədər azalması təkrar oluna bilər və 2%-dən də az ola bilər.

Alman hökumətinin İqtisadi siyasətinin əsas prioriteti **işsizliyin səviyyəsinin** azalmasıdır. Ən azı ölkənin qərb hissəsində bu problemi birləşmənin nəticəsi hesab etmək olmaz. 1980-ci illərin ortalarında AFR-də 2 milyon işsiz var idi. 1990-cı illərdə işsizlərin sayı hər il 200-300 min nəfər artmış, onlara yeni federal torpaqlardakı milyondan çox işsiz də əlavə olunmuşdur. Hələ 90-cı illərin əvvəllərində hesab olunurdu ki, şərqdəki yüksək səviyyəli işsizlik keçid dövrünün qısamüddətli təzahürüdür. İndi isə aydındır ki, yeni federal torpaqlar AFR-in sosial-iqtisadi modeli ilə birlikdə xroniki işsizlik strukturunu da əxz etdilər.

1990-cı illər ərzində məşğulluğun azalması qeyd olunurdu. Bu, xüsusilə emaledici sənayedə iş yerləri sayının azalmasında üzə çıxır və belə azalma digər sferalarda yeni iş yerlərinin yaradılması ilə kompensə olunmurdu. Lakin 1998-ci ildə Almaniya məşğulluğun səviyyəsi bir qədər artdı (0,4%), işsizlərin payı əhəmiyyətli şəkildə azaldı. Hərçənd bu müsbət dəyişikliklər ölkənin məhz qərb ərazilərində baş verirdi. Yalnız 2000-ci ildə işsizliyin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması baş verdi (orta illik göstərici 3,89 min nəfər, 2001-ci ilin əvvəlində işsizliyin səviyyəsi – 9,3%), lakin bu dəyişiklik təkcə qərb ərazilərinə aid idi. Əvvəlki beş ildə işsizliyin səviyyəsi daha yüksək idi (cədvəl 3.2.).

Cədvəl 3.2

İşsizliyin səviyyəsi, işçi qüvvəsi sayının %-i

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
10,4	11,5	11,0	10,5	9,6	7,7	8,2

İşsizliyin belə yüksək səviyyəsinin səbəbləri əmək bazarının qeyri elastikliyi və rəqabətə davamlılığın olmamasıdır. AFR-də fəaliyyət göstərən əmək qanunvericiliyi alman işçi

qüvvəsini dünyanın ən bahalı işçi qüvvəsinə çevirir və işsizlərin işlə təmin olunmalarını stimullaşdırmır. Hərçənd Almaniyada yüksək ixtisaslı əmək resursları və dünyanın ən yaxşı təhsil səviyyələrindən biri olsa da, qeyri elastiki əmək bazarı ölkənin iqtisadi artımına ciddi maneələr yaradır. Bazarın sərt şəkildə tənzimlənmə səbəbindən sahibkarlar, xüsusilə də aparıcı sahələrdə yeni iş yerlərini açmaqda maraqlı deyillər. Qarantlarla müdafiə olunmuş işçilər effektiv şəkildə işləməkdə maraqlı deyillər. Bir çox hallarda işverənlər üçün yüksək ixtisaslı və bahalı alman fəhlələrinin xidmətlərindən istifadə etmək əvəzinə aşağı təhsilli xariciləri işə dəvət etmək daha sərfəli olur.

Almaniyanın iqtisadi inkişaf skeptiklərinin bədbin proqnozları Q.Şrederi özünün seçkiqabağı vədlərindən imtina etməyə məcbur etdi. Bu vədlərində o, növbəti seçkilərə – 2002-ci ilin payızına qədər işsizliyin səviyyəsini 3,5 milyona qədər azaldacağını bildirirdi. İşsizliyin səviyyəsi 2001-ci ilin iyun ayının 8,9% ilə müqayisədə həmin ilin iyul ayında 9,2% oldu, işsizlərin ümumi sayı isə 3,798 milyon nəfərə çatdı. Altı institutun ekspertləri 2002-ci il üçün əmək bazarında vəziyyətin pisləşməsinə və işsizlərin sayının 3,9 milyon nəfər artacağını proqnozlaşdırırlar.

2000-ci ilə qədər AFR-də **inflyasiyanın** sürəti nisbətən stabil idi. 1996-cı ildə inflyasiya sürəti 1,2%, 1997-ci ildə 1,5%, 1998 və 1999-cu illərdə 0,6% təşkil edirdi. 2000-ci ildə 2,1%-ə qədər kəskin artım baş verdi. Bu göstərici 2000-ci ilin avro zonası üzrə (2,3%), həmçinin ABŞ və Kanada üzrə (uyğun olaraq 3,4 və 2,7%) orta göstəricidən aşağı olsa da, mənfi dinamikanın başlanğıcı kimi narahatlıq doğurmaya bilməz, çünki işsizliyin yaratdığı sosial gərgindliyi daha da gücləndirir.

2000-ci ildə qiymət artımının xarici inflyasiya faktorlarına aşağıdakılar aiddir. Neft qiymətlərinin yüksəlməsi 2000-ci ilin sentyabrında sürücülərin kütləvi etirazlarına gətirib çıxardı və nəticədə Q.Şreder enerjidaşıyıcıların qiymət yüksəlməsinin sosial güzəştləri ilə razılaşmağa məcbur oldu. Bundan başqa «inək quduzluğu»nun aşkar olunması nəticəsində ət

qiymətlərinin artımı qiymətlərin ümumilikdə yüksəlməsinə gətirib çıxardı. 2001-ci ildə inflyasiyanın artım templəri 1,9-2,1% hüdudunda idi.

Xarici iqtisadi əlaqələr. Almaniya dünyanın ən mühüm ixracatçılarından və idxalatçılarından biridir. Almaniya 1998-ci ildə malların ixrac həcminə (539,7 milyard dollar və ya bütün dünya ixracının 10%-i) və idxal həcminə görə (466,6 milyard dollar və ya dünya idxalının 8,4%-i) ikinci yeri tuturdu. Xidmətlərin ixracı üzrə isə onun mövqeləri daha kasaddır və dördüncü yerdədir (75,7 milyard dollar və ya 5,9%). Xidmətlərin idxalına görə ölkə ikinci yerdədir (121,8 milyard dollar, dünya idxalının 9,4%-i).

AFR-in xarici ticarət tərəfdaşları əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir (75%) və onların əksəriyyəti AB ölkələridir (55%). Almaniyanın xarici ticarətində aparıcı mövqelər Fransaya məxsusdur (ixracın 12%-i, idxalın 11%-i). Daha sonra Böyük Britaniya (uyğun olaraq 8 və 6,3%), Niderland (7,7 və 8,2%), İtaliya (7,6 və 8,4%), ABŞ (7,9 və 5,3%) və Lüksetburqla Belçika (6,8 və 6,0%) gəlirlər.

AFR xaricdə birbaşa kapital qoyuluşlarının həcminə görə dünyada dördüncü yerə çıxdı – 9,5%. Birbaşa kapital qoyuluşları Qərbi Avropada (Fransa, İsveçrə, Benilyüks, Britaniya) və Şimali Amerikada cəmlənmişdir. Almaniyanın əsas investisiya tərəfdaşı adətə üzrə ABŞ olaraq qalmaqdadır (xarici investisiyaların 30%-i). Kapital qoyuluşlarının ümumi həcmnin 44% -i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür və investisiyaların böyük hissəsi sənaye cəhətdən inkişaf edən iri ölkələrə qoyulur (Braziliya, Argentina, Hindistan).

Almaniya xarici kapital qoyuluşları üçün cəlbedici ölkədir. Xarici kapitalın iştirakı ilə işləyən sənaye və ticarət müəssisələrinin xüsusi çəkisi 18%, emaləedicə sənayedə 22%, o cümlədən kimya sənayesində 30%, elektrotexnikada 27%-dir. Xarici TNK iri kapitalın strukturunda mühüm yer tuturlar. AFR-in 30 nəhəng şirkətindən təqribən üçdə biri xarici kapital tərəfindən nəzarət olunur. Bunlar «Esso» (Esso), «Opel»

(Opel), «Yunilever» (Uni -Lever), «Doyçe Şell» (Deutsche Shell) və başqalarıdır.

Almaniya Avropa birliyinin monetar və siyasi inteqrasiyasının lokomotividir. Bu inteqrasiya birliyinin inkişafı, əsasən, AFR-in iqtisadi sisteminin dinamikasından asılıdır. L.Erxardın islahatları nəticəsində təşəkkül tapmış Almaniya iqtisadiyyatı bu gün bəzi geri çəkilmələrlə birlikdə yüksəliş mərhələsindədir. Buna baxmayaraq, islahatlar tələb olunur. Dəyişikliklərin mərkəzində əmək bazarı yerləşməlidir, çünki kütləvi işsizlik ölkənin gələcəyi üçün daha böyük təhlükədir. Bu ölkədə tam məşğulluğa nail olmağın yolunu əmək haqqının böyük diferensiallaşmasında görürlər və bu da sosial dövlətin məqsəd və prinsiplərinə tam uyğundur.

3.2. Almaniyanın pul və kredit sistemləri

3.2.1. Formalaşma mərhələləri

Almaniyanın vahid pul-kredit sistemi 1870-ci illərdə təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrdə imperiyanın elan edilməsindən sonra pul vahidi – qızıl tərkibi 0,358423 q olan reyxsmarka tətbiq olunmuşdur. Bu isə qızıl monometallizmin başlanğıcı demək idi. Bu vaxta qədər dövlətin ərazisində yeddi monetar sistem mövcud idi: Şimali (taler) və Cənubi (gulden) Almaniya gümüş monometallizm, Bremendə qızıl taler, gümüşə nəzərən mübadilə kursu ilə dövr edən qızıl pullar – fridrixsdorlar, luidorlar, pistol və dukatlar. Bundan başqa banknotlar və kağız pullar da işləyirdi. İlk kağız pulları Saksoniya buraxmışdı, 1772-ci ildə isə burada 1 talerdən 100 talərə qədər ümumi məbləği 1,5 milyon olan xəzinə biletləri dövriyyəyə buraxılmışdır. Artıq 1856-cı ildə Prussiya çoxrəngli çapın istifadəsi ilə kağız pulların buraxılışına başladı.

1973-cü il 9 iyul qanununa əsasən Almaniya qızıl-pul standartı tətbiq olundu. Qızıl reyxsmarkadan başqa (1871-ci il qanunu) dövriyyəyə imperiyanın gümüş pulları və misdən,

nikeldən düzəldilmiş xırda sikkələr buraxıldı. İmperiya gümüş pulları artıq həmin dövrdə xırda pul rolunu oynayır. Onların ödəniş məbləği 20 marka ilə məhdudlaşdı. Dövriyyədə həmçinin qanuni ödəniş qüvvəsinə malik olan, lakin tədriclə dövriyyədən çıxarılan köhnə qızıl və gümüş pullar da işləyirdi. Sikkələrlə yanaşı, kredit pulları da – 100 və daha artıq markada olan banknotlar dövriyyədə işləyirdi.

1875-ci ildə mərkəzi emissiya bankı – Reyxsbank (Reichsbank) fəaliyyətə başladı. Bu bank pulların buraxılması ilə bağlı nisbi monopoliyanı almağa Birinci dünya müharibəsindən sonra, mütləq monopoliyanı almağa isə 1935-ci ildə müvəffəq oldu. Reyxsbank Prussiya bankı əsasında yaranmışdır. Prussiya bankı isə öz başlanğıcını 1765-ci ildə yaradılmış Kral jirobankından (Konigliche Jiro und Lehpbank) götürürdü. Müharibəyə qədərki aralıqlarda Reyxsbankla yanaşı daha bir neçə emissiya bankı da fəaliyyət göstərirdi. 1875-ci il aprelin 1-ə qədər onların sayı 32 idi. Sonradan onların 14-ü emissiya bankı kimi fəaliyyət göstərmədi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra yalnız dörd şəxsi emissiya bankı qalmış, onlar da 1935-ci ildə banknotların emissiya hüququndan məhrum olmuşlar.

Birinci dünya müharibəsi dərin maliyyə böhranına və Almaniya tarixində inflyasiyanın ən yüksək səviyyəsinə gətirib çıxardı. Ölkə rəhbərliyi qızıl pul standartından imtina etməyə məcbur oldu. Buna səbəb hərbi kampaniyaların keçirilməsi üçün daimi emissiyaların tələb olunması idi. Qızıl tədriclə dövriyyədən çıxarıldı. 1914-cü il 4 avqust qanunu isə banknotların qızıla mübadiləsinə rəsmi şəkildə qadağan edirdi. Hərbi xərclər 150 milyard marka təşkil etmişdir. Nəticədə müharibənin sonunda pul kütləsi müharibədən əvvəlki rəqəmləri 5 dəfə üstələdi. Qiymətlər təqribən 2 dəfə artdı.

Müharibədəki məğlubiyyət daha çox pul tələb edirdi. Qalib ölkələr 132 milyard qızıl marka məbləğində təminat qoyaraq, bunların qısa zaman müddətində ödənilməsinə tələb edirdilər. Müharibədən sonrakı emissiya nəticəsində 1923-cü ilin iyun ayında pul kütləsi təqribən 90 dəfə, qiymətlər 180

dəfə, dolların kursu 230 dəfə artdı. Belə ki, 1921-ci ilin iyun ayında 1 dollar 65 marka idisə, 1922-ci ilin iyul ayında 420, 1923-cü ilin yanvarında 7260, 1923-cü ilin iyun ayında 100 min, oktyabrında 25 milyard, noyabrında 4,2 trilyon marka idi. Qalib ölkələr təminat məbləğlərinin təminatı kimi dəyər kəsb edən bütün qiymətli şeyləri Almaniyadan çıxarırdılar. 1923-cü ildə isə fransız-belçika orduları Rur vilayətini işğal etdilər ki, metal və kömür sahələrinin məhsullarını maneəsiz çıxarsınlar. Rur vilayəti Almaniya kömürünün 90%-ni, metalının isə 50%-ni verirdi. Reyxsbank pulların çapını davam etdirirdi və beləliklə, 1923-cü ilin axırında kağız pulların həcmi təqribən 500 kvintillion marka oldu. Qara bazarda isə Amerika dollarının kursu 10 trilyon reyxsmarka idi.

O dövrün Almaniya tarixində qiymətlərlə bağlı nadir misallara rast gəlmək olar. Bir kömbə çörəyin qiyməti 430 milyard marka idi (müharibədən əvvəl onun qiyməti 0,29 marka idi). Elementar xidmətlərin ödənilməsi üçün kisələrlə nağd pul tələb olunur və artıq səhərisi gün bu pullar qiymətdən düşürdü. Zarafat edirdilər, taksi tramvaydan ucuz başa gəlir, çünki taksinin pulu əvvəlcədən ödənilir, tramvayda gedənə qədər isə pullar qiymətdən düşməyə fürsət tapır. Belə vəziyyət pul islahatının keçirilməsini tələb edirdi.

1923-cü ilin axırında yeni valyuta - Rent bankı tərəfindən buraxılmış rent markası tətbiq olundu. Yeni valyuta 1:1 trilyon reyxsmarka nisbətində mübadilə olunur, 40% tərtibində qızıl və xarici valyuta ilə təmin olunurdu. Keçid dövründə iki emissiya bankı paralel şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Rent bankı (Rentbank) və Reyxsbank idi. Rent bankın kapitalı qızıl yox, onun təsisçilərinin – kənd təsərrüfat torpaqlarının mülkiyyətçilərinin, sənayeçilərin, ticarətçilərin və bank sahiblərinin borc öhdəlikləri idi. Bu öhdəliklərin təminat rolunu onların müəssisələrinin 4%-lik dəyəri üzrə girov kağızları və istiqrazlar oynayırdı. Lakin bank təsisçilərinin öhdəlikləri banknotlar kimi qızıl markalarla hesablanırdı. Vəsaitlər 3,2 milyard marka təşkil etmişdir. Onun 1,2 milyardı

hökumətin Reyxsbanka olan borcunun ödənilməsi və büdcənin balanslaşdırılması üçün hökumətə kreditə verildi. Elə həmin məbləğdə pul da (1,2 milyard) şəxsi təsərrüfatların kreditləşdirilməsi üçün Reyxsbanka verildi, qalan markalar isə ehtiyatda qaldı. Artıq 1924-cü ilin avqustunda pul islahatının başa çatmasından və borcların ödənilməsi ilə rent markalarının dövrüydən çıxmasından sonra Rent bankı öz mövcudluğunu itirdi və onun funksiyaları yenidən təşkil olunmuş Reyxsbanka keçdi.

Bir dollara 4,2 marka tərtibində möhkəm kurs müəyyənləşdirilmişdir və bu, qızıl markanın müharibədən əvvəlki pariteti ilə dəqiq uyğunlaşdı. Ölkə faktiki olaraq qızıldeviz standartına keçdi və bu standart 1931-ci il iyulun 13-nə qədər davam gətirdi. Artıq 1924-cü ildə ABŞ Almaniyanın köməyinə gəldi və Daues planını təklif etdi. Bu plana əsasən Almaniya sənayenin bərpa edilməsi üçün ABŞ və İngiltərədən 30 milyard qızıl marka məbləğində borc alırdı. Sənayenin gəlirləri İngiltərə və Fransanın təminatlarının ödənilməsinə sərf olunmalı, İngiltərə və Fransa isə öz hərbi borclarını ABŞ-a qaytarmalı idilər.

1929-cu ildə Daues planı Yunq planı ilə əvəz olundu. Yeni plan Almaniya daha böyük güzəştlərin verilməsini nəzərdə tuturdu. Təminat məbləğləri əhəmiyyətli şəkildə azalırdı və Almaniya onları 1988-ə ilə qədər nisbətən kiçik illik ödənişlərlə qaytarmalı idi. Lakin dünya iqtisadi böhranı Yunq planının həyata keçməsinə dayandırdı. 1932-ci ildə bütün təminatlar ləğv olundu. Bundan başqa, 1929 -1933-cü illərin böhran dövründə qızıldeviz standartı ləğv edildi və xırdalanmayan kredit pullar sistemi müəyyənləşdirildi.

Artıq 1933-cü ildə Hitler hakimiyyətə gələrək, öz üsul idarəsini üçüncü reyx (üçüncü imperiya) adlandırdı. Kredit sistemi barədə 1934-cü il qanunu Reyxsbanka müstəsna hüquqlar verdi, 1939-cu ildən isə Reyxsbank tamamilə fərərə tabe oldu. Hitler iqtisadiyyatının özünəməxsus xüsusiyyəti qiymətlərin sət tənظیمlənməsi idi. Bu isə bazar münasibətlərinin pozulması demək idi. Xalq istehlak mallarına aşağı

qiymətlər müəyyənləşdirilmişdir və bu, onların qıtlığına gətirib çıxarırdı. Nəticədə ərzaq məhsullarına kartoçka sisteminin tətbiq edilmə zərurəti yarandı. Bundan başqa, iqtisadiyyatın ümumi hərbiləşdirilməsi və başlamaqda olan İkinci dünya müharibəsi pulların güclü axınını tələb edirdi və nəticədə pulların miqdarı 56,4 milyard markadan 298 milyard markaya qədər çoxaldı. Müharibədən əvvəlki səviyyə ilə müqayisədə inflyasiya 600%-ə yaxınlaşırdı. Antiinflyasiya üsulları qiymətə və əmək haqqına nəzarətdən ibarət idi. İkinci dünya müharibəsi illərində təkcə nağd pul dövriyyəsi 7 dəfədən çox artmışdır (10,4 milyard reyxsmarkadan 73 milyard reyxsmarkaya qədər). Almaniya hökuməti müharibə dövründə işğal olunmuş ərazilərdəki xərclərin ödənilməsi üçün işğalçı pullar da buraxırdı. İşğalçı markalar Almaniya daxilində işləmir və yalnız Almaniyanın istila etdiyi ölkələrin valyutasına dəyişdirilirdi. Onların emissiyası imperiyanın 52 kredit kassasına qoyulmuşdur.

Müharibədən sonrakı Almaniya dörd işğal zonasına bölünmüşdür (Amerika, ingilis, fransız və sovet). 1945-ci ildə Reyxsbankın sovet zonalarındakı bütün şöbələri bağlanmışdı. 1946-1947-ci illərdə Amerika və fransız işğal zonalarında ərazilərin mərkəzi bankları açıldı. Bu mərkəzi banklar ABŞ-ın Federal ehtiyat sisteminin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərirdi. 1948-ci ildə Britaniya işğal zonasında ərazilərin dörd mərkəzi bankı təsis olundu. 1946-cı ilin axırından 1948-ci ilin yazına qədər Almaniyanın müharibədən əvvəlki sərhəd torpaqlarında (inzibati – ərazi vahidləri) 11 ərazi mərkəzi bankı təsis edilmişdir. Lakin işğal zonalarının sərhədləri inzibati-ərazi bölgüsü ilə üst-üstə düşmürdü. Ona görə də məsələn, üç işğal zonasında yerləşən Baden-Vyurtemberg torpaqlarındakı ərazidə 1947-ci ildə üç mərkəzi bank açılmışdır. 1948-ci il martın 1-də bütün ərazi bankları Alman torpaqlarının Bankını yaratdılar. Bununla da, Almaniyanın kredit sisteminin iki səviyyəsi formalaşdı: Alman torpaqlarının Bankı (Landesdeutshebank) və torpaqların mərkəzi bankları.

Müharibədən sonrakı Almaniya iqtisadiyyatının əsas memarı L. Erxard idi. Dəyişikliklərin əsas prinsipləri sərbəst qiymətlər, sahibkəlik və pul islahatı idi. 1948-ci il iyunun 21-də səhər çağı reyxsmarkalar etibarsız elan olundu. Hər bir sakin 40 reyxsmarkanı (sonra isə daha 20 -ni) 40 yeni doçmarkaya dəyişə bilərdi. Beləliklə, 60 reyxsmarka 1:1 kursu ilə doçmarkaya mübadilə olunurdu. Bu məbləğdən çox olan markalar isə başqa kursla dəyişdirilirdi: 1 doçmarka 10 reyxsmarkaya bərabər tutulurdu. Təqaüdlər, əmək haqqı, məvaciblər, icarə haqları 1:1 nisbətində dəyişdirilirdi, yəni əvvəlki ölçüdə ödənilirdi. Nağd pulların və əmanətlərin yarısını 1:10 kursu ilə dəyişmək olardı. Müvəqqəti «dondurulmuş» ikinci yarısı isə sonradan 1:20 nisbətində dəyişdirilirdi. Müəssisələrin pul öhdəlikləri də 1:1- nisbətində yenidən hesablanırdı. İlk maaşın ödənilməsi üçün nağd pul alan müəssisələr sonradan öz məhsullarının reallaşdırılması hesabına mövcud olmalı idilər.

Bütün devalvasiyalar nəticəsində reyxsmarkaların və doçmarkaların orta mübadilə nisbəti 10:0,65 təşkil etdi. Beləliklə, pulların həci 93,5% azaldı (reyxsmarkaların kütləsinə görə). 1948-ci il iyunun 24-də qiymətlərin tam liberallaşması baş verdi. «Qara bazar» yox oldu. Mağazalar mallarla doldu. Qiymətlər ilin axırına qədər adəti üzrə olduğu kimi 2-4 dəfə yox, yalnız bir neçə faiz yüksəldi. Bununla belə, dövriyyəyə buraxılan pullar iqtisadiyyat üçün kifayət etmirdi və 1948-ci ilin axırında pul kütləsi 2 dəfədən çox artdı.

Bretton-Vud valyuta sisteminə qoşulandan və 1949-cu ildə AFR Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra qızıl-dollar standartı müəyyənləşdirildi. Alman markası 3,33:1 nisbətində dollara eyniləşirdi. 1949-cu ilin sentyabrında dolların qiyməti 3,33 doçmarkadan 4,2-ə qalxdı və yalnız 1961-ci ilin martında markanın revalvasiyası keçirildi (1 dollar = 4marka). Alman markasının 1949-cu ildəki devalvasiyası ticarət balansının kəsiri ilə əlaqədar idi. Koreya müharibəsinin başlanması səbəbindən 1950-ci ildə idxal olunan xammal

qiymətlərinin qəfil artımı nəticəsində ticarət balansının kəsiri daha da artdı.

1953-cü ildə AFR Beynəlxalq valyuta fonduna daxil oldu. BVF markanın qızıl tərkibini 0,211588 q təmiz qızıl səviyyəsində qeyd etdi. 1976-cı ildə qızıl paritet ləğv olundu.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Almaniyanın ilk pulları ofset çap yolu ilə Londonda (5 marka dəyərində kağız pul) və ABŞ-da çap olunurdu. Kağız pulun üzərində su nişanı yox idi. AFR ərazisində pulların çap edilməsi yalnız 1955-ci ildə bərpa edildi.

3.2.2. Alman federal bankı

1957-ci il iyulun 30-da bundestaq tərəfindən federal bank haqqında qanunun qəbulundan və avqustun 1-də həmin qanunun qüvvəyə minməsindən sonra vahid struktur – Alman federal bankı (Deutsche Bundesbank) yaradılmışdır. Alman federal bankı torpaqların mərkəzi banklarını və Alman torpaqları Bankını birləşdirdi və uyğun olaraq, onların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar da öz qüvvəsini itirdi. Torpaqların mərkəzi bankları «Doyçe Bundesbank»ın baş idarələri adlandırılmağa başladı, hərçənd onların əvvəlki adı da – torpaqların mərkəzi bankları adı da qalmaqda idi.

Alman federal bankının mənzil qərargahı Frankfurt–na–Maynda yerləşir. Rəhbəredici orqan **Mərkəzi şura**dır. Mərkəzi şura ölkənin pul siyasətini müəyyənləşdirir. Bank strukturuna şuradan başqa Alman federal bankının idarəsi, torpaqların mərkəzi banklarının 9 idarəsi və 130 əsas şöbə və filialı daxildir (1999-cu ilə qədər onların sayı 147 idi, filialın 2-si 1999-cu ildə, 15-i 2000-ci ildə ləğv edilmişdi). Mərkəzi şuraya, «Bundesbank»ın ali orqanına «Bundesbank»ın prezidenti başçılıq edir. Bundan başqa, şuraya vitse-prezident və torpaqların mərkəzi banklarının doqquz başçısı daxildir.

«Bundesbank»ın icraedici orqanı Direktorlar şurasıdır. Direktorlar şurasına «Bundesbank»ın prezidenti, vitse-

prezidenti və altıya qədər üzvü daxildir. Direktorlar şurası üzvlərinin namizədliyini federal hökumət təklif edir. Namizədlər «Bundesbank»ın Mərkəzi şurası tərəfindən bəyənildikdən sonra iddiaçılar AFR prezidenti tərəfindən səkkiz illik müddətə vəzifəyə təsdiq edirlər. Bu, Alman federal bank müdirliyyətinin müstəqilliyini və müdafiəsini təmin edir. Cəmiyyətdə «Bundesbank»ın nüfuzu çox böyükdür. Onun idarəetməsi qanunvericiliklə federasiya nazirliyinə bərabər tutulur.

Torpaqların mərkəzi banklarına idarə heyəti başçılıq edir. İdarə heyətinə idarənin sədri və sədrin müavini daxildir. Altı ən iri mərkəzi bankın (torpaqlarda) idarə heyəti üç üzvdən ibarətdir.

Alman federal bankının bütün torpaqlarda şöbələri var. Yerli banklar sığorta haqlarını ölkənin əsas bankına köçürürlər. Bu, bankın müflisləşəcəyi halda pulların əmanətçilərə qaytarılmasına zəmanət verir. Hər bir universal bank «Bundesbank»ın əsas filiallarının birində açıq hesaba malikdir. Bu, əsas banka imkan verir ki, birincisi, istənilən kredit-maliyyə müəssisəsindəki pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə nəzarət etsin və ikincisi, öz sərəncamında fəvqəladə likvidlik fonduna malik olsun.

Alman federal bankının əsas *funksiyaları* aşağıdakılardır:

**emissiya inhisarı*. «Federal bank haqqında» qanuna uyğun olaraq, «Bundesbank» alman markalarının banknotlarını buraxmaqla bağlı müstəsna hüquqa malikdir və bu banknotlar Almaniyada vahid qeyri məhdud ödəniş vasitəsidir. 1997-ci il iyulun axırında onların həcmi 246,6 milyard marka təşkil etmişdir;

**banklar bankı*. «Bundesbank» bütün bank sisteminin effektivliyini təmin edir. Alman bankları «Bundesbank»da özlərinin orta və qısamüddətli öhdəliklərinin müəyyən faizi ölçüsündə minimal ehtiyat saxlayırlar. «Bundesbank» kredit institutlarına və dövlət müəssisələrinə bank xidmətləri təqdim edir, həmçinin kredit institutlarına nəzarəti həyata keçirir.

Nəzarətin əsas alətləri aşağıdakılardır: lisenziyalaşdırma, qanunverici aktlar, nəzarət orqanları əməkdaşlarının istənilən anda kredit müəssisələrindən məlumat almaq və yoxlamalar keçirmək, o cümlədən müxtəlif sanksiyalardan istifadə edə bilmək hüququ. Artıq 1997-ci ildə avqustun axırında «Bundesbank»-ın hesablarında AFR-in kredit müəssisələrinin 43,4 milyard markası, xarici bankların 12,3 milyard markası saxlanılırdı. Uyğun olaraq, 154,5 milyard və 0,9 milyard marka məbğlğində kredit təqdim olunmuşdur;

**dövlətin bankı (federal hökumətin fiskal agentı).* «Bundesbank» federasiyanın (və məhdud şəkildə torpaqların) «ev bankı» rolunu yerinə yetirir. Ona görə də hökumətlərə kredit verməklə bağlı Avropa pul ittifaqının emissiya banklarına qoyduğu qadağalar səbəbindən və tarixi təcrübənin nəzərə alınması ilə «Bundesbank»-ın bu fəaliyyət sahəsi məhdudlaşdırılmışdır. Bu, federal bankın monetar müstəqilliyinin saxlanmasına kömək edir. «Bundesbank» istiqrazlar və xəzinə vekselləri şəkildə borc öhdəlikləri buraxaraq, hökumətə kredit almaqda kömək edir və ya qiymətli dövlət kağızlarının emissiyasına razılıq verir və hərracları keçirərək, faizsiz xəzinə veksellərini yerləşdirərək onların satılmasına kömək edir. Belə kağızları əldə etmək icazəsi federal banka yalnız açıq bazarda pul kütləsini tənzimləmək üçün verilir;

**valyuta ehtiyatlarının idarəetməsi.* «Bundesbank» ölkədə yeganə olaraq valyuta ehtiyatlarını saxlayır və onları idarə edir. Lakin Bretton-Vud valyuta sistemlərinin böhranları və 1992-1993-cü illərdə mübadilə kurslarının Avropa mexanizminin böhranları göstərdi ki, davamlı bazar tendensiyalarını valyuta bazarında emissiya banklarının intervensiyaları vasitəsilə yatırımaq olmaz. Stabil valyuta kurslarına yalnız uzunmüddətli dövrdə, dünya iqtisadiyyatındakı balans kəsirini ləğv etməklə nail olmaq olar. Dünyanın yeddi aparıcı sənaye ölkəsinin iqtisadi və valyuta siyasətlərinin intensiv uzlaşması məhz bununla əlaqədardır. Almaniyanın qızıl

valyuta ehtiyatları 1997-ci il iyulun axırlarında 114,1 milyard marka, o cümlədən qızıl – 13,7 marka təşkil etmişdir;

**ölkənin hesablaşma mərkəzi.* «Bundesbank»-ın həyata keçirdiyi qeyri nağd hesablaşmaların həcmi 1996-cı ildə 195931 milyard marka təşkil etmişdir.

Alman federal bankının funksiyalarının reallaşdırılması üçün tənzimlənmənin aşağıdakı alətlərdən istifadə olunur:

**uçot və ya diskont siyasəti.* «Bundesbank» investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə «ucuz pullar» siyasəti, yəni aşağı faiz dərəcələri siyasəti keçirir. Belə ki, 1996-cı ildə «Bundesbank»-ın uçot dərəcəsi 2,5% səviyyəsində idisə (lombard – 4,5%), ABŞ-da bu göstərici 5%, Böyük Britaniya-da 7% təşkil edirdi. Lakin aşağı faiz dərəcələri xarici kapitalın axıb gəlməsini məhdudlaşdırır və bv da ölkənin ödəniş balansının aktivliyini aşağı salır;

**açıq bazarda siyasət,* yəni qiymətli dövlət kağızları ilə əməliyyatlar. Belə ki, 1997-ci il sentyabrın 3-də «Bundesbank» kredit müəssisələri tərəfindən satış üçün təklif olunmuş qiymətli dövlət kağızlarından 73902 milyon marka məbğlğində almış və bu da 24,6% təşkil etmişdir;

**minimal və ya mühüm ehtiyatlar siyasəti.* AFR-in bütün kredit müəssisələri 1997-ci il iyulun sonu üçün «Bundesbank»-ın faizsiz hesablarında 39826 milyon marka, o cümlədən kommərsiya bankları 11078 milyon marka saxlamağa borclu idilər.

Pul – kredit sisteminin fəaliyyətinə nəzarəti «Bundesbank»-dan başqa, Nəzarət üzrə federal bank xidməti (NFBX) həyata keçirir. Nəzarət üzrə federal bank xidməti Maliyyə nazirliyinə tabe olur. Bankların itkilərdən müdafiəsi və hədsiz borcların xəbərdar edilməsi üçün Almaniyada kredit-maliyyə müəssisələrinin müştərək təşkilatları yaradılmışdır. Hal-hazırda doqquz müstəqil cəmiyyət fəaliyyət göstərir. Onlar kreditlərin təminatı üzrə federal cəmiyyətdə birləşmişlər.

AFR və ADR-in valyuta, iqtisadi və sosial ittifaqının yaradılması barədə 1990-ci il 18 may tarixli Dövlət müqaviləsi

ilə AFR və ADR pul-kredit sistemlərinin birləşməsindən sonra AFR markası 1990-cı il iyulun 1-dən bütün Almaniyada ərazi-sində yeganə qanuni ödəniş vasitəsi oldu. Mərkəzi bankın monetar tənzimlənmə və digər funksiyaları bütün ölkə ərazisində «Bundesbanka» keçdi. Şərqi Almaniyanın xüsusilaşmış banklar sistemi bazar iş prinsiplərinə keçmiş, kapitalla bağlı əməliyyatların məhdudiyətləri aradan qaldırılmış, kredit-depozit əməliyyatlar üzrə faiz dərəcələrinin sərbəst müəyyən-ləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əmək haqqı, mükafatlar və rentalar 1:1 kursu ilə AFR markasına yenidən hesablanmışdır. Keçmiş ADR rezidentlərinə nağd pulları 1:1 kursu ilə dəyişdir-mək icazəsi yalnız müəyyən məhdudiyətlərlə verilirdi. Valyuta-nın mübadilə tarixində 14 yaşa tam olmayanlara 2000 markaya qədər məbləğdə, yaşı 14-dən 58-ə qədər olanlara 4000 markaya qədər məbləğdə nağd pulu 1:1 nisbətində dəyiş-dirmək icazəsi verilir. Şərqi torpaqların daha yaşlı sakinlə-rinə isə 6000 markaya qədər nağd pulu 1:1 nisbətində müba-dilə etmək icazəsi verilir. Keçmiş ADR rezidentlərinin maliyyə aktivləri və öhdəlikləri AFR markasına 2:1 nisbətində dəyişdirilirdi. Qeyri- rezidentlərin aktivləri də həmin paritetlə mübadilə olunurdu. Lakin bu, 1989-cu il dekabrın 31-dən sonra yaranmış aktivlərə aid deyildi. Onlar 3:1 nisbətində mübadilə olunurdu.

«Bundesbank»ın təşkilati strukturunda dəyişikliklər etmək və federal bank haqqında qanuna düzəlişlər tətbiq etmək zərurəti yarandı. 1991-ci ilin iyulunda bundesrat qanun layihəsini səs çoxluğu ilə bəyənib təsdiq edilmək üçün təqdim etdi. Qanun layihəsinə əsasən, «Bundesbank» federal bank haqqında qanunda müəyyənləşdirilmiş normalara riayət etməli idi. Bu isə hər bir torpaqda yalnız bir ərazi idarə-etməsinin mövcudluğunu nəzərdə tuturdu («bir federal torpaq – bir mərkəzi bank» prinsipi). Eyni zamanda qanun layihəsi bir neçə federal torpaq üçün bir ərazi idarəetmə orqanının yaradılma imkanını istisna etmir və bu məsələnin qəti həllini əlaqədar torpaq hakimiyyətlərinin ixtiyarına həvalə edirdi.

1992-ci il noyabrın 1-dən etibarən federal bank haqqında qanunun qəbul edilmiş dəyişikliklərinə uyğun olaraq Alman federal bankının təşkilat strukturu birləşmiş Almaniya-nın dövlət quruluşunun nəzərə alınması şərti ilə dəyişdirildi. Torpaqların mərkəzi banklarının sayı doqquza düşdü. Onların beşi iki-üç federal torpağa şamil edilən səlahiyyətlərə malikdir.

1991-ci ilin dekabrında Maastrixt şəhərində avronun mərhələli şəkildə tətbiq edilməsi barədə Müqavilənin imzalan-masından sonra alman pul sistemində radikal dəyişikliklər başladı. Avropa birliyi ölkələri öz valyuta- iqtisadi siyasətlə-rini konverqensiya kriteriyalarının yerinə yetirilməsinə yönəlt-məyə başladılar. 1994-cü ildə yanvarın 1-də Avropa valyuta institutunun əsası qoyuldu. 1999-cu il yanvarın 1-də Avropa ittifaqının 15 ölkəsindən 11-i qeyri-nağd avronu tətbiq edərək, öz valyutalarının kurslarını yeni vahid valyutaya nəzərən qeyd etdilər. Artıq 2002-ci ilin birinci yarısında 12 ölkə avronu nağd dövriyyəyə tətbiq edərək öz milli pul vahidlərindən imtina etdi. Beləliklə, 2002-ci ildə AFR markadan imtina edərək vahid Avropa valyutasına keçdi.

1999-cu ildən sonra «Bundesbank» artıq monetar siya-sətdə aparıcı rol oynamırdı. O, bu rolu Avropanın mərkəzi bankına verərək, özü mərkəzi bankların Avropa sisteminin sistem yaradan elementi oldu. Nağd avronun tətbiqindən sonra «Bundesbank»ın yeni funksiyası markanın yox, avro-nun emissiyasıdır. Qalan məsələlərdə isə Alman federal bankı yenə də alman və Avropa monetar siyasətinin lokomotivi olaraq qalır.

3.2.3. Kredit–maliyyə müəssisələri sistemi

Almaniyanın bank sisteminin ikinci hissəsi kommertiya bankları ilə təmsil olunmuşdur. AFR-də 4000-ə qədər kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərir və onların təqribən 45000 filialı var. Ölkə əhalisinin sayı 83 milyondur və deməli, hər bir bank şöbəsi orta hesabla 1600 adama xidmət edir.

Almaniya kredit-maliyyə münasibətləri əlamətdən asılı olaraq bir neçə təsnifata malikdir. AFR-in kredit-maliyyə institutlarının tam siyahısı aşağıdakı şəkildədir.

Universal banklar. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş digər ölkələrin bank sistemləri ilə müqayisədə alman bank sisteminin özünəməxsus xüsusiyyəti universal kredit müəssisələrinin üstünlük təşkil etməsidir. Təşkilati-hüquqi formalardan, mülkiyyət münasibətlərindən, ölçülərdən asılı olmayaraq kredit müəssisələrinin əksəriyyəti bütün bank əməliyyatlarını yerinə yetirirlər.

Bank sisteminin belə universallığı onunla izah olunur ki, Almaniya sənayenin inkişafının əvvəlindən özünün kifayət qədər kapitalına malik deyildi. Bu isə bank kreditlərinin böyük həcmərdə istifadəsini zəruri etmişdi. Universal banklar aşağıdakı depozit-borc və investisiya əməliyyatlarını həyata keçirirlər: depozitlərin qəbulu, kreditlərin və akseptlərin təqdim edilməsi, veksellərin uçuğu və çeklərin ödənilməsi, qiymətli kağızların tapşırıqla alınması və satılması, qiymətli kağızların saxlanması və idarəetməsi, qiymətli kağızlara və digər uzunmüddətli aktivlərə investisiya qoyuluşları, vaxtı qurtarana qədər tələbnamələrin alışı üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi, zamanətlərin təqdim edilməsi, qeyri nağd hesablaşmaların həyata keçirilməsi.

Universal bank sisteminin birinci pilləsində üç iri bank – **grossbanklar** (Grossbank) durur. Onlar aşağıdakılardır: «Doyçe bank» (Deutsche Bank), «Kommersbank» (Commerzbank) və «Drezdner bank» (Dresdner Bank). 1929-1933-cü illərin dünya iqtisadi böhranına qədər Almaniya səkkiz iri bank fəaliyyət göstərirdi («Doyçe bank», «Kommersbank», «Drezdner bank», Şaffhauzen bank ittifaqı, Darmşad bankı, Alman milli bankı, Berlin ticarət bankı və Diskont bankı). Lakin 1930-cu illərin bank sarsıntılarından sonra yalnız üç grossbank qaldı. İndi bu federal banklar dünyanın iri bankları sırasındadır. Onlar qiymətli kağızlar və daşınmaz əmlak bazarında ən nüfuzlu müəssisələrdir və hər biri maliyyə-sənaye

qrupuna başçılıq edir. Belə maliyyə-sənaye qrupları həmin bankların ölkənin iri sənaye konsernləri ilə birləşməsi nəticəsində yaranmışlar.

«Doyçe bank» dünyanın ən iri maliyyə institutudur. 1999-cu ildə bu konsernin 100 min əməkdaşı var idi. Konsernin dövryyəsi 1,4 trilyon marka, birja dəyəri 72 milyard marka idi. 1999-cu ilin mayında aktivlər 843 milyard dollar təşkil edirdi. «Doyçe bank» Avropa bankları arasında ilk olaraq Uol-stritdə möhkəm qərar tutmuş və Amerika bazarında sballı mövqelərə sahib olmuşdur. Bu bank «Simens», «Henkel» kimi sənaye nəhəngləri ilə əməkdaşlıq edir. 2000-ci ildə «Doyçe bank» Amerikanın Banker Trust bankı ilə birləşərək, öz aktivlərinin ümumi məbləğini 114 milyard avro qədər artırmışdı.

«Kommersbank» 1870-ci ildə Hamburqda yaradılmış, 1958-ci ildə Düsseldorf, 1990-cı ildə Frankfurt – na- Mayna köçmüşdür. 1992-ci ildə bank əməliyyatlarının ümumi həcmi 288 milyard marka təşkil etmiş, pay kapitalı 16 milyard markaya çatmışdı. Bankda 30 minə yaxın əməkdaş işləyir. Onlar 3,5 milyon müştəriyə xidmət edir və bu müştərilər üçün 6,7 milyon hesab açılmışdır. Bankın Almaniya 940, xaricdə 80 filialı var.

«Drezdner bank» qrupuna Berlinin ticarət və sənaye bankı, Münhendəki Røyşel və K Bank evi, Qrundiq konserni və digər banklar daxildir. Bankla «Folksvaqen» (Wolkswagen) konserni arasında sıx əməkdaşlıq mövcuddur. 1996-cı ildə «Drezdner bank»ın gəliri 1995-ci illə müqayisədə 30,7% artmış və 1580 milyon marka təşkil etmişdir.

Şəxsi kommersiya bankları da (350-ə yaxın) universal banklara aid edilir. Bankların işçi əməliyyatlarında onların payına 30% düşür.

Ölçülərindən və strukturlarından asılı olmayaraq, şəxsi kommersiya banklarının ümumi əlaməti qısamüddətli kredit sövdələşmələrinin böyük üstünlük təşkil etməsidir. Hərçənd son illər uzunmüddətli kreditlərin artma tendensiyası meydana

çıxır. Şəxsi kommertiya bankları qiymətli kağızlarla işləyir, əmlakın idarəetməsi və kapital qoyuluşları sahəsində aktiv şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Bəzən şəxsi banklara **reğıonal bankları da** (100-ə yaxın) aid edirlər. Onlar da universal banklar hesab olunur. Bu banklar, bir qayda olaraq, torpaq sərhədlərində fəaliyyət göstərir, hərçənd bəzilərinin bütün ölkə boyu filialları olur. Ayrı-ayrı reğıonal banklar, birinci növbədə «Bayeriše Feraynsbank» (Bayerische Fereinsbank) və «Bayeriše Hipoteken und Veksel –Bank» (Bayerische Hypoteken-und Wechsel-Bank) böyük beynəlxalq nüfuz qazanmışlar.

Kütləvi-hüquqi kredit müəssisələri. Bu qrupa daxil olan institutlar əvvəllər xüsusiləmiş banklar hesab olunurdusa, indi onlar universal banklar kimi işləyirlər. Bu qrup 700 əmanət kassasından və kütləvi haqqın hüquqi şəxsləri olan 12 jiomərkəzdən ibarətdir. Kommertiya banklarının bank əməliyyatlarının ümumi həcmində onların payı təqribən 50% təşkil edir. Jiomərkəzlər ərazinin əmanət kassalarının mərkəzi təşkilatlarıdır.

Jiomərkəzlərin fəaliyyəti onların zəmanət ərazisi ilə məhdudlaşır. Jiomərkəzlərin 19000 filialı bank şəbəkəsini əmələ gətirir. Bu kredit müəssisələrinə dövlət nəzarətini isə torpaq üzrə nazirliklər, həmçinin Kredit işinə nəzarət üzrə Federal idarə həyata keçirir.

Jiomərkəzlər və əmanət kassaları qeyri nağd hesablaşma əməliyyatları sferasında böyük yer tuturlar. Jiomərkəzlər əmanət kassalarının likvid vəsaitlərini idarə edir və bank xidmətləri sahəsində əməliyyatları həyata keçirirlər, məsələn, digər ölkələrin müştəriləri ilə hesablaşmalar aparırlar. Bundan başqa jiomərkəzlər iri sənaye səvdələşmələrinin və xarici ticarət üzrə səvdələşmələrin xidmətində iştirak edirlər. Bəzi torpaqlarda jiomərkəzlər federal torpaqların bankları, kommunal və ya ipoteka bankları olurlar.

Kooperativ banklar da universal funksiyaları yerinə yetirirlər. Hal-hazırda 3000-ə yaxın kooperativ bank fəaliyyət

göstərir. Əvvəllər onların sayı çox olsa da, bir çox müəssisələr birləşmişdir. Kooperativ banklar xidmətlərin universal çeşidini təklif edirlər, hərçənd onların fəaliyyətinin əsas növləri müddətsiz əmanətlər və öz üzvlərinə qısamüddətli, ortamüddətli kreditlərin təqdim edilməsidir. Kooperativ bankların üzvləri əsasən fəhlələr və qulluqçulardır.

Ayrı-ayrı kooperativ banklar arasındakı hesablaşmalar reğıonal mərkəzi banklar vasitəsilə aparılır. Onların funksiyaları əmanət kassalarına nəzərən jiomərkəzlərin funksiyaları ilə analojidir. Reğıonal mərkəzi banklar qrupuna dörd müəssisə daxildir. Kooperativ bankların ali təşkilatı «Doyçe Qenos-senşafstsbank»dır (Deutsche Genossenschaftsbank). Bu bank səhmlər buraxmaq hüququna və bütün növ bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək hüququna malikdir, universal kommertiya bankı qismində bütün dünyada fəaliyyət göstərir.

Universal banklar qrupunu **bank evləri** yekunlaşdırır. Bank evləri XVIII əsrdə, XIX əsrin əvvəlində yaranmışlar. Onların çiçəklənmə dövrü XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, daha böyük kapitalla və deməli, iri sənaye müəssisələrinin kreditləşməsində daha böyük imkanlara malik olan səhmdar banklar bank evlərini sıxışdırdılar. Əgər 1913-cü ildə fəaliyyət göstərən bank evlərinin sayı 1221, 1925-ci ildə 1406 idisə, 1933-cü ildə onların sayı təqribən iki dəfə azaldı (709). 1976-cı ildə cəmi 124 bank evi qalmışdır. Müasir mərhələdə isə bank fəaliyyətinin bütün həcmnin 6%-i onların payına düşür. Lakin bank evlərinin təsir dairəsi çox yüksək qiymətləndirilir. Bank evlərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri qiymətli kağızlarla, daşınmaz əmlakla aparılan əməliyyatlar və xüsusi maliyyələşmədir. Onların fərqləndirici xüsusiyyəti əməliyyatların xeyri səviyyədə ixtisaslaşmasıdır. Bank evləri sənayeni, xidmət sahəsini kreditləşdirir, ayrı-ayrı müştərilərə müxtəlif xidmətlər göstərir, o cümlədən qızıl və qiymətli metallarla əməliyyatları həyata keçirir.

Universal banklarla yanaşı, Almaniyada **ixtisaslaşdırılmış banklar da** mövcuddur. Onlar kredit müəssisələrinin təqribən dördü birini təşkil edirlər. Dövriyyəsi 5 milyard markadan çox olan hər üçüncü bank ixtisaslaşmış bankdır. İxtisaslaşmış banklara aşağıdakılar daxildir: ipoteka bankları və real qiymətlilərin girovu altında kredit verən digər kredit müəssisələri, möhlətli ödəmə şərti ilə borc verən xüsusi məqsədli kredit müəssisələri, poçt bankı, sənayenin kredit müəssisələri və başqaları.

İxtisaslaşmış bankların əsas qrupunu torpaq sahələrinə kredit verən və kommunal kreditlər təqdim edən 30 şəxsi ipoteka bankı təşkil edir. Almaniyada ipoteka kreditləri XVIII əsrdə yaranmışdır. İlk **ipoteka bankı** 1770-ci ildə Sileziyada açılmışdır. Bu, iri mülkədar təsərrüfatlarına maliyyə yardımı göstərən dövlət bankı idi. Vəsaitləri cəlb etmək üçün bank girov kağızları buraxmağa başladı (ipoteka istiqrazlarının növ müxtəlifliyi). Prusiyada ipoteka sisteminin yaradılması 1783 və 1872-ci illərin nizamnamələri ilə, Avstriyada 1811-ci ilin vətəndaş qanunnaməsi və 1871-ci ilin nizamnaməsi ilə, Saksoniyada 1843-cü il nizamnaməsi və 1863-cü il kodeksi ilə öz təsdiqini tapırdı. Almaniyada ipoteka bankları şəbəkəsi 1900-cü ildən mövcuddur. Həmin dövrdən bəri onların heç biri müflisləşməmişdir. İpoteka bankları hətta Birinci və İkinci dünya müharibələri dövründə də əmanətçilərə girov kağızları üzrə faiz ödəyirdilər.

İpoteka bankları yaşayış evlərinin tikintisinə və yenidən qurulmasına, sənaye və kənd təsərrüfatı investisiyaları üçün uzunmüddətli kreditlər verir, həmçinin federasiyaya, torpaqlara, bələdiyyələrə, kütləvi hüquqlu digər korporasiyalara və müəssisələrə kommunal kreditlər təqdim edirlər. Kommunal kreditlərin həcmi mənzil tikintisinə verilən kreditlərdən çoxdur.

Tikinti əmanət kassaları da ixtisaslaşmış müəssisələrə aiddirlər. İlk əmanət kassaları XVIII əsrdə mədən qəsəbəsində sadə məntiq nəticəsində yaranmışdır. Əgər evin tikintisinə 10 min pul vahidi tələb olunursa, bir il ərzində isə yalnız bir minə qənaət etmək mümkündürsə, onda evi tikmək üçün 10 il lazımdır. Lakin mənzil sahibi olmaq istəyən 10 nəfərin əmanətlərini birləşdirsək,

onların biri artıq bir ildən sonra, ikincisi iki ildən sonra və s. öz evinə malik olar. Beləliklə, hamı faydalanar.

Müasir Almaniyada tikinti əmanət kassalarında məqsədli mənzil istiqrazlarının vəsait mənbəyini vətəndaşların əmanətləri, borcalanların kreditdən istifadə haqqı, dövlət mükafatı təşkil edir. Bu mükafat tikinti əmanətləri barədə müqaviləyə uyğun olaraq, o şərt daxilində ödənilir ki, əmanətçi il ərzində öz hesabına müəyyən məbləğ qoysun. Tikinti əmanət kassasının əmanətçisi mənzil kreditini yalnız müəyyən müddətdən sonra ala bilər (adətən, 5-6 il) və bu müddət ərzində o, hər ay müqavilədə müəyyənləşdirilmiş ölçüdə əmanət qoymalıdır. Əmanətə və kreditə qoyulan faiz dərəcələri müqavilənin bütün fəaliyyəti dövründə qeyd olunmuş şəkildə qalır.

Mənzil borcu tikinti əmanətləri barədə müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində ödənilir. Borcun maksimal ödəniş müddəti 12 ildir. Faiz dərəcələri illik 4-6% -dir (orta hesabla bazar qiymətlərindən 4% aşağı).

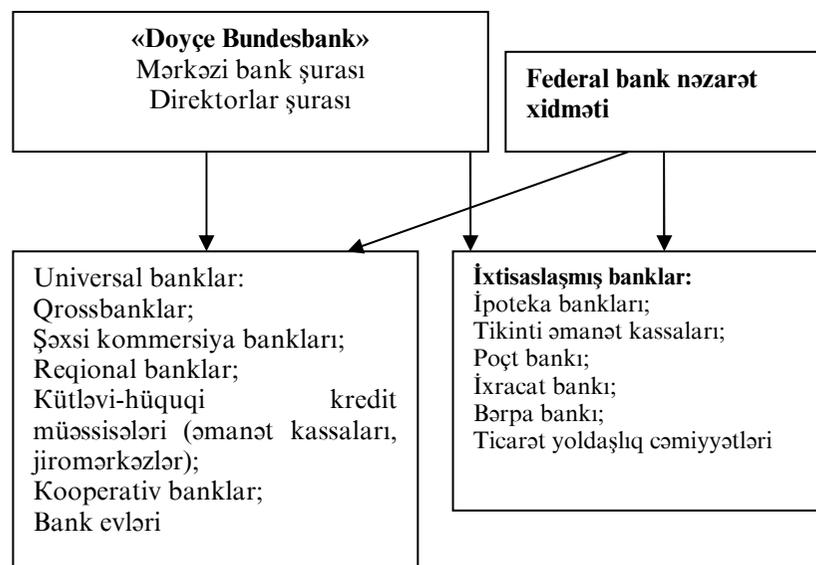
1990-cı ilin əvvəlində əmanətlər üzrə hesablaşma və sövdələşmələrin ixtisaslaşdırılmış bankı qismində **Poçt bankı** (Rostbank) açılmışdır. Bu vaxta qədər Almaniyada iki poçt əmanət bankı və 14 poçt jiromüəssisə mövcud idi. Bunlar alman federal poçtun müəssisələri idi. Poçt bankı – əmlakı federasiyaya məxsus olan kütləvi-hüquqi müəssisəni təmsil edir. Poçt bankın bütün Almaniyaya ərazisində 20 mindən çox şöbəsi var.

Almaniyada ixracat kreditləşməsi ilə **ixracat bankı** (Ausfürkredit Bank), bərpa bankı və ticarət yoldaşlıq cəmiyyətləri məşğul olur. İxracat bankı ixracat üzrə ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlər verir. Bərpa bankı 1948-ci ildə iqtisadiyyatın bərpa edilməsi məqsədilə investisiya bankı kimi yaradılmış, hal hazırda isə istiqamətini dəyişərək ixracatın kreditləşdirilməsinə yönəlmişdir. **Ticarət yoldaşlıq cəmiyyətləri**, məsələn «AKA Ausfürkredit –QmbX» (AKA Ausfürkredit GMBX) inkişaf etmiş ölkələrə ixracatı maliyyələşdirirlər.

Almaniyada sığorta işi XVIII əsrin sonunda inkişaf etməyə başladı. Artıq 1901-ci ildə sığorta işi haqqında qanunda sığorta cəmiyyətlərinin əməliyyat həcmi müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci dünya müharibəsindən əvvəl alman sığorta şirkətləri beynəlxalq sığorta ilə əlaqədar əməliyyatlarda əhəmiyyətli rol oynayır və bütün diqqətlərini təkrar sığorta sövdələşmələrində cəmləşdirirdilər. Sığortaçıların aktiv əməliyyatları əvvəlcə yalnız ipoteka və qiymətli dövlət kağızları altında kreditlərlə məhdudlaşdırdı. Sonralar aktiv əməliyyatların həcmi əhəmiyyətli şəkildə genişləndi, lakin ipoteka kreditləşməsi və qiymətli dövlət kağızlarının girovu altında kreditləşmə alman sığorta şirkətləri üçün aktiv əməliyyatların əsas növü oldu. AFR-in sığorta şirkətləri öz fəaliyyət növünə görə həyatın sığortalanması üzrə cəmiyyətlərə, qocalığa və əlilliyə görə sığorta cəmiyyətlərinə, əmlakın sığortası üzrə cəmiyyətlərə və s. bölünürlər.

Almaniyanın kredit sisteminin sxemişək. 3.1-də verilmişdir.

Şəkil 3.1. Almaniyanın kredit sistemi

3.3. AFR-in büdcə və maliyyə sistemləri

Almaniyanın büdcə sistemi üç hissədən ibarətdir: federal büdcə, regional (torpaqlar) büdcə (16), yerli büdcə (11 min icmadan çox). Bundan başqa, maliyyə sisteminə xüsusi hökumət fondları və büdcədən kənar fondlar, Federal dəmir yolunun (Bundesbank) və Federal poçtun fondları (Bundespost), dövlət müəssisələrinin, sosial sığorta orqanlarının, əmək üzrə federal idarənin fondları daxildir.

3.3.1. Federal büdcə

Federal büdcə federasiyanın planlaşdırılmış gəlirlərindən və planlaşdırılmış xərclərindən ibarətdir. 1980-ci illərin əvvəllərində federal büdcə vasitəsilə ÜDM-un yarısına qədər yeni bəndə bölüşdürülürdü.

Gəlirlər vergi və qeyri vergi ödəmələrinin birləşməsi yolu ilə formalaşdırılır. Vergi daxilolmaları bütün büdcə gəlirlərinin beşdə dörd hissəsini təşkil edir. Qeyri vergi daxilolmaları dövlət müəssisələrinin gəlirindən və renta ödənişlərindən təşkil olunur. Qeyri vergi daxilolmalarına həmçinin Alman federal bankının çoxmilyardlı gəliri aiddir. Dövlətlərarası kreditlərin təqdim edilməsi üzrə faiz ödənişlərinin daxilolmaları, kapitalda iştirakdan yaranan gəlirlər az əhəmiyyət kəsb edir.

Federal büdcənin xərcləri federasiyanın, torpaq və icmaların əsas fəaliyyət sferalarının işini təmin edir. H.Kol kabineti 1983-cü ildən başlayaraq xərclərin artımını ləngidir, onlara istehsalın inkişaf sürətindən tez artmağa imkan vermirdi. Məhz bunun sayəsində də ÜDM-un yenidən bölüşdürülməsində dövlətin payı yavaş-yavaş, lakin dayanıqlı şəkildə azalırdı. Bu isə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə bağlı ən mühüm göstəricilərdən biridir. Əgər 1982-ci ildə dövlət xərclərinin ÜDM-da payı 49,8% təşkil edirdisə, 1989-cu ildə bu rəqəm 45,3% idi. Ölkənin birləşməsi səbəbindən tendensiya pozulmuş və 1995-ci ildə bu göstərici rekord səviyyəyə çataraq 50,1% olmuşdur. Daha

sonra isə onun azalması ilə bağlı yeni mərhələ başlamışdır. Planlaşdırıldığına görə, 2003-cü ildə dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 45,5%-ə qədər azaldılacaq.

Hərbi xərclər büdcədə əsas yeri tutur (30%). Hərbi xərclərin payı 2002-ci ildə xüsusilə artmışdır. Dövlət tənzimlənməsi sistemində mühüm yeri iqtisadiyyat üzrə büdcə xərcləri tutur (mənzil tikintisi, kommunal təsərrüfat, energetika, hasilat və emal sənayesi, rabitə, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı ilə bağlı xərclər). Bu xərclərin 90%-ə qədəri istehsal infrastrukturunun maliyyələşməsinə gedir: yolların, aerodromların, federal dəmin yolunun və poçtun tikintisi və saxlanması. Elmi-texniki proqramlar Tədqiqatlar və texnologiyalar nazirliyi tərəfindən maliyyələşdirilir. Elm və təhsil xərcləri 5%-ə qədər, idarətmə 3% təşkil edir.

2002-ci ilin federal büdcəsi ilk dəfə olaraq alman markaları ilə deyil, avro ilə hesablanmışdır. Onun məxaric hissəsi 247 milyard avro təşkil etmişdir.

Büdcə kəsiri problemi Almaniyada 1980-ci illərdən mövcuddur (3,3%-dən 4,9%-ə qədər). H.Şmidtin intisadi siyasətinin üstünlüyü UDM-də xərclərin payının azaldılması idi. H.Kol da dövlət aktivliyinin azalması ilə məşğul olmuş və bu, şəxsi sektor üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. 1990-cı ildə Almaniyanın birləşməsi ilə əlaqədar olaraq, büdcə kəsiri əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Artıq 1997-ci ildən başlayaraq, alman hökuməti federal büdcənin kəsirini ardıcıl surətdə azaltmağa müvəffəq olur. Əgər 1996-cı ildə federal büdcə kəsiri ÜDM-un 3,4%-i idirsə, 1997-ci ildə 3%-ə enmişdir. 1999-cu ildə H.Şrederin gəlişi ilə büdcə kəsiri ÜDM-in 1,2%-ə çatdı, 2000-ci ildə isə büdcə profisit oldu (+1,3%ÜDM). Lakin AFR-in maliyyə naziri Hans Ayhel izah etdi ki, 2000-ci ilin büdcə profisiti təsadüfi hadisədir və bunun səbəbi üçüncü nəsil mobil rabitə lisenziyalarının satışından gələn böyük gəlirlər və özəlləşmələrlə bağlı böyük daxilolmalardır. Maliyyə naziri bildirdi ki, növbəti illərdə büdcə kəsirli qalacaq (2001-ci ildə ÜDM-un 1,7%-i). O, 2006-cı ilə qədər kəsirsiz

büdcənin əldə olunma işini alman hökumətinin strateji məqsədi adlandırdı.

Büdcə prosesinə dörd əsas mərhələ daxildir:

- *tərtib etmək;
- *təsdiq etmək;
- *icra etmək;
- *icraya nəzarət.

Birinci mərhələdə nazirliklər ilin əvvəlinə doqquz ay qalmış Maliyyə nazirliyinə gələn il üçün sifarişlər (xərclərin smetaları şəklində) təqdim edirlər. Maliyyə naziri smetaları yoxlayır və büdcənin planını tərtib edərək (dövlətin maliyyə imkanlarının nəzərə alınması ilə, maliyyə imkanları isə bir çox hallarda vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması əsasında müəyyənəndirilir) Nazirlər Kabinetinə yollayır. Orada planı yoxlayır, təshihlər edirlər (maliyyə naziri yalnız federal kanslərə tabedir) və büdcə haqqında qanun layihəsi kimi təsdiq edilmək üçün qanunverici orqanlara təqdim edirlər.

Büdcə layihəsi əvvəlcə parlamentin yuxarı palatasına (bundesrat) göndərilir və orada üç həftə ərzində müzakirədən keçirilir. Büdcənin gələcək hərəkəti üçün onun bundestaq tərəfindən bəyənilməsi tələb olunmur. Daha sonra qanun layihəsi parlamentin aşağı palatasına (bundestaq) daxil olur. Əgər parlamentin palatalarından biri düzəlişlər verirsə, büdcə təkrar müzakirəyə qaytarılır. Aşağı palata tərəfindən qanun layihəsinin qəbul edilməsindən sonra hökumət başçısı büdcəni imzalayır və büdcə qanuna çevrilir. Almaniya yeganə ölkədir ki, burada büdcə əvvəlcə yuxarı palata, sonra isə aşağı palata tərəfindən müzakirə edilir. Yuxarı palata yalnız müzakirə edir və təkliflərini verir. Büdcənin yuxarı palata tərəfindən bəyənilməsi tələb olunmur. Aşağı palata isə layihəni qəbul etmək hüququna malikdir.

Federal hökumət büdcə planının icrası zamanı qanunvericilərin qərarını yerinə yetirməyə borcludur. Lakin federal hökumət yalnız o halda xərcləri həyata keçirir ki, onlar digər xüsusi qanunlar vasitəsilə leqitimləşdirilsin (məsələn, dövlət qulluqçularının əmək haqqı haqqında qanunla).

Büdcənin icrasına nəzarət «müşayiətçi» və «növbəti» nəzarət şəklində həyata keçir. «Müşayiətçi» nəzarət Federal hesablama palatası tərəfindən – dövlət maliyyə nəzarətinin daim fəaliyyətdə olan orqanı tərəfindən həyata keçirilir. «Növbəti» nəzarətdə isə bu orqan təftişin nəticələri barədə hesabat hazırlayır və bu hesabat parlament nəzarətinin aparılması üçün əsas olur. Büdcənin dövr etmə prosesi büdcənin icrası barədə hesabatın bundestaq və bundesrat tərəfindən bəyənilməsi ilə yekunlaşır. Büdcənin icrası barədə hesabat Maliyyə nazirliyi tərəfindən tərtib olunur və Federal hesablama palatası tərəfindən nəzərdən keçirilir.

Almaniyanın maliyyə sisteminin əsas fəaliyyət qaydaları AFR-in Maliyyə konstitusiyası ilə təsbit edilmişdir. AFR-in Maliyyə konstitusiyası ölkənin Əsas qanununun ən böyük bölməsidir (maddə 104a -115). Bu sənəd federasiyalar, torpaqlar və icmalar arasındakı münasibətləri tənzimləyir, onların dayanıqlığına zəmanət verir, siyasi konyunkturanın mənfi təsirini (məsələn, kabinetlərin dəyişməsi nəticəsində) aradan qaldırır. Maliyyə konstitusiyasının əsas məqsədi bütün ölkə ərazisində vahid (yüksək) yaşayış standartının əldə olunmasıdır. Dövlət məhz bu məqsədlə vəsaitləri yenidən bölüşdürərək ictimai nemətləri bütün ərazilərə bərabər miqdarda təqdim edir. Yenidən bölüşdürmə dedikdə, büdcə sisteminin hissələri arasındakı maliyyə münasibətlərinin toplusu başa düşülür. Başqa sözlə, vəsaitlərin yenilən bölüşdürülməsi zamanı «**maliyyə tarazlaşdırılması mexanizmi**»nin reallaşdırılması baş verir. Bu mexanizm büdcə federalizmi ideyalarını təcrübədə təcəssüm etdirir.

Almaniyada maliyyə tarazlaşmasının iki növü mövcuddur: şaquli və üfüqi.

Şaquli tarazlaşmada federal mərkəz öz maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsini regionlar arasında yenidən bölüşdürür. Belə ki, 1999-cü ildə federal büdcədən regionlara subsidiyi şəklində təqribən 26 milyard marka köçürülmüşdür. Xüsusi ödəmələr formasında təqribən 6,4 milyard marka Berlin, Hamburq və Bremen şəhər-torpaqlara verilmişdir. On altı torpaqdan

doqquzu (o cümlədən 5 qərbi) siyasi idrəctmədəki qeyri mütənasib yüksək xərclərlə əlaqədar olaraq federal subsidiyalar alır (hər il təqribən 1,5 milyard marka).

Üfüqi tarazlaşdırma daha varlı torpaqların (qərbi: Bavariya, Baden -Vürtemberg) daha kasıb torpaqlara (şərqi: Saksoniya) köməyindən ibarətdir və iki göstəriciyə – maliyyə qüvvəsinə və tarazlaşdırmaya əsaslanır. Birinci göstərici torpaqların topladığı vergilərin ölçüsünü göstərir, ayrı-ayrı hallarda isə onların xüsusi maliyyə tələbatlarının nəzərə alınması şərti ilə təshih olunur (məsələn, bütün torpaqların istifadə etdiyi limanların saxlanma zərurəti). İkinci göstərici torpağın əldə etdiyi gəlirlərin və onun əhalisinin sayının nisbətini əks etdirir (burada da məsələn, şəhərlərin ölçüsünü nəzərə alan təshihlərsiz iş keçinmir, hesab olunur ki, meqaportlı sakinlərinin maliyyə tələbatları ətraf sakinlərin həyatında mühüm rol oynayır).

«Zəif» torpaqlara ötürülən transfertlər mərhələli şəkildə təqdim olunur. Əhalinin hər nəfərinə düşən büdcə gəlirlərinin orta alman səviyyəsinin 92%-nə çatmaq üçün zəruri olan məbləğ verginin dövrüyədən yenidən bölüşdürülməsi hesabına daxil olur. Lakin 95%-in əldə edilməsi üçün transfertlər heç bir şərt qoyulmadan təqdim olunur, 95%-dən 100%-ə qədər olan göstəricinin əldə edilməsi üçün isə, transfertlər xüsusi maliyyə tələbatlarından asılı olaraq differensiallaşdırılmış şəkildə təqdim olunur.

Torpaq büdcələrinin gəlir hissələrindən çıxarmalar zamanı progressiv şkala fəaliyyət göstərir. Əgər əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir ölkə üzrə orta gəlir səviyyəsini 1%-dən çox üstələmirsə, gəlirlərin artıq məbləğindən 15% tutulur, 1%-dən 10%-ə qədər üstələyirsə, gəlirlərin artıq məbləğinin üçdə ikisi tutulur və göstərici daha yuxarıdırsa, 80% tutulur. Belləliklə, 1999-cü ildə bu tərzdə 15 milyard marka yenidən bölüşdürülmüşdür. Bu isə federal büdcədən olan transfertlərin məbləğindən əhəmiyyətli şəkildə azdır.

Üfüqi tarazlaşdırma nəticəsində hətta ən kaçıb torpaqda da maliyyə təminatının səviyyəsi orta alman səviyyəsinin 99,5%-ə çatır. Lakin daha güclü federal torpaqlar – Baden- Vürtemberg,

Bavariya və Qessen belə bölüşdürməyə qarşı çıxış etdilər, çünki bu bölüşdürmə effektiv iqtisadi siyasəti stimullaşdırmır. Federal konstitusiya məhkəməsi üfqi tarazlaşdırma mexanizminin 2004-cü ilin sonuna kimi ləğv edilməsi barədə qərar çıxardı.

3.3.2. Torpaq, icma büdcələri və maliyyə sisteminin digər hissələri

Torpaq və icmaların büdcələri də dövlət büdcəsi kimi hakimiyyətin icra orqanı- yerli administrasiya tərəfindən tərtib olunur, nümayəndələr hakimiyyəti – şura (deputatların iclası) tərəfindən qəbul edilir və nümayəndələr hakimiyyətinin orqanı tərəfindən icra olunur. AFR-in milli gəlirində torpaq və icma büdcələrinin payı 20%-dən çoxdur.

Yerli hakimiyyət orqanlarının planlaşdırılmış gəlir və xərclərinin siyahısını Almaniyada büdcə nizamnaməsi adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Maliyyə (büdcə) dövrünün (bir qayda olaraq, bir il, bəzən iki il) sonunda tərtib olunan hər bir federal torpaq büdcəsinə büdcənin icra edilmə nəticələri daxildir. Adətən, yerli hakimiyyət orqanlarının büdcə ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür və yanvarın 1-dən dekabrın 31-ə kimi davam edir.

Torpaq və icma büdcələrinin məxaric maddələrinin məqsədli təyinatı üst-üstə düşür, lakin üfqi tarazlaşdırma mexanizmində torpaqların iştirakı istisna təşkil edir. Öz xərcini ödəmə prinsipinə görə, yerli xərclər öz gəlirləri hesabına ödənilməlidir. Kreditlərin mümkünlüyü yalnız büdcə kəsirlərinin ödənilməsi və investisiya məqsədləri üçündür. Bununla belə, yerli büdcələr xroniki şəkildə kəsirlidirlər. Onlar borclarla yüklənirlər. İcmaların borc payı daha yüksəkdir. Borclardan daima büdcə kəsirlərinin ödənilməsi və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməsi borcları artırır və yerli büdcələrin maliyyə vəziyyətinin pisləşmə səbəblərindən biri olur. Yerli hakimiyyət orqanlarının xərcləri aşağıdakı qruplara bölünür:

- *ümumi idarəetmə;
- *təhlükəsizlik və hüquq qaydası;

- *məktəblər;
- *elm və mədəniyyət;
- *sosial yardım;
- *səhiyyə, idman, asudə vaxt;
- *tikinti və nəqliyyat;
- *kommunal xidmətlər və iqtisadi inkişaf;
- *təsərrüfat müəssisələri və bələdiyyə mülkiyyəti.

Torpaq və icmalar ümumdövlət xərclərinin təqribən 100%-ni kommunal təsərrüfata, təhsil və səhiyyə müəssisələrinə, bütün xərclərin 80%-dən çoxunu nəqliyyata, yol və mənzil təsərrüfatına, xərclərin təqribən dördü üçünü dövlət aparatının saxlanmasına və xərclərin 40%-dən çoxunu dövlət borcunun xidmətinə maliyyələşdirir. Torpaq və icmaların məxaric artımı onların gəlir bazasının genişlənməsi ilə müşayiət olunmur. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi gəlirlərin xüsusi çəkisi aşağı düşür və büdcə sisteminin daha yüksək hissəsindən olan dotasiyaların payı artır. Yerli orqanların borc əməliyyatlarının həcmi artır və bu da onların büdcə kəsirliliyinin artmasına səbəb olur.

AFR-in maliyyə sisteminin mühüm hissəsi **xüsusi fondlardır**. Onlardan ən əsası Sosial sığorta fondudur. Sosial sığorta fondu sığortanın müxtəlif növlərini əhatə edən çox sayda avtonom fondları birləşdirir. Bütün sosial sığorta fondları üçün ümumi cəhət gəlirlərin üç mənəbdən toplanmasıdır. Bunlar məcburi ayırmalar, sahibkar ödəmələri və federal büdcədən subsidiyalardır. Sahibkar ödəmələri daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Sosial sığorta fondları bədbəxt hadisələrdən və xəstəliyə görə sığorta ilə, fəhlə və qulluqçuların pensiya sığortası ilə və muzdlu işləməyənlərin pensiya sığortası ilə məşğul olur.

Almaniyanın pensiya təminat sistemi vətəndaşların qocalıqda maliyyə təminatının iki prinsipi əsasında qurulmuşdur. Bunlar yenidən bölüşdürücü və yığıcı prinsiplərdir. 1990-cı illərdən başlayaraq pensiya sisteminin dəyişdirilməsi yığıcı hissənin tətbiq edilməsi vasitəsilə həyata keçir. Qocalıq çağında yoxsulluğa imkan verməmək üçün vergi daxilolmaları ilə maliyyələşən bazis (minimal) pensiyalar tətbiq olunur. Pensiyalar əmək haqqının dinamikasından asılı olaraq indeksasiyaya uğra-

mayacaq. Pensiya islahatı 2030-cu ilə qədər davam edəcək. Bu islahat inqilabi xarakter daşımır, lakin pensiya sistemi ciddi transformasiyaya uğrayır.

İşsizlik üzrə sığorta və ödəmələr federal məşğulluq idarəsi tərəfindən həyata keçirilir. Sığorta ayırmaları fəhlə və qulluqçuların gəlirlərindən asılı olmayaraq, onlar üçün məcburidir. İşsizlər yardım alırlar. Bu yardım onların ümumi əmək stajından, son əmək haqqının ölçüsündən, yaşından, uşaqların olmasından asılıdır. İşsizlik üzrə sığortadan «çıxarılmış» işsizlər, yəni yardım almaq hüququnu itirənlər işsizlik üzrə ödəmələr alırlar. Uşaqları olan işsizlər əvvəlki gəlirlərinin 58%-i qədər, uşaqları olmayan işsizlər isə əvvəlki gəlirlərinin 56%-i qədər ödəmələr alırlar.

Müharibə yükünün bərabərləşdirmə fondu «müharibədən ziyan çəkmiş əhaliyə kömək» məqsədilə yaradılmışdır. Fondun vəsaitləri sahibkarların ödənişlərindən ibarətdir və bu ödənişlər əmlakın qiymətləndirici dəyərinin 2-3%-i ölçüsündə olur. Ödəmələr məhsulun qiymətinə daxil edilir, yəni istehlakçıların üzərinə qoyulur. Fond federal və yerli büdcələrin dotasiyaları ilə, o cümlədən istiqrazların emissiyalarından gələn mədaxillə doldurulur.

Ağır sənayeyə və energetikaya kömək üçün nəzərdə tutulmuş dövlət fondu 1952-ci ilin investisiya yardımı haqqında qanununa uyğun olaraq yaradılmış **investisiya fondu idi**. Fondun vəsaitləri sənaye müəssisələrinin gəlirindən tutulan ayırmalardan təşkil olunurdu. Onlar əsasən kömür sənayesinə, qara metallurgiyaya və energetikaya istiqamətləndirilirdi. Bu sahələrin müəssisələri istiqrazlar altında borc alı və həmin istiqrazların sahibləri kreditor şirkətlər olurdu. Kreditorlar 187 sayda iri müəssisə arasında bölüşdürülmüşdür. Metallurgiya və energetika üzrə məsələlərin həllindən sonra fond ləğv olunmuşdur.

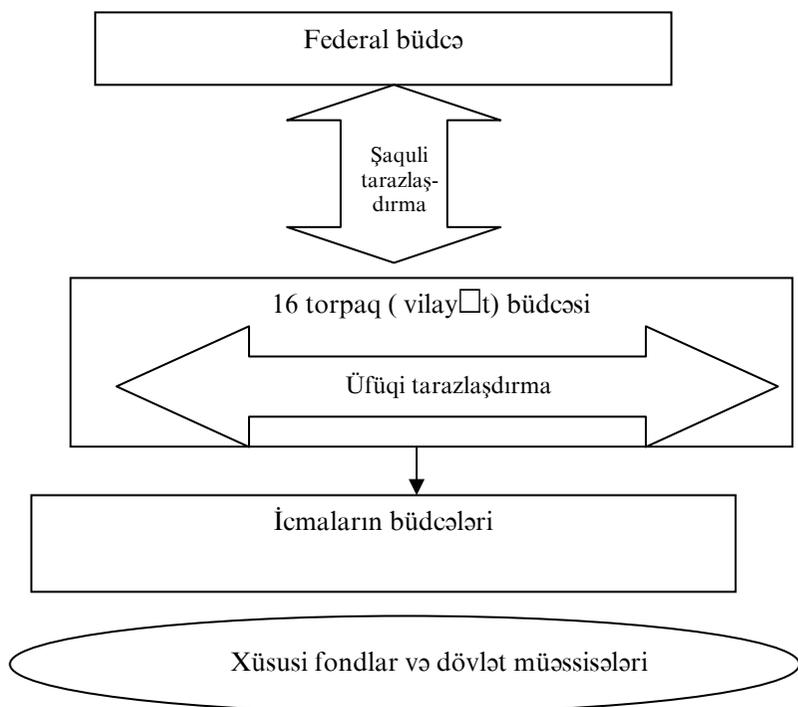
Dövlət müəssisələri – əsasən iri konsernlərdir. Dövlətin bütün səhmdar kapitalının üçdə ikisi onların payına düşür. İnhisarçı kapital üçün kifayət qədər rentabelli olmayan sahələri dövlət öz əlində cəmləşdirir. Bunlar yol təsərrüfatı, avtostradaların, aerodromların tikintisi, mənzil təsərrüfatıdır. Dövlət sənaye müəssisələri xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti hələ XX əsrin əvvəlində Birinci dünya müharibəsinə hazırlıq dövründə

yarlanmışdır. 1929-1933-cü illərin dünya iqtisadi böhranı, həmçinin İkinci dünya müharibəsi dövlət sənaye sektorunun genişlənməsində az rol oynamadılar. İkinci dünya müharibəsindən sonra Üçüncü reyxin müəssisələri AFR-in mülkiyyətinə keçdi.

Formal şəkildə dövlət büdcəsi ilə əlaqədar olmayan qeyri-səhmdar müəssisələr ölkənin bütün iqtisadi sisteminin fəaliyyəti üçün zəruridir. Bunlar federal dəmir yolları, federal poçt, dövlət kredit müəssisələri, kommunal müəssisələrdir. Onların ən iriləri dövlət tənzimlənməsinin hesablama sistemində mühüm rol oynayan federal yollar və federal poçtdur. Federal poçtun və federal yolların fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi əsasları, onların büdcələrinin mədaxil və məxaric hissələrinin icrası da daxil olmaqla, Federal hakimiyyətin qanunu ilə müəyyənləşdirilir (1951-ci il 13 dekabr). Sonrakı illər ərzində bu qanuna dəyişikliklər və əlavələr daxil edilmişdir. Qanuna müvafiq olaraq, federal poçt öz xərclərini əldə etdiyi gəlirlərlə ödəməyə borclu olan müstəqil hüquqi şəxsdir. Bu mənada, federal poçt dövlət büdcəsindən dotasiyalar almır. Federal poçtun sərəncamında bir sıra elmi –tədqiqat institutları olur. Onlar rabitə, optika, telemexanika sahələrində tədqiqatlar aparırlar.

AFR-də dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti bütövlükdə itkilərlə müşayiət olunur. Bu, onların şəxsi inhisarlara reallaşdırılan məhsuluna aşağı qiymətlərin qoyulması ilə bağlıdır. İtkilər əsasən qısamüddətli və ortamüddətli kreditlər hesabına ödənilir və nəticədə dövlət müəssisələrinin borcları artır.

Maliyyə sisteminin hissələrinin məcmusu şəkil 3.2-də göstərilmişdir.

Şəkil 3.2. AFR-də dövlət maliyyələrinin münasibətlərinin strukturu

3.4. Almaniyanın vergi sistemi

Almaniyanın vergi sistemi bir neçə mərhələdə formalaşmışdı. 1871-ci ildə Almaniya imperiyasının yaradılmasından sonra bütün əsas birbaşa vergilərin müəyyənləşdirilməsi imperiyaya daxil olan dövlətlərin (indiki torpaqların) səlahiyyəti çərçivəsində idi. İmperiya isə yalnız istehlak mallarına qoyulan kömrük vergilərini və rüsumlarını müəyyənləşdirmək hüququna malik idi: tütün, pıvə, araq, şəkər, duz. Vergi ödəmələri strukturunda son istiqaməti 1879-cu ildə Almaniyanın birinci reyxskansleri Otto Bismark müəyyənləşdirdi və vergi yükünün

gəlirlərdən istehlaka (xərclərə) keçməsinə tələb etdi. Kömrük rüsumlarının və aksizlərin yığım hüququnun imperiyaya verilməsi ölkənin ümumi iqtisadi fəzasının yaradılmasının əsasını qoydu.

Ayrı-ayrı torpaqların ödəmələri imperiyanı onlardan asılı vəziyyətə salırdı. Almaniyanın vergi sisteminin inkişaf yollarını məhz bu cəhət müəyyənləşdirdi. XIX əsrin 90-cı illərində qiymətli kağızlara, veksellərə, oyun kartlarına gerb rüsumları, 1906-cı ildə mirasa görə vergi, 1913-cü ildə əmlak vergisi və əmlakın artımına görə vergi tətbiq edildi. Artıq 1916-cı ildən başlayaraq Almaniya birbaşa vergi qoymanın imkanlarından aktiv şəkildə istifadə edirdi. Dolayı vergi qoyma da inkişaf edirdi, çünki rüçümlər və aksizlər hərbi məğlubiyyətlə bağlı xərclərin ödənilməsinə kifayət etmirdi. 1918-ci ilin iyul ayında Almaniya dövrüyədən vergini tətbiq etdi və artıq 1960-cı illərdə bu vergi əlavə edilmiş dəyərin vergi formasını aldı.

1919-cü ilin dekabrında maliyyə naziri M. Ersberqerin hazırladığı imperiya vergi qoyma qaydalarının təsdiqindən sonra iri vergi islahatı başladı. İslahatın gedişində torpaqların maliyyə suverenliyi ləğv olundu. Vergiləri yığmaq və onları idarə etmək hüququ müstəsna olaraq dövlətə məxsus oldu. Vergi sistemi mərkəzləşmiş oldu. Dövrüyədən vergi yüksəldi, dəbdəbəli əşyalara vergi qoyma tətbiq olundu, böyük var-dövlət sahibləri əlavə vergi ödəyirdilər. İslahata qədər fəaliyyət göstərən 26 torpağın gəlir vergisi haqqında qanun ümumimperiya gəlir vergisi ilə əvəz olundu. Ümumimperiya gəlir vergisi differensiallaşmış şkalaya və 60%-lik maksimal dərəcəyə malik idi. Veymar respublikasında vahid maliyyə idarəsi yaradıldı. Bu idarə sonrakı bölüşdürülmədən asılı olmayaraq, bütün növ vergilərin daxilolmalarına nəzarət edirdi. Maliyyə idarəsi 1945-ci ilin mayına kimi fəaliyyət göstərdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra AFR-də federasiya ilə torpaqlar arasındakı dövlət funksiyaları qanunvericiliklə bölüşdürüldü. Federasiya və torpaqlar idarəetmə xərclərini özləri ödəyir, torpaqlar öz büdcə quruluşu məsələlərində müstəqil olurdular.

Vergi siyasəti sahəsində federasiyanın, torpaqların və icmaların səlahiyyətlərini ayıran əsas dövlət aktı konstitusiyadır – 1949-cu ildə mayın 23-də qəbul olunmuş AFR-in Əsas qanunudur. Bu sənədin 105-ci maddəsinə əsasən, federasiya gömrük işlərində və maliyyə inhisarında müstəsna qanunverici səlahiyyətə malikdir. Torpaqlar istehlaka yerli vergilər müəyyənləşdirmək hüququna qanunvericiliklə malikdirlər. İcmalar və icma birlikləri torpaqların xeyrinə daxil olan vergilərdən torpaq qanunvericilikləri ilə müəyyənləşdirilmiş faizi birlikdə əldə edirlər. Qalan hallarda torpaq vergilərindən gələn gəlirlərin icmaların xeyrinə hansı ölçüdə istiqamətləndiriləcəyini torpaqlar müəyyənləşdirir.

Vergi siyasətinin ümumi məsələlərini tənzimləyən dövlət aktı 1976-cı il 16 mart tarixli vergilər və ödənişlər barədə qanundur (dəyişikliklər və əlavələrlə). Bu qanun vergi siyasətinin subyektlərini və obyektlərini, vergilərin ümumi yığım qaydasını və və onların hesablama bazasını, fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən öz vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi zamanı tətbiq olunan sanksiyaları, vergi ödəyicilərinin gəlirləri barədə məlumatların yoxlanma proseduru müəyyənləşdirir.

AFR-in müasir vergi sistemi hələ L.Erxard tərəfindən əsası qoyulmuş prinsiplərə əsaslanır:

*vergilər mümkün qədər minimal olmalıdır;

*bu və ya digər obyektə vergi qoyma zamanı vergi qoymanın məqsəduyğunluğu, yəni vergi qoyma xərclərinin özlərini ödəyə bilmələri nəzərə alınmalıdır;

*vergilər rəqabətə mane olmamalıdır;

*vergilər struktur siyasətinə uyğun olmalıdır;

*vergilər cəmiyyətdə gəlirlərin ədalətlə bölüşdürülməsini təmin etməlidirlər;

*vergi sistemi ikiqat vergi qoymanı istisna etməlidir;

*vergi sistemi insanın şəxsi həyatına hörmət əsasında qurulmalıdır. Vergi qoyma ilə əlaqədar olaraq, insan öz şəxsi həyatını dövlətə minimal şəkildə açmalıdır. Vergi işçisinin vergi

ödəyicisi barədə hansısa məlumatı vermək hüququ yoxdur. Kommersiya sirtinə riayət olunacağına zəmanət verilməlidir;

*vergilərin ölçüsü dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcminə uyğun olmalıdır.

Bu gün AFR-in vergi sistemi cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin demək olar ki, bütün tərəflərini əhatə edən şəxslənmiş mürəkkəb sistemi təmsil edir. Onların əsası vergilərin çoxluq prinsipidir (onların sayı 50-dən çoxdur). Vergi yığımları büdcə gəlirlərinin 80%-ə qədərini təşkil edir. Vergilər aşağıdakılara bölünür:

*federal;

*torpaq;

*icma bələdiyyə;

*birgə;

*kilsə.

Vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin 48%-i federal, 34%-i torpaq, 13%-i icma vergilərinin payına düşür (qalan 5% Mühəribə yükünün bərabərləşdirilmə fondunun ödəmələrini və AB-nin payını təşkil edir). Vergilərin əsas ödəyiciləri fəhlə və qulluqçulardır (ölkənin bütün vergi daxilolmalarının 70%-i).

Büdcənin **federal** daxilolmaları istehlak tələbatı məhsullarına qoyulan vergilərdən təşkil olunur. Bunlar benzin və digər neft yanacağı (5,6%), tütün (3,1%), şərab-araq məhsulları (0,8%) və başqalarıdır. Bütünlükdə federal büdcəyə aşağıdakı vergi yığımları daxil edilir:

*gömrük rüsumları;

*kapitalın hərəkətinə qoyulan vergi;

*sığorta vergisi;

*veksel vergisi;

*AB çərçivəsində yığımlar;

*pivəyə qoyulan vergi istisna olmaqla (aksizlər), spirt – araq məhsullarına və digər istehlak məhsullarına qoyulan vergilər.

Federal büdcəyə gələn vergi daxilolmalarının üçdə ikisi birbaşa vergilərdir: gəlir vergisi, korporasiya vergisi, dövriyyə vergisi və sənət vergisi. Bu vergilər birgə daxilolmalara aid edilir,

çünki onlar müxtəlif səviyyəli büdcələrə yönəldilir. Birgə vergilər şaquli maliyyə tarazlaşdırması mexanizminin reallaşma nümunəsidir. Belə ki, federal büdcəyə aşağıdakılar yönəldilir:

- *gəlir vergisi yığımlarının 42,5%-i;
- *korporasiya vergisi - 50%;
- *idxal dövriyyəsiindən vergi daxil olmaqla, dövriyyədən vergi – 65%;
- *peşə vergi yığımının 9%-i.

AFR -in vergi sistemi birinci növbədə **gəlir vergisinə** əsaslanır (vergi daxilolmalarının ümumi məbləğinin üçdə birindən çox). Bu vergi əmək haqqı fondundan və kapital gəlirlərindən, o cümlədən üzərlərinə korporasiya vergiləri qoyulmayan dividendlərdən, 1987-ci il 27 fevral tarixli gəlir vergisi haqqında qanuna (dəyişikliklər və əlavələrlə) uyğun olaraq tutulur. Gəlir vergisi fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulur. Bunlar maddə ilə işləyənlərin əmək haqqı, sərbəst peşə sahiblərinin gəlirləri, qonorrarlar, fərdi əmək fəaliyyətindən gələn gəlirlər və başqalarıdır. Üzərinə vergi qoyulmayan minimum məbləğ tənhələr üçün ildə 5616 marka, ailə cütlükləri üçün 11232 markadır. Gəlir vergisinin minimal dərəcəsi – 22,9%, maksimal dərəcəsi 51%-dir (1990-c ilə qədər 56%, 2000-ci ilə qədər 53%).

Kapitalın gəlirinə qoyulan vergi gəlir vergisinin formalarından biridir. Bu vergi kapitaldan gələn gəlirlərin –dividendlərin, səhm üzrə faizlərin və s. bilavasitə ödənilməsi zamanı fiziki şəxslərdən tutulur. Korporasiya vergisinin ödənilməsindən sonra dividendlərin cəminə vergi qoyulur. Kapitaldan gələn gəlirlərin vergi dərəcəsi 25%-dir. Bütün vergi daxilolmalarının ümumi həcmində kapital vergisinin payı 1,6 -1,7%-i aşmır.

1999-cu ilin sonunda Almaniya hökuməti AFR-in bütün tarixi boyu vergilərin ən böyük azalmasını elan etdi . Bu vergi azalması «əsrin islahatı» adını aldı (cədvəl 3.3).

Cədvəl 3.3.

Gəlir vergisinin dəyişdirilməsi

Mərhələ	Minimal dərəcə, %	Maksimal dərəcə, %
I mərhələ: 2001-2002-ci illər	22,9-dan 19,9-a qədər azalma	51-dən 48,5-ə qədər azalma
II mərhələ: 2003-2004-cü illər	17	47
III mərhələ: 2005-ci il	15	45

Korporasiya vergisi də gəlirlərə qoyulan vergidir, lakin onu fiziki şəxslər yox, hüquqi şəxslər ödəyir. Bu vergi Korporasiya vergisi haqqında 1984-cü il 10 fevral tarixli qanuna (dəyişikliklərlə və əlavələrlə) müvafiq olaraq tutulur. AFR-də korporasiya dedikdə, səhmdar cəmiyyətlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, kooperativlər kimi təşkilatlar başa düşülür. Korporasiya vergisi hüquqi şəxsin illik gəlirindən tutulur. Bölüşdürülmüş mənfəətə ikinə vergi qoymağa icazə verilmir. Əgər korporasiyanın mənfəəti bölüşdürülmürsə, vergi dərəcəsi 40%-dir (1988-ci ilə qədər – 56%, 1988-ci ilə qədər -50%, 1999-cu ilə qədər 45%), dividendlər şəklində bölüşdürülən gəlir üçünsə -36%. Şrederin «əsrin islahatı»na əsasən, 2001-ci ildən 2005-ci ilə qədərki dövrdə korporasiya vergisinin dərəcəsi (bölüşdürülməmiş mənfəətə) 25% azalacaq.

Bölüşdürülmüş mənfəət səhmdarların şəxsi gəlirlərinə aid edilir. Səhmdarlar isə gəlir vergisi ödəyirlər. Ona görə də mövcud hesab sistemində görə, bölüşdürülmüş gəlir vergisi (korporasiya tərəfindən ödənilmiş) səhmdarların şəxsi gəlirlərinə vergi qoyma zamanı nəzərə alınır. Vergi daxilolmalarının ümumi məbləğində korporasiya vergisi təqribən 4,5% təşkil edir.

Almaniyada əsas dolaylı vergi **dövriyyə vergisidir**. Bəzən dövriyyə vergisi dedikdə əlavə dəyər vergisi başa düşülür. Bu vergi məhsulun istehsalının, emalının və reallaşdırılmasının hər bir mərhələsində məhsulun qiymət artımından tutulur. Əlavə dəyəri hesablamaq üçün yüklənmiş məhsulun dəyərindən (bazar

qiymətləri ilə) istifadə olunmuş yarımfabrikatların, enerji vəsaitlərinin dəyərini, o cümlədən işlərin dəyərini çıxmaq lazımdır.

Verginin hesablanması elə qurulmuşdur ki, son istehlakçıya çatan bütün mallar və xidmətlər onu eyni səviyyədə, yəni istehlakçıya çatacaq yolda mal və xidmətlərin dövretmə sayından asılı olmayaraq eyni səviyyədə daxil edir. Bu, maliyyə idarəetməsi tərəfindən vergi məbləğlərinin ilkin çıxılma sistemi ilə əldə olunur. Vergilərin ilkin çıxılması yalnız o halda yerinə yetirilir ki, mallar və xidmətlər hüquqi şəxslər tərəfindən istehsal məqsədləri üçün istifadə olunsun.

Bir sıra mallar və xidmətlər dövriyyə vergisindən azaddır. Bunlara ixracat tədarükləri, dəniz gəmiçiliyinin və avianəqliyyatın ayrı-ayrı dövriyyələri, o cümlədən idxalatla, ixracatla və tranzit ixrac-idxal əməliyyatları ilə bağlı olan digər xidmətlər aiddir. Bu mallar və xidmətlər üçün ilkin vergi çıxımı nəzərdə tutulmuşdur. İlkin vergi çıxımını nəzərdə tutmayan, dövriyyə vergisindən azad olan mal və xidmətlər qrupuna müalicə sənəti nümayəndələrinin xidmətləri, federal sığorta xidmətləri, əksər xəstəxanaların, yay məktəblərinin, teatrların, muzeylərin xidmətləri, o cümlədən kreditlərin təqdim edilməsi, torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi və başqaları aiddir.

1993-cü ildən başlayaraq, AB ölkələrində «vergilərin harmonizasiyası» ilə əlaqədar olaraq, bu verginin dərəcəsi 14%-dən 15%-ə yüksəlmiş, ərzaq məhsulları üzrə isə 6,5%-dən 7%-ə qalxmışdır.

İdxalatda dövriyyə vergisi analoji şəkildə tutulur. Vergi daxilolmalarının bütün həcmində dövriyyə vergisi 28%, idxalatda dövriyyə vergisi 12%-dən çox təşkil edir.

Ümumi həcmdə **torpaq büdcələrinə** aşağıdakı vergi rüsumları daxil edilir:

- *əmlak vergisi;
- *miras vergisi;
- *torpaq sahəsinin əldə edilməsindən tutulan vergi;
- *nəqliyyat vasitələrindən tutulan vergi;
- *pivəyə qoyulan vergi;

*lotereyalara və cıdırlara qoyulan vergilər;

*yanğın vergisi;

*qumar oyunları evlərindən tutulan vergilər.

Şaquli tarazlaşdırma mexanizmi vasitəsilə federasiya və torpaqlar arasında bölüşdürülən birgə vergilərdən aşağıdakılar torpaq büdcələrinə daxil edilir:

*gəlir vergisi yığımının 42,5%-i;

*50% -korporasiya vergisi;

*35% dövriyyə vergisi (idxal dövriyyəsinə tutulan vergi də daxil olmaqla);

*peşə vergiləri yığımının 9%-ə qədəri.

Torpaqların əsas vergisi **əmlak qoyulan vergi**, yaxud əmlak vergisidir. Bu vergi Əmlak vergisi haqqında 1985-ci il 14 mart tarixli qanuna (dəyişikliklərlə və əlavələrlə) müvafiq olaraq tutulur. Əmlak vergisi çox qədim ənənələrə malikdir. Onu 1278-ci kral Rudolf fon Habsburq tətbiq etmişdir.

Bu, hüquqi və fiziki şəxslərin netto- əmlakına qoyulan vergidir (mənfə borcla). Gəlirliliyin nəticəsi etibarilə əmlakın bütün elementlərinin dəyərinə vergi qoyulur. Şirkətin daşınmaz əmlakı qiymətləndirmə anı üçün reallaşdırma qiymətinə görə yekun göstəriciyə daxil edilir. Daşınmaz əmlak qalıq dəyərinə görə, qiymətli kağızlar isə kurs dəyərinə görə yekun göstəriciyə daxil edilir.

1995-ci ildən başlayaraq, fiziki şəxsin birgə əmlakının vergi dərəcəsi 1%-ə qədər qaldırılmışdır (bu vaxta qədər 0,5%). İstehsal müəssisələri və şirkətlər 0,6% ödəyirlər. Vergi dərəcəsinin artırılması zamanı üzərinə vergi qoyulmayan minimum da artırılmışdır. Əgər əvvəllər qiyməti 70 min marka olan əmlak vergi qoyulmurdusa, indi qiyməti 120 min markaya qədər olan əmlak vergi qoyulmur. Hüquqi şəxslər üçün üzərinə vergi qoyulmayan minimum 20 min markadır. Əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi hər üç ildə həyata keçirilir.

Mirasa və hədiyyəyə qoyulan vergi dərəcəsi qohumluğun səviyyəsindən və əmlakın dəyərindən asılıdır. Varislərin dörd

kateqoriyasını fərqləndirirlər. Verginin minimal və maksimal dərəcələri bu kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilir.

Nəqliyyat vasitələrinə qoyulan vergi 1927-ci il 21 dekabr qanununa (dəyişikliklərlə və əlavələrlə), 1983-cü il 22 dekabr tarixli yeri redaktəyə müvafiq olaraq tutulur. Motosikllərdən və minik avtomobillərindən tutulan vergilər mühərrikin işçi həcminə görə hesablanır. Yük maşınlarından tutulan vergi maşının bütün çəkisinə görə hesablanır. Nəqliyyat vasitələrinin vergisi ildə bir dəfə tutulur.

Qeyd edildiyi kimi, Almaniyada şaquli vergi tarazlaşdırması ilə yanaşı, üfüqi vergi tarazlaşdırması da mövcuddur. Bu, birinci növbədə, dövriyyə vergisinə aiddir: Torpaq payının 75%-i (bu verginin ölkə üzrə ümumi yığımının 42,5%-i) sakinlərin sayına mütənasib olaraq torpaqlar arasında bölüşdürülür, 25% isə (1999-cu ildə 34 milyard marka idi) maliyyə etibarilə zəif torpaqlara köçürülür («maliyyə qüvvə»ləri orta alman səviyyəsini nə 92%-ə çatmayan).

İcmaların əsas vergisi peşə vergisidir. Bu vergi federasiya və torpaqların müştərək vergisidir. Peşə vergisinin ümumi yığımının 82%-ə qədəri bələdiyyə büdcələrinə daxil olur. Gəlir vergisinin 15%-i də icmalara köçürülür. Aşağıdakı yığımlar bütövlükdə icmalara məxsusdur:

*torpaq vergisindən;

*yerli istehlak və digər vergilərdən (itlərin saxlanması, içkilərə qoyulan vergi).

Peşə vergisi 1984-cü il 14 may tarixli peşə vergisi barədə qanuna (dəyişikliklərlə və əlavələrlə) müvafiq şəkildə tutulur. Birləşmiş büdcədə bu verginin payı cəmi 5%-dir. Lakin o, yerli hakimiyyət orqanlarının gəlirlərinin mühüm mənbəyidir. Yerli hakimiyyət orqanları onun dərəcəsini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirirlər. Peşə vergisi müəssisələrdən, cəmiyyətlərdən tutulur, o cümlədən, peşə, ticarət və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən tutulur.

Peşə vergisinin əlavələr bazasını peşə məşğulluğundan gələn mənfəət və peşə kapitalının ölçüsü (üzərinə vergi qoyulan istehsal fondlarının dəyərinin 0,2%-i) təşkil edir.

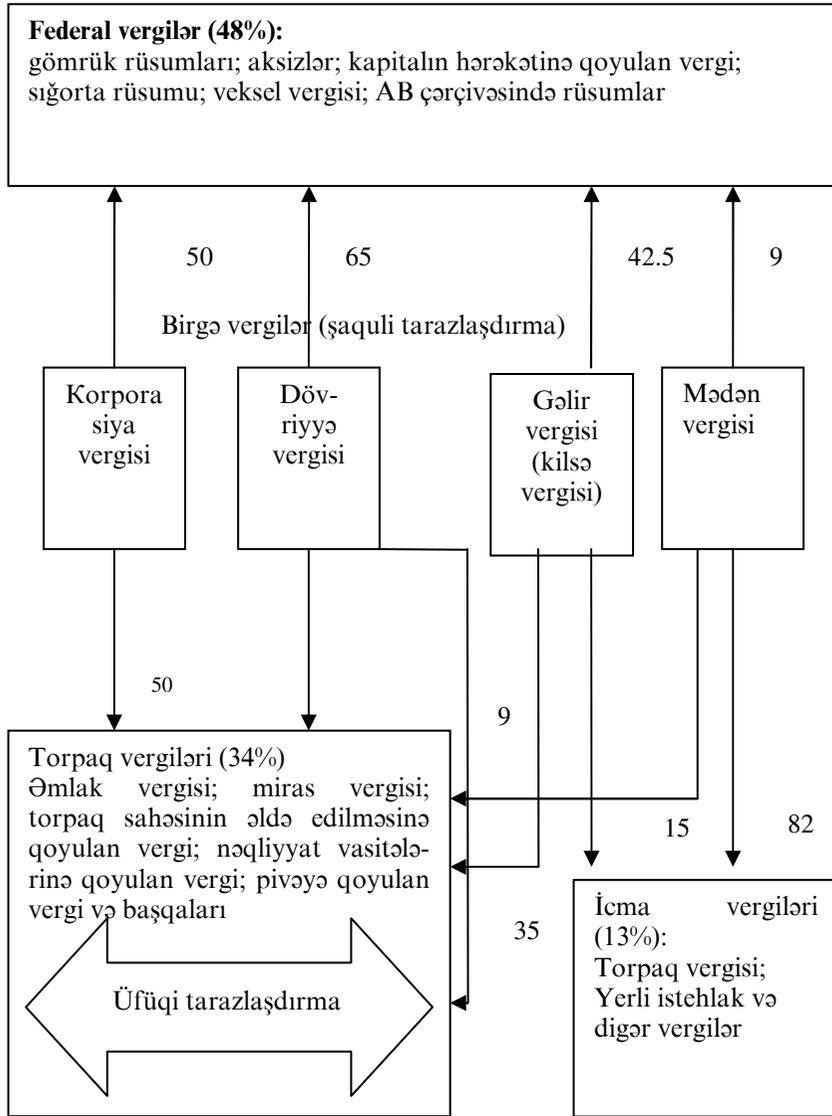
Peşə vergisinin gəlirli tərkib hissəsi üzrə vergiyə təkcə mənfəət yox, həm də uzun müddətə götürülmüş kapital xarakterli borc vəsaitlərindən istifadə haqqının 0,5%-i düşür. Digər müəssisələrin fəaliyyətindən yaranmış itkilər də nəzərə alınır (onlarda vergi ödəyicisinin pay iştirakında). Vergi bazasından bəzi tutulmalar da nəzərə alınmışdır: torpaq sahələri dəyərinin 1,2%-nə bərabər olan məbləğ, digər müəssisələrin fəaliyyətindən, o cümlədən xarici filmlərin fəaliyyətindən gələn gəlirin 1,2%-i.

Peşə vergisinin ikinci tərkib hissəsinin -kapitalın vergi bazası vergi ödəyicisinin balans üzrə öz kapital dəyərindən və borc kapitalının yarı dəyərindən ibarətdir. Bu o zaman mümkündür ki, borc kapitalının ölçüsü 50 min markanı üstəgəl elan edilməmiş şəxslərin kapitalını üstələsin. Aşağıdakılardan vergi tutulur: torpaq sahəsinin dəyəri, digər müəssisələrin fəaliyyətinə yatırılmış kapitalın dəyəri, xarici filiallardakı kapitalın dəyəri.

Fiziki şəxslər üçün gəlirlərin üzərinə vergi qoyma zamanı üzərinə vergi qoyulmayan məbləğ 36 min markadır. Kapitala vergiqoymada isə üzərinə vergi qoyulmayan məbləğ 120 mir markadır.

Torpaq vergisi 1973-cü il 7 avqust tarixli qanuna müvafiq olaraq, kənd və meşə təsərrüfatı müəssisələrindən, torpaq sahələrindən tutulur. Dövlət məssisələri və dini müəssisələr tərəfindən, elmi məqsədlərlə, ictimai təyinatla istifadə olunan torpaq sahələri vergidən azad olur.

Vergi dərəcəsi iki hissədən təşkil olunmuşdur. Əsas hissə mərkəzləşmiş şəkildə daşınmaz əmlak üçün müəyyənləşdirilir. İcmanın əlavəsi isə yerli maliyyələrin vəziyyətindən asılıdır. Əsas vergi dərəcəsinin ölçüsü torpaq istifadəçiləri üzrə differensiallaşmışdır, yəni torpaq vergisinin iki növü mövcuddur: kənd və meşə təsərrüfatı müəssisələri üçün; aidiyyatından asılı olmayaraq torpaq sahələri üçün.

Şəkil 3.3. AFR-də vergi münasibətlərinin strukturu

Vergi məbləğinin son hesabında icmanın təshihedici dərəcələri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu təshihlər torpağın təyinatından (meşə və kənd təsərrüfatı üçün – 0,6%), həmçinin torpaq sahəsindən yaşayış evi üçün istifadənin intensivliyindən və torpaqda tikilən binaların dəyərindən asılı olaraq differensiallaşır. Məsələn, əgər ev bir ailəyə məxsusdursa və evin dəyəri 75 min markadırsa, vergi dərəcəsi 0,26% olacaq. Evin dəyəri 75 min markadan çoxdursa, vergi dərəcəsi 0,35%-dir. Torpaq sahəsində ikiailəli ev olarsa, vergi dərəcəsi 0,31 % təşkil edir. Qalan hallarda üzərində ev tikilmiş və tikilməmiş torpaq sahələri üçün vergi dərəcəsi 0,35%-dir.

Gəlirin vergi tutumunda hüquqi şəxslər üçün torpaq vergisini çıxmaq icazəsi xərclər qismində olur. Torpaq vergisi üzrə yekun dərəcə orta hesabla 1,2% təşkil edir.

Kilsə vergisini ayrıca fərqləndirirlər. Bu vergini özlərini kilsənin üzvü adlandıranlar ödəyirlər. Kilsə vergisi illik gəlir vergisinin bazasında hesablanır və onun cəminin 8 -9%-ni təşkil edir.

AFR-də vergi siyasəti məsələlərinin idarə edilməsi üçün xüsusi olaraq **torpaqların maliyyə idarələri** mövcuddur. Ölkənin ayrı-ayrı maliyyə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət və yoxlama işinə **AFR-in Maliyyə Nazirliyi** baxır.

Almaniyada vergi münasibətlərinin strukturu şəkil 3.3-də göstərilmişdir.

Almaniyanın maliyyə-kredit sisteminin əsas təkamül mərhələləri cədvəl 3.4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3.4

Almaniyanın maliyyə-kredit sisteminin təkamül mərhələləri

İllər	Hadisə
1873 -1914	Qızıl pul standartının fəaliyyəti
1875	Reyxsbank açıldı
1901	Sığorta işi haqqında qanun qəbul edildi
1906	Miras vergisi tətbiq olundu
1918	Dövriyyə vergisi tətbiq olundu
1919	Vergi islahatı: torpaqların maliyyə suverenliyi ləğv edildi
1923	Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətdən yaranmış inflyasiya
1923	Pul islahatı: 1 rent markası =1 trilyon reyxsmarka
1924	Dauers planı: 30 milyard qızıl marka tərtibində borc
1924-1931	Qızıldeviz standartının fəaliyyəti
1929-1932	Yunq planı: reparasiyaların ödəniş müddəti 1988-ci ilə qədər artırıldı
1935	Pulların buraxılması üzrə Reyxsbankın inhisarı
1939	Reyxsbankın furerə tabe olması
1945	Almaniya dörd işğal zonasına bölünmüşdür
1948-ci il 1 mart	Alman torpaqlarının bankı yaradıldı
1948-ci il 21 iyun	Pul islahatı, reyxsmarkaların doyçmarkalarla əvəzlənməsi

1949-cu il 23 may	Maliyyə konstitusiyasını daxil edən
1949-1976	AFR-in Əsas qanunu qəbul edildi
1953	Qızıl dollar standartının fəaliyyəti
1957	AFR BVF-a daxil oldu
1990	Alman federal bankı yaradıldı Almaniyanın birləşməsi, pul islahatı və bu islahata görə, AFR markasının vahid qanuni ödəniş vasitəsi olması
1992-ci il 1 noyabr	Alman federal bankının strukturunun dəyişdirilməsi
1999	Qeyri nağd avronun tətbiqi
2000-2005	Vergi üzrə «əsrin islahatı»: gəlir vergisinin və korporasiya vergisinin aşağı düşməsi
2002	Pul islahatı: doyçmarkalar avro ilə əvəzləndi
2030-cu ilə qədər	Pensiya islahatı

Yoxlama sualları

1. AFR iqtisadiyyatının müasir vəziyyətini xarakterizə edin.
2. Alman pul –kredit sisteminin təşəkkül tapma xüsusiyyətlərini açın.
3. Alman federal bankının funksiya və alətlərini göstərin.
4. AFR-in kredit sisteminə hansı hissələr daxildir?
5. «Maliyyə tarazlaşdırma mexanizmi» nə deməkdir?
6. AFR-in maliyyə sisteminin strukturunu göstərin.
7. Əsas tarixi vergi islahatlarını göstərin.
8. Federal vergiləri sayın.
9. Bir neçə büdcəyə ayrılan vergidər hansılardır?
10. Torpaq və icma büdcələrinə tam həcmdə daxil olan vergilər hansılardır?

Ədəbiyyat

- Абакумов Д.А. Германия и Великобритания: некоторые итоги введения единой европейской валюты // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. 2001. № 2 С.84-94.
- Алпатов С.Б., Антипова О.Н., Ушаков В.А. Реформа системы Немецкого федерального банка // Банковское дело. 2000. №11. С.30-35.
- Баварский банк развития LFA: поддержка среднего и малого бизнеса // Бизнес и банки. 1999. №5. С.7.
- Бубнов И.Л. Развитие системы центрального банка в Германии // Деньги и кредит. 2000. №11. С. 49-58.
- Галицкая С.В. Основные направления налоговой реформы в ФРГ // Аудитор. 2002. № 1. С. 54-57.
- Германия снижает налоги // Банковский вестник. 1999. № 4. С.34.
- Гутник В. Германия // МЭ и МО. 2001. № 8. С. 79-88.
- Давыдов А. Вексельное обращение в ФРГ // Банковский вестник. 1998. Май. С. 27-28.
- Дойче банк на пороге перемен // Бизнес и банки. 1999. № 435. С. 7.
- Жилач А. Финансовая система Германии: вчера, сегодня, завтра // Банковский вестник. 1998. Август. С. 16-17.
- Зинн Ханс –Вернер. Германия нуждается в реформах // МЭ и МО. 2000. № 1. С. 96-102.
- История мировой экономики \ Под ред. Г.Б.Поляка, А.Н.Марковой. М.: ЮНИТИ, 2000. 727 с.
- История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 - 1990 гг. / Под ред. проф. А.Н.Марковой. М.: ЮНИТИ, 1995. 192 с.
- Киячков А.А. Немецкий рынок ценных бумаг, его инструменты и индексы // Финансы и кредит. 1999. № 8. С. 14-21.
- Ковалева А. Эволюция правового статуса центральных банков в западных странах // Банковский вестник. 2001. № 25. С.21-30.
- Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики. М.:Палеотип; Логос, 2000. 367 с.
- Кормош Ю. Банковская система Германии // Хозяйство и право. 1999. № 7. С. 109-114; № 8. С. 92-101.
- Крупнов Ю.С. Кредитование государств центральными банками // Финансы. 2001. № 3. С. 62-63.
- Ломакин Д. Мировая экономика. М.: ЮНИТИ, 2000.
- Максимова Л.М. Механизм денежно-кредитного регулирования в ФРГ: Монография. М.: Финансы и статистика, 1984. 92 с.

- Максимова Л.М. Денежно –кредитное регулирование капиталистической экономики (на примере ФРГ): Учеб. пособие. М.: ВЗФЭИ, 1989. 90 с.
- Мировая экономика. Экономика зарубежных стран: Учебник / Под ред. В.П.Колесова и М.Н.Осьмовой. 3-е изд. М.: Флинта: Моск. психолого-социальный институт, 2001. 480 с.
- Мировая экономика и международные финансовые рынки. Итоги 2000 года // Финансы, учет, аудит. 2001. № 7. С. 74 -79.
- Мировая экономика, тенденции 90-х годов. М.: Наука, 1999. 304 с.
- Немецкие банки: управление кредитами с учетом рисков // Бизнес и банки. 1999. № 445. С. 22-23.
- Никифоров О. Реформа века. Германия дает старт «налоговым войнам» в Европе // Эксперт. 2000. № 14. С. 22-24.
- Пищик Т.В. Налогообложение в странах с развитой рыночной экономикой // Бухгалтерский учет и анализ. 2000. № 11. С. 31-32.
- Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. 2-е изд. СПб. 2001. 429 с.
- Рафалович С., Раков А. Дойче Бундесбанк и финансовый рынок Германии // Банковский вестник. 1999. № 18. С. 27-32.
- Саморуков Ю. Надежность банковской системы: опыт Германии и Беларуси // Банковский вестник. 2001. № 9. С. 5-9.
- Система налогообложения в ФРГ // БИКИ. 2001. № 64. С. 4-5.
- Соколинский В.М., Костюк А.Н. Эволюция налоговой политики: опыт Германии // Финансы. 2001. № 5. С. 60-62.
- Сурен Лизелотт. Валютные операции: Основы теории и практика \ Пер. с нем. 2-е изд. М.: Дело, 2001. 176 с.
- Федеративная Республика Германия / Отв. ред. В.Н.Шенаев. М.: Мысль, 1973. 472 с.
- ФРГ / Под ред Г.Г.Демина. М.: Международные отношения, 1993.
- Цинн Карл Йорг. Социальное рыночное хозяйство: идея и развитие экономического строя ФРГ \ Под ред. И.М.Лемешевского. Мн., 1994. 120 с.
- Шенаев В.Н. Банки и кредит в системе финансового капитала ФРГ. М.; Наука, 1967. 248 с.
- Шенаев В.Н., Макаров В.С. Финансовая и денежно-кредитная система ФРГ. М.: Финансы, 1977. 126 с.
- <http://www.bundesbank.de>
- <http://www.germany.ru>

FƏSİL 4

FRANSANIN MALİYYƏ, PUL
VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

4.1. fransanın makroiqtisadi vəziyyəti

Fransız iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatında aparıcı rollardan birini oynayır. ÜDM-in ölçüsünə görə Fransa dünyada stabil şəkildə dördüncü yeri tutur (alıcılıq qabiliyyəti paritetinin nəzərə alınması şərti ilə ÜDM-in hesablanmasında beşinci yeri tutur). Ərazisinə və əhalisinin sayına görə Fransa Avropanın ən iri dövlətlərindəndir. Ölkənin sahəsi (metropoliya və Korsika) 551 min kv. km, əhalisi 58 milyon nəfərdir. Onların 95%-i fransızlar, qalanları bretonlar, basklar, kataloniyalılar, almanlar, əlcəzairilər, italyanlar, portuqaliyalılar, türklərdir.

Dövlətin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas göstərici – **real ÜDM** artımı - son illər müsbət dinamika idi. Yalnız 1993-cü il istisna təşkil edirdi. Həmin ildə iqtisadi resessiya qeyd olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən də 2002 və 2003-cü illərdə real ÜDM-in müsbət artım sürətinin azalması müşahidə olunmuşdur (cədvəl 4.1).

Cədvəl 4.1

Fransanın real ÜDM artımı, %

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,8	1,3	-1,5	2,9	2,7	2,2	2,3	3,2	3,2	3,2	2,6	1,0	2,0

Başqa illər, xüsusən də 1990-cı illərin sonlarında əsasən daxili tələbatın artması hesabına dayanıqlı iqtisadi inkişaf baş verirdi. Belə ki, 1998-ci ildə ÜDM artımının dördüncü üçü məhz bu parametrin hesabına əldə olunmuşdur. Kəskin şəkildə canlanan daxili tələbat hazır məhsul sektoruna sabit müsbət

təsir göstərdi. 1997-ci ilin ortasından genişlənməyə başlayan şəxsi istehlak isə istehlak təyinatlı məhsullar sektorunda konjunkturunu saxlayırdı. İstehlakın genişlənməsi həm aşağı inflyasiya, həm də məşğulluğun artması ilə əlaqədar idi. Bundan başqa, əmanətlərin norması (əmanətlərin real (əldə olunmuş) pul gəlirlərinə münasibəti) 14%-ə qədər azalmış və bu da daxili tələbatı artırmışdır. Faiz dərəcəsinin tədrici, lakin dayanıqlı azalma siyasəti də buna gətirib çıxarırdı. Belə ki, əmanət depozitlərinin nominal dərəcəsi 1998-ci ilin axırında 3,2%-ə qədər azalmış, nəticədə istehlak artımı 4 dəfədən çox artmış və 1986-cı ildə rekord səviyyəyə çatmışdır. Daxili tələbatın ikinci ünsürü - investisiyalar da kifayət qədər dinamik şəkildə inkişaf edirdi. Onların sürəti 1997-ci ilin mənfəətlərindən 1998-ci ilin 6%-ə qədər yüksəlmişdi.

İqtisadi inkişaf sürətinin 3%-ə qədər azalacağı ilə bağlı proqnozlaşmaların ziddinə olaraq, 2000-ci ildə onlar dəyişmədilər və avro zonasının üç aparıcı dövləti arasında ən yüksək olaraq qaldılar (Almaniya, İtaliya). Real ÜDM-in artım sürətinin 2001-ci ildə azalması əsasən dünya birliyində iqtisadi inkişafın ləngiməsi ilə izah olunur. Bütün ehtimala görə, 2015-ci ilə qədər Fransanın inkişafı Qərbi Avropa regionundakı ümumi tendensiyalara uyğun olacaq. Xüsusi halda, ortaillik inkişaf sürəti 2,4 -2,6% tərtibində proqnozlaşdırılır.

Son onillikdə fransız iqtisadiyyatının mühüm pozitiv xarakteri aşağı **inflyasiya səviyyəsidir**. 1994-cü ildə Fransanın iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti inflyasiyanın 2%-dən aşağı səviyyəsində qiymət sabilliyi oldu. Monetar siyasətin nəticəsi olaraq, 1996-cı ildə inflyasiya 2,1%, 1997-ci ildə 1,1% və son 40 ildə ən aşağı oldu. 1997-ci ildə sənaye məhsullarının qiyməti yalnız 0,1% artdı, xidmətlər 1,4% bahalaşdı. Ən yüksək qiymət artımı (2,5%) ərzaq məhsullarına aid idi. İllik inflyasiyanın planlaşdırıldığı kimi 2%, ÜDM artımının 3% olması üçün Fransa Bankı bütün pul kütləsinin ümumi illik artımını 5%-ə qədər məhdudlaşdırdı. Bütün bu parametrlər dayanıqlı idilər: 1997-ci ildə ümumi pul kütləsinin artımı

1,5%-i aşmamış, inflyasiya 1,1%, ÜDM-in real artımı 2,3% olmuşdur.

Əsasən Asiyanın maliyyə böhranının təsiri ilə 1998-ci ildə inflyasiya səviyyəsi 0,7%-ə, 1999-cu ildə isə 0,5%-ə düşdü. Artıq 2000-ci ildə inflyasiya səviyyəsi 1,8%-ə qalxdı. 2001-ci ildə isə inflyasiyanın 1,0 -1,6% səviyyəsində olacağı proqnozlaşdırılırdı.

Nəzəri olaraq, inflyasiyanın belə aşağı səviyyəsi iqtisadiyyatda staqnasiya poseləri ilə nəticələnə bilər. Lakin Fransa üçün hələ ki, belə təhlükə yoxdur və bu, birinci növbədə, başlayan investisiya yüksəlişi sayəsindədir. Bu, istehsal güclərinin həddən artıq yüklənməsi (87%), daxili istehlakın artması, AB ölkələrində iqtisadi artımın davam etməsi (fransız ixracının üçdə ikisi məhz oraya yönəldilir), uzunmüddətli kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı səviyyəsi (illik 5%-dən az) ilə əlaqədardır.

Əlverişli iqtisadi konyunktura Fransada **işsizliyin səviyyəsinin** azalmasına gətirib çıxardı (cədvəl 4.2).

Cədvəl 4.2

İşsizliyin səviyyəsi, işçi qüvvəsi sayının %-i

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
9,4	10,4	11,7	12,5	12,5	12,3	12,5	11,8	11,2	9,7	8,8	8,6

Yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı hökumətin söyləri də işsizlərin sayının azalmasına kömək etdi. 1997-ci ildə 190 mir iş yeri açılmışdır. Hökumət tərəfindən xüsusi olaraq gənclər üçün 40 min iş yerinin yaradılması məqsədilə vəsait ayrıldı. 1998-ci ildə iş yerlərinin sayı 300 min çoxaldı, o cümlədən 100 min iş yeri xüsusi olaraq gənclər üçün yaradıldı. Nəticədə, məhz «gənclərin» işsizliyi daha çox - 1998-ci ilin 10 ayında 8,5% azaldı. 25 -49 yaş qrupunda işsizliyin azalması 5,3%; yuxarı yaş qrupunda isə daha az oldu.

2000-ci il yanvarın 1-də Fransada geniş ictimai rezonans doğuran qanun qəbul olundu. Bu qanun iş həftəsinin 39 saatdan 35 saatadək azalmasını nəzərdə tuturdu. Bundan başqa, bu qanun çərçivəsində müəssisələr səviyyəsində sahibkarların və həmkarlar ittifaqının bir sıra razılaşmaları imzalanmışdır. 36 saatlıq həftəyə keçid bir çox hallarda iş müddətinin il ərzində istifadəsinin artımına gətirib çıxarır, çünki istehsal avadanlığının istismar müddəti artır. Həm də iş vaxtının azalması istehsal xərclərini bir qədər artırmış və məhdud çevikliklə fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinə təsir etmişdir. Kiçik müəssisələrdə məhsuldarlığın artırılmasına nail olmaq çətindir, çünki onlar əməyin başqa təşkilini tətbiq etmək üçün çox kiçikdirlər. Müvəqqəti müqavilələrlə işləyənlər əmək bazarında vəziyyətin müəyyən mənada pisləşməsinə hiss etsələr də, bu hal informasiya xidmətlərinə və tikinti sənayesində olan tələbatla qismən kompensasiya olundu. Bu tip işçilərdən ənənəvi olaraq belə sahələrdə istifadə olunur. Nəhayət, saathesabı ödənişin bundan sonra avtomatik şəkildə yüksəlməsi iş həftəsinin əvvəlki müddətini saxlayan müəssisələrə pis təsir göstərdi. Ona görə də 2002-ci ildə 35 saatlıq iş həftəsini orta və kiçik müəssisələrdə daha çevik şəkildə tətbiq etmək tövsiyə edilmişdir.

Fransız iqtisadiyyatı xarici əlaqələr üçün geniş açılmışdır. Fransa xidmətlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına görə dünyada ikinci yeri, sənaye məhsullarının ixracına görə isə (əsasən avadanlıqlar) dördüncü yeri tutur. Fransanın əsas xarici iqtisadi tərəfdaşları Avropa Birliyinin üzvləridir. Ölkənin mal dövriyyəsinin 63%-i və fransız ixracının 60%-i AB ölkələrinin payına düşür. Fransanın AB ilə müsbət ticarət saldosu 1998-ci ildə 63 milyard franka çatdı (9,6 milyard avro). Almaniya Fransanın prioritet ticarət tərəfdaşdır (ixracın 16%-i, idxalın 20%-i). İkinci yerdə İtaliya (12%), sonra İrlandiya və Niderland gəlirlər. Fransanın ticarət dövriyyəsində ABŞ-ın xüsusi çəkisi 6,1%-dir.

Hesab olunur ki, ölkənin davamlı iqtisadi inkişaf səbəblərindən biri məhz fransız ixracının sürətli artımıdır (1997-ci ilin yekunlarına görə, təqribən 12%). Belə ki, 1997-ci ildə cari ödəniş balansının müsbət saldosu 220 milyard frankı keçmiş və son 5 ildə ən böyük olmuşdur. 1999-cu ildə müsbət ticarət saldosu 124 milyard franka çatmışdır (18,9 milyard avro). Məhsul ixracı 1998-ci ildə 1814,5 milyard franka çatmış və ÜDM-un 26%-ni təşkil etmişdir.

Fransa üçün xarakterik cəhət birbaşa investisiyalar daxil olmaqla, kapitalalların ixrac tendensiyasıdır. 1997-ci ildə xaricdəki fransız portfel investisiyaları 413,5 milyard frankı ötüb keçmiş, o cümlədən 257,4 milyard frank istiqrazların alınmasına sərf olunmuşdur. Fransız rezidentləri 158 milyard frank məbləğində xarici səhmlər və idarəetmədə iştirak etmək hüququ verən qiymətli kağızlar əldə etmişlər. Fransız rezidentlərinin birbaşa xarici investisiyalarına gəlinə, 1997-ci ildə onlar 181 milyard frankı aşmışdır. Birbaşa xarici investisiyaların ölçüsünə görə Fransa Yaponiya ilə yanaşı dünyada lider olmuşdur.

Bununla belə, ölkə xarici tərəfdaşlar üçün də investisiya cəlbediciliyini saxlayır. Fransa 1997-ci ildə birbaşa xarici investisiyaların həcminə görə (122,5 milyard frank) ABŞ, Böyük Britaniya və ÇXR-dan sonra dünyada dördüncü yeri tutmuşdur. 1997-ci ildə qeyri rezidentlər fransız qiymətli kağızlarına 257 milyard frank, o cümlədən 149 milyard frank səhmlərə və digər assimlyasiyalı qiymətli kağızlara yatırmışlar. Asiyadakı fond bazarında böhranın başlanmasından sonra qeyri-rezidentlər öz vəsaitlərini bu qiymətli kağızlara daha aktiv şəkildə yatırtmağa başladılar. Haqqında yuxarıda danışılan investisiya yüksəlişi məhz Fransadakı xarici investorlar sayəsində təmin edilmişdir. Belə ki, təkcə 1997-ci ildə onlar Fransada 360 iri investisiya layihəsi çərçivəsində 24 mindən çox iş yeri açmışlar.

Fransa Bankının məlumatlarına görə, 1997-ci il yanvarın 1-də birbaşa xarici investisiyalar 753,8 milyard frank

təşkil edirdi. Onlar əsasən AB ölkələrindən daxil olurdu (64%). İnvestorlar arasında birinci yeri ABŞ tuturdu (152,3 milyard frank və ya 20,2%). Fransada birbaşa xarici investisiyaların əsas tətbiq olunma sferaları müxtəlif holdinqlər (20,5%), kredit müəssisələri (17,5%), xüsusi halda bank müəssisələri (9,2%), kimya sənayesidir (12%). Dinamik ixracat, qeyri rezidentlər tərəfindən fransız qiymətli kağızlarının alışı həcmnin artırılması, xarici turizmdən gələn böyük daxilolmalar cari ödəniş balansının müsbət saldosunun 2 dəfə artırılmasına imkan verdi. Bu göstərici təqribən 232 milyard frank oldu və 1998-ci ildə Asiya böhranının təsiri altında bir qədər azaldı.

2015-ci ilə qədər ölkədə iqtisadiyyatın pozitiv dinamikası üçün ixracın heç olmasa indiki göstəricilərini saxlamaq zəruridir. Bu, hakimiyyət qarşısında dünya tələbatına daha aktiv adaptasiya olunma vəzifəsini qoyur. Dünya tələbatında isə aparıcı elm məhsullarının əhəmiyyəti daha da güclənəcək. Fransa hələlik bu məsələdə geri qalır. Milli ixracatda maşın və avadanlıqların payına 48% düşür. ABŞ və AFR ilə müqayisədə bu, çox azdır. Əksinə, emal səviyyəsi daha aşağı olan məhsulların xüsusi çəkisi əsas rəqiblərlə müqayisədə daha çoxdur. Hələ 1950-ci illərin əvvəllərində səhv olaraq seçilmiş ümumtəsərrüfat və sənaye ixtisaslaşmasının çatışmazlıqlarından yaxa qurtarmaq üçün Fransa, hər şeydən əvvəl, şəxsi biznesin rəqabətədavamlılıq qabiliyyətini yüksəltməlidir. Bunun üçün onun konsentrasiyası tələb olunur.

4.2. Fransanın pul və kredit sistemləri

4.2.1. Pul-kredit sisteminin təşəkkülü

XIX əsrin ortalarına qədər Fransa ərazisində bimetalizm mövcud idi. V -VI əsrlər - franklar dövlətinə qızılın güclü axın dövrü idi. Bu, əsasən hərbi qənimət – Qaliley qızılı, Roma qızılı idi. Sürtülmə və korlanma nəticəsində roma pulları tədriclə dövriyyədən çıxır, əvvəlcə gümüş pullar, sonra isə qızıl

pullar kəsilirdi. Frank dövlətinin pul sistemi Roma dinarisinə əsaslanırdı. VI əsrin əvvəlində solid franklarının dinarisi solidin qırxda bir hissəsini təşkil edirdi. Vestqotlarda da nisbət bu cür idi. Fransız livri və su funtun və solidin varisləri idilər. Fransanın Karolinqlər tərəfindən birləşməsindən sonra böyük Kral pul islahatı keçirdi və bu islahat Avropa tarixində böyük rol oynadı. Karolinqlərin islahatı nəticəsində qızıl solid gümüşün 1\20 funtuna bərabər olan gümüş solidlə əvəz olundu. Qızıl solid isə xaricilərdən cərimələrin alınması üçün istifadə olunurdu. Böyük Kralın islahatı yalnız əsas pulun – dinarinin çəkisinin artmasına gətirib çıxardı. O, nə pul kəsmənin mərkəzləşməsinə, nə də dövlət sikkələrinin sərbəst hərəkətinə nail ola bilmədi. Böyük Kralın ölümündən 50 il sonra imperiya normanların hücumuna məruz qalaraq dağıldı. Lakin Böyük Kral islahatının bir tərəfi öz əhəmiyyətini uzun müddət saxladı – funt pul vahidi kimi işləməyə başladı. Ancaq o dövrdə vahid sikkəxananın olması mümkün deyildi, çünki texnikanın o vaxtkı səviyyəsi ilə bütün dövlətin pul təminatını mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirmək olmazdı.

Fransa Karolinqlərin hesabi pul vahidlərinə varis çıxdı. Böyük məbləğlərdə olan pulların hesabı livr (funt), su (solid), denye (dinary) ilə aparılırdı. Pul sisteminin əsasını denye təşkil edirdi. Bir livr 20 suya, bir su 12 denyeyə bərabər idi. Roma kralları kimi Frank kralları da pulların kəsilməsini mərkəzləşdirməyə çalışırdılar. Hətta udellərə parçalanma dövründə də pulların kəsilməsi mərkəzləşdirilmiş şəkildə müəyyənləşən qaydalar əsasında aparılırdı. Sonralar kral sikkəxanası iflasa uğradı və udel krallarının hər biri öz pullarını kəsməyə başladı.

«Dinari» pul vahidinin adı (və ya denye) uzun müddət ərzində saxlanıldı. Livr, solid (su) və frank əsas pul vahidləri olandan sonra da, denye xırda pul şəklində işlənirdi. Sonralar denyenin stabilliyinin və kursunun növbəli şəkildə dayanmadan gah pisləşməsi, gah da yaxşılaşması nəticəsində orta əsrlərdə qiymətlərin miqyas funksiyasını gümüşün markası yerinə yetirirdi.

IX Lüdovikin hakimiyyəti illərindən sonra (1226 -1270) pulların korlanması elə səviyyəyə çatmışdır ki, həmin vaxtı stabillik dövrü kimi xatırlayırdılar. Dinari qiymətdən düşdü-yünə görə, IX Lüdovik 12 dinarilik iriləmiş gümüş pul tətbiq etdi. Iriləmiş gümüş pul təmiz gümüşün yox, kral gümüş markasının 1\58 hissəsini təşkil edirdi. Yeni pul qro adlandırıldı. Qronun əmələ gəlməsi inkişaf etmiş pul sisteminin əsasını qoydu: «birpullu» dövriyyə əvəzinə «ikipullu» dövriyyə yarandı. IV Filip (1268 -1314) feodal pulu ilə mübarizədə böyük nailiyyətlər qazandı. Lakin onun ölümündən sonra feodal pul kəsmə yenidən bərpa edildi və X Lüdovik bir çox feodalların pul kəsmək hüququnu tanımağa və qanunvericiliklə rəsmiləşdirməyə məcbur oldu. Qanun yalnız keyfiyyətli pullara şamil olunurdu. Əvvəlcə iriləmiş gümüş pulların (qro), sonra isə qızıl pulların kəsilməsi kralın imtiyazı elan olundu. Lakin bəzi əyalətlər öz pullarını kəsməkdə davam edirdilər.

1337-ci ildə başlamış Yüzillik müharibə Fransanın firavanlığına son qoydu. Livrə bərabərləşdirilmiş və Xeyirxah İoannın əsirlikdən qurtulması üçün nəzərdə tutulmuş qızıl frankın yaranması müharibənin əvvəlinə təsadüf etdi. Frank ilk dəfə 1360-cı ildə yaranmış və qısa müddət ərzində kəsilməmişdi. Birinci respublika dövründə 28 termidor qanunu (1795-ci il 15 avqust) ilə frank milli pul vahidi elan edilmişdir. Lakin məhz bu dövrdə Fransanı haqlamış böyük inflyasiya real gəlirlərin 2 -4 dəfə azalmasına gətirib çıxardı. 17 jerminalda (7 aprel) I Napoleon ölkənin rəsmi pul vahidi kimi frankın tətbiq edilməsi barədə qanun qəbul etdi. Aprelin 14-də isə Fransa Bankı onun emissiya hüququnu aldı.

1780-ci illərin axırlarında XVI Lüdovikin hakimiyyəti maliyyə ilə bağlı çıxılmaz vəziyyətə düşdü. 1787-ci ildə faizlərin ödənilməsi və qısamüddətli dövlət borcunun ödənilməsi ilə bağlı büdcə xərcləri bütün xərclərin 49%-ni, hərbi xərclər 26%, kral sarayının saxlanması – 6% təşkil edirdi. Xərclərin ödənilməsi üçün kağız pullar -assiqnatlar buraxılmışdır. Assiqnatlar 1790-cı ildə qiymətdən düşmüş və 1796-cı ildə

digər kağız pullarla – ərazi mandatları ilə tamamlanmışdır. Artıq 1798-ci ildə buraxılan bütün kağız pullar tamamilə qiymətdən düşmüş və möhkəm valyutaya keçid qanunvericiliklə təsbit edilmişdir.

1865-ci ildə III Napoleonun təşəbbüsü ilə Fransanın, Belçikanın, İsveçrənin və İtaliyanın pul sistemlərini birləşdirən Paris konvensiyası imzalanmışdır. Bu birləşmə Latın ittifaqı adını almış və 1868-cı ildə həmin ittifaqa Vatikan və Yunanıstan, 1877-ci ildə isə Finlandiya da qatılmışlar. İttifaq fransız frankının dəyər etalonu qismində tanınmasına və bimetallizmədən, qızilla gümüşün Fransada qəbul edilmiş 1-in 15,5-ə nisbətindən çıxış edərək, iştirakçı ölkələr tərəfindən eyni nominala və çəkiyə malik olan gümüş pulların kəsilməsinə əsaslanırdı. Latın ittifaqı ölkələrinin pul vahidləri eyni olmalı və onların tərkiblərində 0,29 q təmiz qızıl, 4,5 q təmiz gümüş olmalı idi. İştirakçı ölkələrin qızıl və gümüş pulları ittifaqa daxil olan hər bir dövlətin ərazisində qanuni ödəniş vasitəsi qismində sərbəst şəkildə dövr edə bilirdi. Başqa sözlə, dövlətlərin pul vahidləri öz adlarını saxlayır, lakin bərabər paritetə malik olurdular. Yəni 5 fransız frankı 5 Belçika frankına, 5 İsveçrə frankına və s. bərabər idi.

Lakin Latın ittifaqının mövcudluğunun lap əvvəlindən onun pul sistemi İtaliyadakı və Fransadakı kağız pulların ifrat emissiyası səbəbindən yanlışlıqlara uğradı. Gümüşün bazar dəyərinin kəskin düşməsindən sonra iştirakçı ölkələr ucuzlaşmış gümüş pulların məcburi mübadiləsində qızılın itkiləri ilə qarşılaşdılar. Gümüş pulların kəsilməsi əvvəlcə məhdudlaşdırılmış, sonra isə dayandırılmışdır. Bu isə qızıl monometallizminə (1873-cü il) keçid demək idi. Latın ittifaqının iştirakçı ölkələrinin hökumətləri Fransadan gümüş pulların qızıl tərkibinin əvəzini tələb etmiş, lakin rədd cavabı alaraq, demək olar ki, ittifaqdan çıxmışlar. Hərçənd, formal olaraq, ittifaq 1926-cı ilə qədər mövcud idi. Latın ittifaqının dağılmasının son səbəbi Birinci dünya müharibəsi dövründə və müharibədən sonrakı dövrdə iştirakçı ölkələrin pul-kredit siyasətlərindəki

fərqlər və bu fərqlərin ciddi xarici və daxili şoklar fonunda milli iqtisadi maraqların ziddiyyətləri ilə kəskinləşməsi olmuşdur.

XX əsrdə Fransada pul-kredit münasibətlərinin təkamülü aşağıdakı xronologiya ilə inkişaf edirdi. 1903-cü ildə martın 20-də qəbul edilmiş qanuna görə, frankın dəyəri qiymətli metalın müəyyən miqdarına bərabər idi. 1914-cü ildə avqustun 5-də başqa qanun qəbul edilmişdir. Bu qanın Fransa Bankının banknotlarının qızıla mübadiləsini qadağan edirdi. Antiinflasiya siyasəti nəticəsində 1928-ci ildə Fransa qızılkülçə standartını tətbiq etmək yolu ilə banknotların qızıla mübadiləsini bərpa etdi. Qızılkülçə standartı 1936-cı ilə qədər mövcud oldu.

1939-cu ildə frank zonası qanunvericiliklə rəsmiləşdirildi. Bu zonaya başda Fransa olmaqla, fransız müstəmləkələri daxil oldu. XIX əsrin sonunda, Fransa Bankı müstəmləmə banklara emissiya təqdim edən zaman zona təşəkkül tapmağa başladı. Zonaya daxil olan ölkələrin valyutalarının stabilliyi fransız frankından asılı idi, çünki bütün iştirakçı ölkələr öz ehtiyatlarını fransız frankında və Parisdə mübadilə kurslarının sət fiksasiyası ilə saxlamalı idilər. Fransa Bankı frank zonasının sərhədlərində monetar siyasətin ümumi uzlaşmasını həyata keçirir, zonaya daxil olan ölkələrə kömək göstərirdi.

Valyuta vahidi qismində KFA və KFP frankları istifadə olunurdu. **KFA frankı (FKFA)** 1945-ci ilin dekabrında Qərbi və Mərkəzi Afrikada dövriyyəyə buraxılmış və 1962-ci ilə qədər Afrikada fransız müstəmləkələrinin frankı (Colonies francaided d Afriq) adlandırılmışdır. 1962-ci ildən başlayaraq, bu frank Qərbi Afrikada - Afrika maliyyə cəmiyyətinin frankı (Communaute financiere africaine), Mərkəzi Afrikada – Maliyyə birliyinin (Cooperation Financiere en Afrique Centrale) frankı olmuşdur.

KFP (FKFP) frankı 1945-ci ilin dekabrında Yeni Kaledoniyada, fransız Polineziyasında, Uollisdə və Futunda tətbiq olunmuş və 1967-ci ilə qədər Fransanın Sakit okean müstəm-

lökələrinin (Colonies francaises du Pacifique) frankı adlandırılmışdır. 1967-ci ildən sonra isə Sakit okeanda fransız kontorlarının frankı olmuşdur (Compotoirs francaises du Pacifique).

Bir çox müstəmləkələr müstəqillik qazanandan sonra frank zonasından çıxdılar: Livan, Suriya, Tunis, Əlcəzair, Mərakeş və başqaları. Lakin bu ölkələrin və frank zonasının iştirakçı ölkələrinin intisadiyyat və ticarət strukturu indiyə qədər müstəmləkə dövrünün izini çaxlayır. Bu həm istehsalata (xammal ehtiyatlarının ixracı və ərzaq, sənaye məhsullarının idxalı), həm də kommunikasiya sisteminə aiddir (bir çox hallarda, Afrikanın bir ölkəsindən digər ölkəsinə getmək üçün Londondan və ya Parisdən uçmaq lazımdır). Frank zonası Fransanın təsir sferası olaraq qalmaqdadır, lakin bu, daha çox siyasi yox, iqtisadi maraqlardır.

Həm xarici, həm də daxili faktorların təsiri ilə baş verən frankın çoxsaylı devalvasiyaları pul islahatının həyata keçirilmə zərurətini yaratdı. 1960-cı ilin əvvəlində 100 köhnə franka mübadilə olunan yeni frank tətbiq edildi. Lakin inflyasiya davam edirdi və 1969-cu ildə frank uyğun olaraq qızıla və dollara nəzərən qiymətdən düşdü. Bu isə faktiki olaraq, Bretton –Vud konfransının prinsiplərinin ləğv edilməsi demək idi. Dollar standartından mübadilə kursunun seçim sərbəstliyinə de-yure keçid 1976-cı ildə Yamaya konfransında qəbul edilmişdir.

Fransanın müasir pul dövriyyəsi aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur. M1 aqreqatı Fransa Bankının buraxdığı banknotları, xırda pulları, o cümlədən bankların və poçt çeklər idarəsi kimi müəssisələrin sərəncamında olan bank hesablarındakı pulları daxil edir. Bu hesablardakı pullar heç bir ləngimə olmadan bilavasitə ödəniş məqsədilə istifadə oluna bilər. 1987-ci ildə dekabrın sonunda banknotlar rezidentlərin əllərində olan pul kütləsinin təqribən 14%-ni, xırda pul 1%-ni, cari poçt hesablarındakı və xəzinədə şəxsi adamların hesablarındakı məbləğ – 19%-ni, bank hesablarına yazılmış pullar - 66% -ni təşkil edirdi.

M2 və M3 aqreqatları M1 aqreqatından başqa əmanətlərdə və müddətli əmanətlərdə olan pul vəsaitlərini, kassa bonlarını, depozit sertifikatlarını daxil edir. Bu vəsaitlər pul deyil, çünki onları çeklərin vasitəsilə köçürmək mümkünsüzdür, pulların çıxardılması isə müəyyən şərtlərə tabedir. Lakin həmin vəsaitlərin iki mənə baxımından pula bənzərliyi var. Bir tərəfdən, onlar qısa müddət ərzində mal və xidmət bazarına buraxıla bilər, ikinci tərəfdən, faiz gətirdiklərinə görə pulları daha mükəmməl üsulla toplamaq imkanı verirlər.

2002-ci ildə yanvarın 1-də fransız frankı dövriyyədən çıxardılmış və vahid Avropa valyutası – avro ilə əvəzlənmişdi. 1957-ci ildən Avropa iqtisadi birliyinin üzvü olan Fransa Avropa birliyinin bütün islahatlarında aktiv şəkildə iştirak edərək bu hadisəyə mərhələlərlə gəlirdi. Artıq 2001-ci ildə mayın 11-də birinci avro Pessak zavodunun dəzgahından çıxdı, nağd avronun tətbiq edilmə tarixində isə Fransa dövriyyəyə 7,6 milyard pul buraxdı. Beləliklə, 2002-ci il iyulun 1-dən başlayaraq, fransız frankı artıq Fransanın qanuni ödəniş vasitəsi olmadı, onun yerini isə avro tutdu.

4.2.2. Fransa bankı

Avropanın ən qədim mərkəzi banklarından biri olan Fransa Bankı 1800-ci ildə Napoleon Bonapart tərəfindən təsis edilmişdir. 1803-cü ildə Banka təqdim edilmiş və 1806-cı ildə təsdiq olunmuş emissiya hüququ 1945-ci ilə qədər dörd dəfə təzələnməmişdir. Doqquz əyalət emissiya bankının udulmasından sonra 1848-ci ildən başlayaraq Fransa Bankı ölkənin bütün ərazisində inhisarçı emissiya hüququnu əldə etdi.

1936-cı ilə qədər Fransa Bankını 15 «rəqət»dən ibarət olan Şura idarə edirdi. Lakin 1936-cı ildə Şura artıq 20 direktordan ibarət olan Baş şura ilə əvəzləndi. 1945-ci il 2 dekabr qanunu ilə Fransa Bankının kapitalı dövlətə verildi və bu səbəbdən də, o indiyədək dövlət müəssisəsi statusunu saxlamaqdadır.

1993-cü il 4 avqust qanununa uyğun olaraq aparılmış islahat Fransa Bankının tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Milli pul vahidinin stabilliyini və Bankın həyata keçirdiyi monetar siyasətin ardıcılığını təmin etmək məqsədilə ona müstəqillik statusu verildi. Eyni zamanda Fransa Bankının nizamnaməsində onun müstəqilliyinə zəmanət verən təshihlər aparıldı:

*Fransa Bankı qiymət stabilliyinin təmin edilməsi məqsədilə monetar siyasətin hazırlanmasına və reallaşdırılmasına cavabdehdir;

*qərarlar monetar siyasət Şurası tərəfindən kollegial şəkildə qəbul olunur. Şura doqquz nəfərdən ibarət olur və nizamnamədə onların təyinatları və səlahiyyət müddətləri ilə bağlı maddələrdə onların fikir sərbəstliyinə zəmanət verilir;

*monetar siyasət Şurasının müstəqil statusunun təmin edilməsi məqsədilə qərarların qəbul edilmə prosesində şura üzvlərinə hökumətin bu sahədəki fikrini öyrənmək və göstərişlərinə əməl etmək qadağan olunur.

Monetar siyasətin hazırlanmasında və reallaşdırılmasında Fransa Bankının nisbi müstəqilliyinə baxmayaraq, frankın paritetinin və mübadilə kursu rejiminin müəyyənləşdirilmə məsələləri ilə hökumət məşğul olur. Fransa Bankı isə yalnız frankın və xarici valyutaların nisbətini dövlətin adından və monetar siyasətin ümumi istiqamətləri çərçivəsində tənzimləyir. Fransanın monetar siyasətinin əsas məqsədi ilə 1994-cü ildən inflyasiya səviyyəsinin konkret göstəricisi müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə inflyasiyanın targetinq siyasətini reallaşdıran ölkələr sırasına Fransanı aid etməyə imkan verir.

İnflyasiyanın targetinq siyasəti bir neçə elementdən ibarətdir: 1. İnflyasiyanın konkret göstəricilərinin əldə edilməsi üzrə ortamüddətli deklarasiya; 2. İnflyasiyanın məqsədli parametrlərinin ölkə inkişafının uzunmüddətli konsepsiyasına daxil edilməsi; 3. İnflyasiyanın optimal səviyyəsinin əldə edilməsi üzrə ümumi strategiyada aralıq göstəricilərin, məsələn, pul kütləsi artımının rolunun azalması; 4. Uzunmüddətli monetar siyasətin şəffaflığı, cari vəzifələrin və planların aşkar-

lığı; 5. İnflyasiyanın məqsədli səviyyələrinin əldə edilməsi üçün mərkəzi bankın hesabat verməsi. İnflyasiyanın məqsədli səviyyələrinin əldə edilməsi üçün Fransa Bankının istifadə etdiyi əsas alətlər aşağıdakılardır:

*dinamikası bilavasitə frankın valyuta kursunun dinamikasına və dövriyyədəki pulların miqdarına təsir edən faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi. Faiz dərəcələrinin tənzimlənmə mexanizmi banklararası bazarda kredit hərracları vasitəsilə və ya veksellərin 5-10 günlük girovu altında kredit intervensiyalarına əsaslanır;

*valyuta intervensiyaları. Monetar tənzimlənmə orqanları valyuta bazarlarında intervensiyaları müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən mübadilə kursunun saxlanması və beynəlxalq ehtiyatların arzuolunan səviyyəsinin əldə edilməsi üçün apara bilər. Milli valyuta kursunun qaldırılması üçün xarici valyutanı satmaq, milli valyuta kursunun aşağı salınması üçün isə xarici valyutanı almaq lazımdır.

*məcburi ehtiyat normaları vasitəsilə manevr etmə (1971-ci ilin apreldən tətbiq olunmuşdur);

*açıq bazarda əməliyyatlar və başqaları.

Fransa Bankının stukturu iki şuradan ibarətdir: monetar siyasət üzrə Şuradan və Baş şuradan.

Monetar siyasət üzrə Şurasının səlahiyyətlərinə dövlətin monetar taktika və strategiyasının hazırlanması, əsas pul aqreqatlarının müəyyənləşdirilməsi və monetar siyasətin son məqsədlərinin əldə edilməsini təmin edən digər göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi daxildir. Şuraya Bankın müdiri başçılıq edir. Ondən başqa Şuraya nazirlər şurası tərəfindən təyin edilmiş səkkiz üzv daxildir.

Fransa Bankının operativ fəaliyyətinə **Baş Şura** rəhbərlik edir. Baş Şura kadr məsələləri ilə, Bank gəlirinin müəyyənləşdirilməsi və başqa işlərlə məhğul olur. Təşkilati olaraq Baş Şuraya monetar siyasət üzrə Şura, Nazirlər şurasının, xəzinədarlığın və digər strukturların nümayəndələri daxildir.

Fransa Bankının regionlarda mövcudluğu XIX əsrin ortalarına qədər məhdudlaşdırılmışdır. O dövrdə bankın yalnız 15 şöbəsi var idi. XX əsrin əvvəlində şöbələrin sayı 160, 1928-ci ildə isə 258 olmuş və bu miqdar 40 il ərzində dəyişməz olaraq qalmışdır. Son 30 ildə Fransa Bankının ərazi müəssisələr şəbəkəsi iki dəfə dəyişikliklər dalğasına məruz qalmışdır. 1970-ci illərin əvvəlində 27 şöbə bağlanmış, 2 şöbə açılmışdır. 1980-ci illərin axırlarında 23 şöbə ləğv olunmuş, 1 şöbə yaradılmışdır. Bu dəyişikliklər aşağıdakı faktorların təsiri altında baş vermişdi:

*1970-ci ildə müəssisələrin veksellərinin birbaşa uçotunun ləğv edilməsi nəticəsində Fransa Bankının bilavasitə kreditləşmə əməliyyatları kimi funksiyasının ləğv edilməsi və mərkəzi bank qismində rolunun gücləndirilməsi;

*1970-ci ildən 1986-cı ilə qədərki dövrdə Fransa Bankı tərəfindən veksellərin yenidən hesablanması tədriclə ləğv edilməsinin nəticəsi olaraq kredit müəssisələrinin yenidən maliyyələşdirmə texnikasının gələcəkdə təkmilləşməsi və onun mərkəzləşdirilməsi;

*təhlükəsizliyin artırılması və xərclərin azaldılması məqsədilə pulların daşınmasında mərkəzləşmə ilə əlaqədar olaraq, nağd banknotların dövretmə kanallarına toxunan dəyişikliklər, o cümlədən pulların dövretmə sahəsinin kompyuterləşmə şəraitində qeyri nağd hesablaşmaların inkişafı.

Fransa Bankının bütün ərazi müəssisələri eyni hüquqi statusa malikdirlər. 1980-ci illərin axırında aparılmış yenidən strukturlaşma nəticəsində ərazi müəssisələri ilə onların kontorları arasındakı fərqlər aradan götürüldü. Bağlanmayan kontorlar ərazi müəssisələrinə çevrildilər. Ərazi müəssisəsinin direktoru Bankın müdiri tərəfindən təyin edilir və 6 nəfərdən 17 nəfərədək üzvü olan məsləhət şurasına əsaslanır.

Fransa Bankının ərazi müəssisələrinin işçi heyəti müxtəlifdir: ən kiçik müəssisədə işçilərin sayı 10 nəfərdisə, Lionda yerləşən ən iri müəssisədə 256 əməkdaş çalışır. Fransa Bankının 211 ərazi müəssisəsinin 68-də əməkdaşların sayı 20-

dən az, 83 müəssisədə 20 ilə 40 arasında, 45 müəssisədə 40 -80, 15 müəssisədə isə 80 nəfərdir.

Hər bir ərazi müəssisəsi, nəzəri olaraq, filiallar şəbəkəsinə aid olan bütün funksiyaları yerinə yetirməlidir. Faktiki olaraq, hər bir ərazi müəssisəsinin iştirakı əsasən yerli şəraitdən asılıdır.

Fransa Bankının ərazi müəssisələri şəbəkəsi təşkilatı olaraq coğrafi prinsiplə qurulmuşdur. Hər bir ərazi müəssisəsi öz coğrafi zonasında fəaliyyət göstərir və bu zona adətən, inzibati vahidlərin (departamentlərin və dairələrin) sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Ərazinin ölçüsü nəzərə alınır. Belə ki, 66 departamentdə bir neçə ərazi müəssisəsi, 30 departamentin hərəsində isə bir ərazi müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Fransa Bankının ərazi müəssisələr şəbəkəsinin qurulmasının funksional prinsipləri onların profil etibarilə ixtisaslaşması və fəaliyyətinin konkret istiqamətləridir. Onlar arasında aşağıdakıları göstərə bilərik:

*nağd və qeyri nağd pul dövriyyəsinin və hesablaşma sistemlərinin idarəetməsi;

*xarici əməliyyatların idarəetməsi (o cümlədən ödəniş balansları işində iştirakı);

*bank sisteminə nəzarət və risklərin yoxlanması;

*qeyri maliyyə müəssisələri barədə məlumatların toplanması, analizi və informasiya-analitik materialların hazırlanması;

*statistik materialların, iqtisadi, maliyyə və pul-kredit icmallarının hazırlanması və yayılması;

*fiziki şəxslərin həddən çox borcları barədə məlumatların hazırlanması, müştərilən idarəetməsi, «İnfobank» (Infobanque) informasiya pəncərəsinin fəaliyyəti və başqaları.

1993-cü ildə aparılmış islahat nəticəsində Fransa Bankı ərazi müəssisələr şəbəkəsinin idarəetməsinin yeni sxemini əldə etdi. Bu sxemin dünyada analoqu yoxdur və o, fransız mərkəzi bankının fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətini ifadə edir. Belə ki, Fransa Bankı ərazi şəbəkəsinin tarixən təşəkkül

tapmış təşkilini saxlayaraq, 211 şöbəyə malikdir (müqayisə üçün bildirək ki, Alman federal bankının 145 şöbəsi var və onların 9-u torpaqların mərkəzi banklarıdır, İtaliya Bankının 99, İngiltərə Bankının 2 şöbəsi var).

4.2.3. Maliyyə-kredit müəssisələr sistemi

Fransanın kredit-maliyyə sisteminin fəaliyyəti 1984-cü ilin qanunu ilə tənzimlənir. O, üç səviyyədə ibarətdir: mərkəzi bank (Fransa Bankı); kommersiya bankları; ixtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələri; investisiya, ipoteka, xarici ticarət bankları, sığorta və maliyyə şirkətləri, pensiya fondları və başqaları.

Bank müəssisələri. Onlar kapital qoyuluşlarının kreditləşməsində və maliyyələşməsində ixtisaslaşmışlar. Fransız banklarının payına ümumi milli məhsulun 4%-i düşür. Bu işə təqribən nəqliyyat, energetika və ya kənd təsərrüfatı kimi sahələrin xüsusi çəkisinə uyğun gəlir. AFR-də olduğu kimi, Fransada da bankları universal və ixtisaslaşmış banklara ayırmaq olar.

Universal banklar fəaliyyətin bütün növləri ilə, o cümlədən bank funksiyaları ilə əlaqədar olmayanlarla – sığorta, turizm xidməti, informasiya xidməti, məsləhətləşmə və başqaları ilə məşğul olurlar. İri universal banklar müəyyən müştəri xidmətində (müəssisələr, şəxsi adamlar) və ya fəaliyyət növlərində (qısamüddətli, uzunmüddətli kreditləşmə və s.) ixtisaslaşmış kredit müəssisələri ilə yanaşı mövcuddurlar. 1981-ci ildə Fransanın, demək olar ki, bütün bankları milliləşdirilmişdir. 1984-cü ilin yanvarında banklar haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qanun bankların özəlləşdirilməsinə keçidi ifadə edirdi.

İndiki zamanda Fransada 400-dən çox kommersiya və investisiya bankı var. Bu banklarda işləyənlərin sayı 250 min nəfərdən çoxdur. 1984-cü ildə bankların hamısı Fransız banklarının assosiasiyasında birləşdilər. Assosiasiyaya 35 iri milliləşdirilmiş bank, onların 120-ə qədər filialı, 74 fransız şəxsi bankı və xarici kapital tərəfindən nəzarət olunan 151 şəxsi bank daxildir.

Kredit müəssisələrinin daha böyük əhəmiyyət kəsb edən kateqoriyası **kommersiya banklarıdır**. Onlar, bir qayda olaraq, səhmdar müəssisələri formasında olurlar. Kommersiya banklarının fəaliyyəti qısamüddətli kreditlərin verilməsi üçün müddətsiz əmanətlərin qəbulundan ibarətdir. Lakin banklar əmanətlər və ya borclar şəklində kapital almaqla, borcları daha uzun müddətə təqdim etməklə, digər müəssisələrin kapitalında iştirak etməklə, qiymətli kağızların emissiyasını və yerləşdirilməsini təşkil etməklə, müştərilərin əmlakının idarəetməsini həyata keçirməklə öz fəaliyyət sferələrini genişləndirə də bilirlər. Kommersiya bankları beş əsas funksiyanı yerinə yetirirlər:

- *ehtiyatların formalaşdırılması;
- *xüsusi aktivlərin idarəetməsi;
- *ödəniş vasitələrinin idarəetməsi;
- *banklararası əməliyyatların yerinə yetirilməsi;
- *maliyyə və digər xidmətlərin göstərilməsi.

Fransız banklarında xüsusi kapital iki hissədən ibarət olur: baza vəsaitlərindən və əlavə vəsaitlərdən. Bankın passivlərinə xüsusi kapitalla yanaşı, cəlb edilmiş vəsaitlər də – depozit və qeyri depozit vəsaitlər daxil olur. Kredit əməliyyatları bank aktivlərinin ən böyük maddələr qrupudur. Kreditləşmənin ən geniş yayılmış növləri: müəssisələrin cari ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsi üçün, onların investisiyaları, şəxsi adamların istehlak və investisiya xərcləri üçün.

İnvestisiya bankları müəssisələrə onların yatırımlarının maliyyələşdirilməsi üçün kreditlər verir və uzunmüddətli, ortamüddətli əməliyyatları həyata keçirirlər. Bankların bu kateqoriyasına aşağıdakılar aiddir:

*maliyyə məsləhətləşmələrində, əmlakın idarə edilməsində, həmçinin fransız müəssisələrinin kapitallarının beynəlxalq yerdəyişməsində ixtisaslaşan şəxsi banklar. Məsələn, «Bank Eropen de Pari» (La Banque européenne de Paris);

*sənaye bankları; onlar işçi banklara və uzunmüddətli, ortamüddətli kredit banklarına ayrılırlar. İşçi banklar müəssisələrin fəaliyyətində iştirak edir. Uzunmüddətli və orta-

müddətli kredit bankları isə müəssisələrə vəsaitlərin yatırılması üçün əmanət toplayır və borc verir.

Qarşılıqlı kredit bankları və ya kooperativ banklar kreditləri almaqda çətinlik çəkən kiçik və orta müəssisələrin kreditləşdirilməsində ixtisaslaşırlar. Kredit kooperativləri – 1917-ci ildə dövlətin köməyi ilə yaradılmış xalq bankları da onlara aiddir.

Bankların digər qrupu xarici iqtisadi fəaliyyətin xidmətində ixtisaslaşır. Məsələn, Fransız xarici ticarət bankı 1947-ci ildə xarici iqtisadi əməliyyatların maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaradılmışdır.

İri banklar tərəfindən əyalət kredit müəssisələri – **reqlional inkişaf bankları** yaradılmışdır. Onlar dövlət zəmanətlərindən istifadə edir, yerli müəssisələrin kapitallarında iştirak edir, həmin müəssisələrə 5-15 il müddətinə kredit verirlər. Lakin onların sayı durmadan azalır. İnkişaf banklarının vəzifəsi qısa müddət ərzində rentabelli ola bilməyən əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün ictimai və ya şəxsi fondların birləşdirilməsidir. Məsələn, 1919-cu ildə yaradılan və xarici ticarət əməliyyatlarının kreditləşdirilməsində aktiv şəkildə iştirak edən «Kredi nasyonal» (Credit Nacional) bankını göstərə bilərik. Bu bank həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin xidmətində ixtisaslaşmış bank qrupuna da aid edilə bilər.

Dörd ən iri depozit bankı 1945-ci ilin qanunu ilə milliləşdirilmişdir. Sonradan həmin banklar birləşmələr yolu ilə üç banka çevrilmişlər: «Bank nasyonal de Pari» (Banque Nacionale de Paris), «Kredi Lionne» (Credit Lyonnais), «Sosyete jeneral» (Societe General). Ölkədəki bütün əməliyyatların böyük hissəsi bu bankların payına düşürdü. İndi isə onlar şöbələrin şaxələnməmiş şəbəkəsinə malikdirlər (ölkənin bütün əməliyyat şöbələrinin 22%-i; bank qulluqçularının 30%-i bu üç bankda işləyir) və dünya bank bazarında aktiv şəkildə işləyirlər. Bütün fransız banklarına yatırılmış pul vəsaitlərinin 27%-i onların hesablarında yerləşir. 1982-ci ilin

qanunu ilə iki iri işçi bankı da – «Pariba» (Paribas) və «İndosyuez» (Indosuez) milliləşdirilmişlər.

1960-cı illərin əvvəllərində Fransanın bank sektorunda böyük dəyişikliklər baş verdi. Depozit bankların işçi (kommersiya) bankları ilə klassik qarşিদurması aradan qaldırıldı, çünki depozit banklar sənayeyə investisiyalar həyata keçirməyə başladılar, kommersiya bankları isə öz şöbərəsinin şəbəkəsini yaratmaq imkanı əldə etdilər. «Kredi Lionne», «Bank nasyonal de pari» və «Sosyete jeneral» kimi iri kommersiya bankları bütün ölkəni əhatə edən və Fransanın xaricində də yayılan şöbələr şəbəkəsinə malikdirlər. Fransız banklarının mindən çox şöbəsi 139 ölkədə fəaliyyət göstərir. Qədim işçi banklar – «Pariba» və «Syuez» (Suez) əvvəlki kimi yenə də sənayeyə investisiya qoymaqla məşğul olmağa üstünlük verir və çox mürəkkəb sxem üzrə çarpazvari iştirak vasitəsilə fransız və xarici müəssisələrin böyük sayına nəzarət edir. Bu bank müəssisələrinə reqlional banklar, o cümlədən xalq bankları və reqlional tipli müəssisələr də qoşulur. Onlara əmanət kassaları şəbəkəsini də, o cümlədən «Kredit nasyonal» və «Kredi fonsye de Frans» (Credit Foncier de France) kimi ixtisaslaşmış bank müəssisələrini də əlavə etmək lazımdır. Xarici ticarətin qloballaşma çərçivəsində və Parisin maliyyə əhəmiyyətini yüksəltmək işində Fransanın səylərinə uyğun olaraq, bankların fəaliyyəti daha da beynəlmiləşir. Avropa birliyi daxilində kapitalların sərbəst yerdəyişməsi də buna kömək edir (1990-cı ildə iyulun 1-də tətbiq olunmuşdur).

Banklar rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün öz xidmətlərinin kütləvi informasiyalaşmasını həyata keçirir, xidmət göstərmədə daha bahalı çəklər əvəzinə kredit kartlarından istifadə edirlər. Banklar dayanıqlığı artırmaq məqsədilə xüsusi fondları artırırırlar. Onlardan bəziləri sığorta şirkətləri ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinə girir. Bu isə məsələn, «Bank nasyonal de Pari» bankının və «Yunyon dez asyurans parizyen» (Unibon des assurances parisiennes) sığorta qrupunun kapitallarında çarpazvari iştirakla təsdiq olunur. Həmçinin «Kredi endyustiel e kommersyal» (Credit Industriel et Commercial) bankı tərəfindən «Grand assyurans nasyonal»

(Grand assurances nationales) sığorta şirkətinə nəzarətin müəyyənləşdirilməsində öz təsdiqini tapır. Bankların sənayedəki iştirak həcmi artmışdır. Nəhayət, bir çox banklar öz fəaliyyətlərinin diversifikasiyası və müştərilən artırılması məqsədilə həyatın sığortalanmasında ixtisaslaşan filiallar yaratmışlar.

1999-cu ildə fevralın əvvəlində Parisdə ölkənin iki aparıcı şəxsi bankının birləşməsi barədə elan edilmişdir. Bunlar ölkənin iri bankı «Societe Generale» və ölçüsünə görə beşinci olan «Paribas» idi. Bu addımın nəticəsi olaraq, Fransada iri, Avropada üçüncü və dünyada dördüncü olan «Societe Generale» (SG) bank qrupu yarandı. Bank qrupunun bazar dəyəri 30 milyard avronu aşır, aktivlərinin ölçüsünə görə Avropa banklarından yalnız Alman federal bankına və İsveçrənin «Yü Bi Es» (UBS) bankına güzəştə gedir. Yeni banka «Paribas»ın keçmiş prezidenti A. Levi-Lanq başçılıq edir. Onun müavini isə «Societe Generale»nin rəhbəri D. Butondur.

Bankların birləşməsi «Societe Generale»nin beş səhminin «Paribas»ın səkkiz səhminə mübadiləsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Birləşmə nəticəsində bankların Fransadakı işçi heyətləri işdən çıxarılmamış, xarici filiallarda isə «uyğun yenidən strukturlaşma» aparılmışdır. Hər iki bankın ölkə daxilində və ölkə xaricində olan qulluqçularının sayı 70 min nəfərdir. Bankların birləşməsi ölkədə sosial gərginliyə gətirib çıxarmadı. Hərçənd «Societe Generale» və «Bank nasyonal de Paris» banklarının planlaşdırılan yaxınlaşması bank qulluqçularının böyük ixtisarı ilə müşayiət olunmalı idi.

Fransa prezidenti J. Şirak yeni bankın yaradılması qərarını alqışladı və qeyd etdi ki, bu qərar «fransız bank sektorunun birləşməsinə və möhkəmlənməsinə yönəlmişdir». Prezident bildirdi ki, Fransa sıx və müxtəlif bank şəbəkəsinə malikdir və o, beynəlxalq rəqabətdə öz mövqelərini möhkəmlətməlidir.

A. Levi-Lanqın məlumatına görə, yeni «Societe Generale» bankı «Kredit Lyonne» səhmlərini əldə etməkdə maraqlıdır və onun özəlləşdirilməsi yaxın zamanlarda başa çatmalıdır.

Fransız bankları dünya arenasında nəzərəcarpacaq rol oynayır. Dörd aparıcı bank dünyanın 25 iri bankı sırasındadır. Bunlar «Bank nasyonal de Paris», «Kredit Lyonne» (Gredit Agricole), «Kredit Lyonne», «Societe Generale» banklarıdır. İri fransız banklarının əsas göstəriciləri cədvəl 4.4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4.4.

**İri fransız banklarının maliyyə-iqtisadi göstəriciləri,
1999-cu il, milyon franklarla**

Adı	Dövriyyə	Xüsusi kapital	Təmiz gəlir
«Bank nasyonal de Paris»	1193,3	35,0	3,1
«Kredit Lyonne»	1083,8	34,6	2,1
«Kredit Lyonne»	1021,4	26,9	1,4
«Societe Generale»	942,1	30,5	3,0
«Paribas»	736,9	36,7	2,7
«Syuez»	408,3	40,3	2,7
«Kredit endyustriyel e kommermyal»	381,8	14,2	71,0
«Bank popyuler»	338,9	14,4	13,7
«Kredit Myutyuel»	281,1	16,9	1,4
Fransız xarici ticarət bankı (Francaise du commerce Exterieur)	250,3	3,3	0,1

Fransanın kredit-maliyyə müəssisələri sisteminin növbəti hissəsi **ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutlarıdır**. Onlara əmanət kassaları və 28 ixtisaslaşdırılmış kredit institutu aiddir.

1983-cü ildə qəbul edilmiş qanun **əmanət kassalarını** «gəlir əldə etmək məqsədləri olmayan kredit müəssisələri» kimi müəyyənləşdirir. Əmanət kassaları 1971-ci ildən başlayaraq şəxsi adamlara borc vermək, 1978-ci ildən isə çek kitabçaları vermək səlahiyyətinə malikdirlər. Əməliyyatları öz coğrafi sektorlarında həyata keçirən 440 əmanət kassası

mövcuddür. Fransada milli əmanət kassaları şəbəkəsi dövlət poçt təşkilatının himayəsi altında fəaliyyət göstərir. Dövlət əmanət kassaları üç növdə xidmət göstərir: əmanət kitabçaları üzrə hesablar, təcili bonlar və poçt çekləri.

Fransada əmanət işinin təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyəti, birincisi, şəxsi əmanət kassaları ilə Dövlət milli əmanət kassalarının uyğunlaşmasıdır. Onlar həm öz aralarında, həm də banklarla, Poçt çeklər idarəsi ilə, digər kredit müəssisələri ilə rəqabət aparırlar. İkincisi, əmanət kassaları cəlb edilmiş vəsaitləri dövlət büdcəsinin ödənilməsi üçün mərkəzi bank yox, Depozit – saxlama kassasına – öz nizamnaməsi olan yarı dövlət kredit müəssisəsinə ötürməlidirlər. Depozit – saxlama kassasının kapitalının 80%-i əmanət kassalarının vəsaitləri hesabına formalaşır və iqtisadiyyatın inkişafı, sosial proqramların, xüsusi halda mənzil tikintisi üzrə proqramların reallaşdırılmasına istifadə olunur.

Qarşılıqlı kredit kassaları Fransanın kredit sisteminin ayrıca elementi kimi çıxış edirlər. Onlar öz üzvlərinin əmanətlərini cəlb etmək hesabına onları kreditləşdirirlər (mənzilin alınması və təmiri, avadanlığın alınması). Kassa üzvləri kassanın fəaliyyətinə görə birgə məsuliyyət daşıyırlar. Yerli kassalar məcburi qaydada rayon federasiyalarında birləşmişlər. Rayon federasiyaları Qarşılıqlı kredit üzrə milli konfederasiyaya (Confederation national du credit mutuel) daxildirlər. Konfederasiya kassalarla dövlət arasında nəzarət funksiyalarını, həmçinin vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirir.

Fransada 28 ixtisaslaşmış **kredit institutu** mövcuddür və onlar 1984-cü ildə İxtisaslaşmış maliyyə müəssisələri Birliyində qruplaşmışlar. Onlara aşağıdakı təşkilatlar aiddir:

* «Kredi fonsye de Frans» təşkilatı tikintinin kreditləşdirilməsində ixtisaslaşır. Onun 50 agentliyində 3,6 min nəfər işləyir;

* «Sosyete de developman rejonal» (Societe de Developpement Reponal) – regional inkişaf təşkilatlarının sistemidir. Bu sistem kiçik və orta müəssisələrə xidmət göstə-

rən 19 maliyyə institutunu birləşdirir. Regional inkişaf cəmiyyətləri ölkənin geridə qalmış rayonlarının iqtisadi cəhətdən mənimlənməsi məqsədilə 1955-ci ildə iri işçi və depozit banklar tərəfindən yaradılmışdır. Fransa ərazisi 15 cəmiyyət arasında bölünmüşdür. Bu cəmiyyətlər xüsusi nizamnaməsi olan səhmdar cəmiyyətləri təmsil edir. Cəmiyyətlər öz regionlarında olan müəssisələrə 5 ildən 15 ilə qədər müddətli kreditlər təqdim edirlər. Səhmdar kapitalı, Fransada qrup istiqrazlarının və xarici bazarlarda borc kapitallarının buraxılması vəsaitlərin mənbəyini təşkil edir. Dövlət cəmiyyətlərə kömək göstərir. Bu kömək vergi güzəştləri, onların borcları üzrə zəmanətlər və s. şəklində olur;

*Sofaris (Sofaris) -1982-ci ildə kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılmışdır.

Fransanın kredit sistemində maliyyə müəssisələri xüsusi yer tutur. Bunlar qiymətli kağız əməliyyatları ilə məşğul olan şirkətlər, ipoteka kredit müəssisələri, maliyyə cəmiyyətləri, dəyirman və lizinq cəmiyyətləridir.

İqtisadiyyat və maliyyə nazirliyi və Fransa bankı Fransanın **kredit idarələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində** mühüm rol oynayır. Nazirlik daha çox siyasi rəhbərliyi, Mərkəzi bank isə kredit müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Bu strukturlardan başqa, banklara nəzarət üzrə dörd orqan da yaradılmışdır.

Milli kredit şurası (1945) monetar hakimiyyətin sərəncamlarını qeydiyyata salır, məsləhətçi funksiyaları yerinə yetirir, böyük tədqiqat işi aparır, monetar siyasət üzrə tövsiyələr hazırlayır.

Bank rəqlament komitəsi (1984) kredit müəssisələrinin fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirir, onların fəaliyyətlərinin maliyyə şəraitini göstərir, şöbələrin açılış qaydasını və digər müəssisələrin kapitallarında iştirak şərtlərini təyin edir.

Kredit müəssisələr komitəsi kredit müəssisələrinə aid olan qərarları qəbul edir, kredit müəssisəsinin fəaliyyətinin hüquqi status, texniki və maliyyə vəsaitləri, səhmdarların

nüfuzu nöqteyi - nəzərindən nizamnamə tələblərinə uyğun olub olmamasını yoxlayır.

Bank komissiyası qanunvericiliyin riayət olunmasına nəzarət edir, mühasibat hesabları və hesabatlar əsasında ölkənin bütün kredit müəssisələrinin, o cümlədən xarici filiallarının əməliyyatlarının qanuniliyini yoxlayır. Bank komissiyası mərkəzi bankın sərəncamı ilə yerlərdə təftişlər aparır. Bank komissiyası istənilən bank sənədləşməsinin yoxlanması üzrə geniş səlahiyyətlərə malikdir və müştəri reytinglərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Fransa Bankı nəzdində risklər üzrə mərkəzi büronun məlumatlarından istifadə edir. Hüquqi nəzarətin nəticələri üzrə sanksiyalar tətbiq oluna bilər. Bunlar cərimələrdən və töhmətlərdən başlayaraq rəhbərliyin dəyişməsi və bank lisenziyasının ləğv edilməsinə qədər olan sanksiyalardır.

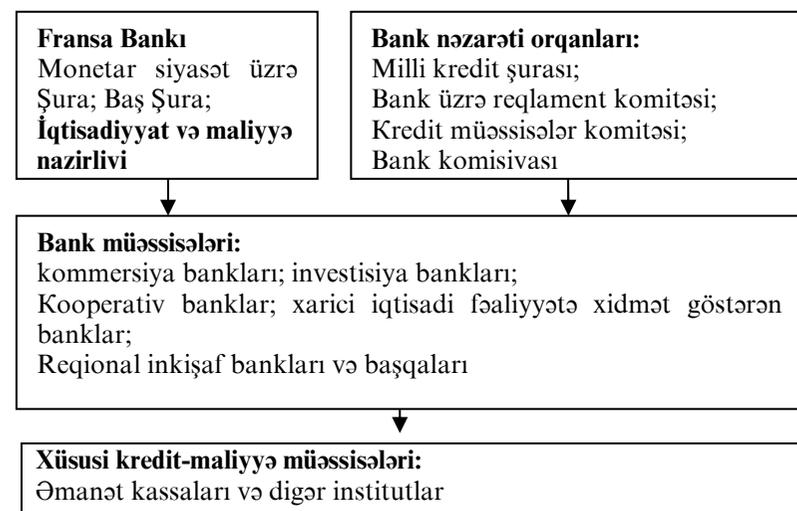
Əsas nəzarətədiçi orqanlardan başqa əlavə nəzarət orqanları da mövcuddur:

**Maliyyə bazarları üzrə şura və Birja əməliyyatları üzrə komissiya.* Onlar qaydaların təkmilləşdirilməsinə cavabdeh olur və investisiya şirkətlərinin işlərindəki ən yaxşı təcrübəni ümumiləşdirir, onların fəaliyyətinin müəyyənləşdirilmiş qaydalara nə dərəcədə uyğun olmasına nəzarət edirlər;

**Kredit idarələrinin və investisiya müəssisələrinin Fransız Assosiasiyası.* Bu Assosiasiya Bank aktına müvafiq şəkildə ona daxil olan kredit müəssisələrinin kollektiv maraqlarını, xüsusən də mübahisəli məsələlərdə təmsil etməlidir.

Fransanın kredit sisteminin strukturu şəkil 4.1-də göstərilmişdir.

ABŞ və Almaniyadan fərqli olaraq, Fransa unitar dövlətdir və onun büdcə sistemi yalnız iki hissədən ibarətdir: dövlət büdcəsi və yerli büdcələr. Ölkədə büdcə sisteminin vahidliyi yoxdur. Bütün büdcələr formal şəkildə ayrılmışlar. Hər bir inzibati vahidin büdcəsi onun icraiyyə hakimiyyət orqanı tərəfindən təsdiq olunur. Fransanın maliyyə sistemində dövlət (mərkəzi) və yerli büdcələrdən başqa, həmçinin büdcədən kənar fondlar və dövlət müəssisələrinin maliyyələri daxildir.

Şəkil 4.1. Fransanın kredit sistemi

4.3. Fransanın büdcə və maliyyə sistemləri

Fransanın 1962-ci ildə ifadə edilmiş büdcə anlayışı uzun zaman klassik mənada işlənmiş və yalnız 1956-cı ildə dəyişilmişdir. 1959-cu ilin dekreti «maliyyə haqqında qanun» və «büdcə haqqında qanun» anlayışlarını dəqiq ayırdı. Birinci anlayış dövlət vəsaitlərinin və xərclərinin ölçüsünü və təyinatını iqtisadi və maliyyə tarazlığının nəzərə alınması şərti ilə müəyyənləşdirir. İkincisinin vəzifəsi isə maliyyə qanununun ümumi maddələrinin detallandırılması və şərh edilməsidir.

4.3.1. Dövlət büdcəsi

Fransada büdcə dövlət vəsaitlərinin mühüm idarəetmə alətidir. Büdcə sistemi vasitəsilə dövlət ÜDM-un 20%-dən çoxunu və milli gəlirin 50%-ini formalaşdırır və bölüşdürür.

Fransız maliyyə sisteminin bütün gəlir və xərclərinin təqribən 80%-i dövlət büdcəsinin payına düşür.

Mərkəzi büdcə iki hissəyə bölünür:

I.90% -qəti xarakterli əməliyyatlar (qaytarılmaz maliyyə) cari, vətəndaş yönlü, kapital və hərbi xərclərə bölünür;

II.10% -müvəqqəti xarakterli əməliyyatlar (kreditlər).

Mərkəzi büdcənin xərcləri də iki hissəyə bölünür:

*cari xərclər. Onlar da öz növbəsində hərbi (hərbi qulluqçuların saxlanması, onların təhsili və maddi-texniki təminatı), sosial və başqalarına bölünür;

* kapital xərclər. Onlara hərbi xərclər (hərbi obyektlərin tikintisi, hərbi texnikanın alınması), xarici işlərlə bağlı xərclər (xaricdə səfirliklərin, konsulluqların yaradılması, həmçinin beynəlxalq kredit-maliyyə müəssisələrinə ayrılan haqlar) və başqaları daxildir.

1998-ci ildə Fransanın dövlət büdcəsi xərclərinin əsas maddələri aşağıdakı nisbətdə idi (%):

*orta və ali təhsil – 27,8;

*müdafiə – 19,8;

*sosial nazirliklər (məşğulluq və həmrəylik, müharibə veteranları) -17,6;

*avadanlıq, nəqliyyat, mənzil – 10,4;

*maliyyə xidmətləri – 3,9;

*elmi tədqiqatlar və texnologiyalar – 3,3;

*kənd təsərrüfatı və balıqçılıq – 3;

*ədliyyə – 2,1;

*xarici işlər və əməkdaşlıq – 1,7;

*sənaye – 1,4%;

*mədəniyyət və rabitə 1,3;

*sair nazirliklər -1,4.

İri elmi –tədqiqat və iqtisadi proqramların maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur. Xüsusi diqqət aparıcı və perspektiv texnika və texnologiyaların inkişafına yönəldilir. Əsas belə proqramlar aşağıdakılardır: «EKSPRİT»

(ESPRİT), «PACE» (RASE), «BRİTE» (BRİTE), «YEVROMAT» (EVROMAT), «EVRIKA» (EVRIKA).

Son onilliklərdə dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi daima güclənirdi. Əgər XIX əsrin sonunda, XX əsrin əvvəlində ÜDM-da dövlət xərclərinin payı 10 -15% təşkil edirdisə (1870-ci ildə 12,6%, 1913-cü ildə 17%), 1960-cı ildə bu göstərici 34,6%-ə qədər yüksəlmiş, 1998-ci ildə 54,3% olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri əsasən vergilərin (90%), silah satışından gələn mədaxilin, dövlət müəssisələri vəsaitlərinin, istiqrazların hesabına formalaşır. İndiki zamanda Fransa total özəlləşmə dövrünə qədəm basır və bu da dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində özünü göstərməyə bilməz. Artıq on ildir ki, Fransada özəlləşmə gedir. Hələ 1989-1992-ci illərdə işləyənlərinin sayı 500-dən 1000-ə qədər olmaqla dövlətdən bütün müəssisələrinin dördü biri alınmışdır. Əgər əvvəllər müəssisələrin özəlləşdirilmə prosesində səhmlərin bir hissəsini birjada yerləşdirib, onların nəzarət paketini dövlətin sərəncamında saxlayırdılarsa, indi dövlət səhmlərin nəzarət paketini də satmağı planlaşdırır və bunu hərraclarda həyata keçirmək istəyir. Fransa hökuməti dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi nəticəsində 2003-cü ildən 2008-ci ilə qədərki dövrdə 40 milyard avro qazanmağı planlaşdırır.

Fransanın mərkəzi büdcələri 1975-ci ildən başlayaraq balanslaşdırılmamış idi və indiyə kimi xroniki *kəsirlə* yerinə yetirilir. Əgər 1991-ci ildə xərclərin gəlirlər üzərində üstünlüyü ÜDM-un 1,9%-ini təşkil edirdisə, 1993-cü ildə bu göstərici artıq 4,9% idi. 1997-ci ildə Maastrixt müqaviləsinin tələblərinə -3% uyğun olaraq, Fransa bu səviyyəyə – ÜDM-un 3,1%-nə, demək olar ki, çatdı. Bu, dövlətin, yerli hakimiyyət orqanlarının və sosial təminat sisteminin gəlirlər və xərclər strukturunun dəyişilməsi hesabına əldə olundu. Avropanın digər ölkələri kimi, Fransa da dövlət büdcəsi kəsirinin azalması proqramının –konverqensiya proqramının reallaşdırılmasına başlamış və xərclərin daha sərt tənzimlənməsinə girişmişdir. Lakin işsizliyin azaldılması və dövlət borcunun

aşağı salınması məqsədilə keçirilən ayrı-ayrı tədbirlərdən imtina olunmamışdır. Dövlət xərclərinin çox olması məcburi ayırmaları – vergiləri və sosial haqları artırır, həmçinin ÜDM-un 58%-nə çatmış dövlət borcunun artırılmasına gətirib çıxarır. Avropa ölkələrinin əksəriyyəti ilə müqayisədə, bu göstərici, şübhəsiz, aşağıdır, lakin dövlət borcu üzrə faizlərin ödənişi hal hazırda dövlət büdcəsinin məxaric hissəsinin 14%-dən çoxunu təşkil edir.

Fransada **büdcə prosesi** 1959-cu il Konstitusiyasının maddələri ilə, həmçinin büdcə əməliyyatlarının milli hesabdarlıqda əks olunmasını, dövlət büdcəsinin təqdim edilmə qaydasını, büdcə prosesinə və nəzarətinə aid olan mərkəzi və regional hakimiyyət orqanlarının rol və funksiyalarını nizamlayan çoxsaylı qanunlar, dekretlər, rəqlamentlər və təlimatlarla tənzimlənir. Fransada büdcənin hazırlanması, qəbulu, icrası və icrası haqqında hesabatın hazırlanması üç ildən çox müddəti əhatə edir.

Fransız büdcə prosesinin birinci mərhələsi - **büdcə layihəsinin tərtib edilməsidir**. Bu mərhələyə ölkənin əsas maliyyə orqanı – İqtisadiyyat və maliyyə nazirliyi tərəfindən nəzarət olunur. Fransada büdcənin hazırlanması məqsədli- proqram üsulunun istifadəsi ilə baş verir. Bu üsul «büdcə qərarları seçiminin rasionallaşdırılması» adlanır. Hər bir nazirlik və idarə təlimatları və yoxlayıcı rəqəmləri rəhbər tutaraq, doqquz ay ərzində öz smeiasını tutur. Daha sonra bütün smetaların tutuşdurulması əsasında büdcə layihəsi tərtib olunur və hökumət tərəfindən bəyənilərək parlamentə göndərilir.

Büdcə prosesinin ikinci mərhələsi büdcənin qəbulundan ibarətdir və üç aya qədər müddəti əhatə edir. Büdcə layihəsi parlamentin hər bir palatasının maliyyə komissiyasında nəzərdən keçirilir. Layihənin müzakirəsi əvvəlcə aşağı palatada – milli iclasda keçirilir. Sonra layihə yuxarı palataya- senata verilir. Əgər büdcə layihəsi parlamentin hər iki palatasının iki birgə müzakirəsindən sonra da bəyənilmirsə, prezident öz fərmanı ilə büdcəni qanun elan etmək hüququna malikdir.

Üçüncü mərhələ - **büdcənin icrasıdır**. Kassa icrası xəzinənin kassalar sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Xəzinə kassalarının Fransa Bankında hesabları olur və onlar hesablaşma-kassa büdcə əməliyyatlarını yerinə yetirirlər. Bütün ölkə ərazisində xüsusi xəzinə agentliklərinin (mühasibatların) şəbəkəsi, o cümlədən bütün subyektlərin gündəlik uçot məlumatlarını ümumiləşdirən mərkəzi mühasibatlar fəaliyyət göstərir. Onların əsasında həftəlik və aylıq analitik materiallar tərtib olunur. Belə ki, həftəlik məlumatlarda illik təshihedici maliyyə qanununun iri sərlovhələri üzrə büdcə icrasının əməliyyatları barədə (bu isə büdcə vəsaitlərinin ayrılması ilə bağlı icazələrin verilməsinə nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir), həmçinin dövlət büdcəsi həcmində dəyişilməsi barədə, xəzinənin müxbir hesablarındakı qalıqları barədə məlumat verilir. Büdcənin illik icrası barədə ümumiləşdirici məlumatlar ayrı-ayrı təşkilatlarda mərkəzi uçot məlumatlarının uyğunluğu barədə deklarasianın tərtib edilməsi və analizi məqsədilə Hesablama palatasına təqdim olunur.

Büdcənin icrasına nəzarət üç növdə olur: inzibati, məhkəmə və parlament.

İnzibati nəzarət uçot sisteminin icrarix strukturu üzrə aparılır. Bu zaman daha yüksək səviyyəli mühasiblər daha aşağı səviyyəyə nəzarət edir, özləri isə baş xəzinədarə tabe olurlar. Fransada Baş maliyyə müfəttişliyi fəaliyyət göstərir. Baş maliyyə müfəttişliyi maliyyə nazirinin kabineti ilə əlaqədar olan, lakin bu nazirliyin heç bir idarəsinə daxil olmayan maliyyə müfəttişlərinin – nəzarətçilərinin korporasiyasını təmsil edir. Maliyyə müfəttişləri dövlət maliyyəsinin bütün hissələrində, yəni istənilən müəssisəsində, həmçinin fəaliyyətləri xəzinənin maraqlarına toxunan məsisələrdə və şəxsi təşkilatlarda, məsələn, nəqliyyat və ya tikinti şirkətlərində uçotun vəziyyətini yoxlamaq hüququna malikdirlər.

Məhkəmə nəzarəti Hesablama palatası tərəfindən həyata keçirilir. Hesablama palatası büdcə hesablarını aparan bu və ya digər təşkilatda uçot və hesabatın vəziyyətini yoxlayır

(mühasibat). Hesablama palatasının yurisdiksiyası kreditlərin əsas sərəncamçılarının baş mühasibatlıqlarına tətbiq olunur. Məlumatların tam və yəqin olmamasına görə məsuliyyəti hesabat sənədlərini təqdim edən icraiyə orqanlarının rəhbərləri daşıyır.

Parlament nəzarəti büdcənin icrası barədə qanunun müzakirəsində və qəbulunda həyata keçirilir. Parlament nəzarəti yuxarıda göstərilən sənədlərin əsasında, büdcəni icra edən ayrı-ayrı nazirliklərin uçot və hesabat orqanlarının mərkəzi hesablar barədə ümumi deklarasiyası və Hesablama palatasının məruzəsi əsasında həyata keçirilir.

Büdcə prosesinin dördüncü sonuncu mərhələsi iqtisadiyyat və maliyyə Nazirliyi tərəfindən **büdcənin icrası barədə** hesabatın tərtib olunmasıdır.

Fransada büdcə (maliyyə) ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür, yəni yanvarın 1-dən başlayır.

4.3.2. Yerli büdcələr və maliyyə sisteminin digər hissələri

Fransanın büdcə sisteminin ikinci hissəsi yerli büdcələrdir. Onlar yerli idarəetmə orqanlarının ixtiyarında olur. Onların fəaliyyəti Konstitusiya ilə və cari qanunvericiliklə nizama salınır. Qeyd olunduğu kimi, hər bir inzibati vahid öz büdcəsinə malikdir. Ölkənin inzibati regional strukturu 22 rejonlardan, 96 departamətdən və 36000 dairədən ibarətdir. Şuralar (rejon, departament, dairə üzrə) büdcələri tərtib edir və yerli vəsaitləri idarə edirlər. Lakin yerlərdə hakimiyyət bütün dolğunluğu ilə prefektlərə məxsusdur.

Fransanın yerli büdcə sistemi bir neçə hissədən ibarətdir:

*müxtəlif yerli təşkilatların büdcələri;

*ərazi təşkilatlarının (rejonların, departamentlərin və dairələrin büdcələri), o cümlədən onların ittifaqlarının: şəhər birliklərinin, rayonların, sindikatların büdcələri.

Ölkədə yerli hakimiyyət orqanlarının bütün cari xərclərinin üçdə birindən çoxu inzibati – polis aparatının saxlanması (polis, mülki müdafiə, yanğından müdafiə, idarəetmə), üçdə biri təhsilə, maarifə, mədəniyyətə, qalanı – iqtisadi infrastrukturla bağlı xərclərə gedir. Yerli hakimiyyət orqanları böyük kapital qoyuluşunu – bütün əsaslı dövlət xərclərinin 52%-dən çoxunu həyata keçirir. 1990-cı illərin əvvəllərində yerli inzibati orqanların ümumi xərcləri ÜDM-in 10%-dən çoxunu təşkil edirdi. Yerli büdcələrin ümumi ölçüsü isə ölkənin dövlət büdcəsinin 60%-nə gəlib çatırdı.

Yerli hakimiyyət orqanlarının gəlirləri xüsusi (vergi və qeyri vergi daxilolmaları) və cəlb edilmiş vəsaitlərdən (dövlət subsidiyaları və borcları) ibarətdir. Yerli büdcədə vergilərin payı 40%, subsidiya və borcların payı 30%-dir, qalan 30% isə xüsusi daxilolmalar və borclardır.

Yerli büdcələr, bir qayda olaraq, kəsirli olur və onların xüsusi proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün əlavə vəsaitlərə ehtiyac duyulur. Dövlət yerli hakimiyyət orqanlarına subsidiyalar təqdim edir. Bu subsidiyalar yerli büdcələrin bütün gəlirlərinin 20%-ni təşkil edir. Subsidiyaların iki növünü fərqləndirirlər:

*cari xərclərə, əsasən sosial yardıma (bütün subsidiyaların 60%-i) ayrılan;

*əsaslı tikintiyə ayrılan.

Yerli orqanlar subsidiyalardan başqa, pul bazarında alınan borc vəsaitlərindən də istifadə edirlər.

Yerli özünüidarəetmə müəyyən məhdudiyətlərə malikdir. Qərarların qəbul edilmə sərbəstliyinin səviyyəsi vergi qoyma üzrə qanunverici aktlarla və respublika, regional orqanların direktivləri ilə tənzimlənir. Vəsaitlərin kommunalar arasında yenidən bölüşdürülməsi departamentlər tərəfindən həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ərazilərin iqtisadi vəziyyətlərinin tarazlaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsindən məqsədli subsidiyalar ayrılır.

Fransanın maliyyə sisteminə mərkəzi və yerli büdcələrlə yanaşı xüsusi fondlar və dövlət müəssisələrinin maliyyəsi daxildir.

Xüsusi fondlar dövlətin və ya yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olan məqsədli təyinatlı pul vəsaitlərinin toplusunu ifadə edir. Onlara xəzinənin çoxsaylı xüsusi hesabları, birləşmiş büdcələr, maliyyə kredit müəssisələrinin müxtəlif fondları və sosial büdcə aiddir. Xüsusi fondlar təşkilati olaraq büdcədən ayrılmışlar və nisbətən sərbəstdirlər. Xüsusi fondları iki əsas qrupa bölmək olar:

*büdcəyə daxil olan gəlir və xərc fondları (ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf fondları);

*hüquqi cəhətdən sərbəst olan büdcədən kənar fondlar.

Xüsusi fondların ən iriləri sosial sfera ilə əlaqədardır. Belə fondların toplusunu Fransanın sosial büdcəsi adlandırırlar. Sosial xüsusi fondların vəsaitləri sahibkarların haqlarından (60%), sığorta haqlarından (18%), dövlətin daxilolmalarından (20%) və sair gəlirlərdən (2%) ibarətdir.

Bu növ fondlara *pensiya fondu, xəstəlik, əlillik, anahq üzrə sığorta fondu, ailələrə yardım fondu, işsizlərə milli yardım fondu* aid edilir. Daha mühüm xüsusi fondlar mərkəzi hökumətin sərəncamında yerləşir. Yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yaradılan xüsusi fondlar arasında borc fondları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Borc fondlarının vəsaitləri investisiyalar məqsədilə, ayrı-ayrı hallarda isə yerli büdcələrdəki kassa uyğunsuzluqlarının örtülməsi üçün istifadə edilir. Bunlar xəzinənin çoxsaylı xüsusi hesabları, birləşmiş büdcələr, maliyyə-kredit müəssisələrinin fondları və sosial büdcədir.

Xəzinə hesabları hüquqi şəxs səlahiyyətinə və maliyyə muxtariyyətinə malik olmayan dövlət təşkilatlarına açılır. Bu hesablar parlament tərəfindən təsdiq olunur. Xüsusi hesabların vəsaitləri büdcənin iki hissəsi üzrə : mədaxil və məxaric hissəsi üzrə keçir (ən böyük fond – Sosial və iqtisadi inkişaf fondu ümumdövlət inkişaf proqramına uyğun olaraq investisiyaları həyata keçirən şəxsi və milliləşdirilmiş müs-

sisələrə 3 ildən 5 ilə qədər kredit verir). Xəzinə hesablarının əksər hissəsi hərbi məqsədlərlə istifadə olunur.

Maliyyə muxtariyyətinə malik olan təşkilatlar *birləşmiş büdcələr* təşkil edirlər. Birləşən büdcələr dövlət büdcələrinə daxil edilir. Hüquqi şəxs olmayan, ticarət- sənaye əməliyyatlarını həyata keçirən və maliyyə muxtariyyətindən istifadə edən təşkilatlarda birləşmiş büdcələr tətbiq edilir. Birləşmiş büdcələrin ümumi sayı yeddidir. Onlardan biri hərbi (yanacaq istehsalı), altısı mülkidir: poçt, teleqraf, telefon büdcələri; sosial kənd təsərrüfatı yardımlarının; milli nəşriyyatın; zərxbananın, Fəxri leqion ordeninin; Qurtuluş ordeninin büdcələri. Birləşən hər bir büdcənin xərcləri təşkilatın öz gəlirləri hesabına ödənilir.

Müharibədən sonrakı illərdə burjua milliləşdirilməsi nəticəsində tərəqqi etmiş *dövlət sektorunun* ölçüsünə görə Fransa inkişaf etmiş ölkələr arasında ilk yerlərdən birini tutur. ÜDM-un 10%-i, bütün investisiyaların dördü birindən çoxu dövlət sektorunun payına düşür. Dövlət sektorunda məşğul əhalinin 15%-i işləyir. Dövlət müəssisələri energetikada (kömür, neft, qaz və enerji sənayesində), enerjinin əsas istehlak sferasında (nəqliyyatın, demək olar ki , bütün növləri), həmçinin daha dinamik və yeni sahələrdə (aeronavtika, elektronika, kimya) mərkəzləşmişlər. Bu sahələrin müəssisələri hüquqi şəxs olaraq, müəyyən maliyyə müstəqilliyinə malikdirlər. Onlar avtonom büdcələr və ya maliyyə smetaları tərtib edirlər. Parlament tərəfindən onlara olan nəzarət çox cüzdür. Dövlət müəssisələri nizamnaməyə uyğun olaraq müqavilələr bağlamaq, öz öhdəlikləri üzrə cavab vermək, mənfəəti bölüşdürmək, investisiyalar üzrə qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Dövlət sektorunun vəsaitləri müxtəlif mənbələrdən formalaşır:

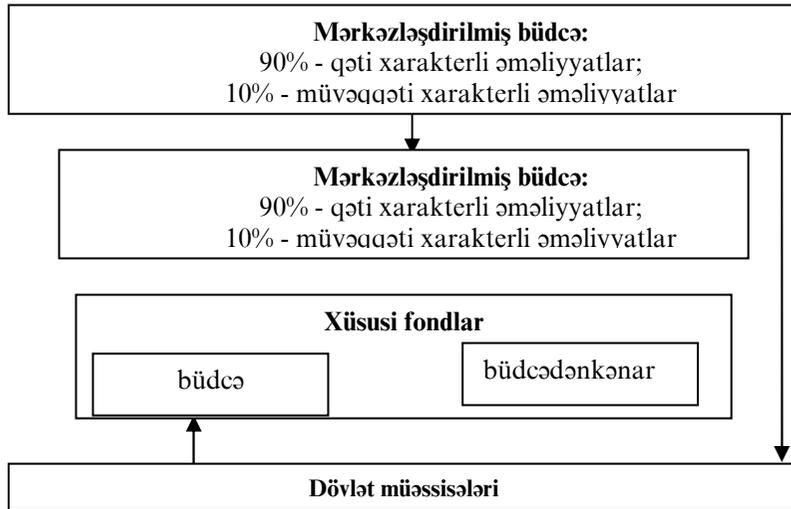
*xüsusi vəsaitlər – 25%;

*dövlət büdcəsinin qaytarılmaz dotasiyalarından və subsidiyalarından -18%;

*pul bazarında əldə edilmiş daxili və xarici borclardan, uzunmüddətli kreditlərdən -57%.

Dövlət müəssisələrinin kəsiri qaytarılmaz subsidiyalarla və dotasiyalarla, həmçinin büdcənin və xüsusi fondların kreditləri ilə örtülür.

Fransanın maliyyə sisteminin strukturu şəkil 4.2.-də göstərilmişdir.

Şəkil 4.2. Fransanın maliyyə sistemi

4.4. Fransanın vergi sistemi

Fransanın vergi sistemi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Fransadakı vergilər və rüsumlar bir çox onilliklər boyu saxlanaraq, ölkənin tarixi və mədəni ənənələrini əks etdirir. Fransız vergi sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- *vergi və rüsum siyahısının və onların yığılma qaydalarının stabilliyi;
- *sosial yönümü;

*dolayı vergilərin üstünlük təşkil etməsi;

*ərazi aspektlərinin nəzərə alınması;

*imtiyaz və güzəştlərin geniş sistemi;

*beynəlxalq vergi razılaşmaları üçün açıq olması.

Fransada vergi qoyma məsələləri uyğun olaraq 1950-ci il 6 aprel və 1981-ci il 15 sentyabr dekretləri ilə, həmçinin 1981-ci il 15 sentyabr qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Baş vergi məəcəlləsi və Fiskal üsullar Kitabı ilə tənzimlənir. Bundan başqa, vergi qoyma məsələləri Baş vergi məəcəlləsinə daxil olmayan çoxsaylı normativ aktlarla tənzimlənir.

Beynəlxalq vergi razılaşmalarının sayına görə Fransa AB-yə üzv ölkələr arasında Böyük Britaniyadan sonra ikinci yeri tutur. Vergi razılaşmaları ərazi aspektində nəzərdən keçirilərsə, ölkəni əsas iqtisadi-siyasi maraqlarına görə üç reqlona ayırmaq olar. Bunlar, birinci növbədə, Avropanın inkişaf etmiş ölkələri, ABŞ və Yaponiyadır. Ümumiyyətlə, Fransa 900-dən çox vergi razılaşmasını ratifikasiya etmişdir. Bu razılaşmalara münasibətdə Avropa hüquq normalarının daxili qanunvericilikdən üstünlük prinsipi fəaliyyət göstərir. Nikolo prinsipi adlanan bu prinsip 1989-cu ildə oktyabrın 20-də müəyyən edilmişdir. Prinsipin Fransa Konstitusiyasına tətbiqi aşağıdakı şəkildə olur. Əgər respublika prezidenti, baş nazir və ya parlamentin palata rəhbərlərindən biri tərəfindən çağırılmış Konstitusiya şurası hər hansı bir beynəlxalq öhdəlikdə Konstitusiya zidd maddənin olduğunu bildirsə, onun ratifikasiyası və ya bəyənilməsi ilə bağlı icazə yalnız Konstitusiya yenidən baxıldıqdan sonra verilə bilər. Fransa Konstitusiyasında daha bir norma var. Bu normaya əsasən, lazımi şəkildə ratifikasiya olunmuş və ya bəyənilmiş beynəlxalq müqavilələr və ya razılaşmalar hər bir müqavilənin və ya razılaşmanın digər tərəfdən də tətbiq olunması şərtiylə, nəşr olunduğu andan başlayaraq qanuni qüvvəni üstələyən gücə malikdir.

1992-ci ildə AB-nin vahid daxili bazarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq, hökumət fransız iqtisadiyyatının modern-

lənşdirilmə proqramı çərçivəsində ölkənin vergi sisteminin islahatını həyata keçirdi. Bu islahat sənaye şirkətlərinin maliyyə vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına və onların rəqabətədavamlılıq qabiliyyətlərinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. İslahat sənaye müəssisələrinin vergi qoyma səviyyəsinin azaldılmasını və investisiyaların vergi güzəştlərinin köməyi ilə stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Fransada vergilər üç qrupa bölünür:

*gəlir vergisi gəlirin alınması anında tutulur;

*istehlak gəliri gəlirin sərf olunduğu zaman tutulur;

*kapital gəliri mülkiyyətdən, yəni maddiləşmiş gəlirdən tutulur.

İstehlak vergiləri üstünlük təşkil edir. Onların xüsusi çəkisi gəlirlərdən tutulan vergilərin payından çoxdur.

Fransanın vergi sisteminin əsas elementi *əlavə dəyər vergisidir*. Fransa ƏDV –nin vətənidir. Bu vergi 1950-ci ildə işlənilib hazırlanmış, 1954-cü ildən başlayaraq tətbiq olunmuşdur. Mərkəzi büdcənin gəlir hissəsində ƏDV 41,4% təşkil edir, dövlətə 669962 milyon frank gətirir (2000-ci il). ƏDV şəxsi ödənişlər üsulu ilə tutulur. ƏDV dərəcələrinin dörd növü mövcuddur:

*18,6% - mal və xidmətlərin bütün növləri üçün əsas dərəcə;

*22% (əvvəllər 33,33%) – dəbdəbəli əşyalara, maşınlara, alkoqola, tütünə aid olan son hədd dərəcəsi;

*7% - mədəni məişət mallarına aid olan azaldılmış dərəcə;

*5,5% - ilkin zərurət mallarına və xidmətlərinə (alkoqol, şokolad istisna olmaqla qida məhsulları, dərmanlar, mənzil, nəqliyyat).

Son zamanlar dərəcələrin azaldılması və onlardan ikisinə keçid baş verir: 18,6% və 5,5%. Ölkə qanunları ilə ƏDV-dən azad olmanın iki növü müəyyən edilmişdir:

*tam azad olma: alqı –satqıda müxtəlif vergi dərəcələri nəticəsində və ixrac fəaliyyətində ƏDV güzəşti. Fəaliyyətin üç

növü ƏDV-dən azaddır. Bunlar səhiyyə və səhiyyə xidməti, təhsil, ictimai və xeyriyyəçilik fəaliyyətidir. Həmçinin sığortanın bütün növləri, lotereyalar və kazino da ƏDV-dən azad olur;

*seçim üzrə, yəni ƏDV ilə gəlir vergisi arasında seçimin nəzərdə tutulduğu fəaliyyət növü. Bunlar istənilən növ iqtisadi təcrübə üçün binaların icarəyə verilməsi; maliyyə və bank işi; ədəbi, idman, artistlik fəaliyyəti, bələdiyyə təsərrüfatıdır.

Fransada üç milyon ƏDV ödəyicisi var. Verginin hesabını müəssisələr özləri yerinə yetirir. Sadələşmiş uçotda isə bu işi vergi xidməti aparır. Kiçik müəssisələr (mal dövriyyəsi 3 milyon frankdan az olan və xidmətlər sferasında 0,9 milyon frankdan az olan müəssisələr) deklarasiyanı ildə bir dəfə doldura bilər, lakin ƏDV büdcəyə deklarasiya əsasında hər ay daxil edilir. Bu müəssisələr deklarasiyanı və verginin ödəniş çekini vergi mərkəzlərinə təqdim edirlər. Mal dövriyyəsinin həcmindən asılı olaraq, ƏDV-nin rüblük və illik ödəniş müddətləri mövcuddur. İxrac halında ƏDV güzəşti hər ay, fəaliyyətin digər növləri üçün isə hər rübdə həyata keçirilir.

Verginin tutulma qaydası kifayət qədər çevikdir. Güzəşt və imtiyazların bütöv sistemi mövcuddur. İxrac fəaliyyətindən, səhiyyədən, sığortadan başqa, dövriyyələri əhəmiyyətsiz dərəcədə olan müəssisələr də ƏDV-dən azad dirlər. Kiçik sənətkarlar üçün güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, müəssisənin mal dövriyyəsi 300 min frankdan azdırsa, büdcəyə sabit məbləğ daxil edilir. Əgər ƏDV məbləği 1350 frankdan azdırsa, müəssisə onu ödəməkdən azad edilir. Əgər ƏDV 20 min frankdan azdırsa, kiçik sənətkarlara güzəştlər təqdim edilir. Investisiyalar edən müəssisələr imtiyazlara malikdir. Investisiyaya yönəldilən məbləğlər ƏDV-dən çıxılır. Bu, fransız ƏDV-nin mühüm xüsusiyyətidir. Nə qədər çevik olsa da, ƏDV Fransanın bütün vergi daxilolmalarının 45%-ni təmin edir. Bu isə onun effektivliyindən xəbər verir. Bu vergiyə dünya vergisinin harmonizasiyası nöqtəyi nəzərindən baxarkən onun azalma tendensiyasını və dörd dərəcəli istifadəsindən iki dərəcəliyə keçidi qeyd etmək lazımdır.

Gömrük rüsumları da İstehlak vergilərinə aid edilir. Fransada gömrük rüsumlarının əsas məqsədi gəlirin əldə edilməsi yox, daxili bazarın, o cümlədən milli sənayenin və kənd təsərrüfatının müdafiəsidir. Gömrük rüsumları dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi idxal olunan malların qiymətlərini və daxili bazarın analoji mallarının qiymətlərini tarazlaşdırmalıdır. Gömrük rüsumları malın qiymətindən tutulur.

ƏDV və gömrük rüsumlarından başqa **aksizlər** də dolay vergilərə aid edilir. Aksizlərdən gələn gəlirlərin müəyyən hissəsi yerli idarəetmə orqanlarının büdcələrinə köçürülür. Üzərlərinə aksiz vergisi qoyulmuş mallara alkoqollu içkilər, tütün, şəkər, kibrit, alışqan, qənnadı məmulatları, pivə, mineral su, nəqliyyat vasitələrinin bəzi növləri aiddir.

Gəlirlərdən tutulan vergilər qrupunda mühüm yer **fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinə** aiddir. Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi vergi gəlirlərinin təqribən 20%-ni büdcəyə köçürür. Tarixən belə qurulmuşdur ki, hökumət gəlir vergisindən sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün istifadə edir. İnkişaf etməmiş ictimai istehlak fondlarında gəlir vergisi ailənin stimullaşdırılmasında və yoxsullara güzəştlərin verilməsində alət kimi çıxış edir. Əhalinin əmanətlərlə, daşınmaz əmlakla, səhm alışı ilə bağlı pul yatırımlarının stimullaşdırılması funksiyası da gəlir vergisi üzərinə qoyulmuşdur. Bütün bunlar verginin və çoxsaylı güzəştlərin, çıxılan pulların mürəkkəb hesablama sistemini yaradır.

Fransada əldə edilmiş və keçən maliyyə ilinin yekunlarına görə illin əvvəlində rəsmən bildirilmiş gəlirdən hər il vergi tutulur. Əgər xarici vətəndaş ölkədə ildə aldı aydan çox yaşayarsa, deklarasiya təqdim etməyə borcludur. Fiskal vahid – ər-arvaddan və onların himayəsində yaşayan şəxslərdən ibarət ailə - vergi verməlidir. Tənha adamlar üçün fiskal vahid bir nəfərdir. Vergini 18 yaşından başlayaraq ödəyirlər. Gəlir dedikdə, hesabat ili ərzində daxil olan bütün pullar başa düşülür: əmək haqqı, mükafatlar, təqaüd, ömürlük renta, daşınan

əmlakdan gələn gəlir, qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlardan gələn gəlir.

Vergi ödəyicilərinin gəlirləri yeddi kateqoriyaya bölünür:

*muzdla işə götürmədə əməyin ödənişi;

*torpaq gəlirləri (torpaq və binaların icarəyə verilməsindən);

*dövriyyə kapitalından gələn gəlirlər (dividendlər və faizlər);

*alıb satmaqdan gələn gəlir (binaların, qiymətli kağızların);

*səhmdar cəmiyyət olmayan müəssisələrin sənaye və ticarət fəaliyyətindən gələn gəlirlər;

*qeyri kommersiya gəlirləri (sərbəst peşə sahiblərinin gəlirləri);

*kənd təsərrüfatı gəlirləri.

Hər bir kateqoriya üçün uyğun hesablama üsulu hazırlanmışdır. Təmiz gəlirin hesablanması üçün ümumi qayda gəliri təmin edən bütün istehsal xərclərinin çıxılmasıdır. Qoca valideynlərin saxlanması və xeyriyyəçiliklə bağlı xərclər çıxılır. Verginin hesablanması üçün ailənin təmiz gəliri hissələ bölünür. Sonra hər bir hissənin vergi məbləği uyğun vergi dərəcəsi ilə hesablanır. Verginin ümumi ölçüsü gəlir hissələrinin vergilər cəminə bərabərdir. Bu sxem vergi yükünü azaltmağa və çoxuşaqlı ailələrə güzəştlər yaratmağa imkan verir. Hesablamadan sonra vergi müəyyən xərclər cəminin 25%-i qədər azaldıla bilər. Bu xərclər məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların saxlanması, qocalara kömək göstərilməsi, kredit faizlərinin ödənilməsi, həyatın sığortalıması və səhmlərin alınması ilə əlaqədardır.

Fransada gəlir vergisinin dərəcəsi progressivdir və gəlirlərdən asılı olaraq, 0-dan 56,8%-ə qədər dəyişilir. Şkala hər il dəqiqləşdirilir və inflyasiya proseslərinin nəzərə alınmasına imkan verir. 18140 frankı aşmayan gəlirlərə vergi qoyulmur (vergi dərəcəsi 0%). 246770 frankdan çox olan gəlir üçün verginin maksimal dərəcəsi tətbiq olunur. 1990-cı illərdə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi vergi xarakterli sosial ayır-

malarla tamamlanmışdır. Sosial ayırmaların ölçüsü daşınan və daşınmaz əmlakın bütün gəlirlərinin 11%-ni təşkil edir.

Qiymətli kağızlarla və daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlardan əldə edilmiş gəlirlər üçün vergiqoymanın xüsusi qaydaları tətbiq olunur.

Müəssisələrin (səhmdar cəmiyyətlərinin) ödədiyi mənfəət vergisini də gəlir vergisinə aid etmək lazımdır. Vergi təmiz qazancdan tutulur. Təmiz qazanc müəssisənin həyata keçirdiyi bütün əməliyyatların saldosunun nəzərə alınması şərti ilə müəyyənləşdirilir. O, müəssisənin gəlirləri ilə istehsal fəaliyyətinin xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir. Verginin ümumi dərəcəsi 34%-dir. Torpaq istifadəsindən və qiymətli kağızlara yatırımlardan gələn qazanc üçün verginin – 10%-dən 24%-ə qədər daha aşağı dərəcələri tətbiq edilir. Yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətlər üçün güzəştlər nəzərdə tutulur. Onların gəlirlərinə beş il ərzində güzəştlər tətbiq olunur. Yaşı iki il olan müəssisələr üçün güzəştlər 100%, 3 illik müəssisələr üçün 75%, 4 illik – 50%, 5 illik – 25%-dir.

Dövlət vergilərinin növbəti qrupu **mülkiyyətə qoyulan vergilərdir**. Mülkiyyət vergisi əmlaka, əmlak hüquqlarına və qiymətli kağızlara qoyulur. Əmlaka binalar, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, daşınan əmlak, səhmlər, istiqrazlar və başqaları daxildir. Mülkiyyət vergisinin dərəcəsi əmlakın dəyərindən asılıdır və 0-dan 1,5%-ə qədər dəyişir. Gəlir vergisinin və mülkiyyət vergisinin cəmi gəlirin 85%-dən çox ola bilməz.

Əmək haqqına qoyulan sosial vergi mülkiyyət vergisinə aiddir. İşverənlər əmək haqqına qoyulan sosial vergini əmək haqqı fondundan ödəyirlər. Verginin dərəcəsi progressivdir və əmək haqqı fondunun ölçüsündən asılı olaraq 4,5%-dən 13,6%-ə qədər dəyişir. İşverənlər bu vergidən başqa peşəkar təhsil vergisi də ödəyirlər. **Peşəkar təhsil vergisi** əməyin ödəniş fondunun illik 0,5%-lik dərəcəsi üzrə və 0,1%-lik əlavə ilə ödənilir.

Mülkiyyət vergiləri qrupuna həmçinin **qeydiyyat və gerb rüsumu, müəssisə və şirkətlərin avtonəqliyyat vasitələrinə**

qoyulan vergi, maliyyə müəssisələrinin (sığorta şirkətlərinin və kredit institutlarının) ümumi xərclərindən çıxılan rüsum daxildir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının (dairələr, departamentlər, regionlar) büdcələrinə **yerli vergilər** daxil olur: tikilmiş sahələrə qoyulan torpaq vergisi, boş sahələrə qoyulan vergi, mənzil vergisi, peşəkar vergi.

Tikilmiş sahələrə qoyulan torpaq vergisi artıq abadlaşdırılmış sahələrdən tutulur. Vergi bütün daşınmaz əmlaka – binalara, qurğulara, çənlərə aid edilir. Üzərinə vergi qoyulan hissə sahənin kadastr icarə dəyərinin yarısına bərabərdir. Dövlət mülkiyyəti və şəhərlərin kənarında yerləşən, kənd təsərrüfatında istifadə üçün nəzərdə tutulmuş binalar bu vergidən azad olur. Yaşı 75-dən yuxarı olan fiziki şəxslər, həmçinin əlilliyə görə yardım alanlar vergi ödəmir.

Boş (tikilməyən) sahələrə qoyulan vergi çöllərə, çəmənələrə, meşələrə, karxanalara, bataqlıqlara, tikinti sahələrinə və s. aid edilir. Vergi qoymanın bazası kimi xidmət edən kadastr gəliri sahənin kadastr icarə dəyərinin 80%-i tərtibində müəyyənləşdirilir. Dövlət mülkiyyətində olan sahələr vergidən azad olur.

Mənzil vergisi həm yaşayış evlərinin mülkiyyətçilərindən, həm də icarədarlardan tutulur. Aztəminatlı şəxslər əsas yaşayış yerləri üzrə vergidən tamamilə və ya qismən azaddırlar. Vergi differensial dərəcələr üzrə dairə büdcəsinə (böyük hissəsi), departament büdcəsinə (dairə büdcəsinə gedən haqqın 0,5-i) və region büdcəsinə (dairənin vergi dərəcəsinin 3%-nə bərabər dərəcədə) daxil edilir. Verginin hesablanma bazası mənzil fondunun qiymətləndirilməsidir. Mənzilin səkkiz kateqoriyasını fərqləndirirlər. Vergi bir kvadrat metr üçün tarifdən, əlavə rahatlığa görə artırılmış haqdan və ərazini nəzərə alan düzəliş əmsalından ibarət olur.

Peşəkar vergi maaşla mükafatlandırılmayan peşəkar fəaliyyətlə daima məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ödənilir. Verginin hesablanması üçün yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş vergi dərəcəsinə üç

elementin cəminə vururlar. Bu üç element aşağıdakılardır. vergi ödəyicisinin öz peşəkar fəaliyyətinin ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə etdiyi daşınmaz əmlakın icarə haqqı; vergi ödəyicisinin öz əməkdaşlarına ödədiyi əmək haqqının 18%-i, həmçinin onun əldə etdiyi gəlirin 10%-i; istehsalatda istifadə olunan bütün avadanlığın (mülkiyyətdə olmasından və ya icarəyə götürülməsindən asılı olmayaraq), dəyərini 16%-i. Peşəkar verginin ölçüsü əlavə edilmiş dəyərin 3,5%-dən çox olmamalıdır. Bu, qanunverici məhdudiyyətdir.

Dövlət, iqtisadi konyunkturadan asılı olaraq, verginin müəyyən hissəsini iki üsulla müəssisəyə kompensasiya edə bilər:

*verginin azaldılması yolu ilə;

*müəssisəyə kompensasiya ödənilir, müəssisə isə bütöv vergini ödəyir.

Dairələr iş yerlərinin yaradılması üçün müəssisəyə bu vergini azalda bilər və ya tamamilə ləğv edə bilərlər.

Fransanın **vergi xidməti** İqtisadiyyat və maliyyə nazirliyinin tərkibində yerləşir. Vergi xidmətinə Baş vergi idarəsi rəhbərlik edir. Baş vergi idarəsi büdcə nazirinə tabe olur və yerlərdə vergi mərkəzlərinə malik olur. Ümumilikdə, Fransanın vergi xidməti strukturu aşağıdakı kimidir:

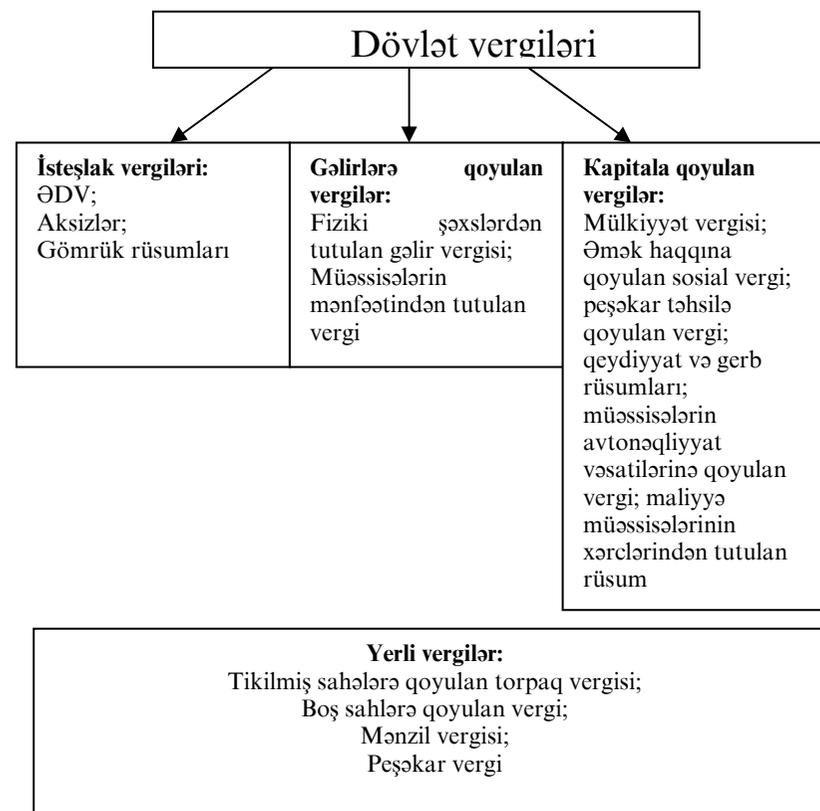
***İqtisadiyyat və maliyyə nazirliyi** – hökumətin iqtisadi strategiyası çərçivəsində vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir;

***Baş vergi direksiyası** – vergilərin yığılımı və onlara nəzarət üzrə təcrübə fəaliyyətlə məşğul olur. Baş vergi direksiyasının ştatında 85 min əməkdaş var. Onların fiziki və hüquqi şəxslərə topladıqları fərdi dosyaların sayı 44,5 milyondur;

***yerli vergi mərkəzlərində** - 800-ə qədər xidmət var. Burada vergi ödəyicilərinin sənədləşmələri saxlanılır. Vergilərin yığılmasına nəzarət etməyə imkan verən əlavə məlumatlar da bura toplanır.

Fransanın vergi sisteminə daxil olan vergi ödənişləri strukturu şəkil 4.3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4.5-də Fransanın maliyyə-kredit sisteminin qenezisinin əsas hadisələri göstərilmişdir.

Şəkil 4.3. Fransada vergi ödənişlərinin strukturu

Cədvəl 4.5.**Fransanın maliyyə –kredit sisteminin qenezisi**

İllər	Hadisələr
1360,1795	Frank dövriyyəyə daxil edilir
1787-1798	İnflyasiya və maliyyə böhranı
1800	Fransa Bankı təsis edilmişdir
1803	Fransa Bankı emissiya hüququ almışdır
1865 -1926	Latın ittifaqının fəaliyyəti
1873	Qızıl monometallizmi tətbiq edilmişdir
1903	Frank qiymətli metala bərabərləşdirilməyə başladı
1914	Fransa Bankının banknotlarının qızıla mübadiləsinin ləğv edilməsi
1928-1936	Qızılkülçə standartının mövcudluğu
1939	Frank zonası qanunvericiliklə rəsmiləşdirildi
1945	Ölkənin iri banklarının milliləşdirilməsi
1954	İlk dəfə ƏDV tətbiq olundu
1959	Maliyyə və büdcə haqqında dekret qəbul olundu
1960	Pul islahatı: 1 yeni frank = 100 köhnə franka
1984	Banklar haqqında qanun bankların özəlləşdirilməsinin başlandığını göstərdi
1992	AB çərçivəsində vergi qanunvericiliyinin harmonizasiyasının başlanması
1993	Bank islahatı
1994	Monetar siyasətin dəyişilməsi
1999	«Sosyete jeneral» və «Pariba» banklarının birləşməsi
2000	İş vaxtının azaldılması haqqında qanun qəbul edildi
2002	Frankın avro ilə əvəzlənməsi

Yoxlama sualları

- 1.Fransa iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti.
- 2.Fransanın pul-kredit sisteminin təşəkkülündə əsas mərhələlər hansılardır?
- 3.Frank zonası nə deməkdir?
- 4.Fransa Bankının fəaliyyət xüsusiyyətləri hansılardır?
- 5.Fransız kredit sisteminin hər bir elementinin funksional təyinatını açıqlayın.

- 6.Fransanın maliyyə sistemini ABŞ və AFR maliyyə sistemləri ilə müqayisə edin.
- 7.Fransanın büdcə prosesinin hər bir mərhələsini xarakterizə edin.
- 8.Dövlət büdcəsinə daxil olan vergilər necə təsnifatlanır?
- 9.Yerli büdcəyə hansı vergilər yığılır?
- 10.Fransanın vergi sisteminin institusional elementlərini sadalayın.

Ədəbiyyat

Алпатов С.Б., Антипова О.Н., Ушаков В.А. Сеть территориальных учреждений Банка Франции на современном этапе // Деньги и кредит. 2000. № 10. С. 40-47.

Берже П. Денежный механизм («Деловая Франция») / Пер. с фр.; Общ. ред. Л.Н.Красавиной. М.: АО «Прогресс», 1993. 144 с.

Как рекламируют себя французские банки // Вестник Ассоциации белорусских банков. 2000. № 34. С. 46-49.

Каллаур П. Монетарная интеграция. Опыт взлетов и падений // Финансы, учет, аудит. 2001. № 4. С. 33-38.

Кашевская Р. Некоторые особенности налогообложения во Франции // Главный бухгалтер. 2000. №42. С. 90-91.

Красавина Л.Н. Новые явления в денежно-кредитной системе капитализма (на материалах Франции). М.: Финансы, 1971. 206 с.

Красавина Л.Н. Современная банковская система Франции // Деньги и кредит. 1992. №2. С. 57-63.

Красавина Л.Н. Финансовая и денежно-кредитная система Франции. М.: Финансы, 1978. 119 с.

Кумахов Р., Кузнецов В. Франция: рынок вперед // МЭ и МО. 1999. №8. С. 93-95.

Матросов С. Гармонизация систем бухгалтерского учета и налогообложения доходов по финансовым операциям ЕС // Финансовый бизнес. 2001. №3. С. 38-42.

Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. М.: АО «Финстатинформ», 2000. 363 с.

Мещерякова О. Налоговые системы развитых стран мира: Справочник. М.: Фонд «Правовая культура», 1995. 239 с.

Налоги и налогообложение: Уч. Пособие для вузов / Под ред. И.Г.Русаловой. М., 1999.

Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для вузов / Под ред. В.Г.Князева и Д.Г.Черника. М., 1997.

Осипов В. Информационное обеспечение банковского надзора во Франции // Банковский вестник. 2000. №8. С. 31-34.

Особенности налогообложения в развитых странах // Белорусский банковский бюллетень. 2000. №3. С. 28.

Оценка ОЭСР «перегрева конъюнктуры» во Франции // КОРИНФ. 2000. №34. С. 19.

Перспективы развития французской экономики // Бюллетень иностранной коммерческой информации. 1998. № 135.

Пищук Т.В. Налогообложение в странах с развитой рыночной экономикой // Бухгалтерский учет и анализ. 2000. №11. С.31-32.

Попонова Н.А. Налоговый контроль во Франции // Финансы. 2000. №10. С. 32-34.

Пресняков В. Франция: от обратимости франка к западноевропейской валютной интеграции // Внешняя торговля. 1991. №4. С. 15-18.

Сверж А. Мировая экономика: потрясающие достижения и серьезные проблемы // Финансы, учет, аудит. 2001. №4. С.73 -77.

Татур И. Опыт Банка Франции по проблеме управления государственным долгом // Банковский вестник. 1997. № 12. С. 23-34.

Черник Д.Г. Налоги Франции // Финансы. 1994. №7. С.33-38.

Черник Д.Г., Починков А.П., Морозов В.П. Основы налоговой системы: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ – Дана, 2000. 511 с.

Шевчук А. Инструменты налогового регулирования // Главный бухгалтер. 2001. № 40. С. 88-90.

Abowd John M., Kramarz, Fancis, Lemieux Thomas, Margolis David N. Minimum Wages and Youth Employment in France and the United States Workong Paper No 6111. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. July 1997. 45 p.

Blanchard Olivier, Llandier Augustin. The Perverse Effects of Partial Labor Market Reform: Fixed Duration Contracts in France. Working Paper No. 8219. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. April 2001. 65 p.

Kouri Pentti J.K., Braga de Macedo Jorge, Viscio Albert J. Profitability, Employment and Structural Adjustment in France. Working Paper No. 1005. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. December. 1983. 84 p.

Mishkin Frederic S. International Experience with Different Monetary Policy Regimes. Working Paper No. 7044. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. March 1999. 41 p.
[http// www. Banque-france.fr](http://www.Banque-france.fr)

FƏSİL 5

BÖYÜK BRİTANIYANIN MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

5.1. Müasir mərhələdə Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindəndir. Sahəsi (Böyük Britaniya adası, İrlandiya adası şimali –şərq hissəsi, Men adası və Normand adaları) 244 min kvadrat km-dir. Əhalisi 56,1 milyon nəfərdir. Əhalinin 80%-i ingilislər, 15%-i şotlandlar, uelslilər və irləndiyalılardır. Sənaye çevrilişini başqa ölkələrdən tez həyata keçirən Böyük Britaniya XX əsrin əvvəlində öz inhisarçı mövqeyini itirdi. Böyük Britaniya əsrin ilk onilliklərində ÜDM-in ölçüsünə görə Almaniya ilə ikinci - üçüncü yerləri bölüşdürmüş, Almaniyanın İkinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra isə ikinci yerdə yerləşmişdir. Lakin XX əsrin ikinci yarısından 1990-cı illərə qədər Böyük Britaniya iqtisadi inkişaf sürətinə görə əsas rəqiblərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə geridə qalırdı. Artıq 1950-ci illərin əvvəlində AFR ÜDM-in ölçüsünə görə onu üçüncü yerə sıxışdırdı. On il sonra Yaponiya, 1960-cı illərin sonunda isə Fransa da Böyük Britaniyanı qabaqladı. 1990-cı illərdə İtaliya bu göstərici üzrə Böyük Britaniyaya daha çox yaxınlaşdı (bəzi rəylərə görə qabaqladı). Keçən yüzilliyin axırında ABŞ, Yaponiya, Almaniya və Fransa sənayenin istehsalına görə də Böyük Britaniyanı üstələdi.

1993-cü ildə Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatında yüksəliş başladı. Bu, müharibədən sonrakı dövrün ən dinamik yüksəlişi idi. 1998-ci ilə qədər isə AB-nin digər aparıcı ölkələri ilə müqayisədə daha intensiv idi. 2000-ci ildə yüksəliş hələ saxlanırdı. Əgər 1993 -1998-ci illərdə ÜDM artımı orta

hesabla 2,7%, 1999-cu ildə isə 2,2% idisə, 2000-ci ildə bu göstərici 3,1% olmuşdur. Ümumdünya resessiyası Böyük Britaniya tərəfindən tez bir zamanda dəf edilmiş və 2003-cü ildə 2,5% tərtibində yaxşı iqtisadi artım qeyd olunmuşdur (cədvəl 5.1.).

Cədvəl 5.1

ÜDM dinamikası (əvvəlki ilə nəzərən artım sürəti %-lə)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
-2,0	-0,5	2,0	2,4	2,8	2,3	3,3	2,6	2,2	3,0	2,0	1,6	2,5

2001-ci ildə yüksəlişin intensivliyi aşağı düşdü. Bu, əsasən ABŞ iqtisadiyyatının vəziyyəti ilə (Britaniya ixracının 17%-i məhz ABŞ-a istiqamətlənir), həmçinin dünya neft bazarında qiymətlərin konyunkturasi ilə müəyyənləşirdi. Proqnozlara görə, 2001-ci ildə ÜDM 2,3 -2,8%, emaledici sənayedə istehsal isə 1,8-2% artmalı idi. Lakin ABŞ-dakı terror aktlarından sonra bir çox ingilis iqtisadçıları 2001 və 2002-ci illər üçün Böyük Britaniya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərini pessimistcəsinə qiymətləndirirdilər. «Merrill Lynch» ekspertləri 2001-ci il üçün ÜDM-in artım proqnozunu 2,3%-dən 1,9%-ə salmışlar.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2001-ci ildə də daha böyük artım dinamizmi xidmətlər sferasında müşahidə olunurdu. Emaledici sənayedəki istehsal 1,5% artmışdır. Mal-qaranın məsaməli ensefalitə («inək quduzluğu»), sonra isə dabaq xəstəliyinə tutulması kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurdu. Avropa Birliyi canlı mal-qaranın və bütün növ ət-süd məhsullarının Britaniyadan ixracına qadağa qoydu.

2000-ci ildəki yüksəlişin mühüm faktoru istehlak xərclərinin böyük artımı idi (-3,5%). Uzunmüddətli istifadə mallarına və yüksək texnologiyalı sahələrin məhsullarına əhalinin xərcləri artdı. İstehlak xərclərinin 2001-ci ildə 3,4-

3,5% artacağı planlaşdırılırdı və bu, əsasən məşğulluğun genişləndirilməsi, əhalinin real gəlirlərinin artımı hesabına olmalı idi. Lakin 2001-ci ilin birinci yarısında bu göstərici yalnız 3,0% (2000-ci ilin birinci yarısında 3,8%) oldu.

Beləliklə, əvvəlki dövrlə müqayisədə, Böyük Britaniyanın 2001-ci ildəki iqtisadi inkişafında açıq-aşkar yavaşlama nəzərə çarpırdı. 2001-ci ilin birinci yarısında ÜDM 2001-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 2,3% artdı. Bu isə ümumilikdə 2000-ci ilin səviyyəsindən aşağıdır. İqtisadi inkişaf sürətinin azalması 2000-ci ilin ikinci yarısı ilə müqayisədə daha çox nəzərə çarpır. 2000-ci ilin ikinci yarısı ilə müqayisədə nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə ÜDM artımı yalnız 0,8% təşkil etmişdir.

2000 və 2001-ci illərdə Böyük Britaniyada **inflasiya səviyyəsi** aşağı idi. İstehlak qiymətlərinin indeksi 2000-ci ildə cəmi 2,4% yüksəlmişdir (müqayisə üçün qeyd edək: 1999-cu ildə 2,0%, 1998-ci ildə 2,4%, 1997-ci ildə 3,1% və 1996-cı ildə 2,5%). Lakin 2001-ci ilin əvvəlində baza inflyasiyası 1976-cı ildən sonra ən aşağı səviyyəyə düşdü (Milli statistika bürosu bu göstəricini müasir metodika üzrə hesablamağa başladığı zaman). Böyük Britaniyada baza inflyasiyasını ipoteka kreditləri üzrə faiz ödənişlərinin nəzərə alınmaması şərtilə pərakəndə qiymətlərin artımı kimi müəyyənləşdirirlər. İnflyasiyanın azalması əsasən informasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində əmək məhsuldarlığının artımı ilə (1993-1999-cü illərdə bu sahəyə yatırılan investisiyalar 3 dəfə artmışdır) və qloballaşmanın, vahid AB bazarının formalaşmasının təsiri nəticəsində rəqabətin kəskinləşməsi ilə izah olunur. İnflyasiya tendensiyalarının artımı, həm də funtun avroya nəzərən yüksək kursu ilə saxlanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ilin birinci yarısında ərzaq qiymətlərinin kəskin artımı baş verdi və eyni zamanda daşınmaz əmlakın və onun saxlanma xidmətlərinin qiymətlərinin artım sürəti aşağı düşdü. Belə ki, əvvəlki ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə ərzaq qiymətləri 3,6% yüksəldi. Daşınmaz əmlakın və onun saxlanma xidmətlərinin

qiymətləri isə il hesabı ilə 3,3% artdı. Bu isə 2000-ci ilin analoji dövrünün səviyyəsindən çox aşağıdır – 4,4%.

Böyük Britaniyanın antiinflasiya siyasətinin əsas elementi faiz dərəcələrinin dəyişməsidir. İngiltərə Bankının (Bank of England) valyuta siyasəti üzrə Komitəsi 1997-ci ilin mayından 1998-ci ilin iyununa kimi faiz dərəcələrini 6%-dən 7,5%-ə qədər artırır. Lakin 1998-ci ilin yayında – payızında İngiltərə Bankı öz siyasətini dəyişdi. İnflasiya təzyiqi zəiflədiyinə və iqtisadiyyatda enmə təhlükəsi artdığına görə İngiltərə Bankı faiz dərəcələrini azaltmağa başladı. Bundan başqa, Böyük Britaniyada və vahid valyutanın tətbiqi barədə qərar çıxaran AB ölkələrində dərəcə səviyyələrindəki uyğunsuzluqların azaldılma kursu da tətbiq olunmuşdur. 1998-ci ilin oktyabrından 1999-cu ilin mart ayına kimi baza faiz dərəcəsi 7,5%-dən 5,5%-ə qədər azaldılmışdır. Artıq 2001-ci ildə İngiltərə Bankı uçot dərəcəsini dörd dəfə nəzərdən keçirərək azaltdı (fevral -5,75%, mart – 5,5%, aprel – 5,25%, avqust – 5,0%).

Böyük Britaniyada **işsizlik səviyyəsinin** dinamikası müsbət tendensiyaya malikdir. Əgər 1996-cı ildə işsizliyin səviyyəsi (işçi qüvvəsi sayının faiz tərtibi ilə) 7,2% təşkil edirdisə, 1997-ci ildə 5,5%, 1998-ci ildə isə 4,7% idi. Artıq 1998-ci ildə bu göstərici Avropanın digər ölkələri ilə müqayisədə daha aşağı idi (1998-ci ilin dekabrında orta hesabla 10,8%). 1999-cu ilin yanvar ayından dekabr ayına kimi işsizlik 4,3%-ə qədər azalmışdır. İşləri olmayan və işsizliyə görə yardım üçün müraciət edənlərin payı 4,6%-dən 4%-ə qədər azalmışdır. Təhsil səviyyələri və peşəkar hazırlıqları aşağı səviyyədə olanlar arasında işsizlərin sayı daha çox idi. İşə düzəlmə ilə bağlı problemlər daha çox yaşı 24-ə qədər olan cavanlarda müşahidə olunurdu. Ayrı – ayrı regionlarda işsizliyin səviyyəsindəki böyük uyğunsuzluq hələ də qalmaqda davam edirdi. İngiltərənin şimal-şərqində, Şimali İrlandiyada və Şotlandiyada işsizliyin səviyyəsi daha yüksək idi.

2000-ci ildə ölkədə işsizlik 1975-ci ildən sonra ən minimal səviyyəyə gəldi – işçi qüvvəsinin sayının 3,7%-ə qədər

azaldı. İşləyənlərin sayı il ərzində 1,2% artdı. 1995-ci ildən başlayaraq 1,6 milyon yeni iş yeri açılmışdır. 2000-ci ildə iqtisadiyyatda işləyənlərin ümumi sayı son 16 ildə ən böyük olmuşdur. Elə həmin ildə real əmək haqqı 5% artdı, əhalinin malik olduğu gəlir, yəni vergilərin çıxılmasından sonra qalan gəlir 4,5% artdı.

Əmək bazarındakı vəziyyət 2001-ci ilin birinci yarısında ümumilikdə kifayət qədər əlverişli idi. Ölkə iqtisadiyyatında məşğulların sayı 29,2 milyon nəfərə çatdı, rəsmən qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı isə 1 milyon nəfərə qədər azaldı. Bu isə son 20 il üçün Britaniya iqtisadiyyatının rekord göstəricisidir. Bu, əsasən məşğulluğun artması üzrə hökumət proqramlarının reallaşdırılması (o cümlədən gənclər arasında), həmçinin bələdiyyə səviyyəsində ictimai işlərin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır (yolların yenidən qurulması, ərazilərin təmizlənməsi və abadlaşdırılması, başqaları). Bununla belə, 2001-ci ilin birinci yarısında bir işləyənin hesabında əmək məhsuldarlığı 2000-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə yalnız 2% artmışdır. 2001-ci ilin birinci yarısında əhalinin real pul gəlirlərinin artımı yavaşdı. Onlar 2000-ci ilin birinci yarım ilinin 3,3%-ə qarşı yalnız 2,3% artdı. Bu isə əhalinin son istehlak xərclərinin artımının 3,1%-ə qədər azalmasına gətirib çıxardı (əvvəlki ilin birinci yarısında bu göstərici 3,9% olmuşdur). Ümumilikdə 2001-ci ildə işsizliyin səviyyəsi 5% təşkil etdi, 2002-ci ildə isə, demək olar ki, dəyişməz qaldı (5,1% səviyyəsində).

2001-ci ilin avqustunda əhalinin sayı tarixdə ilk dəfə olaraq 60 milyon nəfəri keçdi. Milli statistika bürosunun mütəxəssislərinin fikrincə, artımın əsas səbəbləri həyatın davamlılığının uzanması və immiqrasiyanın yüksək səviyyəsi idi. Hökumətin immiqrasiya siyasətində əsas diqqət ixtisaslaşmış kadrların müxtəlif ölkələrdən cəlb edilməsinə yönəldilir. İndiki zamanda ölkəyə gələn işçi qüvvəsinin əsas hissəsini Avropa Birliyi ölkələrindən olan immiqrantlar – həkimlər, tibb bacıları və kompyuter mütəxəssisləri təşkil edir.

Xarici iqtisadi əlaqələr. Böyük Britaniyanın maraqları, əsasən, Qərbi Avropaya, ABŞ-a və Yaponiyaya istiqamətlənmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin payı azalmışdır, hərçənd inkişaf etmiş digər ölkələrlə müqayisədə bu göstərici daha böyükdür. XX əsrdə xidmətlərin ixrac strukturunda ciddi irəliləyişlər baş verdi. Bu sahədə Böyük Britaniya ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutur. Ölkə əsas gəlirini hüquq və mühasiblik xidmətləri daxil olmaqla işgüzar xidmətlərin ixracından əldə edir. Özəlləşmə sahəsində Britaniya banklarının məsləhətçi xidmətlərinə böyük tələbat var. Kompüter və informasiya xidmətlərinin ixracı daha sürətlə inkişaf edir.

1995-ci ildən 2001-ci ilə kimi cari əməliyyatlar üzrə ödəniş balansının saldosu mənfi idi. Yalnız 1997-ci il istisna təşkil edirdi (cədvəl 5.2).

Cədvəl 5.2

**Ödəniş balansının cari hesab saldosu,
milyard funt sterlinq**

1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
-3,7	-0,6	6,6	-0,1	-11,0	-14,0	-21,8

2000-ci ildə iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişi xarici məhsula olan tələbatı artırdı. Mal və xidmətlərin idxalı onların ixracını üstələdi və bu da ticarət balansının böyük kəsirinə gətirib çıxardı. Cari əməliyyatlar üzrə ödəniş balansının mənfi saldosu ÜDM-in 1,5%-nə gəlib çatdı. Eyni zamanda, birbaşa investisiyaların ixracı da kəskin şəkildə artdı. Britaniya şirkətləri beynəlxalq birləşmə və udulma proseslərində aktiv şəkildə iştirak edirdilər. Bununla belə, Böyük Britaniya xarici investisiyaların cəlb edilmə sahəsində də ilk yerlərdən birini saxlaya bildi. Əsas kapitalla şəxsi yatırımlar il ərzində 2,5% artdı. İstehsal investisiyalarının artımı az idi – cəmi 1,5%. Lakin əvvəlki illərdə iqtisadiyyata qoyulan şəxsi kapital yatırımları çox böyük sürətlə artmış, 1998-ci ildə 13,8%, 1999-cu ildə 7,6% yüksəlmişdir. Məhz bu səbəbdən də 2000-ci ildə

istehsal investisiyalarının payı 14,5%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu, 40 ilin rekord göstəricisi idi.

Lakin 2000-ci ilin böyük hissəsində funtun vahid Avropa valyutasına nəzərən yüksək kursu saxlandığına görə və ölkə Avropa zonasında iştirak etmədiyinə görə xarici biznes üçün cəlb ediciliyini itirməyə başladı. Əgər 1999-cu ildə Britaniya «cəlb edicilik» kateqoriyasına görə ABŞ-dan sonra ikinci yerdə idisə, 2000-ci ildə onu Çin və Braziliya da qabaqladı. Bundan başqa, Sony, Panasonic və Hitachi kimi yapon şirkətləri də öz Britaniya müəssisələrində istehsalın məhdudlaşdırılması barədə niyyətlərini bildirdilər. BMW Britaniyanın «Rover» avtomobil şirkətini Böyük Britaniyanın şəxsi investorlar qrupuna satdı.

2001-ci ildə xarici tələbat dinamikasının yavaşması qeyd olunurdu. Əsas ticarət bazarında işgüzar aktivliyin azalması ilə bağlı ümumdünya tendensiyasının təsiri nəticəsində Britaniya ixracının birinci yarım ildəki artım sürəti 2000-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə daha aşağı idi (8,3%-ə qarşı 6,3%).

1945-ci ildə dekabrın 27-də Böyük Britaniya Beynəlxalq Valyuta Fondunun aktiv üzvü olaraq kvotaların ölçüsünə görə ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutdu. Lakin zaman keçdikcə Böyük Britaniyanın BVF-dəki kvotası tədricən aşağı düşürdü və 1999-cu ildə ölkə bu göstərici üzrə dördüncü yeri Fransa ilə bölüşdürərək ABŞ-ı, Yaponiyayı və Almaniyayı özündən irəliyə buraxdı. 1999-cu ildə Britaniyanın BVF-dəki kvotasının ölçüsü 10,738 milyard SDR idi.

Keçən yüzillikdə Böyük Britaniyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mühüm bir xüsusiyyəti - xaricdə hərtərəfli «təsərrüfat periferiyasına» malik olmaq xüsusiyyəti qalmaqda davam edir və bu xüsusiyyət Böyük Britaniyanı ABŞ-a daha da yaxınlaşdırırdı. Avropanın digər iri ölkələrindən və Yaponiyadan fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın beynəlxalq istehsalata cəlb edilməsi dünya ticarətinə cəlb edilməkdən daha yüksəkdir. Birbaşa xarici investisiyalarda Britaniyanın transmilli şirkətlərinin payı (2000-ci ildə bazar kapitallaş-

masının ölçülərinə görə Avropanın 500 iri şirkətindən 146-sıdır) ölkənin dünya ticarətindəki payından təqribən 2,5 dəfə çoxdur. XX əsr boyunca Britaniya şirkətlərinin kapital yatırımlarının inkişaf etmiş ölkələrə tərəf yerdəyişməsi baş verir və bu investisiyaların sahə strukturu dəyişilirdi. Onlarda emaledici sənayenin payı üçdə ikiyə çatmışdır.

Ölkənin Avropa zonasına daxil olması, Avropa inteqrasiyasının dərinləşməsində və AB-nin genişlənməsində Britaniyanın iştirakı kimi məsələlər Britaniyanın daxili siyasi həyatında qalmaqda davam edirdi. Danimarkada 2000-ci ilin sentyabrında keçirilən referendumun nəticələri, əhəlinin əksər hissəsinin Avropa zonasına qarşı çıxması Böyük Britaniyada vahid Avropa valyutasına qarşı çıxanların güclü mövqelərini daha da gücləndirdi. Bununla belə, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində avronun geniş istifadəsi Avropa monetar ittifaqa daxil olmağın xeyrinə əsas arqument kimi çıxış edir.

5.2. Böyük Britaniyanın pul və kredit sistemləri

5.2.1. Pul sisteminin formalaşmasının və fəaliyyətinin əsasları

Böyük Britaniyanın funt sterlinq pul vahidinin Britaniya adalarında meydana gəlməsi mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasından çox –çox əvvəl baş vermişdir. Hələ norman işğalından (1066-cı il) əvvəl yerli əhali gümüş penslərdən, yaxud sterlinqlərdən istifadə edirdi. Gümüşün bir funtundan 240 pens kəsilirdi. «Funt sterlinq» adı da məhz buradan yaranmışdır. Funt da öz növbəsində 20 şilingə bölünürdü. Hər bir şiling uyğun olaraq 12 pensə bərabər idi. XIII əsrdə şilinglər ilk dəfə pul şəklində kəsilmiş, artıq XIV əsrdə dövriyyədə qızıl funtlar peyda olmuşdur.

Pulların korlanması dövrü olaraq pul dövriyyəsinin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Məsələ bundadır ki, daha tam

çəkili pullar ayrı - ayrı şəxslər tərəfindən dövriyyədə çıxarılır və sərvət şəklində toplanırdı, yəni tezavvasiya olunurdu. Pulların qiymətdən düşməsinə qarşı əhəlinin bu təbii reaksiyası sonralar «Qreşem qanunu» adını almışdır. Qreşem kraliça Yelizaveta dövründə hökumətin pul məsələləri üzrə məsləhətçisi idi.

1717-ci ildə sikkəxananın müdiri dahi fizik İ. Nyuton funtun qızıl tərkibini müəyyənləşdirdi (7,3222382 q). Funtun bu tərkibi 1931-ci ilə kimi dəyişməz qaldı. Qızıl standartın rəsmi deklarasiyasına qədər Böyük Britaniya dünya birliyində dominant mövqə tuturdu. Müstəmləkə regionların iqtisadiyyatlarına yatırılan investisiyalar sayəsində və hazır məhsulların ixracatçısı, xammalın idxalatçısı kimi müstəsna vəziyyətinə görə Böyük Britaniya bu mövqeyini saxlaya bilirdi. Bir çox ölkələr öz rəsmi ehtiyatlarını monetar qızıl formasında və ya London bankının depozitlərində saxlayırdılar. O dövrdə Londonda depozitlərdəki funt strelinqlər monetar qızıla bərabər tutulurdu. Faktiki olaraq, müxtəlif ölkələrin valyuta kurslarının ingilis funtuna nəzərən sərt fiksasiyası mövcud idi. Əksər dövlətlərin monetar siyasəti Britaniyanın monetar siyasətindən asılı vəziyyətdə idi. Faiz dərəcələrinin Londondakı hər bir dəyişikliyi Bombeyin, Sinqapurun, Yoxannesburqun və Nyu-Yokun valyuta və fond bazarlarında dəyişikliklər törətdirdi. Böyük Britaniyanın valyuta sferasındakı üstünlüyü qızıl və gümüş istifadəsinin paralel şəkildə zəifləməsi, sönməsi ilə və gümüşün qızıl tərəfindən sıxışdırılması ilə müşayiət olunurdu.

Dörd əsr ərzində mövcud olan bimetallic pul sistemi 1816-cı ilin qızıl standart qanunu ilə ləğv edildi. Lakin yeni sistemin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün metalın çatışmazlığı səbəbindən banknotların qızıla mübadiləsi və qızıl pulların kəsilməsi yalnız 1821-ci ildə həyata keçirilməyə başladı. 1821-ci ildən 1914-cü ilə kimi İngiltərədə qızıl standartın qızıl sikkə pul sistemi kimi forması fəaliyyət göstərirdi. Banknotların emissiyası 1844-cü ildən başlayaraq, demək olar ki, 100% qızilla təmin olunurdu. Fidusiar, yəni təmin edilməmiş və

etibara əsaslanmış emissiya həmin dövrdə illik 14 milyon funt sterlinq aşmamalı idi. Qızıl soveren, yaxud 20 şillinqlik sikkə 7,98805 qram ağırlığında idi və 0,9162/3 əyarına malik idi. 1914-cü ildə xəzinə soverenin əvəzinə 1 funt sterlinq və 10 şillinq dəyərində banknotlar buraxdı. 1928-ci ildə bu banknotların buraxılma funksiyasını İngiltərə Bankı öz üzərinə götürdü.

XX əsrin əvvəlində Britaniya iqtisadiyyatı üçün kapitalın böyük ixracı xarakterik idi. 1904-1913-cü illərdə kapitalın ixracatı demək olar ki, daxili kapital yatırımlarına bərabər idi. Britaniya imperiyasının ölkələri onun xarici investisiyalarının təqribən yarısını udurdu. Kapital yığımının xüsusiyyəti Böyük Britaniya iqtisadiyyatına daxili kapital yatırımlarının maliyyələşdirilməsində müstəmləkə və xammal şirkətlərinin aktiv iştirakı idi. 1910-1914-cü illərdə xarici investisiyalardan gələn təmiz gəlir ölkənin ÜDM-nin 8%-ni üstələyirdi.

1914-ci ildə hökumət hərbi xərclərin ödənilməsi üçün banknotların qızıla mübadiləsini ləğv etdi, qızıl pulları dövriyyədən çıxararaq, xəzinə biletlərini buraxmağa başladı. Hökumət öz hərbi xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün xəzinə biletlərinin emissiyasından aktiv şəkildə istifadə edirdi. Müharibə dövründə bu emissiyanın ümumi məbləği 346 milyon funt sterlinq təşkil etmişdir. Bu, dövriyyədə olan bütün pul nişanlarının təqribən onda doqquz hissəsi idi. Kağız pulların artımı ilə birlikdə dövriyyənin kredit vəsaitlərinin kütləsi də artdı. Onun əsas mənbəyi hökumət istiqrazları idi. Elə bu səbəbdən də İngiltərənin dövlət borcu 1914-cü ildən 1919-cu ilə kimi 11 dəfə artmışdır (0,7 milyard funt sterlinqdən 7,9 milyard funt sterlinqə qədər).

Birinci Dünya müharibəsində İngiltərənin xarici iqtisadi mövqeləri çox zəiflədi. Buna səbəb digər ölkələr tərəfindən aktiv şəkildə həyata keçirilən «valyuta dempinqi» idi. Funt sterlinq kursunun ABŞ dollarına nəzərən düşməsi səbəbindən İngiltərənin kapital yatırımları qiymətdən düşürdü. 1919-cu ilin aprelində İngiltərə öz valyutasının qızıla mübadiləsini dayandıraraq onun «üzən» kursunu tətbiq etmək

məcburiyyətində qaldı. «Üzmə» prosesində funt sterlinq dollara nəzərən orta hesabla 10% qiymətdən düşdü. 1920-ci ildə gümüş pullarda təmiz gümüşün miqdarı 50%-ə qədər azalmışdır. Buna səbəb gümüşün qiymətinin yüksəlməsi idi. 1925-ci ildən 1931-ci ilə kimi qızıl külçə standartı mövcud olmuş və indiyə kimi fəaliyyət göstərən xırdalanmayan kredit pullar sistemi ilə əvəzlənmişdir. 1925 -1928-ci illərdə pul islahatı keçirilmiş və bu islahat dövründə xəzinə biletləri dövriyyədən çıxarılmışdır. İngiltərə Bankına 260 milyon funt sterlinq həcmində banknotların fidusiar emissiya hüququ verilmişdir. Bu məbləğdən yuxarı həcm üçün parlamentin təsdiqi ilə xəzinənin icazəsi tələb olunurdu.

1931-ci ildə Böyük Britaniya sterlinq blokuna rəhbərlik etdi. İkinci Dünya müharibəsinin əvvəlində bu blok sterlinq zonasına - dünya ticarət dövriyyəsinin təqribən altıda birini əhatə edən iri valyuta zonasına çevrildi. Dollar standartının tətbiqindən sonra ikinci ehtiyat valyutadan istifadə etmiş ölkə kimi mövqeyini itirən Böyük Britaniya 1970-ci illərin axırlarında sterlinq zonasının qəti iflasından sonra da beynəlxalq valyuta mühitində xüsusi yer tutmaqda davam edirdi.

1939-cu ilin sentyabrında İngiltərə Bankının qızıl ehtiyatı xəzinənin sərəncamına verilmiş və oradan da ingilis hərbi sifarişlərinin ödəniş hesabı ilə ABŞ-a göndərilmişdir. Nəticədə ölkədəki pur emissiyası qızılla əlaqəsini itirmiş və tamamilə fidusiar olmuşdur. Onun yeganə təminatı hökumətin öhdəlikləri idi, ölçüləri isə ödəniş dövriyyəsinin və dövlətin monetar siyasətinin tələbləri ilə diktə edilməyə başlamışdı. İkinci Dünya müharibəsi dövründə İngiltərənin pul dövriyyəsi dövlətin hərbi xərclərinin maliyyələşmə tələblərinə uyğunlaşaraq çox artdı. Bununla belə, hərbi xərclərin maliyyələşməsində vergilərin yüksək payı (təqribən 40%) pul kütləsinin artımına ləngidici təsir göstərirdi. Bu dövrdə pul kütləsinin artımı Birinci Dünya müharibəsi illəri ilə müqayisədə ümumilikdə daha az idi. 1939-cu ildən 1945-ci ilə kimi bank depozitlərinin ümumi məbləği 2,4 milyard funt sterlinqdən 4,6 milyard funt

sterlinqə qədər, banknotların ümumi məbləği isə 0,5 milyard funt sterlinqdən 1,3 funt sterlinqə qədər artmışdır. Qiymətlərin artımı nisbətən mülayim (75%) idi. Bu isə qiymətlərə dövlət tərəfindən göstərilən nəzarət sayəsində mümkün olmuşdur.

1971-ci il 28 iyul tarixli qanuna müvafiq olaraq, əvvəllər buraxılan pullar –krona (kraun), ikiqat florin, florin, şilling və altıpenslik – yenidən dövriyyəyə 25, 20, 10, 5, 2,5 yeni pens dəyərində buraxılmışdır. 1980-ci ildə altıpenslik, 1990-cı ildə isə 5 şilling dəyərində pul dövriyyədən çıxarılmışdır. İngiltərə Bankı 5,10, 20 və 50 funt sterlinq dəyərində banknotlar buraxır. İngiltərə Bankının banknotları İngiltərədə və Uelsdə qanuni ödəniş vasitəsidir. Şotlandiyanın və Şimali İrlandiyanın bankları banknotları buraxmaq hüququnu saxlamışlar.

Böyük Britaniyanın iqtisadi sisteminin, o cümlədən pul və valyuta sistemlərinin dəyişdirilməsinin mühüm istiqaməti təsərrüfatın qeyri-tənzimlənməsi oldu. Böyük Britaniya ilə digər ölkələr arasında kapitalın hərəkətini məhdudlaşdıran valyuta nəzarəti 1979-cu ildə ləğv edildi. 1986-cı ilin oktyabrında London fond birjasının yenidən təşkili həyata keçdi və iqtisadi ədəbiyyatda «böyük partlayış» adını aldı. Minimal qeyd olunmuş komisiya haqları sadələşdirildi, banklar və xarici müəssisələr üçün birjaya yol açıldı, birja üzvlərinə broker və cobber funksiyalarını birləşdirmək icazəsi verildi (yəni əməliyyatları öz hesabına aparmaq).

Qeyri-tənzimlənmə prosesi banklar tərəfindən göstərilən maliyyə xidmətlərinin artıq çoxdan bəri inkişaf edən diversifikasiya tendensiyasını və onların fəaliyyətlərinin universallaşdırılma tendensiyasını gücləndirdi. Nəticədə Böyük Britaniya iqtisadiyyatı dünyanın ən qeyri-tənzimlənən iqtisadiyyatlarından biri oldu. Ölkə «azadlıq indeksi» adlı göstərici üzrə altıncı yerdədir (102 dövlətdən) və Sinqapurdan, Yeni Zelandiyadan, ABŞ-dan, İsveçrədən və Malayziyadan sonra gəlir.

1980-ci illər ərzində Böyük Britaniya monetar siyasətin müəyyən formasını – pul kütləsinin targetinqləşmə formasını həyata keçirirdi. Pul targetinqinin digər formalardan əsas

üstünlüyü aşağıdakılardır: mərkəzi bank tərəfindən milli prioritetlərin nəzərə alınması ilə monetar siyasəti təshih etmək imkanı, inflyasiyanın xaricilərdən fərqli olan məqsədli göstəricilərini müəyyənləşdirmək imkanı və xarici sarsıntılara qarşı durmaq qabiliyyəti. Siyasət müəyyənləşdirilmiş pul aqreqlərinin dövrü şəkildə elan edilməsi yolu ilə inflyasiya gözləmələrinə təsir göstərir və bununla da seçilmiş siyasəti həyata keçirməklə bağlı hakimiyyətin arzusunu və qabiliyyətini təkzib edir və ya təsdiq edir. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində hökumət əmin oldu ki, pul kütləsinin artımına nəzarəti həyata keçirmək çox çətindir.

İnflyasiya ilə mübarizənin yeni aləti kimi funtun mübadilə kursunun stabil alman markasına bağlılığı, yəni targetinqləşmə (bax: fəsil 1) seçilmişdir. Nəticədə Böyük Britaniya inflyasiyanın 1990-cı ildə 10%-dən 1992-ci ildə 3%-ə qədər aşağı salınmasına müvəffəq olmuşdur. Lakin Mübadilə kurslarının Avropa Mexanizminin (MKAM) böhranı səbəbindən Böyük Britaniya 1992-ci ildə mübadilə kursunun targetinq siyasətindən imtina etdi. Bu böhran britaniyalılar üçün yaxın gələcəkdə avronu tətbiq etmək imkanını aradan qaldırdı.

1990-cı ildə Almaniyanın birləşməsi və AB-nin bununla bağlı potensial xərcləri Avropa Birliyinin digər ölkələri üçün iki il ərzində maliyyə cəhətdən qeyri-stabillikdən xəbər vermir. Valyuta kurslarının tənzimlənmə sisteminin yaxınlaşacaq iflasından xəbər verən ilk əlamət (eyham) 1992-ci ildə «Bundesbank»ın prezidenti Şleyzinqerin çıxışı oldu. Şleyzinqer nüfuzlu iclasların birində bildirdi ki, investorlar vahid Avropa valyutasının stabilliyinin bərabər səviyyədə bütün Avropa valyutalarının zənbilindən asılı olmasını hesab edirlərsə, səhv edirlər. Bu eyham birinci növbədə həmin dövrdə pis vaxtlarını yaşayan italyan birjasına aid idi. Şleyzinqer əlavə etdi ki, əgər Avropa valyutası avro yox, marka olsa, bu daha yaxşı hesab edilər. Dünyanın məşhur alverçisi və möhtəkiri Corc Soros bu bəyanata dərhal reaksiya verərək öz kapitallarını liranın zəifləməsinə yönəltdi. Sorosun hərəkətləri zəncirvari reaksiya yaratdı. Nəticədə italyan hökuməti lira kursunu məqsədli MKAM zonası çərçivəsində saxlamaqdan imtina etdi.

MKAM -dakı vəziyyət həm də 1992-ci il 20 sentyabr üçün təyin edilmiş fransız referendumunun gözlənilən nəticələri ilə gərginləşmişdi. Maastrixt müqaviləsinin müdafiəsi ilə bağlı məsələnin səsvermə nəticələri mənfə olacağı halda AB-nin monetar inteqrasiyasının üstündən xətt çəkildirdi. Bu hadisənin əvvəlində AB-nin əsas lokomotivindən – alman markasından asılı olan funt avqustun 26-da Mübadilə kurslarının Avropa mexanizminin aşağı sərhədinə qədər düşdü. Nəticə olaraq, Böyük Britaniya sərbəst möhtəkirçi kapitalların hücumu üçün obyekt rolunu oynamağa başladı. Funtun gücünü saxlamağa çalışan ingilis hökuməti dərəcələrin 2% qaldırılması barədə qərar çıxardı. Nəticədə möhtəkirlərin valyuta hücumu daha da gücləndi. Faiz dərəcələri günorta qaldırılmış, axşam isə ingilis funtu özünün MKAM -dakı üzvlüyünü dayandırmışdır. Sorosun ingilis funtu ilə həyata keçirdiyi əməliyyat ona iki gün ərzində 2 milyard dollar gətirdi. Bu əməliyyat Forex beynəlxalq valyuta bazarında ən böyük uğur hesab olunur.

1993-ci ildən başlayaraq, İngiltərə antiinflasiya siyasətinin - qısamüddətli faiz dərəcələrinin dəyişdirmə siyasətinin digər elementindən istifadə etməyə başladı. Elə həmin ildə də İngiltərə Bankı yeni dərəcələrin tətbiq olunma vaxtını müəyyənləşdirmək imkanı əldə etdi, 1997-ci ildən başlayaraq isə faiz dərəcələrinin dəyişməsi barədə müstəqil qərar çıxarmaq hüququ aldı.

ABŞ dollarına nəzərən funt sterlinq kursunun dinamikası funt sterlinqin mərhələli şəkildə düşməsinə nümayiş etdirir. Belə ki, 1991-ci ildə 1 funt sterlinq 1,76 dollara bərabər idisə, 1998-ci ildə 1 funt sterlinqə görə 1,65 dollar verirdilər. 2001-ci ilin iyununda Böyük Britaniyada parlament seçkiləri ərəfəsində ingilis funt sterlinqinin kursu dollara və digər əsas valyutalara nəzərən kəskin şəkildə düşdü. London valyuta bazarının bağlanması zamanı 2001-ci ilin iyun ayında funtun kursu dollara nəzərən son 15 ildə ən aşağı səviyyəyə düşdü. Həmin dövrdə 1 funta 1,3915 dollar verildirdi.

5.2.2. İngiltərə bankı

İngiltərə Bankı dünyanın qədim mərkəzi bankıdır. Bu bank dörd əsr bundan əvvəl, demək olar ki, müflisləşmiş hökumətlə maliyyəçilər - kreditorlar qrupu arasındakı sövdələşmə nəticəsində yaranmışdır.

XVII əsrin axırında İngiltərə maliyyə iflası həddində idi. Fransa ilə 50 il ərzində aramsız aparılan müharibə ölkənin iqtisadiyyatını çox zəiflətdi. O zaman hökumət məmurları hərbi kampaniyanın maliyyələşdirilməsinə pul almaq məqsədilə maliyyəçi-kreditorlarla danışıqlara girdilər. Şotland maliyyəçisi Vilyam Peterson özünün maliyyə qrupu adından hökumətə başqa plan təklif etdi və dövlət tərəfindən imtiyazların verilməsinin əvəzinə bank yaratmağı məsləhət gördü. Bu bank yeni banknotlar buraxmalı və kəsiri örtməli idi. İngiltərə Bankı 1964-cü il 27 iyul parlamentinin aktı ilə yaradılmışdır. Əvvəlcə orada 19 əməkdaş işləyirdi. Bankın kapitalı Böyük Britaniyanın ilk dövlət borcunu təmsil edirdi.

Bank 1268 səhmdarı birləşdirən səhmdar şirkət kimi fəaliyyət göstərirdi. O istənilən şəxsi bank kimi təsis olunduğu anda bazarda öz səhmlərini yerləşdirirdi. Adları heç zaman açıqlanmayan investorlar bir səhmə görə qızilla 1,25 milyon funt sterlinq ödəməli idilər. Əslində, birinci haqq 1200 funt sterlinq təşkil etmiş, cəmi 70 min funt sterlinq ödənməmişdir. Bu isə inflyasiya sıçrayışına gətirib çıxarmış, iki il ərzində Bank ödəniş qabiliyyətini tamamilə itirmişdir. Şəxsi zərgərlər bu vəziyyətdən müəyyən üstünlüklər qazanmışlar. İngiltərə Bankının banknotları dövr edən metal pullara sərbəst şəkildə mübadilə oluna bilirdi.

1969-cu ildə viqi aparıcı siyasi partiyasının maqnatları tərəfindən idarə olunan İngiltərə Bankı rəqabət təhlükəsi ilə üzləşdi. Tori partiyası yeni National Land Bank təsis etməyə cəhd göstərdi, lakin buna müvəffəq ola bilmədi. İngiltərə Bankı dərhal tədbirlər gördü: 1697-ci ildə parlament İngiltərədə iri bankların təsis edilməsinə qadağa qoyan qanun

qəbul etdi və İngiltərə Bankına London üzrə emissiya inhisar hüququ verdi. Bu qanuna müvafiq olaraq, İngiltərə banknotlarının saxtalaşdırılmasına görə ölüm hökmü kəsildi. 1708-ci ildə qanunvericilik daha da sərtləşdirildi. Adsız veksellər buraxmaq (bu hüquq yalnız İngiltərə Bankına verilmişdir), tərkibi altı nəfərdən (tərəfdaşdan) çox olan şirkətlər yaratmaq, həmçinin altı aya qədər qısamüddətli kreditlər təqdim etmək qanunsuz hesab olunurdu. Beləliklə, İngiltərə Bankının rəqibləri iştirakçılarının sayı yeddindən az olan kiçik banklar ola bilərdi.

Bu şərtlərə baxmayaraq, kraliça Annanın taxtda olduğu dövrdə İngiltərə Bankı tori partiyası tərəfindən ciddi rəqiblərlə üzleşdi. 1711-ci ildə baş nazir Robert Harleyn rəhbərliyi ilə Cənub dənizi Şirkəti (South Sea Company) yarandı. İngiltərə Bankının ciddi rəqibinə çevrilən bu şirkət doqquz ildən sonra müflisləşdi. Bu müflisləşmə İngiltərə Bankını əmanətçilərin həmlələrinə məruz etdi və Banka pul ödənişlərini dayandırmaq hüququ verildi. Şotlandiyada Şahzadə Çarlinin taxta çıxdığı dövrdə də İngiltərə Bankı belə həmlələrə məruz qalmış və ödənişləri dayandırmışdır.

1734-cü ildə Bank Londonun mərkəzində Threadneedle Street küçəsində məxsusi onun üçün tikilmiş binaya köçdü. Sonralar həmin küçənin adına uyğun olaraq banka Trednidl stritdən qoca ledi (Old Lady of Threadneedle Street) ləqəbi verildi.

XVIII əsrin ikinci yarısında veksəl buraxan şəxsi banklar meydana gəldi. 1793-cü ildə onların sayı 400-ə qədər idi. Fransa ilə 1790-cı illərdə başlayan və onilliklər boyu davam edən müharibələrin maliyyələşdirilməsi nəticəsində 1793-cü ildə ölkənin hər üçüncü bankı tərəfindən, daha sonra isə İngiltərə Bankı tərəfindən də (1797) pul ödənişlərinin dayandırılması baş verdi. Sonralar qalan banklar da onlara qoşuldu. Bu fasilə Fransa ilə müharibənin sonuna qədər, 24 il davam etdi. Həmin dövrdə və 1812-ci ilə kimi İngiltərə Bankının banknotları əsl pullar qismində xidmət edirdi

(qanuniləşdirilmiş olmasa da), 1812-ci ildən 1821-ci ilə kimi isə qanuni ödəniş vasitəsi oldu. Gözlənilməli kimi, bu dövrdə bir sıra etibarsız banklar peyda oldu. 1797-ci ildə İngiltərədə və Uelsdə təqribən 280 «country» bank var idisə, 1813-cü ildə onların sayı 900-ü keçmişdir. 1816-cı ildə banknotların ümumi sayı 24 milyon funt sterlinq təşkil etmiş, 1797-ci illə müqayisədə ikiqat artmışdır. Bütün bunlar İngiltərə Bankının fəaliyyətinə təsir göstərmiş və 1821-ci ildə ödənişlər bərpa ediləndən sonra Bankın səhmləri 16% düşmüşdür.

1826-cı ildə Country Banker's Act of 1826 adlanan akt qəbul olunmuşdur. Bu akt Londondan 65 mil radiusda yerləşən rayonlarda İngiltərə Bankının banknot buraxmaq inhisarını məhdudlaşdırdı və öz banknotlarını buraxa bilən digər bankların bu regiondan kənarında yaranmasına icazə verdi. Eyni zamanda akt banka İngiltərənin bütün rayonlarında öz filiallarını yaratmaq icazəsi verdi.

1844-cü ildə ölkənin parlamenti qanun qəbul etdi (Robert Pil aktı). Bu qanun İngiltərə Bankı üzərində banknotların müstəsna emitent funksiyasını təsbit etdi. 1844-cü il qanunu İngiltərə Bankının seyfində saxlanan qızıl külçələrlə və ya qızıl pullarla təmin olunmayan pul kütləsinin banknotlarda ölçüsünü müəyyənləşdirdi. Məqsəd banknotların hədsiz, ifrat emissiyasının aradan qaldırılması və bununla da təsərrüfat sisteminin pul kütləsinə olan tələbatının adekvat təminatına kömək göstərmək idi. Banknotların emissiyası Bankın kommersiya fəaliyyətindən ayrılmağa başladı (kreditlərin təqdim edilməsi). Bankın kommersiya fəaliyyəti tədricən azalır və İngiltərə Bankı daha çox mərkəzi banka bənzəyirdi.

Hal-hazırda İngiltərə Bankının fəaliyyəti 1946-cı ildə qəbul edilmiş İngiltərə Bankı haqqında qanunla tənzimlənir. Bu qanuna əsasən, səhmdar kapital xəzinəyə verilmiş, onun keçmiş sahibləri isə dövlət istiqrazları şəklində yaxşı kompensasiya almışlar. Bu kompensasiya səhmlərin nominal dəyərini 4 dəfə üstələyirdi. Beləliklə, Bank hökumət aparatının bir hissəsi olmasa da, bank rəhbərlərindən məlumat almaq və

onlara tövsiyələr vermək səlahiyyətinə malik idi. İngiltərə Bankı öz tövsiyələrinin və ya xahişlərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün xəzinənin sanksiyası ilə istənilən banka direktivlər verə bilərdi.

İngiltərə Bankının idarə heyətinin təsdiq edilmə hüququ qanunla hökumətə verilmişdir. İdarə heyəti 5 illik müddətə təyin edilən müdirdən, onun müavinindən və 16 direktordan ibarətdir. Direktorlar dörd il müddətinə təyin edilir və hər il on altısından dördü dəyişilir. Dörd icraçı direktor Bankda daimi əsaslarla işləyir, qalan 12-si isə kommertiya banklarını, sənayeni, elmi dairələri, həmkarlar ittifaqlarını təmsil edir.

1979-cu il aprelin 4-də ilk hərtərəfli ingilis bank qanunu kral tərəfindən təqdir edildi və 1979-cu ildə oktyabrın 1-də qüvvəyə mindi. Bu qanunla İngiltərə Bankının bank sistemində nəzarət üzrə hüquq və öhdəlikləri təsbit edildi. 1979-cu il oktyabrın 1-dən başlayaraq, qanunun şamil edilə bildiyi depozit müəssisəsinin yaradılması üçün İngilis Bankının icazəsi zəruri idi. Bu halda depozitar müəssisənin fəaliyyəti haqqında ətraflı statistikanın təqdim edilməsi tələb olunur. Məqsəd onun kriteriyalara uyğunluğunu və onun tətbiqinə cavabdeh olanlar barədə məlumatı müəyyənləşdirməkdir. Əgər ərizəçi –müəssisə əsas fəaliyyətini Böyük Britaniyanın hüdudları xaricində həyata keçirirsə və depozitləri Birləşmiş Krallıqda şəbəkə vasitəsilə cəlb edirsə, İngiltərə Bankı nəzarət üzrə uyğun xarici idarədən təsdiq almalıdır ki, o, bankın idarə etməsindən və ümumi maliyyə dayanıqlığından məmnundur.

1987-ci ildə İngiltərə Bankı bank fəaliyyətinə nəzarət üzrə əlavə hüquq və öhdəliklər aldı. Lakin on ildən sonra, 1997-ci ildə bank nəzarəti funksiyası yeni yaradılmış nəzarət-edici orqana verildi.

İndiki zamanda İngiltərə Bankı öz fəaliyyətini üç prioritet **məqsəddən** çıxış edərək həyata keçirir:

*milli valyuta dəyərinin müdafiəsi;

*maliyyə sisteminin stabilliyinin təmin edilməsi;

*ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə maliyyə sisteminin effektivliyinin və rəqabətədavamlılığının təmin edilməsi və yüksəldilməsi.

İngiltərə Bankı aşağıdakı **funksiyaları** yerinə yetirir:

*kommertiya və digər mərkəzi banklar, həmçinin hökumət üçün bank rolunu oynayır;

*pul siyasətini reallaşdırır;

*banknotların emitenti olur və başqaları.

Birinci funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı İngiltərə Bankı **müştərilərin üç iri qrupuna xidmət edir**.

Birincisi - **kommertiya banklarıdır**. Bütün klirinq bankların İngiltərə Bankında hesabları var. Klirinq əməliyyatlarda klirinq bankların İngiltərə Bankındakı hesablarından istifadə olunur. Banklar hesabda müəyyən məbləğə malik olmalı və onu aşmamalıdır. Fəaliyyətlərini Böyük Britaniyada həyata keçirən bütün banklar özlərinin bütün depozitlərinin cəminin 0,35%-ni İngiltərə Bankının hesabında (depozit) saxlayırlar. Ehtiyatların bu norması İngiltərə bankının əsas gəlir mənbəyidir.

İkinci qrup - **digər ölkələrin mərkəzi banklarıdır**. Xarici ölkələrin mərkəzi bankları İngiltərə Bankında qızıl saxlayır və hesablara malik olur, Londondakı işləri İngiltərə Bankı vasitəsilə apara bilirlər.

Üçüncüsü - **hökumətdir**. Hökumətin İngiltərə Bankında hesabları olur. Beləliklə, büdcəyə gedən ödənişlər, vergilər və büdcədən sosial ehtiyaclara gələn ödənişlər İngiltərə Bankının hesabları vasitəsilə keçir.

Böyük Britaniyanın **pul siyasətinin** əsas məqsədi qiymət stabilliyinin əldə edilməsidir. Qiymətlərin optimal səviyyəsinin saxlanması indiki zamanda iki istiqamətə malikdir: İnflyasiya səviyyəsinin 2,5% və daha az olması, monetar siyasətin daha açıq (sərbəst) rejimi. İngiltərənin pul siyasətinin mühüm aləti faiz dərəcələrinin səviyyəsinin tənzimlənməsidir.

Monetar siyasətin alətlərindən biri İngiltərə Bankının açıq bazardakı əməliyyatlarıdır. O ilk dəfə XX əsrdə 30-cu illərin əvvəllərində tətbiq olunmağa başlamış və İngiltərə

Bankının uçot dərəcələrinin payını tədriclə azaltmışdır. Valyuta intervensiyaları kimi alətdən də aktiv şəkildə istifadə olunur, lakin Böyük Britaniyada bu alət özünəməxsus spesifikasiyaya malikdir. İngiltərə Bankı özünün bu tədbirlərdəki iştirakını geniş şəkildə işıqlandırır. Bu reklamın mahiyyəti valyuta bazarının digər iştirakçılarını mərkəzi bank üçün zəruri istiqamətdə fəaliyyət göstərməyə və bununla öz valyuta xərclərini azaltmağa inandırmaqdır. Bəzən mərkəzi bank bazarı «şifahi intervensiyalar» yolu ilə saxlamağa çalışır. Bu isə valyuta kursunun hərəkət tendensiyasına nəzərən özünün maraqlı olması barədə iştirakçıları məlumatlandırmaqdan ibarətdir. İngiltərə Bankı ilə yanaşı xəzinə də Böyük Britaniyada monetar siyasəti həyata keçirir. Digər banklardan fərqli olaraq İngiltərə Bankı hökumətdən asılı olmadan fəaliyyət göstərə bilmir. İngiltərə Bankının 1946-cı ildə qəbul etdiyi akt xəzinəyə hüquq verir ki, o, İngiltərə Bankına göstəriş versin. Hərçənd xəzinə heç vaxt bu hüquqdan istifadə etməsə də, onlar arasındakı münasibətlər elədir ki, faiz dərəcələri ilə bağlı final qərarı maliyyə naziri qəbul edir. Bununla belə, İngiltərə Bankı qərarın qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. İngiltərə Bankı inflyasiya üzrə illik hesabatı (bu hesabatda məlumatın ətraflı analizi olur), həmçinin maliyyə naziri ilə Bank müdirinin faiz dərəcələri ilə bağlı görüşünün protokolunu (onların görüşündən altı həftə sonra nəşr olunur) nəşr etdirir. Inflyasiya və faiz dərəcələri üzrə hesabatın hazırlanma prosesində İngiltərə Bankı daxili və xarici iqtisadi və pul faktorlarını - yaxın iki ildə inflyasiyaya təsir göstərə biləcək faktorları nəzərə alır. Bankın faiz dərəcələri üzrə tövsiyələrində İngiltərənin müxtəlif rayonlarında sənayeyə və ticarətə təsir edən dəyişikliklər barədə məlumat olur. Bu məlumatlar İngiltərə Bankının agentləri tərəfindən təqdim edilir.

1997-ci ildə mərkəzi bankın dövlət borcunun idarəetməsi kimi funksiyası xəzinənin sərəncamına verilmişdir. Bu qərarın səbəbi dövlət borcunun idarəetmə funksiyası ilə faiz siyasətini

ayırmaq cəhdi idi. Məqsəd daxili informasiyanın istifadəsindən və maraqların toqquşmasından qaçmaq idi.

Artıq 300 ildir ki, İngiltərə Bankı öz banknotlarını buraxır. **Emissiya** böyük əmək xərclərini və çoxlu vəsait tələb edir. Banknotların dizaynı və istehsalı Esseksdəki Bank çap fabrikinin funksiyasıdır. Bank təkə pulları çap etmir, həm də özünün beş şöbəsi vasitəsilə (Bristolda, Birminhemdə, Lidsdə, Mançesterdə və Nyukaslda) ölkədə olan kommersion banklarını təmin edir, köhnə pulları dövriyyədən çıxarır. 5 funt sterlinq dəyərində olan pulun orta dövriyyə müddəti 1 il, 50 funt sterlinq dəyərində olan pulun orta dövriyyə müddəti isə 3-4 ildir.

5.2.3. Kredit-maliyyə institutları sistemi

Böyük Britaniyanın kredit sisteminin ikinci hissəsi **bank idarələridir**. Bank müəssisələri tarixən depozitlərin cəlb edilməsində ixtisaslaşdığına görə, bir çox hallarda depozit müəssisələr adlandırılır. Kommersion bankları depozit fəaliyyətlərini həyata keçirməkdən əlavə, qısamüddətli kreditlər verir, xarici ticarəti maliyyələşdirir, həmçinin əmanətçilərin vəsaitlərini idarə edirlər. Depozit bankların müştəriləri müxtəlif cür həm iri müəssisələr və təşkilatlar, həm də şəxsi adamlar ola bilər. Ona görə də depozit bankları bəzən pərakəndə banklar adlandırılır.

Klirinq banklar mühüm depozit banklara aid edilir. Bunlar klirinq (qarşılıqlı hesablaşma) öhdəliklərlə bağlı olan və London klirinq palatasına daxil olan ən böyük səhmdar banklardır. Şotlandiyanın üç bankı və Şimali İrlandiyanın beş bankı da London klirinq palatasına daxildir və ingilis banklarının İngiltərədə oynadıqları rolunu onlar orada yerinə yetirirlər. Bu banklar arasındakı ödəniş dövriyyəsi klirinq razılaşması çərçivəsində həyata keçir. Bu isə qarşılıqlı tələblərin hesablanması və saldonun köçürülməsi deməkdir.

Altı ingilis klirinq bankını fərqləndirirlər: «Barkleyz» (Barclays), «Neşnl Vestminster» (National Westminster), «Midlend» (Midland), «Loyds» (Lloyds), «Uilyams and Qlayns» (Williams & Glynnes), «Kauts» (Coutts). Birinci dörd bank böyük dördlük adlanan qrup yaratmışdır. 1960-cı illərin axırlarında iri bankların birləşməsi nəticəsində yaranan bu dördlük əməliyyatların 70%-nə qədərini həyata keçirir. Hal – hazırda Böyük Britaniyanın kommərsiya banklarına qoyulan bütün əmanətlərin 92%-i «böyük dördlüyün» payına düşür. Altı bankın son ikisi ölkənin maliyyə institutları sisteminə daha az rol oynayır və digər banklar tərəfindən nəzarət olunur. «Uilyams ənd Qlayns» bankı «Standart ənd Çarted» (Standard and Chartered) tərəfindən, «Kauts» bankı «Neşnl Vestminster» tərəfindən nəzarət olunur.

Sistemyaradıcı altı bankın İngiltərədə və Uelsdə 13 mindən çox şöbəsi var. Şotlandiyada və Şimali İrlandiyada iri ingilis banklarına filial açmaq qadağandır. Ona görə də onlar yerli depozit banklarında çoxsaylı iştiraklara malikdirlər ki, Şotlandiyadakı və Şimali İrlandiyadakı kommərsiya banklarının siyasətlərinə təsir göstərə bilsinlər. Bütün depozit bankların əməliyyat həcmindən təqribən 90%-i və Böyük Britaniyadakı bankların bütün sterlinq əmanətlərinin yarısı bu altı bankın payına düşür (onların törəmə şirkətləri də daxil olmaqla). Digər ölkələrdən fərqli olaraq, nəhəng ingilis bankları 1970-ci illərin əvvəllərində aparıcı mövqə tuturdu. Bank kartelinin müdafiəsi altında olan bu banklar 1971-ci ilə kimi heç bir rəqabəti, demək olar ki, hiss etmədilər. Bank karteli həm faiz dərəcələrinə, həm də bankların istismar şərtlərinə nəzarət edirdi. 1971-ci ildə rəqabət və nəzarət barədə qanunverici aktın qəbul edilməsindən və real rəqabətin bərpasından sonra bank karteli öz mövcudluğunu dayandırdı. 1980-ci illərin əvvəllərində iri bankların vəziyyəti bir qədər pisləşdi. 1996-cı ildə dünyanın aparıcı 100 şirkəti arasında Böyük Britaniyanın yalnız iki bankı var idi.

Son dövrdə klirinq bankların universallaşma tendensiyası aktiv şəkildə üzə çıxmağa başlamışdır. Onlar daha çox qeyri-bank xidmətlərini – sənayenin maliyyə əməliyyatlarına xidməti, ixracatın hazırlanmasını və maliyyələşdirilməsini və s. həyata keçirirlər. Klirinq bankları həyatın sığortalanmasında və səyahətlərin təşkilində aktiv şəkildə iştirak edirlər. Bütün bunlar klirinq banklarını maliyyə konqlomeratları kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Onlar üçün bank əməliyyatları fəaliyyətin yalnız bir hissəsini təşkil edir.

Ətrafında çoxsaylı törəmə şirkətlərin qruplaşdığı «Barkleyz» bankı Böyük Britaniyanın iri bankıdır və bu xüsusiyyət digər iri banklar üçün də tipikdir. Bankın törəmə şirkətləri arasında fərqlənənlər aşağıdakılardır: 50 ölkədə 1650 filialı olan «Barkleyz Merkant Ltd» (Barclays Mercant Ltd), sığorta şirkəti kimi fəaliyyət göstərən «Barkleyz İnşurəns Servis Kompani Ltd» (Barclays Insurance Service Company Ltd), «Barkleyz benk trast kompani» (Barclays Bank Trust Company) və lizinq, ixracat maliyyələşməsi, faktoring əməliyyatlarını yerinə yetirən «Barkleyz Eksport və Faynens Kompani Ltd» (Barclays Export and Finance Company Ltd) şirkəti.

«Neşnl Vestminster», «Loyds» və «Midlend» şirkətləri kredit kartoçkalı ilə bağlı əməliyyatlarla məşğul olan «Eksess» səhmdar şirkətinin birgə sahibləridir. «Barkleyz»in özünə məxsus olan «Barkleykard» (Barclaycard) şirkəti var. Klirinq bankları avtobankların (avtomat kassa aparatlarının) geniş şəbəkəsinə malikdirlər. Bu avtobanklar müştərilərə Böyük Britaniyanın istənilən nöqtəsində və günün istənilən vaxtında bir sıra əməliyyatlar həyata keçirmək imkanı verir: nağd pul almaq, hesabdakı qalığı öyrənmək, çek kitabçasını və hesabdən çıxarışı sifariş etmək.

«Jirobank» (Girobank) kimi poçt köçürmələrinin idarəetməsi üzrə bank institutunu klirinq banklarına aid etmək lazımdır. «Jirobank» borclara və iri bankların ciddi etirazlarına baxmayaraq, 1968-ci ildə poçt idarəsi tərəfindən yaradılmışdır. Yeni poçt və çek xidmətlərini təqdim edən

«Jirobank» klirinq banklarına ciddi rəqabət təşkil edir. Artıq 1973-cü ildə onun 500 mindən çox müştərisi var idi. Bunlar sənaye müəssisələri və şəxsi adamlar idi. Köçürmələrə görə yüksək və bir çox hallarda gözlənilməz rüsumlar alan klirinq banklarından fərqli olaraq, «Jirobank» təshih edilmiş və nəşr edilmiş dərəcələr əsasında haqq alır. «Jirobank» xüsusi «Merkantil Kredit» (Mercantil Credit) bankı ilə birlikdə güzəştli şərtlərlə 5 ilə qədər müddət üçün kredit təqdim edir. «Jirobank» digər ölkələrin də buna bənzər müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir.

Maliyyə evləri də depozit banklara şamil olunur. Onlara, hər şeydən əvvəl, *istehlak krediti üzrə xüsusi banklar aiddir*. Bu bankların aktiv əməliyyatlarının təqribən üçdə ikisi möhlətli istehlak kreditlərinin payına düşür. Onların da 60%-dən çoxu avtomobillərin alınması üçün verilir. İstehlak kreditinin rəsmiləşdirilməsi üçün müştəri applikasiya formasını doldurur. Bank oradakı məlumatları analiz edəndən sonra kreditin verilmə imkanı barədə qərar qəbul edir.

Lizinq əməliyyatları daha böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Maliyyə evləri, bir qayda olaraq, iri bankların və ya bu bankları öz vəsaitləri ilə müdafiə edən sığorta şirkətlərinin törəmə müəssisələridir. İri maliyyə evləri əmanətləri cəlb etmək imkanına və universal banklara transformasiya olunmaq imkanına malik olmaq üçün bank əməliyyatlarının əhatə dairəsini maksimal şəkildə genişləndirməyə çalışırlar.

Ticarət mərkəzlərindəki xüsusi bank məntəqələrini də maliyyə evlərinə aid etmək lazımdır (Money Shops). İlk belə şöbələr 1970-ci ildə yaranmışdır. Bunlar Amerikanın «First Neşnl Siti Bank of Nyu – York» (First National City Bank of New York) bankının filialları idi. Sonralar iri ingilis bankları da ticarət mərkəzlərində şöbələr açmağa başladılar. 1974-cü ilin sonunda onların sayı artıq 120 idi. Belə şöbələr banklarda hesabları olmayan insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər şeydən əvvəl, şəxsi adamlar üçün nəzərdə tutulmuş çek və kredit kartoçkalarının istifadəsi ilə müşayiət olunan inkişaf etmiş çek

dövriyyəsinə baxmayaraq, 1974-cü ildə yetkinlik yaşına çatmış britaniyalıların yalnız 35%-i, 1981-ci ildə isə 57%-i cari hesablara malik idi. Fərdi kreditlərin, yəni maddi təminatı demək olar ki, olmayan şəxsi adamlara kreditlərin təqdim edilməsi daha geniş yayılmışdır.

Lakin maliyyə evlərinin daha çox sayı, investisiya əməliyyatları da daxil olmaqla, adi bank əməliyyatlarını həyata keçirməyə başlayırlar. Maliyyə evləri bankların kreditləri, veksellərin uçotu hesabına, həmçinin iri sənaye və ticarət şirkətlərinin əmanətlərinin cəlb edilməsi yolu ilə pul əldə edirlər.

Böyük Britaniyanın kommertiya banklarının digər hissəsi **ticarət banklarıdır**. Onlar bank əməliyyatlarını tədriclə mənimsəmiş ticarət müəssisələrində yaranmışlar. Uzun müddət ticarət banklarının fəaliyyətinin əsasını aksert əməliyyatları təşkil etmişdir. Bu da ticarət banklarını aksept evlər sırasına aid etməyə imkan verir. Bəzi müasir ticarət bankları bank əməliyyatları ilə yanaşı sənaye və ticarət funksiyalarını da yerinə yetirirlər. Belə ki, ticarət bankları əsl bank əməliyyatları ilə yanaşı, sahibkarlara xidmət göstərir və qiymətli kağızlarla idarəetməni həyata keçirirlər. Bütövlükdə, bu institutların fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Onlar xarici ticarətin maliyyələşməsi, aksert biznesi ilə məşğul olur, korporativ borcalanları aktiv şəkildə kreditləşdirir, investisiyaları idarə edir, investisiya məsələləri üzrə məsləhətlər verir, maliyyə konsorsiumları təşkil edir, təsisçilik fəaliyyətində, şirkətlərin birləşməsi və udulması kampaniyalarında iştirak edir və ya vasitəçi kimi çıxış edir, valyuta bazarında və qiymətli metallar bazarında əməliyyatlar keçirir, maliyyə əməliyyatlarının aparılması məsələləri üzrə məsləhətlər verirlər. Bundan başqa, onlar avadanlığın lizinqi üzrə, faktoriq üzrə əməliyyatları aktiv şəkildə genişləndirir, sığorta sferasına, möhlətli kreditləşməyə, gəmi və təyyarə fraxtı sahəsində vasitəçilik fəaliyyətinə daxil olur, o cümlədən mülkiyyətin idarəetməsi ilə məşğul olurlar. Onların emissiya evləri qismində rolu daha nəzərəçarpandır. Bu rol qiymətli kağızların yerləşdirilməsində və təkrar bazar əməliyyatlarında

vasitəçiliklə bürüzə olunur. Ticarət bankları avroistiqrazlar bazarındakı əməliyyatlarda iştirak edir, sindikatlaşdırılmış konsorsiumların iştirakçıları olurlar.

«Rotşildlər və oğlanları» (Rotshilds & sons), «Berrinq Brazers» (Barrings Brother), «Lazard Brazers ənd K» (Lazard Brother & Co) və başqa ticarət banklarının 100-dən çox yaşı var. Bəzi iri klirinq bankları özlərinin xüsusi ticarət banklarına malik olur (məsələn, «Barkleyz» qrupu üçün tipik haldır), yaxud ənənəvi ticarət banklarında iştirak edirlər. Ticarət banklarını diferensiallaşdırmaq və klirinq banklarla müqayisə etmək çətindir, çünki onlar klirinq banklarından çox kiçikdirlər.

Birlikdə banklar Britaniya imperiyasının keçmiş qüdrətinin simvolu olub, ölkənin dünya ticarətindəki tarixi rolunu təcəssüm etdirir. Bu bankların coğrafi yeri də onu bir daha sübut edir. Birlik bankları öz fəaliyyətlərini əsasən keçmiş müstəmləkə imperiyasının ölkələrində həyata keçirirlər. Belə ki, «Barkleyz benk interneyşnl» (Bardays bank İnternational) əsasən CAR-da və Karib dənizi ölkələrində, «Loyds end Bolsa interneşnl» (Loyds and Bolsa İnternational) kontinental Avropa ölkələrində və Cənubi Amerikada, «Neşnl and Qrindleys bənk» (Pational and Grindlays Bankı) Cənubi Asiyada, Şərqi və Mərkəzi Afrikada fəaliyyət göstərirlər. Ümumilikdə, birgə bankların sayı 10-a yaxındır və onların baş kontorları Londonda yerləşir (Siti). Bu bankların əksəriyyətinin kapitalı Britaniyanın maliyyə oliqarxiyasının əllərində mərkəzləşmişdir. İri «Standart Çarted» (Standard Chartered) bankının 1360 şöbəsi, qalan bankların isə 3500 şöbəsi var. Birgə banklar əsasən «pərakəndə» depozit – borc əməliyyatları ilə məşğul olurlar. İndiki zamanda onlar beynəlxalq banklara transformasiya olunmuşlar.

Böyük Britaniyanın kredit sisteminin inkişafında xarici banklar da mühüm rol oynayır. XX əsrin ikinci yarısında xarici bankların sayı sürətlə artmış, yüzilliyin sonunda 500-dən çox olmuşdur. Onların birgə aktivləri Birləşmiş Krallığın bütün banklarının aktivlərinin 60%-ni üstələyir. Xarici valyu-

tada olan bütün depozitlərin təqribən 80%-i xarici bankların payına düşür. Böyük Britaniyadakı bankların əksəriyyəti ABŞ-dan, Yaponiyadan, Fransadan və Almaniyadandır. Onların əsas funksiyaları xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi, investisiyaların kreditləşdirilməsi, məsləhətlər və başqalarıdır.

Konsorsial banklar – heç biri səhmlərin nəzarət paketinə malik olmayan ən azı iki ölkə bankının iştirakları ilə olan maliyyə-kredit institutlarıdır. Bunlar əsasən çoxmilli borcalanların xüsusi banklarıdır və onlara, hər şeydən əvvəl, transmilli və multimillli sənaye konsernləri aiddir. Bu növ iri banklara birtaniyalı, kanadalı və avstraliyalı tərəfdaşlarla işləyən «Midlend and interneyşnl bank Ltd» (Midland and international bank Ltd), britaniyalı, amerikalı və yapon tərəfdaşlarla işləyən «Vestern Amerikan BenkYurop Ltd» (Western American bank Europe Ltd), yaponiyalı, britaniyalı və amerikalı tərəfdaşlarla işləyən «İndastriyel Kommerşiel Berl» (Industrial Commercial Barle) aiddir. Məsələ bundadır ki, bu banklar aparıcı ölkələrin banklarının pay iştirakı əsasında yaradılmışdır, ona görə də onlar avrobazarda çox böyük vəsaitləri ən davamlı müddət üçün səfərbər etmək iqtidarındadırlar. Bankların heç bir başqa növü buna qadir deyil.

Böyük Britaniyanın kredit sisteminin ikinci səviyyəsinin son hissəsi **uçot evləridir**. Onların fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyəti İngiltərə Bankından kredit almaq imtiyazıdır. Adətən, uçot evləri veksellərin uçotu ilə məşğul olurdu. Onların adı da buradan götürülmüşdür. Bu institutlar veksellərlə yanaşı, yerli hakimiyyət orqanlarının öhdəliklərinin və dövlət istiqrazlarının alqı-satqı əməliyyatlarını yerinə yetirirlər.

Böyük Britaniyanın sair qeyri-bank xüsusi kredit - maliyyə institutlarına əmanət institutları, sığorta şirkətləri və pensiya fondları, investisiya trestləri, vəkalətli pay fondları, maliyyə korporasiyaları, vençur maliyyələşmə şirkətləri aiddir.

Əmanət institutlarına öz növbəsində vəkalətli əmanət bankı, Milli əmanət bankı, tikinti cəmiyyətləri aiddir.

Vəkalətli əmanət bankları keçmişdə yerli əmanət kassalarının rolunu oynayırdılar. Sonra onlar 16 iri regional müəssisə şəklində yenidən təşkil olunmuş, 1986-cı ildə isə vahid səhmdar Vəkalətli əmanət bankında birləşmişlər. Fəaliyyətinin miqyasına və kapitalına görə bu bank yalnız «böyük dörlükdən» geri qalır və kommersiya bankının bütün əsas funksiyalarını yerinə yetirir.

Milli əmanət bankı (keçmiş poçt-əmanət bankı) əhalinin əmanətlərini sayı 20 mindən çox olan poçt şöbələrinin şəbəkəsi vasitəsilə toplayır. 1986-cı ilin axırında milli əmanət bankındakı əmanətlərin həcmi təqribən 8 milyard funt sterlinq olmuşdur.

Tikinti cəmiyyətləri 200 ildən artıq müddət ərzində mövcuddur və onlar əhalinin əmanətlərinin böyük hissəsini toplayır. Tikinti cəmiyyətlərinin yekun aktivləri 1980-ci illərdə artmış və 130 milyard funt sterlinqi üstələmişdir. İri tikinti cəmiyyətləri aşağıdakılardır: «Qalifaks» (Halifax), «Ebbi Neşnl» (Abbey National), «Neyşnvayd» (Nationwide) və başqaları.

Əmanət institutlarının vəsaitlərinin əsas mənbəyi əhalinin əmanətləridir.

Sığorta şirkətləri və pensiya fondları toplanmış borc kapitalını uzunmüddətli investisiyalara istiqamətləndirirlər. Maliyyə – kredit fəaliyyəti isə onların ixtisasına – sığorta işinə və şəxsi pensiya təminatına nəzərən ikinci dərəcəli hesab olunur. Onlar tərəfindən səfərbərliyə alınan vəsaitlər 20-25 il müddətinə əməliyyatlara yatırılır (əsasən səhmlərə və digər qiymətli kağızlara). Sığorta şirkətlərinin və pensiya fondlarının hərəsinin yekun aktivləri 1968-ci ilin axırında 150-160 milyard funt sterlinq təşkil edirdi. «Royal» (Royal), «Komerşl yunion» (Commercial Union) və digər ingilis sığorta inhisarları dünyanın iri sığorta inhisarlarına aid edilir.

İnvestisiya trestləri yalnız qiymətli kağız əməliyyatları ilə məşğul olurlar. Onlar öz səhmlərinin və istiqrazlarının emissiyası yolu ilə kapital cəlb edir və bu kapitalı digər şirkətlərin

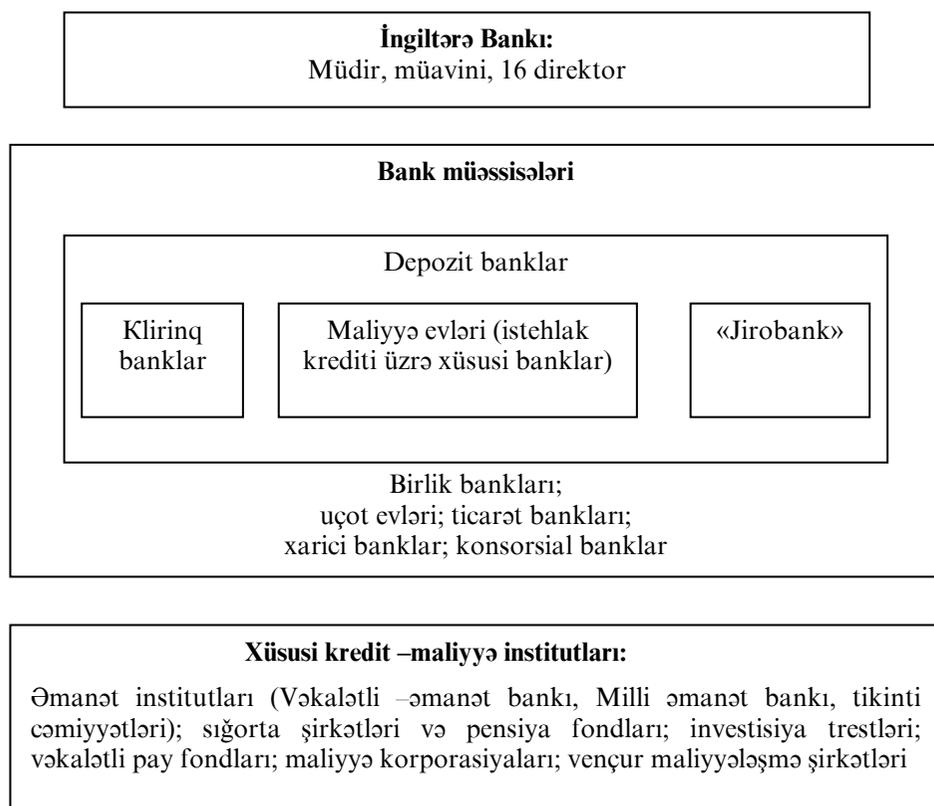
qiymətli kağızlarına yatırılar. Daxilolmaların (depozitlərin, sığorta haqlarının və s.) müntəzəm mənbəyinə malik olmayan müəssisələrin özünəməxsus xüsusiyyəti bazar konyunkturasiyadan güclü asılılıqdır. Qiymətli kağızların kursları düşən zaman investisiya trestləri maliyyə çətinlikləri ilə üzləşir və itkilər verirlər.

Vəkalətli pay fondları öz ixtisaslaşmasına görə investisiya fondlarına oxşardır. Onlar pul kapitalını toplayıb, qiymətli kağızlara yatırılar. Lakin payçı öz payını istənilən zaman şirkətin müdirinə sata bildiyinə görə bu fondların kapitalı dəyişən kəmiyyətdir, həm də payların satışının, yoxsa alışıının üstün olmasından asılıdır. Fondların aktivlərinin strukturu investisiya trestlərinin aktivləri ilə analojidir. Onların təqribən 80%-ni şəxsi şirkətlərin səhmləri təşkil edir. Bir çox vəkalətli pay fondları banklarla və sığorta şirkətləri ilə əlaqədardır.

Maliyyə korporasiyaları borc kapitalının adi mənbələrinə əlləri çatmayan şəxsi firmaların kreditləşdirilməsində ixtisaslaşır. Ən iri maliyyə korporasiyaları sənayenin maliyyə korporasiyası, kənd təsərrüfatı üzrə ipoteka korporasiyası və başqalarıdır.

Vençur maliyyələşmə şirkətləri əsasən XX əsrin 80-ci illərində yaranan ixtisaslaşmış müəssisələrdir. Bu şirkətlər əsas etibarilə aparıcı sahələrdə yeni və genişlənən şirkətlərin kreditləşdirilməsi ilə və iştirakının əldə edilməsi ilə məşğul olur. Bu isə böyük risklə əlaqədardır.

Böyük Britaniyanın kredit sisteminin strukturu şəkil 5.1.-də göstərilmişdir.

Şəkil 5.1. Böyük Britaniyanın kredit sistemi

5.3. Böyük Britaniyanın büdcə və maliyyə sistemləri

Böyük Britaniyanın maliyyə sistemi dörd əhəmiyyətli hissədən ibarətdir: dövlət büdcəsi, yerli büdcələr, xüsusi büdcədən kənar fondlar, dövlət müəssisələrinin maliyyələri. Böyük Britaniya unitar dövlətdir və onun büdcə sistemi iki hissədən ibarətdir. Bu iki səviyyə arasındakı münasibətlər viktorian dövründən 1980-ci illərin axırlarına kimi dəyişməz qalmışdır. Son onilliklərdə aparılmış islahatlar yerli büdcələrin iqtisadiyyatdakı rolunu əhəmiyyətli şəkildə azaltmışdır.

Ölkənin dövlət büdcəsi iki hissədən ibarətdir:

*vəsaitlərin cari daxilolmalarından və onların xərc-lənməsindən ibarət olan birləşmiş fond;

*kapitalın hərəkəti ilə bağlı olan dövlət gəlirlərinin və xərclərinin daxil olduğu milli borclar fondu.

Xərclərin əsas hissəsi *birləşmiş fondlardan* (98%) maliyyə-ləşir. Bu fond əsasən vergi daxilolmaları ilə (95%) formala-şır. Dövlət mülkiyyətinin satılmasından gələn gəlirlər, inzibati cərimələr və başqaları qeyri- vergi daxilolmalarına aid edilir.

Birləşmiş fondun xərclərini funksional təyinatla görə bölmək olar (cədvəl 5.3).

Cədvəl 5.3

Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin birləşmiş fondunun xərcləri, milyard funt sterlinq ilə

Xərclər	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Cəmi	208	234	261	272	284	295	307	306	313	324
Sosial müdafiə	66	80	92	99	102	107	110	112	113	118
Səhiyyə	27	31	35	37	39	41	43	44	47	50
Müdafiə	22	24	23	23	22	21	21	21	23	23
İqtisadi xidmətlər	18	14	14	15	17	17	16	13	13	14
Ümum. dövlət xidmətləri	6	7	8	9	10	11	11	11	12	13
Hüquqi asayişin qorunması.	6	7	8	8	9	9	9	10	10	11
Kommunal xidmətlər	5	7	7	7	5	5	6	7	6	7
Təhsil	5	5	6	9	11	11	11	13	12	12
Başqa	53	59	68	65	69	73	80	75	87	76

XX əsrin son onilliyində Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin xərclərinin üstün sferası əhalinin sosial müdafiəsi idi. Bu maddə 1999-cu ildə büdcənin bütün xərclərinin 36%-ni tuturdu. Britaniyanın özünəməxsus xüsusiyyəti həm də onilliyin axırında təhsillə bağlı xərclərin xüsusi çəkisinin artmasıdır (1990-cı ildə 2%-dən 1999-cu ildə təqribən 4%-ə qədər).

Milli borc fondunun gəlir hissəsi korporasiyalardan və yerli hakimiyyət orqanlarından kredit haqqı kimi daxil olan faizlərin hesabına, İngiltərə Bankının mənfəətinin müəyyən hissəsinin hesabına, bəzi xüsusi fondların vəsaitləri hesabına formalaşır. Məxaric hissəyə dövlət borcunun xidməti ilə bağlı xərclər və bəzi başqa xərclər daxildir.

İki fondun gəliri 1999-cu ildə 328278 milyon funt sterlinq təşkil etmiş və onların xərclərinin cəmini 295 milyon funt sterlinq üstələmişdir. Bu da dövlət büdcəsinin profisitini təşkil etmişdir. 2000-ci ilin büdcəsi ölkə tarixində ən böyük profisitlə yerinə yetirilmişdir - ÜDM-in 2,7%-i. Profisit sənəbi işsizlərin sayının azalması sayəsində işsizlik üzrə yardımlarla bağlı xərclərin azaldılması olmuşdur (1999-cu ildə 4,3%-dən 2000-ci ildə 3,7%-ə qədər). Bundan başqa, 2000-ci ilin aprelinde hökumət üçüncü nəsil rabitə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə telekommunikasiya şirkətləri arasında hərrac keçirmişdir. Bu xidmətlər mobil telefon sahiblərinə video və internet xidmətlərdən istifadə etmək imkanı verirdi. Lisenziyaların satışından əldə edilmiş vəsaitlər büdcəyə planlaşdırılan daxil-olmaları 7 dəfə üstələdi və 22,5 milyard funt sterlinqə çatdı. Bu isə ölkə ÜDM-nin 2%-indən çoxdur. Büdcənin profisiti 2001-ci ilin dövlət proqramlarına yenidən baxmaq imkanı verdi. Dəyişikliklər əsasən vegi sistemə, o cümlədən təhsil və səhiyyə ilə bağlı xərclərin artırılmasına toxundu.

Böyük Britaniyada **büdcə prosesi** büdcə layihəsinin tərtib edilməsindən başlayır. Bu işdə xəzinəyə sifarişlər verən idarələr və nazirliklər iştirak edir. Təqdim edilmiş sifarişlər əsasında büdcənin layihəsi tərtib olunur və nəzərdən keçirilməsi, bəyənilməsi üçün Nazirlər Kabinetinə göndərilir. Büdcə layihəsi sonrakı müzakirələr üçün parlamentin aşağı palatasına daxil olur (icma palatası). Büdcə layihəsi icma palatasında müzakirə ediləndən sonra yuxarı palataya (lordlar palatasına) daxil olur və təsdiq edilir. İngiltərə kraliçası tərəfindən imzalanan büdcə qanuni qüvvəyə minir.

Büdcənin icra mərhələsi, yəni büdcə ili Böyük Britaniyada aprelin 1-dən başlayıb, martın 31-də qurtarır. Ölkədə büdcənin kassa icrasını İngiltərə Bankı həyata keçirir. Büdcənin icrasına nəzarət üzrə məsuliyyəti xəzinə və onun struktur şöbələri daşıyır.

Böyük Britaniyanın üç hissəsində – İngiltərədə, Uelsdə və Şotlandiyada olan **yerli hakimiyyət orqanları** müxtəlif strukturlara malikdirlər. İngiltərədə yerli hakimiyyət orqanlarının ikipilləli sistemi mövcuddur. Bu sistemə urbanizasiya-laşdırılmış rayonlardakı şəhərlərin və kənd yerlərinin qraflıq və dairələri daxildir. 1992-ci ildə Uelsdə və Şotlandiyada yerli idarəetmə orqanlarının birpilləli sistemi tətbiq edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətinə sosial xidmətlərin, nəqliyyatın, təhsilin, mənzil -kommunal təsərrüfatın maliyyələşdirilməsi daxil idi. Sonralar onların səlahiyyətləri əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşdırılmışdır. Yerli hakimiyyət orqanları mənzilin tikinti və alınma hüququnu, yerli nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkələrinin özəlləşdirmə hüququnu itirmişlər. Maarifləndirici müəssisələrin bəzi növləri nəzarətdən çıxarılmış, bələdiyyələrin məxaric öhdəlikləri əhəmiyyətli şəkildə azalmışdır. İndiki zamanda bütün dövlət xərclərinin 36%-i yerli büdcələrdən maliyyələşir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının xərclər strukturu aşağıdakı kimidir, %-lə :

- sosial müdafiə – 32;
- təhsil – 28;
- hüquq qaydasının əyrisinin qorunması – 12;
- kommunal xidmətlər – 5;
- nəqliyyat və kommunikasiyalar – 4;
- digərləri -19.

Böyük Britaniyanın büdcələrarası tarazlaşdırma sistemi çox mürəkkəb olmaqla yanaşı, ölkənin bütün tərkib hissələrində müxtəlifdir. Eyni zamanda, maliyyə köməyi bütün dövlət üçün vahid prinsiplərə əsaslanır. Maliyyə köməyinin iki əsas növü – blok qrantlar (İngiltərədə və Uelsdə onları

gəlirlərin artırılması üçün qrantlar adlandırılır) və xüsusi məqsədlər üçün qrantlar mövcuddur. Bütçə gəlirlərinin artırılması üçün istiadə olunan qrantlar hər il ayrılır. Mərkəzi hökumət maliyyə köməyinin məbləğini müəyyən etməzdən əvvəl mərkəzi bütçənin layihəsindən və makroiqtisadi vəziyyətin proqnozundan çıxış edərək, planlaşdırılan il üçün yerli hakimiyyət orqanlarının məxaric normativlərini müəyyənləşdirir. Daha sonra maliyyə köməyinin həcmi müəyyənləşdirmək üçün məxaric normativləri əsasında hesablanmış, bələdiyyənin iştirakı ilə bağlı bütçə xərclərinin cəmindən yerli bütçələrə bərkidilmiş gəlir mənbələrindən gələn gəlirlərin cəmini çıxmaq lazımdır. Əgər mərkəzi hökumət yerli bütçənin hər hansı konkret bir maddəsinin maliyyələşdirilməsini daha üstün hesab edirsə, vəsaitlər qrant çərçivəsində ayrılır, yəni onlar yalnız şərtləşdirilmiş məqsədlər üçün sərf oluna bilər.

Böyük Britaniya hökuməti yerli bütçələrin xərclərinə nəzarət edir. Əvvəllər bu məqsədlər üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunurdu. Bunlar müəyyən səviyyəni aşan xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün mərkəzi bütçədən ayrılan maliyyə köməyinin məbləğinin azaldılması, əlavə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün mərkəzi qrantın verilməsindən imtina edilməsi idi. Lakin bu mexanizmlər effektiv deyildi. Buna görə də, 1986-cı ildə təcili tədbir kimi yerli bütçələrin xərclərinə nəzarət mexanizmi tətbiq olunmuşdur. Bu mexanizm xərcləri mərkəzi hökumətin sənədlərində qeyd olunmuş səviyyəni aşan yerli bütçələrin vergi bazasının azaldılması ilə ifadə olunurdu. Nəzarət mexanizmi 4 il ərzində istifadə olunmuş və bu müddət ərzində vergi bazasının azaldılma proseduru 200 yerli bütçədən yalnız 10-12-nə tətbiq olunmuşdur. Lakin adambaşı verginin tətbiqindən sonra mərkəzi hökumət yerli bütçə xərclərinin məhdudlaşdırılma qaydalarına yenidən baxdı. Hökumətin normativ aktları vasitəsilə əlavə xərclərin və adambaşı vergi daxilolmalarının 1:4 nisbəti müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, xərclərin müəyyənləşdirilmiş səviyyədən 1% artması, adambaşı vergi daxilolmalarının 4%-lik artımı ilə müşayiət olunmalıdır.

Qanuna görə, yerli orqanlar cari xarakterli xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün borc vəsaitlərini cəlb etmək hüququna malik deyillər. Əsaslı ehtiyaclar üçün isə onlar yalnız birbaşa kommersiya banklarından, ya da xüsusi orqan – Borc götürmə üzrə dövlət komitəsi vasitəsilə kredit götürə bilərlər.

Maliyyə sisteminin üçüncü hissəsi xüsusi fondlardır. Onların sayı 80-dir. Aparıcı yer *Milli sığorta fonduna* məxsusdur. Milli sığorta fondu əhalinin, dövlət müəssisələrinin ödəmələri, hökumətin dotasiyaları hesabına yaranır. Birləşmiş vəsaitlər təqaüdlərin, işsizliyə və xəstəliyə görə yardımların ödənilməsinə gedir.

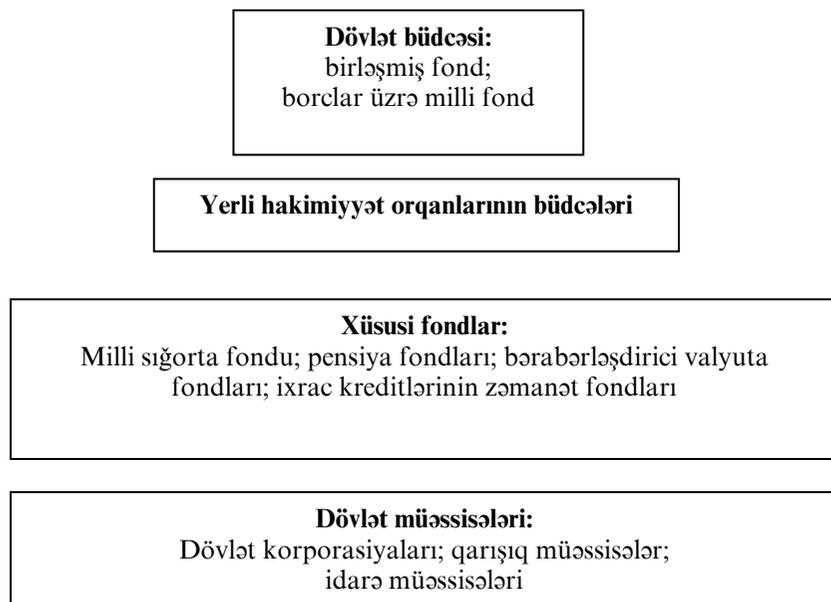
Böyük Britaniyanın maliyyə sisteminə Milli sığorta fondundan başqa, *dövlət müəssisələrinin pensiya fondları, bərabərləşdirici valyuta fondu, ixrac kreditlərinin zəmanət fondları* daxildir. Bu fondlar müəssisələrin vəsaitləri və dotasiyaları hesabına yaradılır və xərcləri özlərinin funksional təyinatlarına müvafiq şəkildə həyata keçirirlər.

Böyük Britaniyanın **dövlət müəssisələri** üç növdə olur: dövlət korporasiyaları (daha çox inkişaf etmişlər), qarışıq müəssisələr və idarə müəssisələri. Dövlət korporasiyaları əsasən sənayenin milliləşdirilmiş sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Böyük Britaniyanın dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti dövlətin strateji maraqlarına cavab verir və həmişə bazar mexanizmlərinə əsaslanır. Buna görə də onlar, bir qayda olaraq, ziyanla işləyirlər.

Dövlət müəssisələrinin və onların maliyyələrinin idarə edilməsinin mərkəzləşmə səviyyəsi çox müxtəlifdir. Belə ki, kömür sənayesinin maliyyəsinin idarə edilməsi, onun inkişafının əsas məsələlərinin həlli, xəzinə ilə əlaqələri Kömür sənayesi üzrə Milli idarədə (National Coal Board) mərkəzləşmişdir. Qaz və poladtökmə sənayesində idarəetmənin və maliyyənin mərkəzləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Bütün dövlət müəssisələrinin işinə nəzarəti parlament həyata keçirir. Parlament hər il dövlət təşkilatlarının hesabatlarını müzakirə edir. İdarəetmə sistemi və maliyyəsi mərkəzdənqaçma qüvvəsinə tabe olan sahəyə misal kimi, elektroenergetika sahəsini göstərmək olar.

Dövlət müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti əsasən istehsal olunan məhsulların qiymətqoyma sahəsində hökumətin yeritdiyi siyasətdən, kapital qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələrindən, dövlət müəssisələrinin büdcə ilə və kredit sistemi ilə qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır.

Böyük Britaniyanın maliyyə sisteminin sxemi şəkil 5.2-də göstərilmişdir.

Şəkil 5.2. Böyük Britaniyanın maliyyə sistemi

5.4. Böyük Britaniyanın vergi sistemi

Böyük Britaniyanın vergi sisteminin əsasları XIX əsrdə qoyulmuşdur. Hərçənd vergilərin mahiyyətinin və zərurətinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi hələ iki yüz il əvvəl baş vermişdir. Filosof Frensis Bekonun, iqtisadçı Uilyam Pettinin, iqtisadçı və filosof Adam Smitin əsərlərində vergilərin dövlətdəki rolu və cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi yeri haqqında

məsələlər qaldırılırdı. Böyük Britaniyanın müasir vergi sistemi islah edilməkdədir. Bu vergi sistemi 1965 və 1973-cü illərdə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1990-cı ildə də, xüsusən yerli vergi strukturunda vergi dəyişiklikləri baş vermişdir.

Böyük Britaniyanın vergi sistemi iki səviyyədən ibarətdir: ümumdövlət (bütün vergi daxilolmalarının 90%-i) və yerli vergilər (10%-ə qədər).

5.4.1. Ümumdövlət əhəmiyyətli vergilər

Ümumdövlət əhəmiyyətli vergilər arasında ən geniş yayılmış vergilər **birbaşa vergilərdir** (1999-cu ildə ümumdövlət vergi daxilolmalarının 49%-i): gəlir vergisi, kapital vergisi, miras vergisi.

Gəlir vergisini ilk dəfə 1449-cu ildə İngiltərədə tətbiq etməyə cəhd göstərmişlər. Lakin bu, Kent qraflığında üsyana gətirib çıxardı və kral vergilərin əsas yığıcısının başını vurdu-raraq vergini ləğv etdi. 1472-ci ildə IV Eduard Fransa ilə müharibə üçün 13 min oxatanın muzzla tutulması məqsədilə parlamentdən 10%-lik gəlir vergisinin tətbiq edilməsinə nail oldu. İngilislər onu ödəməkdən imtina etdilər və kral naziri etiraf etdi ki, vergini ləğv etmək lazım gələcək. 1641-ci ildə parlament qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, zadəganlar adambaşına vergi ödəyir (hersoq üçün ilə 100 funtdan başlayaraq, eskvayr üçün 10 funta qədər), zadəgan olmayanlar isə gəlir vergisi (ilə 5%) ödəyirdilər. Zadəgan olmayanlar vergini elə könülsüz şəkildə ödəyirdilər ki, gəlir vergisi 1698-ci ildə «İngiltərəyə yaramır» ifadəsi ilə ləğv olunmuşdur. Lakin bütün ölkələr gəlir vergisinin indiki növünü məhz İngiltərədən götürmüşlər. İngiltərədə gəlir vergisi 1799-cu ildə Napoleonla müharibə etməyə pul tapmaq üçün tətbiq edilmişdir. İngilislər gəlir vergisini o şərtlə ödəməyə razı oldular ki, müharibənin qurtarmasından yarım il sonra vergi ləğv edilsin. Gəlir vergisini, doğrudan da, ləğv etdilər, lakin sonra yenidən tətbiq etdilər. Böyük Britaniya müharibələri davam etdirir, xəzinəyə

vəsaitlər lazım olurdu. 1842-ci ildə gəlir vergisi ingilis vergi təcürbəsində qəti olaraq təsdiq edildi, 1894-cü ildə isə elə İngiltərənin özündə vergi dərəcələrini progressiv şəkə salmaq fikrinə düşdülər.

Gəlir vergisinin hesablanması üçün gəlir gəlirin mənbəyindən asılı olaraq (maaş, dividendlər, renta və s.) hissələrə (şedul, qrafik) bölünür və hər bir hissənin öz vergisi olur. Ümumilikdə, gəlir altı hissəyə bölünür:

- A – əmlakdan – torpaqdan, tikinti və qurğulardan, icarəyə verilmiş yaşayış evlərindən və ya mənzillərdən gələn gəlir;
- B –kommersiya məqsədilə istifadə olunan meşə massivlərindən gələn gəlirlər;
- C - dövlətin qiymətli kağızlarından gələn gəlirlər;
- D - istehsalat kommersiya fəaliyyətindən gələn gəlirlər. Bu qrupa gəlirlərin müxtəlif növləri daxildir. Buna görə də o, altı hissəyə bölünmüşdür:
 - ticarətdən və ya işgüzar əməliyyatlardan (biznes) gələn gəlirlər, məsələn, mağaza sahibinin mənfəəti;
 - peşəkar xidmətlərin göstərilməsindən gələn gəlirlər (həkim, vəkil);
 - üzərinə vergi qoyulmuş faizlər və alimentlər;
 - xaricdə olan və E qrupuna daxil olmayan qiymətli kağızlardan gələn gəlirlər;
 - xaricdəki əmlakdan gələn gəlirlər;
 - əvvəlki hissələrin heç birinə daxil olmayan gəlirlər (məsələn, qonorar);
- E – əmək haqqı, təqaüdlər, yardımlar və digər əmək gəlirləri;
- F – Böyük Britaniyanın şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən dividendlər və digər ödəmələr.

Gəlir vergisi aprelin 6-dan başlayaraq, il ərzində çıxılır. Məbləği 0-dan 4300 funt sterlinqə qədər olan gəlirlərə gəlir

vergisinin minimum dərəcəsi – 20% tətbiq olunur. Məbləği 4301 funt sterlinqdən 27100 funt sterlinqə qədər olan gəlirlərə gəlirin əsas dərəcəsi – 23% tətbiq olunur. İllik gəlirin 27100 funt sterlinqdən çox olan halında maksimal gəlir dərəcəsi – 40% tətbiq olunur. Bütün vergi ödəyiciləri 4195 funt sterlinq məbləğindən vergi ödəmirlər. Bundan başqa, ailə cütlükləri, dul qadınlar və dul kişilər, yaşı 65-dən çox olan vətəndaşlar və korlar da əlavə vergi güzəştlərindən istifadə edirlər.

Uzun müddət ərzində gəlir vergisini həm fiziki şəxslər, həm hüquqi şəxslər, həm də korporasiyalar ödəyirdi. **Korporasiyaların** mənfəətinə **qoyulan verginin** tətbiqindən sonra gəlir vergisinin fəaliyyət sferası vətəndaşların şəxsi gəlirlərinə qədər sıxlaşdırıldı və fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanları da, işgüzar yoldaşlıq cəmiyyətinin tərəfdaşı kimi çıxış edənləri də əhatə etdi. Mənfəətə qoyulan vergi dərəcəsi 33%-dir və dəfələrlə azaldılmışdır (1990-cı illərin əvvəllərində 35% olmuşdur).

Vergiyə düşən mənfəətin hesablanması zamanı ümumi gəlirdən adi xərclərlə yanaşı, nümayəndə xərclərini, şirkətin əməkdaşlarına sərf olunan əyləncə xarakterli xərcləri, şirkətin maliyyə məsələləri ilə əlaqədar olan hüquqi məsləhətlərin xərclərini, kommersiya və qeyri-kommersiya xarakterli itkiləri, elmi tədqiqat işləri ilə bağlı bütün xərcləri çıxmaq lazımdır. Əsas vəsaitlərlə bağlı bəzi xərclər vergi güzəştləri ilə müşayiət oluna bilər. Məsələn, maşın və avadanlıqların, istehsalat və kənd təsərrüfatı qurğularının xərcləri bu qəbildəndir.

Kapital vergisi (və ya kapitalın artımı) əsas aktivlərin mənfəət gətirən bəzi növlərinin reallaşdırılması zamanı tutulur (şəxsi avtomobillər, mənzil, milli əmanət sertifikatları, istiqrazlar və başqaları). Əsas vəsaitlərin digər tiplərinin reallaşdırılmasından gələn gəlir üzərinə vergi qoyulmur (dövlətin qiymətli kağızları, şirkətlərin qiymətli kağızları və başqaları).

Şəxsi sahibkarlar, trast fondları və s. vergi ödəyiciləridir. Şəxsi sahibkarlar üçün əsas vəsaitlərin reallaşdırılmasından gələn gəlirə qoyulan vergi gəlir vergisinin dərəcəsi

üzrə və üzərinə vergi qoyulmuş gəlirin əlavəsi kimi hesablanır. Trast fondları üçün verginin xüsusi dərəcələri mövcuddur.

2000-ci ilin martında investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ən azı dörd il əvvəl əldə edilmiş aktivlər üzrə kapitalın artımına qoyulan vergi 40%-dən 10%-ə qədər azaldılmışdır. Sahiblik müddəti daha az olan aktivlər üzrə vergi dərəcələri azaldılmışdır. İnformasiya avadanlığının birinci istifadə ilində hesabdən 100%-lik amortizasiya silinmə sistemi tətbiq edilmişdir. Vençur müəssisələrə kapital yatan investorların vergi ilə bağlı stimullaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Miras vergisinə vəsiyyətnamə üzrə alınan əmlak, o cümlədən ölümündən sonra 7 il ərzində ötürülən, vəsiyyət edilmiş paylar məruz qalır. Əmlakın digər yerdəyişmələri üzərinə vergi qoyulmur. Mülkiyyətin ərdən arvada, arvaddan ərə keçməsi, Britaniyanın xeyriyyəçi fondlarına və əsas siyasi partiyalarına ianələr miras vergisinə məruz qalmır. Miras vergisinin dərəcəsi 40%-dir. Bütün varislik hallarının yalnız 3%-i bu vergiyə məruz qalır.

Təqaüdlərin və yardımların ödənilməsinə sərf olunan **sosial sığorta ehtiyaclarının ödəmələri** də birbaşa vergilərə aid edilə bilər.

Bu ödəmələri aşağıdakı şəxslər ödəyir:

- diferensiaslaşdırılmış dərəcə üzrə işə götürənlər və muzzdlu işləyənlər. Həftədə 54 funt sterlinqdən az qazananlar vergi ödənişindən tamamilə azaddırlar. Əgər gəlir çoxdursa, ilk 54 funt sterlinqdən 2%, qalan hissədən 9% ödənilir, lakin həftədə 405 funt sterlinqdən çox olmur;
- «öz-özünə məşğul olanlar», yəni muzzdlu əmək münasibətlərində iştirak etməyənlər ödəmələri möhkəm dərəcələrlə ödəyirlər – həftədə 5,25 funt sterlinq;
- işləməyən vətəndaşlar və ya ilk iki sinfə aid edilməyən vətəndaşlar həftəyə 5,25 funt sterlinq ödəyirlər;
- «öz-özünə məşğul olanlar» -əgər onların gəliri müəyyən məbləği üstələyirsə, vergi dərəcəsi 6,3% olur.

Birbaşa vergilərlə müqayisədə, **dolayı vergilər** Böyük Britaniyanın vergiqoyma sistemində daha az pay təşkil edirlər (bütün vergi daxilolmalarının 30%-i). Dolayı vergilər arasında əsas yeri əlavə dəyər vergisi tutur. Gəlirlərdəki payına görə, ƏDV gəlir vergisindən sonra ikinci yerdədir və ölkə büdcəsinin təqribən 17%-ni formalaşdırır. Əlavə dəyər vergisi 1973-cü ildə aprelin 1-də tətbiq olunmuşdur. ƏDV İngiltərə, Şimali İrlandiya, Şotlandiya və Uels ərazilərində, o cümlədən Men adasında tətbiq olunur. ƏDV-nin vergiqoyma bazası mal və xidmətlərin reallaşdırılmasının və istehsalının hər bir mərhələsində əlavə edilmiş dəyərdir.

ƏDV-nin standart dərəcəsi 17,5%-dir. Evdə işlənən yanacaq və enerji üçün, o cümlədən dövlət proqramına uyğun olaraq, gəlir səviyyəsi aşağı olan təsərrüfatlarda istifadə olunan enerjiqoruyucu materiallar üçün verginin azaldılmış dərəcəsi – 5% tətbiq olunur. ƏDV-nin 0-cı dərəcəsi üzrə vergi alınan mal və xidmətlərin kateqoriyası arasında aşağıdakılar var: ixrac malları, ərzaq məhsullarının böyük hissəsi, su, daxili və beynəlxalq sərnişin nəqliyyatı xidmətləri, qəzetlər və digər dövrü nəşrlər, yeni yaşayış binalarının tikintisi, uşaq geyimi və uşaq ayaqqabısı, reseptlərlə verilən dərmanlar, əlillərə göstərilən xidmətlər, xeyriyyə cəmiyyətlərinə və xeyriyyə cəmiyyətlərindən daxil olan mal və ya xidmətlər. ƏDV-dən azad olmuş mal və xidmətlərin əsas kateqoriyaları torpaq və tikililər, sığorta və digər maliyyə xidmətləri, poçt xidmətləri, qumar oyunları (bəzi istisnalarla), lotereyalar, maarifləndirici xidmətlərin böyük hissəsi, səhiyyə xidmətləridir.

Böyük Britaniyanın dolayı vergilər qrupunda ikinci yeri **aksizlər tutur**. Yanacaq kimi istifadə olunan neft məhsulları digər məqsədlər üçün istifadə olunanlarla müqayisədə daha yüksək aksizlərə məruz qalırlar. Avtomobillər üçün yanacağın daha ekoloji növlərinin istifadəsinin həvəsləndirilməsi üçün endirilmiş aksiz dərəcələri nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar yüksək təmizlikli benzin, kükürd və qaz səviyyəsi aşağı olan dizel yanacağıdır. Nəqliyyat vasitələrində istifadə olunmayan

ağ neft, sənayedə, kənd təsərrüfatında və dəniz gəmiçiliyində istifadə olunan sürtkü materiallarının əksəriyyətinə aksiz vergisi tətbiq olunmur, ya da çox kiçik dərəcələrlə tətbiq olunur. Yanacaqın əvəzləyiciləri üçün aksiz dərəcəsi neft məhsullarının aksiz dərəcəsi qədər olur.

Tünd spirtli içkilərin, çaxırın, pivənin və sidr- alma şərabının aksizləri içkinin tündlüyündən və tutduğu həcmdən asılıdır. Elmi, səhiyyə, tədqiqat və sənaye məqsədlərində istifadə olunan spirtə aksiz vergisi qoyulmur.

Siqaretin aksiz vergisi qismən sabit məbləğ kimi hər bir siqaretdən və qismən pərakəndə qiymətin faizi kimi tutulur. Digər tütün məmulatlarının aksiz vergisi onların çəkisinə görə müəyyənləşdirilir. Hökumət siqaret çəkənlərlə mübarizə proqramı çərçivəsində tütünə və tütün məmulatlarına qoyulan aksiz vergisini minimum daha 5% də qaldırmaq niyyətindədir.

Kazino oyunlarına, parilərə, binqo və oyun avtomatlarına aksiz vergisi qoyulur. Vergi dərəcələri qumar oyununun növündən asılıdır. Aksiz vergisi ümumi və ya təmiz gəlirin faizi kimi hesablanır, ya da oyun avtomatlarında olduğu kimi, oyunun qiymətindən və mümkün uduşun ölçüsündən asılı olaraq, hər bir avtomatdan qeyd olunmuş məbləğ çıxılır. Milli lotereyadan gələn ümumi gəlirə 12%-lik aksiz vergisi qoyulur, lakin lotereya uduşlarına aksiz vergisi tətbiq olunmur.

Şəxsi nəqliyyat sahiblərinə 150 funt sterlinq məbləğində illik aksiz vergisi tətbiq olunur (minik maşınları və taksi). Yük nəqliyyatının vergisi onun yükqaldırma qabiliyyətindən asılı olaraq tətbiq edilir. Əgər yükqaldırma qabiliyyəti 12 tondan çoxdursa, vergi oxların sayından asılı olaraq hesablanır. Bu vergi elə hesabla müəyyənləşdirilmişdir ki, verginin məbləği heç olmasa onların yolların köhnəlməsindəki iştirakını ödəyə bilsin. Taksi və avtobusların aksiz vergiləri sərnişin yerlərindən asılı olaraq dəyişir. Motosikllərin aksiz vergiləri isə mühərrikin həcmindən asılıdır. 1973-cü ilə qədər buraxılmış şəxsi nəqliyyat - maşınlar, taksi və motosikllər aksiz vergisin-

dən azaddırlar. Ətraf mühiti daha az çirkləndirən maşınlar üçün yeni aksiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi planlaşdırılır. Minik maşınları üçün güzəştlər 50 funt sterlinqə qədər, yük maşınları və avtobuslar üçün güzəştlər isə 500 funt sterlinqə qədərdir.

Digər aksiz vergiləri və rüsumları aşağıdakılardır:

- üzərinə vergi qoyulmuş bütün əmlakın sığortalama vergisi (4%), səyahət zamanı sığorta vergisi, həmçinin satıcılar tərəfindən satılmış maşın və məişət avadanlığının sığorta polisində qoyulan vergi (17,5%);
- Avropa birliyinin ölkələri çərçivəsindəki uçuşlara və daxili uçuşlara görə aksiz rüsumu 10 funt sterlinq və digər uçuşlar üçün 20 funt sterlinq;
- istehsalatın və həyat fəaliyyətinin tullantılarına qoyulan vergi – 1 tona 10 funt sterlinq hesabı ilə.

Ümumilikdə, aksiz rüsumlarının bütün dərəcələri 10%-dən 30%-dək intervalda dəyişir.

Mülkiyyətin əldən-ələ bəzi keçidləri daha bir dolayı vergiyə – **gerb rüsumuna** məruz qalır. Onlar Böyük Britaniyada ən qədim vergilərdir. İlk dəfə 1694-cü ildə sövdələşmələrin deyil, sənədlərin vergiləri kimi tətbiq olunmuşdur. İndiyə qədər bəzi dəyişikliklərlə işləyən 1891-ci il qanununa görə, vətəndaş – hüquqi sövdələşmələrin rəsmiləşdirilməsi vergiyə məruz qalır. Kommersiya xarakterli və hüquqi sənədlərdə bu verginin ödənişini təsdiq edən xüsusi möhür olmalıdır. Gerb rüsumlarının dərəcələri bəzi hallarda möhkəm məbləğlərdə müəyyənləşdirilir (25 pensdən 1-2 funt sterlinqə qədər), digər hallarda advalor əlamətə görə qurulur.

Səhmlərin ötürülməsi ötürülən mülkiyyətin dəyərinin 0,5%-i ölçüsündə gerb rüsumuna məruz qalır. Bağışlama aktı və mülkiyyətin xeyriyyə cəmiyyətlərinə ötürülməsi istisna təşkil edir. Qalan mülkiyyətin üzərinə dəyərindən asılı olaraq, gerb rüsumu qoyulur: 60 min funt sterlinqdən baha olan mülkiyyət üçün 1%, 250 min funt sterlinqdən baha olanlara 2%, 500 min funt sterlinqdən baha olanlara – 3%.

Gömrük rüsumları Avropa Birliyinə daxil olmayan dövlətlərdən ölkəyə gələn mallardan tutulur (ümumi gömrük tarifinə uyğun olaraq). AB ölkələri çərçivəsində isə malların yerdəyişməsi tamamilə azaddır və ona heç bir gömrük rüsumu tətbiq olunmur. Mallar hansı ölkəyə çatdırılırsa, bu mallardan həmin ölkənin vergi dərəcələri ilə aksiz vergisi və ƏDV tutulur.

Nəzərdən keçirdiyimiz vergilərdən başqa, **oyun biznesindən tutulan vergi, qaçışlardan (at yarışları, it qaçışları) tutulan rüsumlar da dolayı vergilərə** aiddir.

5.4.2. Yerli vergilər

Yerli özünüidarəetmə orqanları Böyük Britaniyada iki əsas gəlir mənbəyinə malikdirlər: hökumətin subsidiyaları və yerli vergilər. Yerli orqanların xərclərinin 75%-dən 90%-ə qədəri mərkəzi büdcədən maliyyələşir.

Əsas yerli vergi **əmlak vergisidir**. Bu vergi daşınmaz əmlakın mülkiyyətçilərindən və ya icarədarlarından tutulur. Həmçinin bu vergi mənzilləri icarəyə götürənlərdən və mənzil haqqını ödəyənlərdən tutulur. Daşınmaz əmlakın dəyərinin qiymətləndirilməsi 10 ildə bir dəfə həyata keçirilir. O, əmlakın icarəyə verilməsindən gələn illik gəlirin nəzərdə tutulmuş məbləğini təmsil edir. Vergi qoyma dərəcələri bələdiyyələr tərəfindən və maliyyə vəsaitlərinə olan tələbat səviyyəsindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Ona görə də vergi dərəcələri Böyük Britaniyanın qraflıqları və şəhərləri üzrə əhəmiyyətli şəkildə dəyişir.

1989-cu ildə Şotlandiyada və bir il sonra İngiltərədə və Uelsdə **adambaşına vergi** tətbiq olunmuşdur. Bu vergini əhalinin aztəminatlı təbəqələri də daxil olmaqla, bütün yetkin vətəndaşları ödəyirdi. Vergi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir və xərclərin 4:1 ölçüsündəki səviyyəsi ilə əlaqədar olurdu. Bu verginin tətbiqi sosial sferada bir sıra neqativ təzahürlərə gətirib çıxardı və M.Tetçerin istefasını sürətləndirdi. 1993-cü ildə adambaşına vergini bələdiyyə vergisi ilə əvəz etdilər. Bələdiyyə vergisi əmlakın bazar qiymətinin

dən və ailənin böyük üzvlərinin sayından asılı edilmiş, ailələrin bir sıra kateqoriyaları üçün güzəştlər təqdim edilmişdir. Əmlak səkkiz qiymətləndirici kateqoriyanın biri üzrə təsnifatlanır və ondan diferensial dərəcələr üzrə vergi tutulur.

Böyük Britaniyanın əsas **vergi orqanı** xəzinədir. O, dövlətin vergi strategiyasının hazırlanmasına və reallaşdırılmasına cavab verir. Xəzinəyə aşağıdakı şəxslər daxildir: xəzinənin birinci lordu (o həm də baş nazirdir), maliyyə naziri və kiçik lordlar. Daxili gəlirlər idarəsi, Rüsum və aksizlər idarəsi xəzinəyə hesabat verməlidirlər. Daxili gəlirlər idarəsi müstəqil hökumət müəssisəsidir. Bu müəssisənin Londonda baş vergi müfəttişinin kontoru və ona hesabat verməli olan, bütün ölkəyə yayılaraq əhalidən vergi yığan 700 kontoru var. Ölkənin bütün dolayı vergilərinin fəaliyyət prosesinin təmin edilməsi (gerb rüsumu istisna olmaqla) Rüsumlar və aksizlər idarəsinin səlahiyyəti daxilindədir.

Böyük Britaniyanın vergi ödənişlərinin strukturu şəkil 5.3-də göstərilmişdir.

Ümumdövlət vergiləri:

Birbaşa: gəlir vergisi (fiziki şəxslərdən və korporasiyaların mənfəətindən); kapital vergisi; miras vergisi; sosial sığorta ehtiyacları ilə bağlı ödəmələr
Dolayı: əlavə dəyər vergisi; aksizlər; gerb rüsumu; gömrük rüsumları; qumar oyunlarına qoyulan vergi; qaçışlardan yığılan rüsumlar

Yerli hakimiyyət orqanlarının vergiləri:

Əmlak vergisi; bələdiyyə vergisi
(1989 -1993-cü illərdə adambaşına vergi)

Şəkil 5.3. Böyük Britaniyada vergi daxilolmaları

Cədvəl 5.4-də Böyük Britaniyanın maliyyə kredit sisteminin xronoloji inkişafı göstərilmişdir.

Cədvəl 5.4

Böyük Britaniyanın maliyyə kredit sisteminin xronoloji inkişafı

İllər	Hadisələr
1694	Gerb rüsumu tətbiq edilmişdir
1694-cü il 27 iyul	İngiltərə Bankı yaradılmışdır
1717 -1931	İ.Nyuton tərəfindən müəyyənləşdirilmiş funtun qızıl tərkibi fəaliyyət göstərirdi
1799, 1824	Gəlir vergisinin tətbiq edilməsi
1816	Qızıl standart haqqında qanun qəbul edildi
1821 -1914	Qızıl-sikkə pul sistemi fəaliyyət göstərirdi
1844	İngiltərə Bankı banknotların emissiyası ilə bağlı inhisar hüququnu aldı
1919	Milli valyutanın üzən kursu tətbiq edildi
1925 -1928	Pul islahatı
1925 -1931	Qızıl-külçə standartı mövcud idi
1931 -1970-ci illər	Sterlinq blokunun fəaliyyəti
1945-ci il 27 dekabr	Böyük Britaniya BVF-nun üzvü oldu
1946	
1973-cü il 1 aprel	İngiltərə Bankının xəzinədən asılılığını müəyyənləşdirən Akt buraxıldı
1979	Birləşmiş Krallıq ərazisində ƏDV tətbiq edildi
1979	Bank islahatı
1980-ci illər –	Kapitalların hərəkəti üzrə valyuta nəzarəti ləğv edildi
1991	Pul kütləsinin targetləşdirilmə formasında pul siyasəti
1987-1997	Bank fəaliyyətinə nəzarəti İngiltərə Bankı həyata keçirirdi
	Adambaşına verginin istifadə edilməsi
1989-1993	EMOK çərçivəsində monetar siyasət
1991-1992	Faiz dərəcələri ilə manevr etmə siyasəti
1993	Dövlət borcunun idarəetmə funksiyası xəzinəyə verilmişdir
1997	
1997	İngiltərə Bankı faiz dərəcələrini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək hüququnu əldə etdi

Yoxlama sualları

- 1.Müasir dünya iqtisadiyyatında Böyük Britaniyanın yeri.
- 2.Böyük Britaniyanın pul-kredit sisteminin təşəkkülünün əsas mərhələlərini sadalayın.

- 3.İngiltərə Bankının təkamülü haqqında danışın.
- 4.Müasir mərhələdə Böyük Britaniyanın monetar siyasəti necədir?
- 5.Böyük Britaniyanın kredit münasibətləri strukturunda sistemyaradıcı banklar hansılardır?
- 6.Böyük Britaniyada hansı qeyri-bank, kredit-maliyyə institutları fəaliyyət göstərir?
- 7.Britaniyanın maliyyə sisteminin əsas hissələrini sadalayın.
- 8.Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin birləşmiş fondunun xərclərinin əsas maddələrini deyin.
- 9.Ümumdövlət əhəmiyyətli vergilər hansılardır?
- 10.Böyük Britaniyada hansı vergi orqanları fəaliyyət göstərir?

Ədəbiyyat

- Аксенов А. Клиринг и расчеты на организованном рынке ценных бумаг // банковский вестник. 2000. № 17. С. 26-28.
- Аксенов А. Организация фондовых бирж в развитых странах // Белорусский банковский бюллетень. 1999. № 44. С.48 -49.
- Антипова О.Н. Зарубежная практика контроля за созданием коммерческих банков // Банковское дело. 1997. № 5 С.28.
- Антипова О.Н. Регулирование и пруденциальный надзор за деятельностью банков за рубежом // Банковское дело. 1997. № 6. С.28.
- Банки и банковская деятельность: Англия // Банковские услуги. 1997. № 1. С. 26.
- Банковская система Англии // Белорусский банковский бюллетень. 2000. № 36. С. 48-59.
- Банковская хроника: Лондон // Бизнес и банки. 1995. № 37. С. 7.
- В экономике Великобритании // БИКИ. 2001. № 118. С. 1.
- Дробозина Л.А. Новые явления в сфере государственных финансов (на примере Великобритании). М.: ВЗФЭН, 1978. 92 с.
- Дробозина Л.А.; Можайсков О.В. Финансовая и денежно – кредитная система Англии. М.: 1976. 136 с.
- Козырев А. Победит сильнейший // Белорусский рынок. 2000. № 3.
- Коломина –Труман М., Бараховский А. Опыт регулирования фондового рынка в Великобритании // Финансы и кредит. 1999. № 7. С. 14-21.
- Крупнов Ю.С. Резервная политика центральных банков за рубежом // Банковское дело. 1996. № 5. С. 30.

Максимо В. Энг, Френсис А. Лис, Лоуренс Дж. Мауер. Мировые финансы / Пер. с англ. М.: ООО «Издательско – консалтинговая компания «Дека», 1998. 768 с.

Минаев С. Проклятый налог, придуманный негодьями // Комерсантъ ВЛАСТЬ. 2000. 6 июня. С. 9.

Особенности ярмарок в Великобритании // КОРИНФ. 2000. № 15. С. 11.

Перспективы развития экономики Великобритании // БИКИ. 2000. № 132. С. 16.

Прогноз экономического развития стран Европы // БИКИ. 1999. № 52. С. 1-5.

Рудый К. Зарубежный опыт инфляционного таргетирования // Белорусский банковский бюллетень. 2002. № 31. С. 42-51.

Силаев В.П. Эволюция центральных банков: функции, организация, технология // банковское дело. 1995. № 8. С. 24.

Телицына И. По ее образу и подобию создавался «седьмой континент» // Компания. 2000. 31 января. С. 37-39.

Хесин Е. Великобритания // МЭ и МО. 2001. С. 98-108.

Хесин Е. Великобритания: седьмой год подъема // МЭ и МО. 2000. № 8. С. 103-106.

Хесин Е. Великобритания: снижение темпов экономического роста // МЭ и МО. 1999. № 8. С. 96-98.

Черник Д.Г., Починок А.П., Морозов В.П. Основы налоговой системы: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ – Дана, 2000. 511 с.

Eichengreen Barry. The EMS Crisis in Retrospect. Working Paper No. 8035. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. December 2000. 63p.

Gordon Robert J. The Aftermath of the 1992 ERM Breakup: Was There a Macroeconomic Free Lunch? Working Paper no. 6964. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. February 1999. 45 p.

Government Finance Statistics Yearbook. Prepared by the Government Finance Division. IMF Statistics Department, Vol. twenty fourth, 2000. 493 p.

International Financial Statistics. Prepared by the IMF Statistics Department. -Vol. LIV, No. 11, November 2001. 919 p.

[http:// www.bankfacts.org.uk](http://www.bankfacts.org.uk)

<http://www.BankOfEngland.co.uk>

<http://www.reuters.co.uk>

<http://www.rtdi.freerve.co.uk>

FƏSİL 6

KANADANIN MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

6.1. Kanada iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti

Son dövrlər Kanada ABŞ-a, Yaponiyaya və AB ölkələrinə rəqabət təşkil edərək, dünya birliyindəki çəkisini artırmışdır. Kanada federativ dövlətdir və onun tərkibində 10 əyalət, 3 ərazi var. Ölkənin sahəsi 9976 min kvadrat kilometr, əhalisi 25,7 milyon nəfərdir. Əhali əsasən ingilis əsilli kanadalılardan (44%), fransız əsilli kanadalılardan (28%) təşkil olunmuşdur. Yerli əhali hindular və eskimoslardır.

«Böyük yeddiliyin» aktiv iştirakçısı olan Kanada keçən yüzilliyin sonunda əsas makroiqtisadi göstəricilərə görə Birləşmiş Ştatlardan sonra ikinci yeri qəti şəkildə tutdu. Kanada 1997-ci ildə daha yüksək rəqabətə davamlılıq göstəricilərinə malik ölkələr arasında dördüncü yeri tutmuş (birinci yerdə Sinqapur, ondan sonra Konkonq və ABŞ gəlir), 1995-ci ildə isə bu göstərici üzrə Yeni Zelandiya və Avstriya kimi ölkələrdən sonra 16-cı yerdə olmuşdur. Artıq 1999-cu ildə aparıcı texnologiyaların istifadə edilməsi ilə və dövlət maliyyələrinin vəziyyəti ilə bağlı göstəricilər də daxil olmaqla, bir çox parametrlər üzrə nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək qiymətlər alan Kanada sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan 59 ölkə arasında beşinci yerdən dördüncü yerə keçdi.

1990-cı illər Kanada iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə mexanizmində islahatların başlanğıcı oldu. Bu dövrdə federal hökumət emaledici və neyt-qaz sənayesinin, hava və dəmiryol nəqliyyatının, rəqabət, demək olar ki, bütün iri müəssisələrini şəxsi investirlərə satdı. Nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin – aeroportların, dəniz və çay limanlarının, liman kənarındakı qurğuların və s. özəlləşdirilməsi başa çatır.

Nəqliyyat və kənd təsərrüfatı sferalarında subsidiyalaşmanın geniş miqyaslı sistemləri ləğv olunmuşdur. Əyalətlərin əksəriyyəti iri telefon şirkətlərini şəxsi əllərə ötürmüşlər, elektroenerji korporasiyalarının özəlləşdirilmə planları hazırlanıb. Bələdiyyələr sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün şəxsi şirkətləri daha tez-tez cəlb edirlər. 1993-cü ildə başlayaraq, dövlət investisiyalarının həcmi azalmağa başladı. Hökumət qeyri dövrü tənzimlənmədən, demək olar ki, imtina etdi. Onun əsas qayğısı büdcə kəsirinin və dövlət borcunun aradan qaldırılması oldu. Bütün bu faktorlar istehsalın dinamikasına və strukturuna dərin təsir göstərdi.

1990 və 1991-ci illərdə Kanada iqtisadiyyatında enmə baş verdi. Real ÜDM uyğun olaraq, 0,2% və 1,7% azaldı. İşgüzar aktivliyin canlanması 1992-1996-cı illərdə daha ləng və dayanıqsız idi (cədvəl 6.1).

Cədvəl 6.1.

Real ÜDM-in artımı, %-lə

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
-0,2	-1,7	0,7	2,2	4,6	2,4	1,5	4,4	3,3	4,5	4,7	1,9	3,3	2,0

Kanada iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi ixracatdır. Eyni zamanda daxili tələbat bütövlükdə çox süst olaraq qalır. İstehlak xərcləri 1995-ci ildə olduğu kimi, 1996-cı ildə də cüzi dərəcədə – yalnız 1,5% (1994-cü ildə 3%) artmışdır. İstehlak tələbatının və mənzil tikintisinin canlanma əlamətləri 1996-cı ilin axırında, 1997-ci ildin əvvəlində üzə çıxdı. Ümumi daxili tələbatın təqribən 60%-ni təşkil edən istehlak xərcləri 1997-ci ildə və 1998-ci ilin ortalarına qədər daha sürətlə çoxaldı. Bu sürət orta hesabla 1990 -1996-cı illərlə müqayisədə iki dəfə çox idi və bunun səbəbi hər şeydən əvvəl əmək bazarında vəziyyətin yaxşılaşması və əmək haqqı artımının sürətlənməsi idi. Əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti investisiya gəlirlərinin artımı ilə əlaqədar olaraq çoxaldı. İntestisiya gəlirləri şəxsi

şirkətlərin səhmlərinə qoyulan yatırımlardan və qiymətli dövlət kağızlarından gəlirdi. Bu zaman istifadəsi uzunmüddətli olan malların əldə olunması üçün istehlak kreditindən aktiv şəkildə istifadə olunurdu. İstehlak borcunun ÜDM-dəki payı 1996-cı ildə 92% təşkil etmişdirsə, 1998-ci ilin ortalarında 100%-i keçmişdir.

Xidmətlər sferası sahələrində yaradılan ÜDM həcmi 1998-ci ildə 3,4% artmışdır. Daha intensiv şəkildə inkişaf edən sahələr aşağıdakılar idi: topdan ticarət (artım 11%-dən çox), sahibkarlıq sektoru üçün xidmətlər (11%-ə qədər), mehmanxana təsərrüfatı, ictimai yeyinti müəssisələri üçün xidmətlər (6%). Aşağıdakı sahələrin müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcmi orta səviyyədə yuxarı sürətlə artırdı: rabitə (5%), pərakəndə ticarət (4,2%), nəqliyyat və anbar təsərrüfatı (4%-ə yaxın).

1990-cı illərin əvvəllərində Kanada Bankının rəhbərliyi özünün əsas məqsədi kimi **inflyasiyanın** yatırılmasını müəyyənləşdirdi. Artıq 1993-cü ildə inflasiyanın sürəti azaldı. Əgər 1980-ci ilin axırında inflyasiya «böyük yeddilik» ölkələr qrupunun orta göstəricisini üstələmişdirsə, son illər ondan nəzərə-carpacaq dərəcədə geri qalırdı. 1996-1997-ci illərdə Kanadada istehlak mallarının qiymət indeksi orta hesabla 1,6% artmışdır. 1998-ci ildə istehlak qiymətlərinin indeksi 1% azalmış, 1999 və 2000-ci illərdə isə yenidən uyğun olaraq, 1,7% və 2,7% artmışdır. Qiymət artımı 1999-cu ildə bir qədər sürətlənmişdir. Buna səbəb benzinin qiymətindəki sıçrayış və həm də 1998-ci ildə Kanada dollarının qısamüddətli şəkildə düşməsindən sonra ixrac mallarının müvəqqəti bahalaşması idi.

Rəqabətin güclənməsi, texnoloji yeniliklər və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi istehsalın bütün mərhələlərində qiymətlərin artımını ləngidir. Müəssisələr hər şeydən əvvəl qiymətləri qaldırmağa yox, xərcləri azaltmağa çalışırlar. Əvvəlki illərdə onlar personalın maksimal dərəcədə mümkün ixtisarını aparmış və istehsal güclərini təzələmişdilər. Bütün bunlar xərclərin nəzərəcarpacaq dərəcədə artımında istehsalı

böyütməyə imkan vermişdir. Nəticədə, böyük tələbata baxmayaraq, qiymət artımına minimal təzyiq yer almışdır.

1998-ci ilin əvvəlində analitiklər hesab edirdilər ki, milli valyuta kursu nisbətən stabil olacaq və 69 ABŞ sentinin ətrafında dəyişəcək. Lakin iyun ayında Kanada dolları 64 sent qiymətinə, avqustda isə 63,1 sentə düşdü. Bu, Kanada dollarının dövr etdiyi 140 il ərzində ən aşağı səviyyə idi. Kursun aşağı düşmə səbəbi, hər şeydən əvvəl, dünya bazarlarında malların qiymətlərinin düşməsi və Amerika aktivlərinə kapitalların kütləvi şəkildə köçürülməsi idi. Kanada valyutasının kursunu möhkəmlədən faktor dövlət maliyyəsinin yaxşı vəziyyətidir. Bütün bu faktorların təsiri nəticəsində 1999 və 2000-ci illərdə 1 ABŞ dolları orta hesabla uyğun olaraq 1,44 və 1,5 Kanada dollarına dəyişirdi.

90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş dövrü böhrandan sonra məşğulların ümumi sayı 1993-cü ilə qədər azaldı, **işsizliyin səviyyəsi** isə 1995-ci ilə qədər 10% artdı. Dövrü enmədən sonra bir neçə il ərzində işsizliyin belə yüksək səviyyəsinin saxlanması bir sıra struktur faktorla izah olunur. Birincisi, ABŞ və Meksika ilə azad ticarət razılaşmalarının nəticəsi kimi daxili və xarici rəqabətin kəskinləşməsi, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasının təsiridir. Kanada korporasiyaları üçün istehsalın effektivliyinin artırılmasının və rəqabət mövqelərinin möhkəmləndirilməsinin əsas üsullarından biri personalın ixtisarıdır. İkincisi, məşğulluğun ləng bərpası federal hökumətin və əyalət hakimiyyətlərinin apardıqları büdcə iqtisadiyyatı siyasəti ilə şərtlənirdi. Üçüncüsü, 1990-cı illərin ortalarında əmək bazarındakı vəziyyət də mərkəzi bank tərəfindən inflyasiyanı azaltmaq və ABŞ-la müqayisədə qiymətlərin daha yavaş artımına nail olmaq cəhdinin nəticəsi idi. Beş il ərzində həyata keçirilən sərt pul siyasəti kreditləşmə şərtlərinə daha həssas yanaşan iqtisadi sahələrə və sferalara güclü zərbə endirdi.

1997-ci ildə əmək bazarındakı vəziyyət nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdı. İşsizliyin səviyyəsi yanvar ayında 9,6%-dən

ilin son aylarında 8,9%-ə qədər azaldı və orta hesabla 9,1% təşkil etdi (cədvəl 6.2).

Cədvəl 6.2

İşsizliyin səviyyəsi, işçi qüvvəsinin sayının %-i ilə

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
10,3	11,3	11,2	10,4	9,6	9,6	9,1	8,3	7,6	6,8

Məşğulluğun artımı nöqtəyi –nəzərindən, 1998-ci il əvvəlki 15 il ərzində ən müvəffəqiyyətli il idi. Məşğulların ümumi sayı il ərzində 2,7% artdı (1997-ci ildə 2%). 1998-ci ildə yaradılmış 450 min yeni iş yerinin üçdə iki hissəsindən çoxu tam məşğulluq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onların əksəriyyəti iqtisadiyyatın şəxsi sektorunda yaradılmışdır, lakin federal hökumət tərəfindən və əksər əyalət hakimiyyətləri tərəfindən büdcə kəsirlərinin ləğvindən sonra işləyənlərin sayı dövlət sektorunda da artmağa başladı. Kanada məşğulluq göstəricilərinə görə İtaliya, Fransa və Almaniya ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşı görünür. Lakin Kanadadakı işsizliyin səviyyəsi ABŞ-la müqayisədə hələ də təqribən iki dəfə yüksəkdir. Əmək qabiliyyətli amerikalılar arasında işləyənlər 64%, əmək qabiliyyətli kanadalılar arasında isə işləyənlər 60,6% təşkil edir.

Kanadanın ÜDM-in artımının əsas mənbəyi kifayət qədər inkişaf etmiş **xarici ticarət münasibətləridir**. Mal və xidmətlərin ixracına gedən ÜDM payı 1995-ci ildə 37%-ə çatmış, hərçənd 1994-cü ildə 33,2%, 1992-ci ildə 26,3%, 1991-ci ildə 24,4% və yalnız 1960-cı ildə 17% olmuşdur. Elə həmin 1995-ci ildə dünya ixracının 3,9%-i və idxalının 3,4%-i Kanadanın payına düşmüşdür.

1997-ci ildə Kanada ixracının dəyər həcmi 10,5% artmışdır. Eyni zamanda ölkədə xüsusilə istehsal təyinatlı idxal mallarına olan tələbatın dövrü şəkildə yüksəlməsi baş verirdi. 1997-ci ildə idxalın ümumi həcmi ixracdan 12,2% sürətlə artırdı. Nəticədə mal ticarətindəki müsbət saldo azalmış, cari əməliyyatlar üzrə balans kəsiri 1997-ci ildə III

rübdə 15,5 milyon dollardan IV rübdə 25,5 milyard dollara qədər artmışdır.

Kanadanın xarici ticarət dövriyyəsinin sürətli artımı zamanı ABŞ onun əsas ticarət partnyoru yerini möhkəm tutur. Kanada ixracının 80%-dən çoxu ABŞ-a yollanır və idxalın da üçdə ikisi ABŞ-dan gəlir. 1998-ci ildə Kanada iqtisadiyyatının Amerika iqtisadiyyatından üstün asılılığı onu dünya təsərrüfatındakı xoşagəlməz tendensiyalardan əhəmiyyətli şəkildə müdafiə etdi. Asiyadakı maliyyə-iqtisadi böhranı və xammal mallarının dünya qiymətlərinin düşməsi, şübhəsiz, Kanadada təsərrüfat artımının sürətini ləngitdi. Lakin ABŞ tərəfindən onun ixrac mallarına olan tələbatın kifayət qədər yüksək saxlanması işgüzar aktivliyi müdafiə etdi. Ümumilikdə, 1998-ci ildə Kanadadan gələn ixracatın dəyər həcmi real hesabda cəmi 2% artmışdır. İdxalat 0,4% azalmış, malların xarici ticarətindəki aktiv saldo 11 milyard dollar təşkil etmişdir. Lakin 1997-ci ildə bu göstərici 18 milyard dollar olmuşdur.

1999-cu ildə ixracat ticarəti proqnozlarda nəzərdə tutulduğundan daha dinamik inkişaf edirdi. Birincisi, ABŞ tərəfindən Kanada mallarına olan tələbat da yüksək olmuşdur. İkincisi, xam neftin, metalın və meşə sənayesi kompleksi məhsullarının dünya qiymətləri sürətlə artırdı. 1999-cu ilin yekunlarına görə, malların xarici ticarətində müsbət saldo, demək olar ki, ikiqat artmış, ödəniş balansının kəsiri isə 1 milyard dollara düşmüşdür. Hərçənd, 1998-ci ildə bu göstərici 16,4 milyard dollar idi.

Xarici aləmlə əlaqələr Kanadanın təsərrüfat inkişafında həmişə çox mühüm rol oynayırdı. 1990-cı illərdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşma şəraitində və 1994-cü il yanvarın 1-dən Kanada, ABŞ və Meksika arasında azad ticarət zonası haqqında müqavilənin qüvvəyə minməsi nəticəsində Kanada iqtisadiyyatı misli görünməmiş dərəcədə açıq oldu. Keçən onillikdə Kanada ixracının həcmi təqribən 2 dəfə artdı. Müasir mərhələdə ölkənin ÜDM-də onun xüsusi çəkisi 42%-i üstələyir, hərçənd 1980-ci illərin axırlarında bu göstərici 27%

idi. Kanada iqtisadiyyatının ixracat yönümünün səviyyəsi dünyada ən yüksək səviyələrdən biridir (məsələn, ABŞ-da təqribən 24% təşkil edir). Bununla belə, Kanada ixracatının strukturunda pozitiv irəliləyişlər baş vermişdir. Maşın və avadanlıqların payı 1980-ci ildə 28%-dən 1999-cu ildə 45%-ə qədər yüksəlmiş, xam malların payı 60%-dən 38%-ə düşmüşdür. Kanada ixracının ABŞ-dan asılılığı hər il artır. Əgər 1989-1991-ci illərdə ABŞ-a Kanada ixracatının 77-79%-i gedirdisə, 1997-1999-cu illərdə 80-84%-i ötürülürdü. Burada müəyyən rolunu Asiya böhranı da oynamışdır. Bu böhranın nəticəsində həmin region ölkələri ilə Kanadanın ticarət həcmi son illərdə üçdə bir qədər azalmışdır.

6.2. Kanadanın pul və kredit sistemləri

6.2.1. Təşəkkül mərhələləri

Kanadanın pul sisteminin formalaşması və inkişafı ölkənin dövlət quruluşunun təkamül prosesinə paralel şəkildə həyata keçirdi. 1763-cü ilə kimi Kanada Fransanın müstəmləkəsi idi və ölkəni fransız qubernatoru idarə edirdi. Məxsusi Kanada üçün 1670-ci ildən başlayaraq Fransada gümüş pul – sol kəsilirdi. Lakin sol gümüş pulu ticarət münasibətləri sistemində tələb oluna bilmir və onun üzərinə qoyulmuş missiyanı yerinə yetirə bilmirdi. Kanadalılar «özgə» valyuta əvəzinə birbaşa mal mübadiləsinə daha çox üstünlük verirdilər. Həm də istənilən ticarətçinin «emitentləşdirilmiş» ödəniş vasitələri də soldan başqa dövriyyədə qala bilirdi. Londonla Paris arasında bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Kanada Böyük Britaniyaya keçəndən sonra ölkə ərazisində pul dövriyyəsi məsələləri ilə ingilis general - qubernatoru məşğul olmağa başladı. Lakin gözlənilən mərkəzləşmə baş vermədi. Kredit sistemində olduğu kimi, pul sistemində də tam xaos hökm sürürdü. Yalnız 1794-cü ildə Monreal biznesmenlərinin bir qrupu bank yaratmağa cəhd göstərdi. Bu cəhd uğursuz alınsa

da, Kanadanın bank sisteminin formalaşmasına ümid verdi. 1817-ci ildə Monrealın 9 ticarətçisi Monreal bankını (Montreal Bank) təsis etdi. İndi onun adı Bank Monrealdır (Bank of Montreal). Bu, Kanadanın qədim banklarından biridir.

Böyük Britaniyadan asılı olan Kanada pul tənzimlənməsi sferasında eyni siyasət yürüdü. Lakin ingilislər tərəfindən nəzarət kifayət qədər tam olmurdu, çünki vahid nəzarət obyektinə – pul vahidi faktiki olaraq mövcud deyildi. Öz ölkələrində qızıl monometallizmə keçid məsələsini müəyyən mənada qaydaya salan ingilislər 1825-ci ildə Kanada ərazisində funt sterlinqə tətbiq etdilər. Lakin əyalətlərlə xarici sahibkarlar arasındakı ticarət dövriyyəsində müxtəlif pulların işlədilməsi hakimiyyəti məcbur etdi ki, 1841-ci il qanunu ilə ödəniş vasitəsi qismində funtla yanaşı qızıl və gümüş dollarları və fransız gümüş pullarını da tanıсын.

Kanada dövlətinin rəsmi yaranış günü 1867-ci il 1 iyuldur. İngilis parlamentinin qəbul etdiyi akt – Britaniyanın Şimali Amerikasına haqqında Akt məhz bu tarixdə qüvvəyə minmiş və Konfederativ müqavilə adlandırılmışdır. 1949-cu ilə qədər Kanadaya yeni əyalətlər daxil olmuş və nəticədə onların sayı 10-a çatmışdır. Artıq 1867-ci ildə Britaniyanın Şimali Amerikasında 35 bank fəaliyyət göstərirdi. Əvvəllər banklar hüquqi şəxs qismində əyalətlərdə qeydiyyatda düşürdü. Lakin 1867-ci ildə federasiya yaranandan sonra yeni federal hakimiyyət pullarla və bank işi ilə bağlı bütün məsələlər üzrə müstəsna yurisdiksiya aldı. Bu sahədəki ilk islahat 1870-ci ildə milli pul vahidinin – Kanada dollarının dövriyyəyə daxil edilməsi oldu. Yeni valyutanın qızıl tərkibi ingilis funt sterlinqə əsasında müəyyənləşdirilir və ona bərabər götürülürdü.

1871-ci ildə banklar haqqında qanun qəbul olunmuş və sonralar hər on ildən bir yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Şəxsi bankların banknot buraxmaq hüququ qanunla məhdudlaşdırılmışdır. 1900-cü ildən 1928-ci ilə qədər ölkədə bank kapitalının təmərküzü baş verirdi. Bir çox kiçik bankların birləşməsi nəticəsində bankların sayı 40-dan 10-a düşdü. Bu

bankların üçü – Monreal, Kral və Kanada kommersiya bankları Kanadanın bütün bank kapitalının 70%-ə qədərini mərkəzləşdirdi.

1930-cu illərdə Böyük depressiya dövründə Kanadada qızıl standartın çökməsi baş verdi. Bu çökmənin ilkin şərti 1914-cü ildə banknotların qızıla mübadiləsinin qadağan olunması və qiymətdən düşmə oldu. 1940-cı illərdə Kanada dollarının kursu ABŞ dollarına sərt şəkildə bağlı idi. 1946-cı ilin iyulunda Kanada öz dollar kursunu qəflətən 10% qaldırdı (paritetə qədər 1 Amerika dolları). Məqsəd ABŞ-dakı kəskin qiymət artımının təsirini neytrallaşdırmaq və Kanada iqtisadiyyatına inflyasiyanın yayılmasına mane olmaq idi. Lakin 1947-1948-ci illərdə baş vermiş böhran zamanı yüksək kurs ölkənin ödəniş balansını ilə çətinliklərini daha da gücləndirir, malların xarici bazarlardakı rəqabətə davamlılığını zəiflədirdi. Kanada dolları azad bazarda paritetdən 7-8% aşağı təyin (kotirovka) olunurdu. Kanada hökuməti kursun 1950-ci ildə yaranmış yüksəlmə tendensiyasından istifadə edərək, həm də əvvəlki illərin təcrübəsini nəzərə alaraq, 1950-ci illərin oktyabrında pariteti ləğv etdi və Kanada dollarının dəyişən kursunu tətbiq etdi. Bu, 1950-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında bir sıra neqativ nəticələrə gətirib çıxardı: ticarət balansının kəsiri, valyuta kursunun kəskin sıçrayışları. Qərara alındı ki, Kanada dollarının kursu Amerikanın dollar kursuna yenidən bağlansın. Bu bağlılıq 1970-ci ilə kimi saxlanıb qaldı. Kanadanın dövrü şəkildə inkişaf edən valyuta sistemi yenidən üzən kursa mürciət etdi və bu da gözlənilmədiyi kimi, 1974-cü ildə valyuta böhranına gətirib çıxardı. Monetar tənzimlənmə orqanları pul siyasətinin aləti qismində mübadilə kursuna olan ümidlərini itirəndən sonra məqsədli göstərici kimi pul kütləsindən istifadə etməyə başladılar (pul kütləsinin tarqetləşdirilməsi). Xarici kapitallar üçün, o cümlədən «isti möhtəkirçi pullar» üçün iqtisadiyyatın yüksək səviyyəli şəffaflığında bu göstərici ilə manevr etmək çox asandır, nəinki valyuta kursu ilə. Məsələ ondadır ki, 1951-ci ildən başlayaraq, Kanadada

kapitalın xaricdən köçürülməsinə və ya xaricə köçürülməsinə, xarici valyutada olan kapitalın hərəkətinə məhdudiyət yoxdur.

Kanadanın ən kiçik pul vahidi sentdir. Yüz sent bir Kanada dollarını təşkil edir. Bir sent (penny), 5 sent (nickel), 10 sent (dime), 25 sent (quarter) pullar və 1 dollar (loonie), 2 dollar (toonie, dövriyyədən çıxarırlar), 5, 10, 20, 50, 100 və 1000 dollar dəyərində banknotlar buraxılır.

6.2.2. Kanada bankı

Ölkənin mərkəzi bankı – Kanada bankı səhmdar müəssisə kimi 1934-cü ildə təsis edilmişdir. Onun səhmlərinin sahibləri kommərsiya bankları, onların qulluqçuları və xaricilər ola bilməzdi. Kanada Bankı 1935-ci ildə martın 11-də fəaliyyət göstərməyə başladı. Mərkəzi bank 1938-ci ildə şəxsi sahibkarların səhmlərinin hökumət tərəfindən alınması yolu ilə milliləşdirilmişdir. Kanada Bankı öz fəaliyyətinə görə parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır və yerinə yetirilən iş barədə ona vaxtaşırı hesabat verir. Bundan başqa, mərkəzi bank hökumətin maliyyə agentı olur. Maliyyə nazirinin müavininin daxil olduğu **Direktorlar şurasını** hökumət təyin edir.

Kanada Bankının fəaliyyət məqsədləri onun nizamnaməsində müəyyən edilmişdir:

*dövlətin iqtisadi maraqları çərçivəsində pul dövriyyəsinin və kreditin tənzimlənməsi;

*milli pul vahidi kursunun stabilliyi, həmçinin onun təsiri vasitəsilə istehsalatın, ticarətin, qiymətlərin və məşğulluğun ümumi səviyyəsinin dövrü dəyişmələrinin aşağı düşməsi (pulların təsir çərçivəsində mümkün olan qədər);

*ümumilikdə, dövlətin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək etmək.

Kanada bankı banklar bankıdır, çünki o, klirinq sistemə nəzarət edir. Lisenziyalı kommərsiya bankları və digər

maliyyə institutları bu sistem vasitəsilə qarşılıqlı hesablaşmaları həyata keçirirlər.

Hər bir kommərsiya bankı Kanada bankında nağd ehtiyatların müəyyən orta məbləğini saxlamalıdır. Bu məbləğ Kanada Bankının banknotları ilə, depozitlər və avuarlar şəklində olmalıdır. Xəbərdarlıqla götürülən əmanətlər üzrə 4%-lik ehtiyat tələbi əvəzinə və tələbli depozitlər üzrə 12%-lik ehtiyat tələbi əvəzinə 1980-ci ilin banklar haqqında qanunu ilə yeni dərəcələr - uyğun olaraq 3% və 10% müəyyən edilmişdir. Həm də ilk 500 milyon dollar üçün xəbərdarlıqlı əmanətlər üzrə ehtiyat tələbi yalnız 2% təşkil edir. Məcburi ehtiyat dərəcələrinin azaldılması mərhələlərlə 3,5 il ərzində həyata keçirdi. Kassada olan nağd pul ehtiyat tələblər məbləğindən çıxılırdı. İlk qiymətləndirməyə əsasən, göstərilən dəyişikliklər bankların rezerv ayırmalarını təqribən əllidə biri qədər aşağı salmalı idi. Bir ildən artıq müddət üçün qeyri nağd depozitlər (non-encashable deposits) üzrə, həmçinin bəzi digər depozitlər üzrə ehtiyat tələbləri, qeyri bank təşkilatlarının – CBA (Kanada bank müdirlərinin assosiasiyası) üzvlərinin əmanətləri, o cümlədən qeyri rezidentlərin Kanada valyutasında olan əmanətləri ləğv olunmuşdur. Ehtiyat tələbləri tam mülkiyyətdə yerləşən xarici filiallara, həmçinin bütöv və ya qismən mülkiyyətdə olan faktoring və lizinq şirkətlərinin depozitlərinə tətbiq edilmişdir.

Kanada Bankı kommərsiya banklarına qiymətli kağızların bəzi növlərinin girovu ilə altı aydan çox olmayan müddətə kreditlər verə bilər. Kreditlər konkret şərtlərlə və məhdud müddət üçün hökumətə və ya əyalətlərə təqdim oluna bilər. Bankın uçot dərəcəsi minimal dərəcədir və Kanada Bankı kreditləri bu dərəcə üzrə təqdim etməyə hazırdır.

Kanada Bankının fəaliyyət istiqamətlərindən biri hökumətin monetar siyasətinin reallaşdırılmasıdır. 1980-ci illər ərzində Kanada monetar siyasətin adicəkilən formasını – pul kütləsinin tarqetləşdirilmə formasını əsas tuturdu. Pul kütləsinin tarqetləşdirmə siyasətinin reallaşdırılmasının effek-

tivliyi bir sıra şərtlərdən asılı idi. Birincisi, pulun targetləşdirilməsi üçün dəyişən göstərici ilə (inflasiya və ya nominal gəlir) məqsədli əqrəqat arasında güclü və etibarlı əlaqənin olması zəruridir. Asılılığın zəif olduğu halda, məqsədli göstəriciyə olan təsir dəyişənin planlaşdırılmış dəyişmələrinə gətirib çıxarmır. Bu növ uyğunsuzluq Kanadada baş vermiş və 1991-ci ildə pul siyasətinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. İkinci şərt Mərkəzi bank tərəfindən pul əqrəqatlarının qeyd-şərtsiz nəzarətidir. Bu nəzarət yoxdursa, pul siyasətinin məhz bu formasının həyata keçirilməsini bildirən dəqiq siqnallar avtomatik şəkildə yox olur. Əgər pul kütləsinin məhdud əqrəqatlarını tənzimləmək Kanada hakimiyyəti üçün mümkün olsa da, daha geniş M2 və M3 pul əqrəqatlarına nəzarət etmək kifayət qədər müşkül məsələyə çevrildi.

Kanadada targetləşdirmə siyasəti gözlənilən çox müsbət nəticələrə gətirib çıxarmadı, çünki ona olan münasibət qeyri ciddi idi və hakimiyyətin uğur qazanmaq şansı yox idi.

1991-ci ilin fevralında Kanada Bankı inflasiya səviyyəsinin targetləşdirilməsinə keçid barədə elan etdi. Qərara alındı ki, inflasiyanın məqsədli göstəricisi mərkəzi bankın və hökumətin birgə qərarı ilə təyin ediləcək və müəyyənləşdiriləcək. Göstəricinin əsasını istehlak qiymətlərinin indeksi təşkil edirdi. İstehlak qiymətlərinin indeksi qida məhsullarını, enerjini və dolayısı vergiləri nəzərdə tutmurdu. Məqsədli parametrlərin intervalları aşağıdakılar idi:

- *1991-ci il: 3-5%;
- *1992-ci il: 2-4%;
- *1994-cü ilin iyunu: 1,5 -3,5%;
- *1995-2001-ci illər: 1-3%.

Qiymətlərin dəyişmə intervallarına yenidən baxılması yalnız müstəsna hallarda baş verir. Belə müstəsna hallar neft qiymətlərinin kəskin sıçrayışları və təbii fəlakətlərdir. Yeni siyasətə keçidlə birlikdə 1991-ci ildə Kanada Bankı inflasiya səviyyəsinin 22 ay müddətinə müəyyən dəhlizdə qeyd olun-

ması barədə qərar qəbul etdi. Yaxşı nəticələr əldə edəndən sonra müvəqqəti məhdudluğu ləğv etdi.

Inflasiya səviyyəsinin targetləşdirilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. O, valyuta targetləşdirilməsindən fərqli olaraq, pul targetləşdirilməsi ilə yanaşı diqqətin milli maraqlarda mərkəzləşməsinə imkan verir və xarici təsirlərə meylliliyi azaldır. Mübadilə kursunun məqsədli göstəricisinin rejimi kimi, nəzərdən keçirilən siyasət də ictimaiyyət üçün açıqdır, yəni şəffafdır. Inflasiyanın məqsədli səviyyəsi pul əqrəqatları ilə müqayisədə əhali üçün daha anlaşılandır. Pul əqrəqatları isə dəyişən meyarla daha sərt əlaqədə olmalıdır.

Kanada Bankı daima ÜDM ölçülərində dəyişmələrin azaldılması və məşğulluğun artırılması üzrə tədbirləri həyata keçirir. Ölkə stabil ÜDM siyasətini və inflasiyanın ortamüddətli göstəricilərinin azalmasından uzunmüddətli göstəricilərə tədrici keçid siyasətini yürüdür. Ümumilikdə, inflasiya səviyyəsinin targetləşdirmə siyasəti monetar hakimiyyəti daha uzaqgörən olmağa və cari vəziyyətdə təmərküzlə birlikdə taktiki yox, strateji məqsədləri reallaşdırmağa vadar etdi.

6.2.3. Kanadanın kredit-maliyyə müəssisələri sistemi

Kanada Bankından başqa, ölkənin kredit sistemində kommersiya bankları və digər kredit-maliyyə institutları daxildir. Bank müəssisələri üç növdə olur:

- *bütün ölkə boyu bir çox şöbələri olan çarter banklar;
- *həm ümummilli, həm də əyalət tipli trast şirkətləri;
- *yalnız əyalətlər səviyyəsində fəaliyyət göstərən kredit birlikləri.

Bankların fəaliyyəti banklar haqqında 1980-ci il 1 dekabr qanununun redaktəsi ilə nizamlanır. Bu qanunda bankın yaradılma mexanizmi izah edilir, kapitalın ölçüsü, direktorların ixtisaslaşması, onların vəzifə və məsuliyyətləri, bankların qovuşma və birləşmə qaydaları, səhmlərin yerləşməsi və ötürülməsi, səhmdarlara və hökumətə hesabatların təqdim

edilməsi müəyyənləşdirilir, həmçinin bankın nə etməli olduğu və nə etməli olmadığı barədə ətraflı məlumat verilir. Qanun iki tip bankların mövcudluğunu nəzərdə tutur. A siyahıdan olan banklar - lisenziyası olan və lisenziyası olmasa da, səhmləri çox işlənən banklardır. Bu banklara aid olan maddə bir səhmdarın və ya səhmdarlar qrupunun hesabı ilə səs verən bütün səhmlərin 10%-lik ölçüsündə maksimal sahibliyi nəzərdə tutur. B siyahısından olan banklar səhmləşmədən dərhal sonra qapalı tipli şirkətlər kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu siyahıya xarici bankların törəmə şöbələri daxildir. Onlar lisenziyaları olan təqdirdə şöbələr açə bilər və bank adlandırılə bilər. Lakin xarici bankların törəmə müəssisələri ilk beş il ərzində və beş ildən sonra üç ilə qədər müddətdə hər il bərpa olunan və ya təqdim olunan fəaliyyət lisenziyası almalıdırlar. Xarici banklar tərəfindən Kanada filiallarının belə lisenziyalaşdırılması xarici bank filiallarının baş kontorlarının yerləşdiyi ölkələrdə Kanada banklarının filiallarının lisenziyalaşma tələbi ilə şərtlənir.

A siyahıdan olan bankların səhmləri əsas fond birjalarında satılır və alınır. Depozit hesabların əsas növləri əmanət hesabları, çek hesabları və təcili depozitlərdir. Hesabların yeni növləri də tətbiq edilmişdir. Lisenziyalaşdırılmış kommersiya banklarında yerləşdirilmiş və Kanada dollarında olan əmanətlər bir əmanətçiyə 60 min dollara qədər məbləğdə sığortalınır. Sığortalanma federal agentliyin – Depozitlərin sığortalanması üzrə Kanada korporasiyasının (Canada Deposit Insurance Coit Insurance Corporation) hər bir bankında həyata keçir.

Kanada bankları xarici bazarlarda aktiv şəkildə fəaliyyət göstərilir. 1986-cı ildə valyuta aktivləri bütün aktivlərin 45%-ni təşkil edirdi. Bank gəlirlərinin əsas hissəsi beynəlxalq əməliyyatlar hesabına təmin olunur. Böyük beşlik adlanan qrupun bankları Kanadanın iti **çarter** banklarıdır; «Royal bank of Kanada» (Royal Bank of Canada), «Kenedian imperial bank of kommers» (Canadian Imperial Bank of

commerce), «Bank of Monreal» (Bank of Montreal), «Bank of Nova Skoşia» (Bank of Nova Skoshia), «Toronto – dominion bank» (Toronto – dominion Bank) (cədvəl 6.3).

Cədvəl 6.3

Kanadanın «böyük beşlik» banklarının xarakteristikası (1998-ci il), milyard dollar.¹

Banklar	Xüsusi kapital	Aktivlər	Təmiz mənfəət
«Royal bank of Kanada»	9,7	274,4	1,8
«Kenedian imperial bank of kommers»	9,2	281,4	1,1
«Bank of Monreal»	8,7	222,6	1,4
«Bank of Nova Skoşia»	7,9	233,6	1,4
«Toronto – dominion bank»	7,7	181,8	1,1

Kanadanın ən gəlirli və iri kommersiya bankı «Royal bank of Kanada» 1896-cı ildə yaradılmışdır. Bankın 1700 şöbəsi var. Onların 46-sı digər ölkələrdədir. Hal-hazırda bank maliyyə bazarının qonşu sektorlarına ekspansiya üçün investisiya –bank fəaliyyəti sferasında və ənənəvi bank xidmətlərinin milli bazarında öz liderliyindən istifadə etməyə cəhd göstərir. Onun üstünlüklərindən biri sığorta biznesinin inkişafıdır. 1995-ci ildən sonra 5 il ərzində bank Kanadadakı üç sığorta şirkətini udmuş, özünün telekommunikasiya mərkəzi vasitəsilə sığorta məhsullarının birbaşa satışını təşkil etmiş, bir neçə beynəlxalq təkrar sığorta şirkətlərini təsis etmişdir. Bankın digər üstünlüyü qiymətli kağızlarla əməliyyatların depozitar xidmətinin iriləşdirilməsi oldu. Xüsusi halda, 1996-1997-ci illərdə «Toronto –dominian bank», «Bank of Nova Skoşia» və «Monreal trust» (Montreal Trust) uyğun şöbələri alınmışdır. 1999-cu ildə Avstraliyada «Permanent trasti Ko» (Permanent Trestry Co) ilə birlikdə depozitar şirkət təsis olunmuşdur.

¹ Burada və sonralar – Kanada dolları

«Royal benk of Kenada» dünya maliyyə bazarında böyük ekspansiyayı iki istiqamətdə həyata keçirir. Birincisi, «Royal benk» kapitalların idarəetməsi ilə bağlı öz beynəlxalq əməliyyatlarını genişləndirməyə və özünün «Ar –Bi –Si dominion Sekyuritiz» (R-B-C dominion Securities) törəmə investisiya bankının xarici fəaliyyətini möhkəmləndirməyə cəhd göstərir. Bu ekspansiyanın əsas mexanizmi bu və ya digər ölkənin maliyyə bazarının uyğun sektorlarında orta şirkətlərin udulmasıdır. İkincisi, bu bank filiallar şəbəkəsinin inkişafı olmadan elektron bank texnologiyalarının köməyi ilə müştərilərin cəlb edilməsi yolu ilə ABŞ-ın maliyyə xidmətləri bazarında müəyyən yer tutmağa cəhd göstərir. Ümumilikdə, bank xidmətlərinin milli bazarda öz lider mövqelərini müdafiə etmək üçün «Royal benk» -in sərəncamında maliyyə və təşkilat imkanları kifayət qədərdir.

«Royal benk»-in Kanada bazarındakı birinci rəqibi «Kenedian imperial benk of kommers» daha əlverişsiz vəziyyətdədir. Bu bank 1961-ci ildə «İmperial benk of kommers» (İmperial Bank of Commerce) və «Kenedian benk of kommers» banklarının qovuşması nəticəsində yaradılmışdır. Bu bank da həmçinin Kanadanın ənənəvi bank xidmətləri bazarında yaxşı təqdim olunmuşdur. Onun Kanadadakı pərakəndə şəbəkəsi və kanadalı korporativ müştərilərin bank və investisiya xidməti üzrə şöbələri çox gəlirlidir. Lakin 1998-1999-cu illərdə bankın maliyyə nəticələri ümumilikdə qənaətbəxş deyildi. Bunun əsas səbəbi o idi ki, «Kenedian imperial» bankı Kanadanın digər kommersiya bankları ilə müqayisədə kapitalların beynəlxalq bazarlardakı əməliyyatlarından daha çox asılı idi. 1997-1999-cu illərin qeyri stabilliyi banka böyük ziyan vurdu. Bankın yeni strategiyası «Royal benk»-in lap əvvəldən istifadə etdiyi modelə əsaslanır. Bu model Kanadanın ənənəvi bank xidmətləri bazarındakı aparıcı mövqeyinə əsaslanaraq Kanadanın maliyyə bazarının qonşu sektorlarında öz biznesini inkişaf etdirməkdən, həmçinin xaricdəki daha gəlirli sferalarda nöqtəvi ekspansiyayı həyata keçirməkdən ibarətdir.

Əvvəlki iki bankla müqayisədə, «Benk of Monreal» kimi bankın vəziyyəti bank xidmətləri bazarında daha az dayanıqlıdır. Bu bank 1817-ci ildə yaradılmış və 1935-ci ilə kimi dövlət bankı olaraq qalmışdır. Kanadanın qədim bankı olmağına baxmayaraq, «Benk of Monreal» -in regional tipli nisbətən kiçik banka çevrilmək və daha güclü rəqib tərəfindən udulma obyektinə olmaq təhlükəsi mövcuddur. Bu maliyyə institutunun əsas fəaliyyəti üç istiqamət üzrə həyata keçirilir: pərakəndə maliyyə xidmətləri, korporativ müştərilərə xidmət göstərilməsi və müştəri kapitallarının idarə edilməsi. Bankın strateji inkişafının prioriteti səhmdar gəlirlərinin maksimallaşdırılmasıdır. Bu işə müasir mərhələdə istər maliyyə nöqtəyi nəzərdən, istərsə də təşkilati nöqtəyi nəzərdən mürəkkəb məsələdir.

«Benk of Monreal»-la müqayisədə, 1932-ci ildə yaradılmış «Benk of Nova Skoşia» bankı daha dinamik şəkildə inkişaf edir. İndiki zamanda «Toronto –dominion benk» ilə birlikdə onu da Kanadanın uğurlu iri kommersiya banklarına aid etmək olar. «Benk of Nova Skoşia» bankı Kanadada biznesin inkişafını aktiv xarici ekspansiya ilə uyğunlaşdırmağa tam müvəffəq olur. Son bir neçə ildə bank bir neçə çox böyük olmayan maliyyə institutlarını udmuşdur. Kanadada onun ən vacib nailiyyəti iri trust şirkətlərindən biri – «Neşnl trust» (National Trust) oldu. «Benk of Nova Skoşia» 1994-cü ildə bazarın bu sektorundakı digər lideri – «Monreal trust» bankını uddu və bununla da özünün Kanadada mənfəət gətirən pərakəndə biznesini bir neçə il ərzində radikal şəkildə genişləndirə bildi. Eyni zamanda, bu bank müştəri kapitallarının idarəetmə sferasında öz iştirakını əhəmiyyətli şəkildə artırdı, həmçinin qiymətli metallar bazarında iri operatorlardan biri oldu. Bankın inkişafı üçün digər mühüm istiqamət əsasən inkişaf etməkdə olan bazarlarda (Meksika, Çili, Venesuela, Peru, Salvador, İndoneziya, Filippin və başqaları) beynəlxalq ekspansiya oldu. Bugünkü gündə bankın rəqabətə-davamlılıq vəziyyəti çox dayanıqlıdır. Bank, bir tərəfdən, maliyyə xidmətlərinin milli bazarının əksər sektorlarında özünü inamlı hiss edir. Digər tərəfdən, onun beynəlxalq

ekspansiya siyasəti təkcə dinamik inkişafı təmin etmir, həm də müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. «Benk of Nova Skoşia» bankı Kanadanın bütün bankları arasında həm aktivlərin, həm də gəlirin daha böyük diversifikasiyasına malikdir.

1955-ci ildə yaradılmış «Toronto dominion benk» Kanada banklarının «böyük beşliyində» axıncı yeri tutur. O, birgə aktivlər və xüsusi kapital kimi göstəricilər üzrə lider banklardan əhəmiyyətli şəkildə geri qalır. Lakin 1999-cu ildə aprelin əvvəlində bu bank «Royal benk of Kenada» bankını qabaqlayaraq, Kanadada bazar kapitallaşması üzrə iri bank oldu. Öz səhmlərinin belə yüksək bazar qiymətinə görə «Toronto–dominion benk» bankı törəmə «Ti Di uoterhaus» (TD Waterhaus) şirkətinə borcludur. «Ti Di uoterhaus» şirkəti fond bazarlarında broker xidmətlərinin məhdud toplusunu həyata keçirən şirkətlər arasında dünyada ikinci, Kanadada birinci yeri tutur. «Toronto dominion benk»-in broker xidmətləri sferasındakı uğuru onun qarşısında çox ciddi problem qoydu. Böyük ümidlər verən bu istiqamətin inkişafını yeganə paritetə çevirən bank Kanadanın universal kommersiya və investisiya bankından iri beynəlxalq broker şirkətinə çevrilmək riski qarşısında idi. O zaman belə beynəlxalq broker şirkətinin ənənəvi bank xidmətləri ilə bağlı biznesi Kanadada periferiyaya sıxışdırılırdı. Lakin bank başqa strategiyayı seçdi və «Kenada trast» (Canada Trust) iri trast şirkətini alaraq, ölkənin universal bank xidmətləri bazarında əsas oyunçulardan biri olaraq qaldı.

Kanadanın kredit sisteminin ikinci hissəsinə həm də **trast şirkətləri** (50-ə yaxın) aiddir. Son zamanlar trast şirkətlər öz müstəqilliyini və fərdiliyini itirir və qovuşma nəticəsində ölkənin iri maliyyə konqlomeratlarının hissəsi olurlar. **Əyalət səviyyəsində olan kredit idarələrində də analoji** tendensiya müşahidə olunur.

Sığorta şirkətləri, kredit ittifaqları və s. kimi **xüsusi kredit-maliyyə institutlarının** inkişafı digər ölkələrdə olduğu kimi, geniş yayılmamışdır, lakin onlar Kanadanın maliyyə bazarında müəyyən yer tuturlar. Ölkədə 2500-ə qədər kredit ittifaqı, 150 sığorta şirkəti, 200-ə yaxın investisiya-broker

şirkəti, həmçinin kredit kartoçkalarının buraxılışı üzrə ixtisaslaşmış 18 şirkət fəaliyyət göstərir.

Ölkənin maliyyə müəssisələrinə həmçinin aşağıdakılar aiddir:

*Fermer krediti üzrə korporasiya 1959-cu ildə fermerlərə uzunmüddətli ipoteka kreditlərinin verilməsi üçün yaradılmışdır;

*Kanadanın ipoteka və mənzil-tikinti korporasiyası (Canada Mortgage and Housing Corporation). Əvvəllər Mərkəzi ipoteka və mənzil-tikinti korporasiyası (Central Mortgage and Housing Corporation) olub, 1945-ci ildə səhmdar şirkət qismində qeydiyyatda düşmüşdür. İki funksiyayı yerinə yetirir: kreditorların təqdim etdikləri ipoteka kreditlərinin sığortalanması və birbaşa ipoteka kreditlərinin təqdim edilməsi;

*Sahibkarlığın inkişafı üzrə federal bank (Federal Business Development Bank). Kiçik və orta müəssisələrə menecment üzrə maliyyə və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi üçün 1975-ci ildə yaradılmışdır. Bu bank 1944-cü ildə Kanada Bankının filialı kimi təşkil olunmuş Sənayenin inkişaf bankının (Industrial Development Bank) varisidir.

Kanadanın bank sistemində əsas yeri B siyahısından olan banklar, yəni **xarici maliyyə-kredit müəssisələri** tutur. 1980-ci ilin banklar haqqında qanunu ilə xarici banklara Kanadada öz filiallarını açmaq icazəsi aşağıdakı şərtlərlə verilir:

*Kanadadakı filialların fəaliyyəti üçün kifayət edən aktivlər, təcrübə, həmçinin gəlirlər;

*bir qayda olaraq, səhmdarların geniş dairəsi;

*lazımı nəzarət və yaxşı maliyyə vəziyyəti;

*özünün Kanadada rəqabətədavamlı bank işini inkişaf etdirmək qabiliyyətinin sübuta yetirilməsi;

*öz ölkəsinin yurisdiksiyasında qarşılıq prinsipinin olması;

*filialın fəaliyyəti üçün cavab verməyə hazır olduğunu təsdiq edən zəmanət məktubun (letter of comfort) təqdim edilmə imkanı.

Xüsusi kapitalının ölçüsünə görə dünyada birinci yeri tutan «Ay-Ey-Ci» (ING) (Hollandiya) şirkəti, transmilli bank

qrupu «Eyc-Es-Bi-Si holdinqs» (HSBC Holdings), həmçinin Amerikanın «Sitiqrup» (Citigroup) və «Uells Farqo» (Wells Fargo) şirkətləri kimi nəhəng banklar Kanada bazarına girir. Kanadanın istənilən bankı öz maliyyə gücünə görə bu maliyyə institutlarının hər birindən əhəmiyyətli şəkildə geri qalır. Kanada bazarına ixtisaslaşdırılmış xarici maliyyə şirkətləri də girir. Belə ki, Amerikanın «Assoşieyts ferst kepital» (Associates First Capital) artıq Kanadanın istehlak kreditləşmə bazarında iri qeyri-bank oyunçusuna çevrilmişdir. Onun şəbəkəsində bütün ölkəni bürüyən 440 şöbə var. Kredit kartoçkaları bazarının daha böyük payı ABŞ-ın ixtisaslaşdırılmış «Em-Bi-En-Ey» (MBNA) və «Kepital uan» (Capital One) şirkətlərinə məxsusdur. Qarşılıqlı investisiya fondları bazarında dünya lideri olan «Fideliti investsents» (Fidelity Investments) Amerika korporasiyası öz fəaliyyətini Kanadada aktiv şəkildə inkişaf etdirir. Kanadanın sonuncu iri müstəqil investisiya bankı «Midlend Uelvin» (Midland Walwyn) Amerikanın iri «Merril Linç» (Merril Lynch) investisiya bankı tərəfindən alınmışdır.

Maliyyə xidmətləri sferasındakı yeni siyasət Kanada bazarını xarici korporasiyalar üçün daha cəlbedici edir. Belə ki, hələ 1988-ci ildə təsis edilmiş «Ameriken ekspress benk of Kenada» (American Express Bank of Canada) - Amerikanın «Ameriken ekspress» (American express) maliyyə şirkətinin Kanadadakı törəmə bankı bir qədər əvvəl pərakəndə bank xidmətləri bazarına genişmiqyaslı hücumu başlamışdır. Bu şirkətin Kanadada olan 2 milyondan çox müştərisi cari hesablar açmaq imkanına malik olacaqlar. Bu cari hesabların illik faiz dərəcəsi 4% olacaq. Kanadanın əksər bankları isə 0,5%-dən çox təklif etmir. Həm də «Ameriken ekspress» özünün Kanadadakı ekspansiyasında bunu yalnız ilk addım hesab edir. Yüksək faiz dərəcələri hesabına çoxsaylı müştərilərini qazanan «Ameriken ekspress» istehlak kreditləşməsi, kapitalların idarəetməsi, ipoteka kreditləri sferasında xidmətlərin göstərilməsinə başlamağı təklif edir. Xidmətlərin çarpaz satışı adını almış bu strategiya öz effektivliyini dəfələrlə sübut etmişdir.

Kanadada elektron bank xidmətləri geniş yayılmışdır. Artıq 1998-ci ilin axırında kanadalıların 20%-dən çoxu əsas bank əməliyyatlarını bankların telekommunikasiya mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirir, daha 10% isə bu məqsədlə internetdən istifadə edirdilər. Bu, xarici maliyyə institutlarına Kanada bazarında müştəri yığmaq imkanı verir.

Hollandiyanın «Ay-En-Ci» (İNG) bankı ekspansiyasının məhz bu formasını seçmişdir. Onun «Ay-En-Ci dayrekt» (İNG direct) filialı iki illik iş ərzində 150 mindən çox müştəri və 150 milyard dollardan çox depozit cəlb etmişdir. Aydınır ki, «Ay-En-Ci» tənha qalmayacaq və lap yaxın zamanlarda Kanada bazarına digər «virtual» banklar da daxil olacaq. Ümumilikdə, Kanadanın maliyyə bazarında 50-dən çox xarici bank fəaliyyət göstərir.

Kanadada bank işi sərt şəkildə tənzimlənir. **Bankın tənzimlənmə** prinsipləri banklar haqqında qanunla müəyyən olunur. Maliyyə naziri bankların fəaliyyətinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirir. Hər bir bankda baş icraçı direktor olur. O, Kanada Bankının Direktorlar şurası qarşısında bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Monetar siyasətin həyata keçirilməsi məqsədilə qanun Kanada Bankında ilkin və təkrar ehtiyatların saxlanması barədə kommersiya bankları üzərinə öhdəlik qoyur. Banklar ilkin ehtiyatlar üzrə faiz almırlar. 1980-ci ilin banklar haqqında qanununa görə, banklar səhmdarlara illik hesabat verməlidirlər. Bu hesabatda aşağıdakılar olmalıdır:

*tələblər və öhdəliklər barədə birləşmiş hesabat;

*xeyir və ziyanlar barədə birləşmiş hesabat;

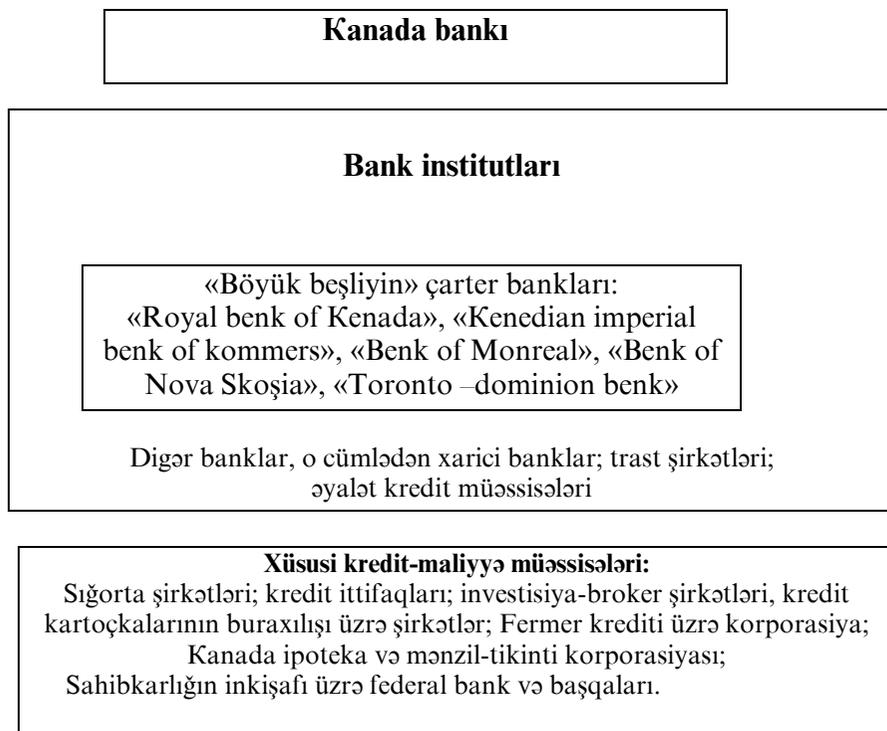
*nəzərdə tutulmamış xərclərə vəsaitlərin ayrılması barədə birləşmiş hesabat;

*səhmdar kapitalında dəyişikliklər barədə birləşmiş hesabat.

1980-ci ilin banklar haqqında qanunu ilə daxil edilmiş dəyişikliklər nəticəsində Kanadada bankların maliyyə hesabatı sistemi mühasibat uçotunun əsas istiqamətlər üzrə hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərinə uyğun olaraq göstərilir. Buraya səhmdar kapitaldan çıxarılan, gözlənilməz xərclərin

ehtiyat uçotu və kreditlər üzrə itkilərin uçotu daxil edilmir. Bu məsələlər üzrə tam məlumatın təqdim edilməsi tələb olunur.

Kanadanın kredit sisteminin sxemi şəkil 6.1.-də göstərilmişdir.

Şəkil 6.1. Kanadanın kredit sistemi

6.3. Kanadanın büdcə və maliyyə sistemləri

Kanadanın maliyyə sistemi öz strukturuna görə müstəqil və qarşılıqlı əlaqədar hissələrin klassik sxeminə uyğundur. Bu sistemə dövlət müəssisələrinin maliyyələri və xüsusi fondları, büdcə sistemi daxildir. Bununla bərabər, Kanadanın büdcə sistemi federativ dövlət quruluşlu ölkələrə xas olan özünə-

məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Büdcə sisteminin birinci səviyyəsi federal büdcədir. Federal büdcə federal hökumət tərəfindən formalaşır və icra olunur. İkinci səviyyə on əyalətin və üç ərazinin büdcələridir. Üçüncüsü yerli hakimiyyət orqanlarının - şəhərləri, kəndləri, taunşipləri, qraflıqları və xüsusi xidmət rayonlarını əhatə edən 5000 sayda bələdiyyə qurumlarının büdcələridir.

Kanadada maliyyə ili, yəni federal büdcənin yerinə yetirilmə dövrü aprelin 1-də başlayır və martın 31-də qurtarır.

6.3.1. Federal büdcə

Kanadanın federal büdcəsi vergi və qeyri vergi gəlirlərinin toplanması yolu ilə formalaşır. Büdcənin əsas payını vergi daxilolmaları təşkil edir (gəlir hissənin 90%-dən çoxu). Müdafiə, hərbi strategiya, hüquq qaydası, dövlət borcu və dövlət mülkiyyəti, pul-kredit və bank sistemləri, ticarət və kommersiya münasibətləri məsələlərinin tənzimlənməsi üzrə səlahiyyətlər federal hökumətə məxsusdur. XX əsrin 90-cı illəri ərzində federal büdcənin xərclərinin artım sürəti get-gedə azalırdı və yalnız onilliyin sonunda bu göstəricinin dinamika-sında kəskin sıçrayış baş verdi. Belə ki, 1993-cü ildə dövlət xərcləri əvvəlki illə müqayisədə 0,5%, 1994-cü ildə isə 0,8% artdı, 1995-ci ildə 0,5% azaldı, 1996-cı ildə isə onillik ərzində ən böyük azalma – 4% müşahidə olundu. Daha sonra 1997-ci ildə tendensiya mənfi olaraq qalsa da, o qədər də intensiv deyildi və yalnız 1,5% təşkil edirdi. 1998 və 1999-cu illərdə dövlət xərcləri uyğun olaraq 1,4% və 2% yüksəldi.

1999-cu ildə federal büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı nisbətlərdə (%) baş verirdi:

- *dövlət borcunun xidməti –bütün məxaric hissənin 27%-i;
- *digər xərclər – 22,5;
- *digər səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımı – 16,5;
- *təqaüdçülərə verilən ödəmələr -14;
- *sosial siyasət – 7;

- *hüquq mühafizə fəaliyyəti – 5;
- *ehtiyat – 2;
- *təhsil – 1,6;
- *sənaye və energetika – 1,5;
- *beynəlxalq fəaliyyət – 1,3;
- *kənd təsərrüfatı – 1;
- *səhiyyə – 0,6.

Kanadada ÜDM-in 20%-dən çoxu, yaxud ümumdövlət xərclərinin yarısından çoxu sosial ehtiyaclara yönəlidir. Lakin federal büdcə xərclərinin əsas maddəsi dövlət borcunun xidmətidir. 1997-ci ildə hökumət federal borcla ÜDM arasındakı nisbəti bir qədər – 67,8%-ə qədər azaltmağa müvəffəq oldu. Lakin bu göstərici avro zonalı ölkələr üçün Maastrixt müqaviləsi (60%) və Ümumdünya bankı tərəfindən (50%) müəyyən edilmiş kritik səviyyədən yuxarıdır. Ona görə də dövlət borcunun ödənilmə problemi Kanada üçün prioritet məsələ olaraq qalır. Məhz 1997-ci ildə bu sahədə bəzi nəticələrin əldə olunması federal büdcənin gəlirlər və xərclər balansındakı müsbət vəziyyətlə şərtlənirdi. Bu isə borc faizlərinin ödənmələri üçün maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsinə imkan verir.

1997/ 98-ci maliyyə ilinin yekunlarına görə, Kanada «yeddiyi» ölkələri arasında birinci olaraq *federal büdcənin kəsirini* ləğv etdi. 3,6 milyard dollar məbləğində müsbət saldo (əvvəlki 28 ildə ilk dəfə əldə edilmişdir) əyalət büdcələrinin yekun kəsirini 0,4 milyard dollar məbləğində örtüdü. Federal büdcənin bütün profisit dövlət borcu üzrə ödənişlərinin maliyyələşməsinə sərf olunmuşdur. 1999-2000-ci illərdə müsbət saldo 6-8 milyard dollardan az olmayan məbləğdə planlaşdırılırdı. Bu, real rəqəmlərə əsaslanırdı, çünki 1998-ci ilin oktyabrında federasiyanın gəlirləri onun xərclərini təqribən 8 milyard dollar məbləğində üstələmişdir. Profisitə əldə edilməsi hökumətə vergi islahatını həyata keçirmək imkanı, xüsusi halda əhalinin gəlirlərinə qoyulan vergi dərəcələrini azaltmaq imkanı verir.

Federal büdcə xərclərinin digər mühüm maddəsi digər səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımından ibarətdir. Bu maddə Kanadada **büdcə federalizminin** fəaliyyət göstərməsinin parlaq nümunəsidir. 1867-ci ilin Konstitusiyaya aktının ilkin redaktəsindəki 118-ci maddəyə uyğun olaraq, əyalətlər öz hökumətlərinin və qanunverici məclislərinin saxlanması üçün, həmçinin illik adambaşına dotasiyalar üçün hər il federal subsidiya almaq hüququna malikdirlər. Əyalətlərin dövlət gəlirləri strukturunda federal transfertlərin payı tədricən azalırdı. Əgər 1874-cü ildə bu göstərici 58% idisə, 1929-cu ildə yalnız 8% idi.

Bütün ölkə ərazisində dövlətin sosial standartlarının təqribən eyni səviyyəsinin əldə olunması məqsədilə Kanadanın federal hökuməti sosial proqramlar üçün əyalətlərə əlavə maliyyə vəsaitləri ayırmağa başladı. Əlavə maliyyə vəsaitləri əyalətlərə o şərt daxilində verilir ki, həmin vəsaitlər federal hakimiyyətlərin göstərişlərinə müvafiq olaraq xərclənsin. Bir çox hallarda federal hökumət müəyyən proqramların xərclərinin təqribən 50%-ni maliyyələşdirməyi təklif edirdi. Qalanları isə əyalət büdcələrinin vəsaitləri ilə ödənilirdi. Yarıdollarlıq adlanan bu proqramlar əyalətlər üçün çox cəlbedici idi, lakin eyni zamanda federal hakimiyyət tərəfindən effektiv maliyyə-inzibati təzyiq vasitəsi rolunu oynayırdı. Bir çox hallarda federal maliyyə yardımının müstəqil şəkildə yenidən bölüşdürülməsinin mümkünsüzlüyü əyalətlərin büdcə maraqlarına toxunur və onlara xoş gəlmirdi (xüsusilə Kvebek əyalətində). Nəticədə, 1964-cü ildə federal hökumət güzəştlərə getməyə məcbur oldu. Hansı səbəblərdənsə birgə proqramlarda iştirak etmək istəməyən əyalətlər ekvivalent pul kompensasiyası almaq hüququna malik oldular. Bu pul kompensasiyası ya birbaşa federal transfertlər formasında, ya da əyalət ərazilərində toplanmış federal vergilərin müəyyən hissəsinin saxlanması yolu ilə təqdim olunurdu.

Əyalətlərin maliyyə müstəqilliyinin inkişaf yolunda növbəti addım 1977-ci ildə məqsədli federal transfertlərin ləğv edilməsi oldu. Əyalətlərin səhiyyə və təhsil sferalarındakı xərclərinin kompensasiyası üçün nəzərdə tutulmuş məqsədsiz

federal transfertlər (dotasiyalar) sistemi tətbiq olundu. Bu transfertlər kifayət qədər ciddi funksional məhdudiyətə malik olduqlarına görə, onları əvvəllər olduğu kimi bir çox hallarda məqsədli adlandırırılar. «Müəyyənləşdirilmiş proqramların maliyyələşdirilməsi» adını almış bu sistem Kanadada indiyə kimi istifadə olunur.

Kanadada büdcə federalizminin daha bir mühüm problemi əyalətlərin iqtisadi inkişafının qeyri bərabərliyi səbəbindən əyalətlərin üfiqi maliyyə disbalansıdır. Bu problemin həll üsulu bərabərləşdirici ödənişlər adlanan sistemdir, yəni ehtiyacı olan əyalətlərə federal dotasiyalar sistemidir. Ehtiyacın əsas meyarı büdcə təminatının səviyyəsidir. O, əyalətlərin məxaric tələbləri ilə vergi potensialının müqayisəsinə əsaslanır.

Beləliklə, Kanadada büdcələrarası transfertlərin iki əsas sistemi mövcuddur:

- *məqsədli dotasiyalar;
- *bərabərləşdirmə sistemi.

Transfertlərin həcmi və onların bölüşdürülmə metodikası, bir qayda olaraq, beşillik müddətə, transfertlərin köçürülməsi isə hər il müəyyənləşdirilir. Dotasiyalar səhiyyənin, ali təhsilin müdafiəsinə, ərazilərə və əyalətlərə sosial yardımın və xidmətin göstərilməsinə istiqamətlənmişdir. 1997-2000-ci illərdə transfertlər bərabər, adambaşına əsasda bölüşdürülmürdü, çünki fəaliyyət göstərən sosial yardım proqramı çərçivəsində ayrılırdı. Lakin 2001-ci ildə hökumət əhalinin adambaşı hesabı ilə vəsaitlərin həcmindəki qeyri bərabərliyi ləğv etdi. 1999-cu ildə əyalətlərdə sosial məqsədli transfertlərin ölçüləri adambaşına 750 dollarla 940 dollar arasında dəyişirdi. Əyalətlərə məqsədli sosial transfertlərin ümumi məbləği 1999-cu ildə təqribən 28,7 milyard dollar təşkil etdi. 2002-ci maliyyə ilində əyalətlər adambaşı 960 dollar almalı idilər.

İkinci mühüm federal transfert «bərabərləşdirmə sistemidir». Bu proqram 1957-ci ildə tətbiq edilmişdir və 1982-ci ildən başlayaraq konstitusiyaya statusuna malikdir. Konstitusiyaya Aktının (1982-ci il) maddə 36 bənd 2-yə uyğun olaraq, «kütləvi xidmət və vergi qoymaların təqribən eyni səviyyəsinin təmin edilməsi üçün əyalətlərin kifayət qədər gəlir səviyyəsinə

malik olması məqsədilə Kanada hökuməti və parlamenti bərabərləşdirici ödənişlərin verilməsinə tərəfdardır». Bu proqram əhaliyə təqdim olunan büdcə xidmətlərinin səviyyəsinə görə daha az təmin olunmuş əyalətlərin (bərabərləşdirmə prosesində ərazilər iştirak etmir) bərabərləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu transfert əlaqəli deyil və əyalətlərin 30-dan çox vergi bazasını nəzərdə tutan formula üzrə yerləşdirilir. Bütün transfert pul formasında köçürülür.

1999-cu ildə bərabərləşdirici ödənişlərin ümumi məbləği təqribən 9,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu, federal borcların ödənilməsi üçün istifadə edilən vəsaitlərin çıxılması şərti ilə, bütün federal xərclərin təqribən 85%-dir. Ödənişlər Kanadanın on əyalətindən yeddisinə yönəlirdi. Qalan üç «donor» əyalətində - Ontario, Britaniya Kolumbiyası və Alberta əyalətlərində bütün ölkə əhalisinin yarısından çoxu yaşayır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ən böyük yardım – 1907-ci ilin dolları 1999-cu ildə Nyufaundlend sakinləri aldı. İki tip federal transfertin 1999-cu ildə Kanadanın regionları arasında bölüşdürülməsi cədvəl 6.4-də göstərilmişdir.

Nəzərdən keçirilən iki proqramdan başqa, ərazi maliyyələşdirilmə proqramı da mövcuddur. Bu proqram çərçivəsində şimal ərazilərə (əyalətlərə deyil) xüsusi transfert verilir. Şimal əraziləri əyalətlərdən onunla fərqlənir ki, onlarda büdcə xidmətləri ilə bağlı xərclər daha yüksəkdir, əhalinin artım sürəti böyükdür və vergi bazası zəif inkişaf etmişdir.

Bu transfert qeyri əlaqəlidir və ərazilərin büdcə təminatının yüksəldilməsi məqsədilə təqdim olunur. 1999-cu maliyyə ilində proqram çərçivəsində bölüşdürülmüş transfertlərin ümumi həcmi 1,2 milyard dollar oldu, yaxud transfertlərin ümumi həcmnin 3,1%-ni təşkil etdi.

Digər proqramlar üzrə (xarici dillərin öyrənilməsi üzrə dövlət proqramı, fiskal stabilləşdirmə proqramı, subsidiyaların proqramı və başqaları) yardımın həcmi 1999-cu ildə 1,7 milyard dollar, yaxud transfertlərin ümumi həcmnin 4,4%-ni təşkil etdi.

Cədvəl 6.4

Federal transfertlərin 1999-cu ildə Kanadanın regionları arasında bölüşdürülməsi

Region	Məqsədli transfertlər, mln dollar	Bərabər-ləşdirici ödənişlər, mln dollar	Cəmi, mln dollar	Əhalinin hər nəfərinə düşən Hesabla transfertlər, dollar
Nyufaundlend Şahzadə Eduard adası	413	1003	1416	2622
Yeni Şotlandiya	105	22	327	2336
Nyu-Bransuik	763	1239	2002	2153
Kvebek	594	1054	1648	2197
Ontario	6556	4464	11020	1503
Manitoba	10600	-	10600	929
Saskaçevan	995	929	1924	1688
Alberta	833	377	1210	1186
Britaniya Kolumbiyası	2669	-	2669	917
Şimal- Qərb əraziləri	3765	-	3765	933
Nunavut	532	-	532	7600
Yukon	533	-	533	21320
	332	-	332	11067

Transfertlər iki formada – pul və vergi formasında reallaşır. Pul transferti vəsaitlərin federal büdcədən əyalət və ya ərazi büdcələrinə köçürülməsidir. Vergi transfertində federal hökumət vergilər üzrə dərəcələri azaldır və eyni zamanda əyalətlərə və ya ərazilərə hüquq verir ki, özlərinin uyğun vergilər üzrə dərəcələrini analoji ölçüdə qaldırınsınlar.

6.3.2. Kanadanın maliyyə sisteminin digər hissələri

Kanadanın büdcə sisteminin ikinci hissəsi **əyalətlərin və ərazilərin büdcələridir**. Regionların rolu kəskin şəkildə güclənmiş, 1960-cı illərin əvvəllərində ÜDM-un 15%-dən 1990-cı ildə 26%-ə qədər artmışdır. Federal hökumətin payına ÜDM-un 22%-i düşür.

Əyalət və ərazi büdcələrinin gəlir hissəsi əsas etibarilə federal hökumətin ödənişlərinin transferti hesabına formalaşır.

Lakin onların əyalət üzrə payı nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə liderlərin – Ontario, Alberta, Britaniya Kolumbiyası əyalətlərinin federal transfert payı ümumi gəlirlərdə 10-20% təşkil edir. Atlantik əyalətlər kimi iqtisadi cəhətdən nisbətən geridə qalmış regionlarda bu göstərici büdcənin 40%-nə və daha artıq çatır (cədvəl 6.5).

Büdcə gəlirlərinin doldurulmasının ikinci, bəzi regionlarda isə birinci mənbəyi vergi daxilolmalarıdır. Vergi daxilolmalarına həm xüsusi vergilər, həm də federal vergilərdən gələn məbləğlər daxildir.

Cədvəl 6.5

1999-cu ildə Kanada əyalətlərinin büdcələrində federal transfertlərin payı

Əyalət	Federal transfertlərin payı, %	Əyalət	Federal transfertlərin payı, %
Nyufaundlend Şahzadə Eduard adası	44,8	Manitoba	15,3
Yeni Şotlandiya	40,5	Saskaçevan	11,7
Nyu-Bransuik	39,4	Alberta	9,8
Şotlandiya	36,9	Britaniya Kolumbiyası	9,6
Kvebek	27,8		
Ontario	19,6		

Əyalətlərin hakimiyyət orqanları kəsinin maliyyə-ləşdirilməsi üçün borc vəsaitlərini cəlb etmək hüququna malikdirlər. Borcların son həddi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamışdır, lakin federasiyanın bir çox subyektlərinin normativ aktları belə məhdudiyətləri müəyyənləşdirirlər. Məsələn, Albertada regional orqanlar borc vəsaitlərini cari məqsədlərə yalnız elə ölçüdə cəlb edə bilirlər ki, bu ölçü əyalət büdcəsinin vergi gəlirlərinin illik həcmi üstələməsin. Əyalətlərin hakimiyyət orqanları vəsaitləri borc kağızlarının daxili bazarında və Kanada pensiya proqramının kreditləri şəklində cəlb edirlər.

Əyalətlərin büdcələri dövlət təhsilini, səhiyyəni və qismən bələdiyyə xidmətlərini maliyyələşdirir. İkinci səviyyəli idarəetmə orqanları da federal hakimiyyət orqanları kimi kənd və meşə təsərrüfatı kimi birgə maraqların olduğu sahələrdə məxaric öhdəliklərini daşıyırlar. Əyalət xərclərinin mühüm maddəsi bələdiyyə büdcələrinə maliyyə köməyinin göstərilməsidir.

Əyalətlərin büdcələri, bir qayda olaraq, kəsirlidir. Lakin 1999-cu ildə Kanada əyalətlərinin onundan altısı büdcə gəlirlərinin xərclərə nisbətən müəyyən üstünlüyünə nail oldu və daha iki əyalət bu məqsədə lap yaxınlaşdı. Lakin bu, əsas etibarilə sosial ehtiyaclarla bağlı xərclərin sərt qənaəti hesabına əldə edilmişdir. Əyalətlərin əksəriyyətində sosial yardımların ödənilməsi ilə bağlı ciddi qaydalar tətbiq edilmiş, kollec və universitetlərdə təhsil haqqı xeyli artırılmış, dövlət səhiyyə müəssisələrində personalın ixtisarı aparılmışdır.

Kanadanın büdcə sisteminin üçüncü səviyyəsi **yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələridir**. Bələdiyyələrin gəlirlərinin təqribən 47%-i yerli vergilərin hesabına yığılır (ilk növbədə, daşınmaz əmlaka qoyulan vergi). Büdcələrin gəlir hissəsinin daha 47%-i əyalətlərdən daxil olan maliyyə vəsaitləridir. Bəzi hallarda, məsələn, mühüm tarixi-mədəni obyektlərin saxlanması və ya infrastruktur elementinin tikintisinə ayrılan kiçik subsidiyalar federal hökumət tərəfindən məqsədli təyinatla yönəldilə bilər.

Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri kapital yatırımlarının (əsasən infrastruktur) maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir, həmçinin təhsilin məqsədlərinə, kadrların hazırlanmasına, tibbi yardıma və s. istifadə olunur.

Regional normativ aktlar bələdiyyələrdən tələb edir ki, onların büdcələri digər səviyyəli büdcələrdən fərqli olaraq, cari xərclər üzrə balanslaşdırılsın. Ona görə də yerli orqanlar borc vəsaitlərini yalnız əsaslı xərclər üzrə kəsirin maliyyələşdirilməsi üçün cəlb etmək hüququna malikdirlər. Əlavə maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək zərurəti yaranan zaman onlar federasiya subyektdən asılı olaraq, ya yuxarı hakimiyyət orqanları ilə borcların həcmələrini razılaşdırmalı, ya da büdcənin planlaş-

dırılma dövrünü üstələyən müddət üçün borc proqramını təsdiq etmək məqsədilə hökumətə təqdim etməlidirlər. Bir çox əyalətlərin hakimiyyət orqanları dövlətin vasitəçi institutlarının təşkili yolu ilə və ya pay maliyyələşdirilmə şərtlərində borc vəsaitlərinin təqdim edilməsi yolu ilə borcların alınmasında yerli büdcələrə kömək göstərir.

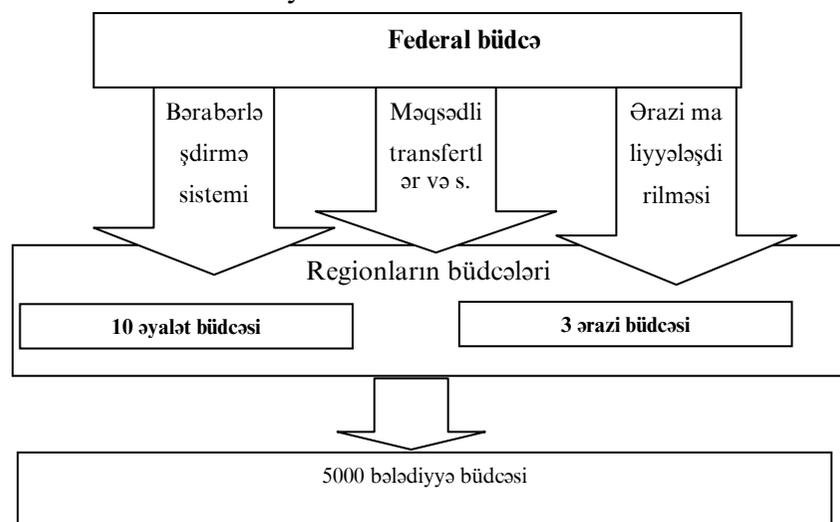
Kanadanın maliyyə sistemində əsas yeri **dövlət müəssisələrinin maliyyələri** tutur. Onların gəlirləri birləşmiş büdcədə və **xüsusi təyinatlı fondların dövlət sistemində** cüzi hissəni təşkil edir. Federal fondlar –sığorta, məşğulluq və pensiya fondları əmək haqqından tutulan məbləğlər vasitəsilə formalaşır. Əmək haqqına qoyulan əlavə vergilər ilkin olaraq müxtəlif sığorta fondlarına məcburi ödəmələri təşkil edirdi. 1910-cu ildə federal hökumət istehsalatda ziyan çəkmiş fəhlələrə kompensasiya barədə qanun qəbul etdi. Əyalətlərdə yaradılmış fəhlə kompensasiyaları üzrə komisiyalar yardımlar ödəyir və əmək haqqından ayırmalar şəklində sığorta haqları yığdırlar.

1867-ci ilin Konstitusiyasına görə, sosial problemlər məsələsinə əyalətlər cavabdehdir. Lakin 1920-ci ildən başlayaraq, əyalətlərarası bərabərsizliklər ölkənin bütövlüyü üçün təhlükəli oldu. Yalnız 1967-ci ildə əyalətlər (Kvebekdən başqa) razılaşaraq, federal pensiya planını qəbul etməyə müvəffəq oldular. Federal pensiya planı 1972-ci ildə dəyişdirilərək ümumi xarakterli vergiyə çevrilmişdir. Dövlət pensiya fonduna gedən ödəmələr əmək haqqı məbləğinin 5,6%-i qədər tutulur (2003-cü ilə qədər bu dərəcə tədriclə 9,9%-ə qədər artırılmalıdır).

Əmək haqqı fonduna qoyulan ikinci vergi işsizliyə görə sığortalama sənaye şirkətlərində işləyən fəhlələr üçün 1940-cı ildə müəyyənləşdirilmişdir. Ödəmələr əmək haqqının faiz hesabı ilə ödənilirdi. Sığortalanmış fəhlələr işdən məcburi kənarlaşmalar zamanı bir neçə həftə ərzində yardımın ödəniş hüququna malik idilər. Əmək haqqına digər əlavələrlə müqayisədə, əyalət üzrə məcburi tibbi sığorta daha erkən yaranmışdır. Federal hökumət 1948-ci ilə qədərki proqramlarda iştirak etmirdi. Həmin dövrdə Ottava əyalətlərə təklif edirdi ki, qospitalların

müdafiəsinə və profilaktik tədbirlərə məqsədli tərnsfərlər təqdim etsinlər. 1966-cı ildə tibbi sığorta haqqında federal aktın qəbulundan sonra hər bir kanadalı pulsuz tibbi xidmət hüququ aldı. İşə götürənlər məşğulluğun sığorta fonluna hər ay əmək haqqı fondunun hər 100 dollarından 4,06 dollar ödəyirlər. Əyalətlərin çoxunda səhiyyənin ehtiyacları ilə bağlı məqsədli ödəmələr də mövcuddur.

Kanadanın büdcə sisteminin sxemi şəkil 6.2-də göstərilmişdir. Dövlət müəssisələrinin və xüsusi təyinat fondlarının maliyyə ilə tamamlanması zamanı bu sxem maliyyə sxeminə transformasiya olunur.

Şəkil 6.2. Kanadanın büdcə sistemi

6.4. Kanadanın vergi sistemi

Kanadanın vergi sisteminin təşəkkülü bir neçə mərhələdə baş verirdi. 1867-ci ildə konfederasiyanın yaradılması zamanı dövlət gəlirlərinin daha mühüm mənbələri federal hakimiyyətin sərəncamına keçir, əyalətlər öz büdcələrinin saxlanması üçün məhdud federal dotasiyalar alırdılar. Federal hakimiyyət orqanları gömrük vergilərinin və rüsum-

arının toplanması ilə bağlı müstəsna hüquqa malik idilər, çünki xarici iqtisadi əlaqələr federal səlahiyyətlərin sferası idi. Konstitusiyanın (1867-ci il) 91-ci maddəsinə əsasən federal hökumət sülhün, qayda -qanunun və lazımi idarəetmənin müdafiəsi üçün zəruri olan istənilən vergiləri tətbiq etmək hüququna malik idi. Əyalət hökumətləri yalnız birbaşa vergiləri yığmaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürmüşlər. Belə bölüşdürmənin səbəbi elə bir təhlükə ilə bağlı idi ki, dolay vergilər hüququna malik olan əyalətlər ölkə daxilindəki ticarətə tariflər müəyyənləşdirə bilərdi. Lakin konfederasiya ilk növbədə ticarət ittifaqı kimi yaradıldığına görə, bu qəbul edilməzdir. Buna baxmayaraq, əyalətlərdə birbaşa vergi qoymanın müstəsna şərtinə təcrübədə riayət olunmurdu. Kanada əyalətlərinin onundan doqquzunda pərakəndə satış xüsusi vergi tətbiq olunurdu. Bu vergi işə məhiyyətə elə dolay vergi idi. Onda Kanadanın Ali məhkəməsi qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən, verginin nominal vergi ödəyicisi tərəfindən digər subyektə köçürülməsi birbaşa olmayan (dolay) vergi demək idi. Əslində, satış vergisi digər subyektə köçürülə bilməz və pərakəndə alış-veriş zamanı alıcı bu verginin ödənilməsinin zəruriliyindən xəbərdardır. Ona görə də əyalət üzrə satış vergisi birbaşa vergi kimi tanınmış və nəticədə əyalətlərin səlahiyyətləri daxilində hesab olunmuşdur.

Kanadanın vergi münasibətləri sistemində mühüm yeri büdcə federalizmi çərçivəsindəki vergi razılaşmaları tutur. Bu razılaşmalara əsasən, federal hökumət bütün əsas yerli vergiləri almaq və əyalətlərə «rentanı» köçürmək hüququ qazanırdı. Konstitusiya ilə zəmanət verilmiş vergi səlahiyyətlərinin əyalətlərə qaytarılması ilə bağlı zərurət səbəbindən, 1961-ci ildə «renta» barədə razılaşma vergi bölməsi barədə razılaşma ilə əvəz olunmuşdur. İllik «renta» transfərləri əvəzinə əyalətlər üç standart vergidən qeyd olunmuş faiz hüququ aldılar. Bunlar müəssisələrin mənfəətinə qoyulan vergi, vətəndaşlardan tutulan gəlir vergisi və mirasa görə vergi idi. Federal vergi siyasətinin açıq-aşkar liberallığına

baxmayaraq, Ontario və Kvebek əyalətləri vergilər bölməsi barədə razılaşmada iştirak etməkdən imtina etdilər. Daha sonra qalan əyalətlər də konstitusiya təlimatlarına uyğun olaraq, müstəqil şəkildə vergi yığmaq imkanı əldə etdilər.

1987-ci ildə başlamış vergi islahatı büdcənin əsas gəlir maddələrinə –gəlir vergisinə və mənfəət vergisinə toxundu. Daha sonralar dolayı vergilər sistemi radikal şəkildə yenidən nəzərdən keçirilmişdir. İslahata uyğun olaraq gəlir vergisinin əvvəlki on dərəcəsi əvəzinə üç dərəcəsi federal səviyyədə müəyyən edilmişdir. Hər bir regionda gəlir vergisinin öz yerli dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Kanadanın müasir vergi sistemi üçmərhələli struktura malikdir. Bu sistem icraiyyə hakimiyyətinin təşkilat sxeminə və dövlətin büdcə quruluşuna uyğundur. Hakimiyyətin hər üç səviyyəsi –federal hökumət, əyalət və ərazilərin hökumətləri və bələdiyyələr vergi sahəsində öz hüquqlarına malikdir.

Federal vergilərin payına bütün dövlət gəlirlərinin 48%-i düşür. Həm də daim artan federal büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini əhalidən tutulan **gəlir vergisi** təşkil edir. 1988-ci ildə məşğulluğun sığorta fonduna və pensiya fonduna məcburi ayırmalarla gəlirdən tutulan vergi federal büdcənin bütün daxilolmalarının 60%-ni təşkil etdi.

Gəlir vergisi ilkin olaraq, əyalətlərin sərəncamında yerləşir və burada demək olar ki, istifadə olunmurdu. Məsələn bundadır ki, adət –ənənələr dövlətin şəxsi həyata qarışmasına və şəxsi gəlirlərin izlənmə sisteminin yaradılmasına mane olurdu. 1876-cı ildə Britaniya Kolumbiyası birinci olaraq, iri müəssisələrdə əsasən əmək haqqından 0,5% ölçüdə tutulan gəlir vergisini müəyyənləşdirdi. Bəzi bələdiyyələr ondan nümunə götürdülər, lakin bütün ölkədə bələdiyyə vergisinin yayılması yalnız XX əsrin əvvəlində baş verdi. Verginin qəbul edilmə səbəbi korporasiyaların artımı və onunla bərabər hesabın inkişafı idi. Bu işə gəlirlərə nəzarət olunmasına kömək edirdi. İctimai rəy bu nəticəyə gəldi ki, vergiqoymanın daha dəqiq bazası daşınmaz əmlak yox, gəlirdir. Federal hökumət

gəlir vergisini 1917-ci ildə qəbul etmişdir. Məlum olmuşdur ki, vergi asanlıqla yığılandır və bu səbəbə görə də həmin vergi tezliklə kök saldı. Birinci Dünya müharibəsindən sonra hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında gəlir vergisi üzündən münafişə dövrü yarandı. Əyalətlər Əyalət-federal münasibətləri üzrə komissiyanın (1940-cı il) tövsiyələrinə riayət edərək, 1952-ci ildə vergi yığımını federasiyaya güzəşt etməyə razı oldular. Verginin məyyən hissəsi əyalətlər tərəfindən müəyyənləşdirilir və vahid yığım barədə razılaşma əsasında onlara ötürülürdü.

Vergi ödəyiciləri fiziki şəxslər və korporasiyalaşmamış biznesdir. Vergi bazasına əmək haqqı, sahibkar gəliri, dividendlər, əmanət faizləri, mülkiyyətdən gələn gəlirlər (icarəyə vermə, müəllif hüquqları) və müəyyən sosial köçürmələr (təqaüdlər, işsizliyə görə yardımlar) daxildir. Vergi ildə bir dəfə, federal hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş dərəcələr üzrə ödənilir. Vergi şkalası aşağıdakı kimidir. İllik gəlir 29590 dollara qədər olan halda – 17%, illik gəlir 29590 dollardan 59180 dollara qədər olan halda – 26%, illik gəlir 59180 dollardan çox olan halda – 29%.

Fərdi vergi ödəyiciləri bir sıra güzəştlərdən istifadə edirlər. Onların, demək olar ki, hamısı öz gəlir vergilərinin hesab məbləğindən güzəşt formasına malikdirlər. Hesabların sadələşdirilməsi məqsədilə 1987-ci il islahatından sonra Kanadada üzərinə vergi qoyulmayan minimal gəlir və vergi məbləğindən çıxılmalar ləğv olunmuşdur. İstisnasız olaraq, bütün vergi ödəyicilərinə baza güzəşti adlanan güzəşt tətbiq olunur. Bu güzəşt ödəniləcək vergi məbləğini 1 min dollardan çox məbləğdə azaldır və əhalinin aztəminatlı təbəqələrini faktiki olaraq gəlir vergisindən azad edir. Əlavə güzəştlər də mövcuddur. Bu güzəştlər yaşı 65-dən çox olan vətəndaşlara, əlillərə və himayəsində əlil olan şəxslərə, tənha analara və atalara şamil edilir. Həmçinin məqsədli əmanətlər (pensiya ilə, təhsillə bağlı), səhmlərin dəyər artımının dördüdə bir hissəsi (reallaşdırma üzrə), sosial yardımlar (uşaqlar üçün nəzərdə

tutulan, yoxsulluq üzrə vergi ödəmələri), miras, o cümlədən gəlirlərlə bağlı xərclər (məsələn, həmkarlar ittifaqlarının ödəmələri, yeni iş yeri ilə bağlı daşınmalar, valideynlərin olmadığı müddətdə uşaqların yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər) vergidən azad edilir.

Ümumilikdə, güzəştlər sistemi çox mürəkkəbdir. Mavi kitab adlanan illik vergi deklarasiyası isə çoxvərəqli kitabçadan ibarətdir. Bu kitabçada təlimatların, izahların və cədvəllərin böyük həcmi yerləşdirilmişdir. Deklarasiya vergi xidmətinə aprelin 30-dək təqdim olunur. Deklarasiyaya keçən maliyyə ilinin gəlirləri barədə məlumatlar, həmçinin gəlir vergisindən güzəştlərin alınması üçün zəruri olan məlumatlar daxil edilir.

Birbaşa federal vergilər sırasına **kapital aktivlərinin artımına qoyulan vergi** də aiddir. Vergi obyektini rolunu əmlakla bağlı müxtəlif əməliyyatlardan əldə edilmiş gəlir oynayır. Bu əməliyyatlar torpaq sahələrinin, tikililərin, qiymətli kağızların və s. mübadiləsi və ya satışı ilə bağlıdır. Bundan başqa, 1972-ci ildə mirasa və bağışlamaya qoyulan federal verginin ləğv edilməsindən sonra əmlakın bir mülkiyyətçidən digərinə keçməsi zamanı kapital aktivlərin artımına qoyulan vergi ödənilir. Bazar qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərqi təşkil edən məbləğin dördüdə üçü isə üzərinə vergi qoyulmayan dövriyyəyə daxil edilir.

Gəlir vergisindən başqa, **əmək haqqı fondundan ödənişlər** də mövcuddur. Bunlar məşğulluq fonduna və ya təqaüd fonduna ayrılmış məbləğlər kimidir.

Federal büdcə gəlirlərinin ölçü etibarilə növbəti maddəsi dolaylı vergilərdir (təqribən 23%). Onların içərisində daha böyük çəkisi olan vergi **mal və xidmətlərə qoyulan vergidir** (satış vergisi). 1920-ci ildə tətbiq olunmuş bu vergi müharibə dövründə toplanmış borcun ödənilməsi üçün aksiz malları siyahısının genişlənmə prinsipinə əsaslanır. Hesab edilirdi ki, hərbi əməliyyatların qurtarmasından sonrakı müəyyən müddət ərzində vətəndaşlar istehlakda mütədilliyə əməl etməli-

dirlər. Hökumət vergini ləğv etmək ümidində idi. Buna görə də Böyük depresiyanın nəticələri dövlət xərclərinin artırılmasını tələb edən zaman hökumət vergi dərəcələrini ardıcıl surətdə azaldırdı.

Əyalətlər satış vergisinin tətbiqi ilə bağlı konstitusion hüquqa malik deyildi. Lakin 1935-1940-cı illərdə Kvebek və Saskaçevan əyalətləri ayrı-ayrı mal və xidmətlərə satış vergisi tətbiq etdilər. Elə həmin dövrdə Monreal və Kvebek bələdiyyələri satış vergilərinin yığımında iştirak etdilər. Nəticədə Konstitusiyanın yenidən nəzərdən keçirilmə zərurəti yarandı və regionlara bu vergini yığmaq icazəsi verildi.

1991-ci il islahatından sonra satış vergisi ƏDV prinsipi üzrə toplanır, yəni hər bir satıcı tədarükçülərin istehsal etdiyi vergi ödənişlərini vergi bazasından çıxır. Vergi ödəyicisi 7%-lik dərəcə ilə vergi ödəyən mal istehlakçısıdır. Malların alınması zamanı və ya mehmanxana, kimyəvi təmizləmə, bərbər, fotoatəlye və s. xidmətlərin ödənilməsi zamanı tarifdə yazılmış qiymətə daha 7% vergi əlavə olunur. Malların çeklərində və ya xidmətlərə görə qəbzlərdə bu vergi ayrıca sətirlə göstərilir.

Aksiz vergisinin tutulması da federal hökumətin müstəsna hüququdur. Bu, Kanadada verginin daha qədim növüdür. Üzərinə aksiz vergisi qoyulan əsas mallar benzin, alkoqollu içkilər və tütün məmulatlarıdır.

Benzinə qoyulan vergi (qeydiyyat zamanı avtomobillərin lisenziya rüsumü də həmçinin) əyalətlərdə zərurət baxımından tətbiq olunmuşdur. Məsələn bundadır ki, 1924-1926-cı illərdə avtomobil yolları kifayət etmirdi. Federal hökumət İkinci dünya müharibəsi dövründə vergini öz dərəcəsi ilə tamamladı, 1970-ci ilin neft böhranından sonra isə onu xarici ticarətin tənzimlənmə çərçivəsində federasiyanın səlahiyyəti elan etdi. Lakin neft bumunun başa çatmasından sonra Ottava əyaləti yanacaq bazarında öz iştirakını saxladı. Hal-hazırda hökumətlərin hər iki səviyyəsi vergi yığımında iştirak edir. Federal vergi hər litrə 8 sent üzrə möhkəm dərəcə ilə tutulur.

Tarif rüsumları həmişə federal hakimiyyətin yurisdiksiyasında yerləşirdi. Konfederasiyanın təsis edilmə dövründə gəlirlərin əsas mənbəyi ticarət vergisindən gələn gəlirdir. Lakin digər gəlir mənbələrinin inkişafı nəticəsində və Şimali Amerikada, VTO-da azad ticarət üzrə beynəlxalq razılaşmalara uyğun olaraq, dövlət gəlirlərinin mənbəyi qismində tariflərə olan marağ itdi.

Dolayı vergilərdən sonra federal büdcə gəlirlərinin növbəti mühüm mənbəyi **hüquqi şəxslərin gəlirlərindən tutulan vergilərdir. Onlara korporasiyaların mənfəət vergisi və iri korporasiyaların kapital vergisi** daxildir. Onların cəmi federal büdcə gəlirlərinin təqribən 15,5%-ni təşkil edir. Vergi ilk dəfə Kvebek əyalətində 1875-ci ildə sığorta şirkətlərinin mükafatları üçün müəyyənləşdirilmiş, 1882-ci ildə isə dəmir yoluna, banklara və rabitəyə tətbiq edilmişdir. Artıq 1912-ci ildə vergi bütün əyalətlərdə kök salmışdır. Mənfəət vergisi texniki cəhətdən gəlir vergisi ilə oxşar olduğundan, onun təkamülü də eyni cür idi: vergi dərəcələri artır, əyalətlər isə vergi sahəsindən sıxışdırılıb çıxarıldı.

Vergi bazası sahibkarların və səhmdarların əldə etdikləri mənfəətdən ibarətdir. Üzərinə vergi qoyulan gəlirə şirkətin birbaşa fəaliyyətindən gələn gəlir və korporasiyaların mülkiyyətinə (əmlakın satışı, icarə gəlirləri, digər şirkətlərin səhmləri üzrə dividendlər istisna olmaqla) gələn gəlir daxildir. Xərclər istehsal xərclərindən, borc kapitalının faiz ödəmələrindən, amortizasiya xərclərindən, anbar və bərpa xərclərindən ibarətdir. İqtisadi cəhətdən geridə qalmış rayonlara investisiya qoyan, elmi fəaliyyətlə məşğul olan şirkətlər, xaricdə vergi ödəyən və cari dövrdə ziyanla işləyən şirkətlər mənfəət vergisi üzrə güzəştlərdən istifadə edirlər. Verginin baza dərəcəsi 28%-dir. Verginin güzəştli rejimindən şirkətlərin yalnız 2 kateqoriyası istifadə edir. Bunlar emalədar sənaye müəssisələri – onlar üçün vergi dərəcəsi 21%-dir, istənilən sahədə kiçik biznes müəssisələridir – 12%.

Regionların büdcələrinə gedən vergi daxilolmalarının strukturu federal büdcə ilə əsasən oxşar olsa da, bir çox özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əyalət və ərazilərin

vergiləri dövlət gəlirlərinin 42%-ni təşkil edir. Əyalət və ərazilərin bütün vergi daxilolmaları federal vergilərin hissəsi kimi əldə edilən gəlirlərə və xüsusi daxilolmalara bölünürlər. Federasiya ilə müştərək vergilərə aşağıdakılar daxildir.

Kvebek əyalətindən başqa bütün əyalətlərdə **fiziki şəxslərin gəlirlərinə qoyulan verginin** dərəcəsi analoji federal verginin faizi kimi hesablanır. Kvebek əyaləti müstəqil şəkildə gəlir vergisi yığır. Əyalətlərdəki vergi dərəcələri müxtəlifdir. Onlar şimal ərazilərdə 43%-dən Nyufaundlenddə 69%-ə qədər dəyişir. Lakin əyalətlərin əksəriyyətində bu vergi dərəcəsi federal vergi dərəcəsinin 50-60%-dir. 1996-1999-cu illərdə əksər əyalətlərin hakimiyyətləri gəlir vergisinin dərəcələrini azaltmış və gələcəkdə də bunu davam etdirmək fikrindədirlər. Ontario əyalətinin hökuməti daha qətiyyətlə fəaliyyət göstərmiş və 1999-cu ildə vergi dərəcəsinə federal verginin 40,5%-nə qədər azaltmışdır.

Nyuufaundlenddə əlavə gəlirlərə 5%-lik əlavə vergi mövcuddur.

Əyalətlərin satış vergisi mal və xidmətlərin federal vergisinə analojidir. Bu vergi Alberta əyalətindən və iki ərazilərdən başqa bütün əyalətlərdə müxtəlif dərəcələr üzrə tutulur. Vergi dərəcələri Britaniya Kolumbiyasında 6%-dən Nyufaundlenddə 12%-dək dəyişir. Kvebek və Manitoba əyalətlərinin hakimiyyətləri turizmin həvəsləndirilməsi üçün federal proqrama qoşuldular. Bu federal proqram Kanadada mal və xidmətlərin alış prosesində satış vergisi şəklində ödənilmiş məbləğlərin xarici vətəndaşlara qaytarılması ilə bağlıdır. 1997-ci il aprelin 1-dən başlayaraq Nyu-Bransuik, Yeni Şotlandiya və Nyufaundlend əyalətləri mal və xidmətlərə qoyulan yerli vergiləri birləşdirdilər. Kombinə edilmiş vergi dərəcəsi 15%-dir (7% -federal, 8% -əyalətlər).

Aksizlər, xüsusi halda əyalətlərdə benzinə qoyulan vergi ya möhkəm dərəcələrlə, ya da qiymətin faiz dərəcəsi kimi tutulur.

Korporasiya gəlirlərinə qoyulan vergi əyalətlərdə müxtəlif dərəcələr üzrə – 5%-dən 17%-dək tutulur. 1993-cü ildə başlayaraq, Yeni Şotlandiyada əcazılıq, kompyuter, tele-

kommunikasiya və aerokosmik sahələrdə iş yerləri açan korporasiyalar üçün güzəştlər tətbiq edilmişdir. Kvebek, Ontario və Alberta kimi regionlar mənfəət vergisini sərbəst şəkildə yığırlar.

Kanadanın bəzi regionlarında sosial sığorta fonduna ayırmalar müştərək vergilərə aid edilir və bu məqsədlər üçün təxsisatlar ümumi vergi daxilolmalarından ayrılır. Lakin əyalətlərin əksəriyyətində səhiyyənin ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş müstəqil məqsədli daxilolmalar mövcuddur.

Təbii ehtiyatlara (neft, qaz, faydalı qazıntılar, meşə, balıq və su ehtiyatları) **qoyulan vergiləri** ənənəvi olaraq əyalətlərin yurisdiksiyasına aid edirlər. Lakin ehtiyatların özlərinin qeyri bərabər bölüşdürülməsi üzündən, bu vergilər müxtəlif regionlar üçün müxtəlif cür idi. Belə ki, təbii ehtiyatlara qoyulan vergilər Alberta əyalətində bütün daxilolmaların dördü birini, Saskaçevan əyalətində yalnız onda birini təşkil edir.

Yeraltı sərvətlər ictimai və şəxsi istifadədə yerləşənlərə bölünür. Onlardan rüsumların üç növü tutulur: inhisarçı hüququna görə, istehsal hüququna görə (royalti) və hasilatdan gələn ayırmalarla. Şəxsi torpaqlardan hasil etmə vergisi tutulur (şaxtalar qoyulan vergi). Meşəkəsmədən gələn ayırmalar həmişə yaxşı gəlir gətirirdi, lakin faydalı qazıntılara qoyulan vergi XIX əsrin sonuna qədər – şaxtalar hər tərəfdə tikilməyə qədər çox cüzi idi. Həmin dövrdə əyalətlər təbii ehtiyatların vergiləri ilə bağlı təcrübələr aparırdılar. Məsələn, Kvebek əyaləti elektrik enerjisinin istehsalı üçün su ehtiyatlarından istifadəyə vergi müəyyənləşdirmişdir.

Bələdiyyələrin vergi daxilolmaları dövlət gəlirlərinin yalnız 10%-i təşkil edir. Yerli büdcələrə iki vergi köçürülür: daşınmaz əmlak vergisi və sahibkar vergisi.

Müəssisələrin və şəxsi adamların daşınmaz əmlak vergisi hüquqi olaraq həmişə bələdiyyələrin sərəncamında yerləşmiş və hələ konfederasiyaya qədər də istifadə olunmuşdu. Vergi gəlirləri şəhər infrastrukturunun və ictimai binaların (məktəb, hüquq qaydası orqanları və başqaları) saxlanmasına sərf olunurdu. Hüquqi şəxslərin əmlakına gəlincə, bu vergi ilkin olaraq, kommersiya binalarının (ofislərin), anbar ehtiyat-

larının və çətin gizlədilən mülklərin sahəsinə qoyulan rüsum idi. Bu, ədalətsiz hesab olunur və ticarətçilərin narazılığına gətirib çıxarırdı. Hal-hazırda vergi daşınmaz əmlak sahibləri tərəfindən, həmin əmlakın bələdiyyə tərəfindən müəyyənləşdirilmiş dəyər faizi kimi ödənilir.

Bəzi əyalətlərdə bələdiyyələrə əlavə vergilər toplamaq hüququ verilmişdir. Bunlar spirt satışına, mehmanxana və restoran xidmətlərinə qoyulan vergilərdir. Bələdiyyə büdcələrinə daxilolmaların əsas hissəsini – orta hesabla təqribən yarısını – lisenziya və icazələrin verilmə haqqı təşkil edir.

Kanadada **vergi tənzimlənməsini** aşağıdakı müəssisələr həyata keçirir:

Federal maliyyə Departamenti (nazirlik) büdcə layihəsini icma palatasına təqdim edib, sonradan öz mövqeyini maliyyə nazirinin nitqində əsaslandıraraq, qanunverici fəaliyyəti ifadə edir;

**federal maliyyə Departamentinin vergi siyasəti şöbəsi* federal vergilərin tətbiqi üzrə qanunverici təşəbbüs hüququnu reallaşdırır və onların effektivliyini qiymətləndirir;

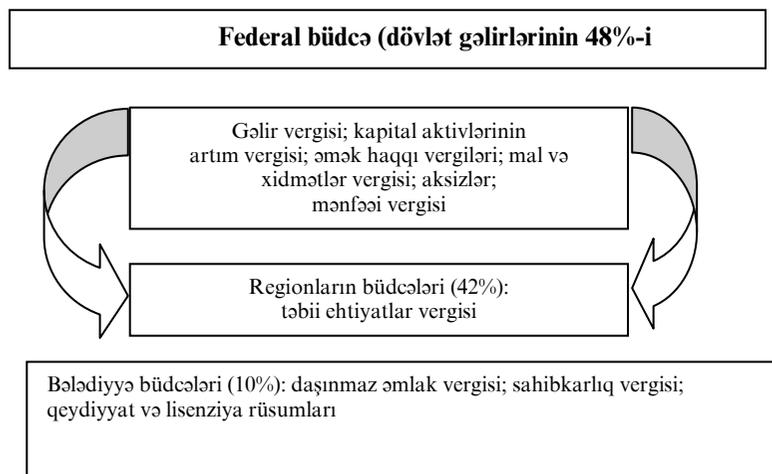
**Tariflər və gəlirlər üzrə federal Agentlik* vergilərin yığımını həyata keçirir. Məsələn bundadır ki, Kanadada vergilərin ödənilməsi üzrə şəxsi məsuliyyət prinsipi həyata keçir. Ona görə də Agentlik vergi ödəyicilərini onların büdcə qarşısındakı öhdəlikləri barədə yalnız xəbərdar edir, həmçinin vergi deklarasiyalarını doldurmağa kömək edir. Vergi ödəyiciləri vəsaitləri büdcələrə özləri köçürürlər. Agentlik isə doğru olmayan məlumatların aşkar edilməsi zamanı məhkəməyə müraciət edə bilər. Agentlik aşağıdakı vergilərin yığılmasına nəzarət edir: gəlir vergisi, müəssisələrin mənfəət vergisi, satış üzrə federal vergi (Kvebek əyalətində vergilər istisna olmaqla), pensiya haqqı və məşğulluğa görə haqq, aksizlər və gömrük ödənişləri. Bundan başqa, Agentlik uyğun orqanların təqdimatı üzrə müxtəlif sosial yardımlar ödəyir. Agentlik əyalətlərlə razılaşmalara müvafiq olaraq, yerli vergilərin yığılmasına cavab verir;

**əyalətlərin maliyyə nazirlikləri* aşağıdakı yerli vergiləri toplayır: müəssisələrin mənfəət vergisi, satış vergisi, aksizlər

(benzin, yanacaq, tütün və alkoqol məmulatları), torpaq vergisi və yeraltı sərvətlər vergisi. Bundan başqa, idarələr əyalət üzrə sosial yardımların ödənilməsinə cavabdehdir.

Vergi məsələləri üzrə bütün mübahisələri Vergi məhkəməsi həll edir.

Kanadanın vergi ödənişləri sxemi şəkil 6.3-də göstərilmişdir.

Şəkil 6.3. Kanadanın vergi sistemi

Cədvəl 6.6-da Kanadanın maliyyə-kredit sisteminin əsas təkamül mərhələləri göstərilmişdir.

Cədvəl 6.6

Kanadanın maliyyə-kredit sisteminin təkamül mərhələləri

İllər	Hadisələr
1670 – 1763	Fransız gümüş pulunun-solun dövr etməsi
1817	İlk bank – Monreal bankı açıldı
1825	İngilis funt sterlinqi dövriyyəyə daxil edilir
1832	«Bank of Nova Skoşia» yaradıldı
1841	Funtla yanaşı Fransız və Amerikan pul vahidləri də rəsmi şəkildə istifadə olunmağa başladı
1867-ci il 1 iyul	Kanada konfederasiyası yaradıldı

1870	Milli valyuta – Kanada dolları tətbiq edildi
1871	Banklar haqqında qanun qəbul edildi
1875	Kvebekdə ilk dəfə mənfəət vergisi tətbiq olundu
1876	Britaniya Kolumbiyası əyalətində gəlir vergisi tətbiq olundu
1896	
1914	«Royal benk of Kanada» yaradıldı
1917	Banknotların qızıla mübadiləsinə qadağa qoyuldu
1920	Gəlir vergisi federal vergiyə çevrilir
1934	Satış vergisi tətbiq olundu
1935-ci il 11 mart	Kanada Bankı təsis edildi
1938	Kanada Bankı fəaliyyətə başladı
1947-1948	Kanada Bankının milliləşdirilməsi
1950	Valyuta böhranı
1951	Kanada dollarının qeyd edilməsindən üzən mübadilə kursuna keçid
1950-ci illər –1970	Kapitalın hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi
1955	Kanada dolları kursunun ABŞ dollarına bağlanma siyasəti
1957	
1961	«Toronto –dominion benk» yaradıldı
1961	«Bərabərləşdirmə» transferti tətbiq olundu
	«Kenedian imperial benk of kommers» yaradıldı
1970-1974	«Renta» barədə razılaşmaların vergi bölməsi barədə razılaşmalarla əvəzlənməsi
1980	Üzən valyuta kursu rejiminin reallaşdırılması
1974-1991	Banklar haqqında qanun
1987	Pul kütləsinin targetləşdirmə siyasəti
1991	Vergi islahatı
	İnflyasiya səviyyəsinin targetləşdirmə siyasətinin reallaşdırılmasına başlanması
1991	Vergi islahatı
1994	NAFTA azad ticarət zonasının yaradılması (ABŞ, Kanada, Meksika)
1997	Keçən 28 ildə ilk dəfə olaraq büdcə kəsiri ləğv edilmişdir

Yoxlama sualları

1. Kanadanın əsas makroiqtisadi göstəricilərini göstərin.
2. Kanadanın pul-kredit sisteminin formalaşma mərhələləri.
3. İnflyasiya səviyyəsinin targetləşdirmə siyasətinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
4. «Böyük beşliyin» çarter banklarını xarakterizə edin.
5. Kanadanın maliyyə sisteminin strukturu necədir?
6. Federal büdcənin vəsaitləri hansı məqsədlərə xərclənir?
7. Bütçələrarası transfertlərin əsas sistemlərini göstərin.
8. Kanadanın vergi sisteminin təşəkkül prosesini analiz edin.
9. Neçə büdcəyə hansı vergilər toplanır?
10. Vergi tənzimlənməsi necə həyata keçir?

Ədəbiyyat

- Борисов Я. Бюджетный федерализм в Канаде // Финансы, учет, аудит. 2000. № 4. С. 75-77.
- Еврейсков А.В. Кризис валютной системы капитализма (проблема валютных курсов). М.: Внешторгиздат, 1955. 297 с.
- Иваненко В. Особенности налоговой системы Канады // Банковские услуги. 2001. №3. С. 29-36.
- Канада // Регион: экономика и социология. 1999. № 2. С.31-47.
- Комлев С. Канада: за финансовым оздоровлением – подъем // МЭ и МО. 1997. №4. С. 100-108.
- Комлев С. Канада: замедление развития // МЭ и МО. 1999. № 12. С. 90-93
- Комлев С. Экономика Канады – радикальные перемены // Мэ и Мо. 1998. №8. С. 68-74.
- Крылов Г.З. Федеральная помощь провинциям и землям в Канаде // Финансы. 2001.
- Мелкумов А.А. Особенности государственно-политического устройства Канады // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. 2000. №3. С. 103-114.
- Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник). М.: Фонд «Правовая культура», 1995. 240 с.
- Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для вузов / Под ред. В.Г.Князева и Д.Г.Черника. М., 1997.
- Научитель М.В. Бюджетные и налоговые системы зарубежных стран. Гомель, 1998. 97 с.

- Немова Л.А. Канада: фискальный федерализм и социальная политика // США, Канада: экономика, политика, культура. 2000. № 1. С. 38-53.
- Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. М.: ИНФРА –М, 1996. 192 с.
- Строков Н.И. Мирфой опыт использования принципов бюджетного федерализма // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2001. № 12. С. 23-29.
- Хорошилов Е.Е. Канадские коммерческие банки: стратегия развития // США, Канада: экономика, политика, культура. 2000. №2. С. 99-111.
- Шевчук А. Инструменты налогового регулирования направления использования сквозь призму мирового опыта // главный бухгалтер. 2001. № 10. С. 88-90.
- Экономика Канады // БИКИ. 1999. № 32. С. 4-5.
- Discussion – Country Report No. 01 /62. IMF. April 2001. 115 p.
- Gonzalez-Hermosillo Brenda, Takatoshi Ito. The Bank of Canada's Monetary Policy Framework Have Resent Changes Enhanced Central Bank Credibility? Working Paper No.97/171. Western Hemisphere Department. IMF. decemer 1997. 115 p.
- Issues- Country Report No.01/157. IMF. September 2001. 198 p.
- Mishkin Fredric S., Schmidt-Hebbel Klaus. One Decade of Inflation Trageting in the World: What Do We Know and What Do We Need to Know? Working Paper No. 8397. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. July 2001. 46 p.
- Vivek B. Arora, Olivier Jeanne. Economic Intogration and the Exchange Rate Regime- Some Lessons From Canada –Policy Discussion Paper No. 01/1 Western Hemisphere Department; Research Department. IMF. May 2001. 38 p. <http://www.canada.ru>
<http://www.fin.gc.ca>

FƏSİL 7

YAPONIYANIN MALİYYƏ,
PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ7.1. Yaponiyanın iqtisadiyyatı əsrlərin
sərhədində

1990-cı illərə qədər Yaponiyanın iqtisadi sistemi üçün üfürülən sabın köpüyünün vəziyyəti xarakterikdir. XX əsrin son onilliyinin əvvəlində partlamış bu sabın köpüyü hakimiyyəti məcbur etdi ki, öz siyasətlərini artım tendensiyasından döndərərək enişin qarşısını almağa tərəf yenidən istiqamətləndirsinlər. Yaponiya 1970-1980-ci illərdə dünya birliyində sənaye mallarının ticarəti və istehsalı üzrə ABŞ -dan sonra ikinci yeri inamla tuturdu. Ölkə bəzi sahələrdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşma prosesləri ilə və təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olan tələblərə cavab verərək dünya liderliyini qazanmağa və saxlamağa nail oldu. Lakin mərkəzləşmiş dövlət hakimiyyətinin sintezinə və digər ölkələrin təcrübəsini məhsuldar şəkildə mənimsəmək qabiliyyətinə əsaslanan iqtisadiyyat modeli 1990-cı illərdə ölkənin gələcək inkişafını ləngitməyə başladı. Yaponiya öz iqtisadi inkişafına görə rəqiblərindən, ilk növbədə ABŞ -dan geri qalmağa başladı. Əgər 1990-cı ildə Yaponiyada ÜDM ABŞ-dakı ÜDM-un 38%-nə bərabər idisə, 1999-cu ildə bu göstərici 32,5%-ə qədər düşdü. Yaponiyada adambaşına düşən ÜDM 1999-cu ildə ABŞ-ın analoji göstəricisinin 70%-nə bərabər idi. 1990-cı ildə isə bu göstərici 77% idi.

Depresiya ölkənin, demək olar ki, bütün makroiqtisadi göstəricilərini əhatə etdi. Xüsusi halda, iqtisadi artım sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması qeyd olunurdu. 1980-1999-cu illərdə bu göstərici orta hesabla 4,1% idisə, 1990-1999-cu illərdə 1,4% olmuşdur. Lakin 1998-ci ildə bütün

müharibədənsənəkrakı dövrdə ilk dəfə olaraq, ÜDM-in ən böyük azalması – 2,5% baş verdi. Bu azalma 2002-ci ildə də artıq 0,6% qiyməti ilə təkrar olundu (cədvəl 7.1).

Cədvəl 7.1

ÜDM-un artım sürəti, %

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
0,6	1,5	5,1	1,6	-2,5	0,2	1,7	0,3	-0,6	1,2

1998-ci ilin vəziyyəti əsasən Asiyanın maliyyə böhranının təsiri ilə izah olunurdu. Bundan başqa, həmin ildə şəxsi istehsalə kapital yatırımları 11,7%-ə qədər azaldı. İnvestisiya aktivliyinin cari göstəriciləri aşağı olaraq qalırdı. Maşınqayırmada sifarişlərin portfeli əvvəlki illə müqayisədə il ərzində orta hesabla 19% az olmuşdur. Artıq 1999-cu ildə böhranı aradan qaldırmaq mümkün oldu. Sənaye istehsalı 0,4% artdı, hazır məhsulların ehtiyatı 6,7%, müəssisələrin müflisləşmələrinin sayı 19% azaldı. ÜDM-un artımı 1996-cı ildən sonra ilk dəfə olaraq daxili bazarın şərtləri ilə təmin olunmuşdur. İstehlak tələbatı 1,2%, şəxsi mənzil tikintisi 1,4% artmışdır. 2000-ci il həyata keçə bilməyən yüksəliş ili oldu. Birinci rübdə bütün əsas iqtisadi göstəricilər çox yüksək oldu. ÜDM artımı əvvəlki rübdə 2,4%, sənaye istehsalında 4,5% təşkil etdi. Konyunkturayı saxlayan amil ixracat artımının yüksək sürəti idi (illik səviyyədə 12,8%). Zəiflik əlamətləri 2000-ci ilin son rübündə üzə çıxdı. Bu dövrdə əhalinin istehlak xərclərinin həcmi (ümumi tələbatın ən böyük komponenti – ÜDM-un 55%-i) dörd rübdə ilk dəfə olaraq 0,6% azaldı. Tendensiya qırıldı. İstehlak tələbinin artımı ləngidi (il ərzində cəmi 0,5% təşkil etdi), mənzil tikintisi tamamilə azaldı (illik artım yalnız 1,2%). İqtisadiyyatın infrastrukturuna dövlət investisiyaları 5,3% azaldı.

ÜDM-un mənfi dinamikası qismən ümumi tələbatın mənfi tendensiyası ilə izah olunur. Bu isə əsasən istehlak xərclərindən ibarətdir. İstehlak xərcləri çox ləng şəkildə bərpa

olunur, çünki gəlirlər, demək olar ki, artmır, əmək bazarı isə balanslaşdırılmamışdır. Xarakterik haldır ki, Yaponiyada əmək haqqının artım sürəti digər ölkələrin göstəricilərindən geri qalırdı. Belə ki, 1990-1998-ci illərdə Yaponiyada real əmək haqqının indeksi 9,4% artdığı halda, ABŞ-da 24,6%, Fransada 24,4%, Kanadada 20,7% artdı. 1999-cu ildə real əmək haqqı 0,9% azaldı, **işsizliyin səviyyəsi** isə 4,7%-ə çatdı. Bu, 1953-cü ildən sonra ən yüksək göstərici idi. İşsizlərin sayı 1999-cu ildə 3,2 milyon nəfərə çatdı. Onların, demək olar ki, yarısı yaşı 34-dək olan cavanlar idi. 2000-ci ildə işsizliyin səviyyəsi əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının 4,8%-nə çatdı, 2001 və 2002-ci illərdə isə göstərici artaraq, uyğun olaraq 5 və 5,4% təşkil etdi (cədvəl 7.2).

Cədvəl 7.2

**İşsizlərin sayı,
Əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının % hesabı ilə**

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
2,9	3,2	3,4	3,5	4,1	4,7	4,8	5	5,4

2000-ci ildə ticarətdə və xidmətlər sferasında yeni iş yerlərinin yaradılması nəticəsində sənayedə və tikintidə məşğulluğun azalması kompensasiya olundu. Əmək bazarının qeyri-tənzimlənməsi başlandı. Müvəqqəti müddətli peşələrə qoyulan məhdudiyətlər aradan götürüldəndən sonra müvəqqəti müqavilələr üzrə işləyənlərin sayı artdı. Yapon şirkətləri son dövrlərə qədər iş qəbul üçün aşağı yaş limiti (40 yaş) müəyyənləşdirirdilər, lakin 2000-ci ilin sonunda ABŞ-ın nümunəsi üzrə yaş limiti qadağan edildi.

Yaponiyanın cari iqtisadi vəziyyətinin özünəməxsus xüsusiyyəti qiymətlərin azalan səviyyəsidir. 1990-cı illərdə ölkənin deflyasiya ilə qarşılaşması ilk dəfə 1995-ci ildə baş vermişdir. Bu dövrdə pərakəndə qiymətlərin artımı 0,1% təşkil etmişdir. İllik səviyyədə topdan qiymətlərin azalması 1984-cü ildən başlayaraq, demək olar ki, aramsız şəkildə baş verir. 1994-cü ildə deflyasiyanın səviyyəsi 1,9%, 1995-ci ildə 10%

təşkil etmişdir. Daha sonra 1996-1998-ci illər ərzində Yaponiyada pərakəndə və topdan qiymətlərin (indekslərin növləri ilə fərqlənməyənlər) müsbət artımı müşahidə olunurdu. Bu artım həmin illərə uyğun olaraq 0,1; 1,8 və 0,6% idi. Lakin 1999 və 2000-ci illərdə deflyasiya spirali yenidən işə düşdü və pərakəndə qiymətlər 1999-cu ildə 0,3%, 2000-ci ildə 0,7% aşağı düşdü. Zəifləyən istehsalın fonunda deflyasiya prosesi yapon iqtisadiyyatı üçün neqativdir. Ev təsərrüfatları və şirkətləri müəyyən məbləğli iri xərclər barədə qərarları sonraya saxlayır və qiymətlərin növbəti ucuzlaşmasını gözləyirlər. Nəticədə əmanətlər artır, istehsal xərcləri və investisiyalar azalır. Ailə büdcələrində əmanətlərin payı 1987 və 1997-ci illər arasında 23,4%-dən 28,8%-ə qədər yüksəlmişdir.

1990-cı ildən başlayaraq, malların qiymətlərin azalması korporasiya səhmlərinin kurslarının və torpaq qiymətlərinin azalması ilə müşayiət olunurdu. Yapon iqtisadiyyatının böhranı ondan başladı ki, 1989-cu ildə ticarətin son günündə 38915 maddə səviyyəsinə çatmış Nikkei indeksi 1990-cı ilin elə birinci günündə aşağı düşdü, 2001-ci ilin avqustunda ən aşağı rekord göstəriciyə (1984-ci il dekabrın 11-dən sonrakı dövr üçün) gəlib çatdı. Hərracın sonunda isə indeks 11250 maddə təşkil edirdi (cədvəl 7.3).

Cədvəl 7.3

**Nikkei indeksinə daxil olan səhmlərin orta
kursunun dinamikası**

İllər	Maddələr	illər	Maddələr
1985	12566	1998	15356
1989	34056	17.08.2001	11257
1992	18109		

Torpaq sahələrinin qiymətləri daha ləng düşür, çünki səhmlərlə müqayisədə daşınmaz əmlak daha az likviddir. 1999-cu ilin əvvəlində şəhərlərdə torpaq sahələrinin qiymət səviyyəsi 1990-cı ilin səviyyəsindən 18,4% aşağı idi. Səhmlərlə

və topaq sahələri ilə bağlı möhtəkirçi əməliyyatlarda kommersiya bankları daha aktiv idi. Bu kommersiya bankları həmin məqsədlər üçün aşağı faizli kreditlər verirdilər. Böhrandan sonra isə həmin kreditlər «pis kreditlərə» çevrilirdi. Başqa sözlə, səhmlərin kursları və torpaq qiymətləri düşdüyü zaman və onların birja dəyəri 255 trilyon ienə qədər azaldığı zaman ölkə kommersiya banklarının, trust bankların və uzunmüddətli kredit banklarının ümumi aktivlərinin təqribən 38%-dən, yaxud bütün borc kapitalının 19%-dən məhrum oldu.

Müasir mərhələdə yapon iqtisadiyyatının vəziyyətinin xüsusi göstəricisi **şirkətlərin müflisləşmə** sayıdır. Şirkətlərin müflisləşmə sayı (10 milyon ien və daha çox borcu olan şirkətlər nəzərdə tutulur) 1997-ci illə müqayisədə 1998-ci ildə 17,1% artdı. Bu, bütün müharibədən sonrakı dövrdə ölçü etibarilə ikinci göstəricidir. Həmin şirkətlərdən qalan borcların ümumi məbləği 1,438 trilyon iendir. Müflisləşmələrin 70%-i uzun sürən enmədə satışın aşağı səviyyəsi və ümitsiz borclar üzündən baş verirdi. Kəskinləşən iqtisadi böhran şəraitində 2001-ci ilin noyabrında müflisləşmələrin sayı 2000-ci ilin noyabr ayı ilə müqayisədə 10% çox idi. 2001-ci ilin noyabrında 1851 şirkət müflisləşdi. Bu, İkinci dünya müharibəsinin qurtarmasından sonra ən pis aylıq göstəricidir. Məhz resessiya ilə bağlı müflisləşmələrin sayı 1419 və ya ümumi sayın 76,7%-i idi.

Yaponiyanın **xarici iqtisadi əlaqələrinin** coğrafi təmərküzü əsasən ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri və ACEAN dövlətləridir. Yapon ixracının 38%-i, idxalının 25%-i Cənub – Şərqi Asiya ölkələrinin payına düşür. Yapon iqtisadiyyatının azsaylı dayaqlarından biri emalədici sənayenin ixrac yönümdür. Son onillikdə ÜDM-in real artımının orta hesabla üçdə biri ixracatla təmin olunur. Yaponiya 1981-ci ildən başlayaraq xarici ticarət üzrə və qeyri ticarət cari ödənişlər üzrə daima aktiv saldoya malik idi. Bu aktiv saldo ÜDM-in 3-4%-nə bərabər idi. Xarici ticarətdə 1980/81 və 1998/99 maliyyə illərində Yaponiyanın ÜDM-da ixracatın xüsusi çəkisi dəyişməz qalaraq 10,2 və 10,3% təşkil etmiş, idxalın payı isə 10,8%-dən 7,6%-ə qədər azalmışdır. İxracat payının stabilliyi xarici bazarlarda rəqabətin kəskinləşməsi və

yapon hökumətinin əsasən daxili bazara istiqamətlənmiş inkişaf kursu ilə əlaqədar idi. İdxal payının azaldılması resursların qənaət proqramının və xammal, enerji daşıyıcıları qiymətlərinin düşməsinin nəticəsi idi.

1998-ci ildə ticarət balansını rekord səviyyədə – 133,3 milyard dollara yaxın idi. Ödəniş balansının cari maddələr üzrə müsbət saldosu 27,4% artmış və təqribən 132,2 milyard dollara çatmışdır. Yapon ixracatının ticarət strukturunda maşınqayırma məhsullarının payı 1998-ci ildə 74%-ə çatmış, idxalatda isə xammalın və enerji daşıyıcılarının payı 23% olmuşdur. Hərçənd, 1975-ci ildə bu göstərici 65% idi. Buna səbəb olan amillər neft və xammal qiymətlərinin düşməsi və artımda resursların qənaət modelinin reallaşdırılması, həmçinin yapon kapitalının xaricə axını və Yaponiyanın xarici müəssisələrinin məhsullarının ölkəyə gətirilməsi idi. 1999 və 2000-ci illərdə malların ixracı onların idxalını uyğun olaraq 12279,5 və 10716 milyard ien üstələdi.

Xarici ticarət ekspansiyasının əks tərəfi dollara nəzərən **ien kursunun** yüksəlməsi oldu (1980-ci illərdə 35%). 1990-cı illərdə artım daha sürətli idi. Təkcə 1999-cu ildə ien 40%-dən çox bahalaşdı. Həm də bahalaşma öz yolunun yarısını iyulun ikinci yarısından başlayaraq iki aya keçdi. Yaponiyada valyuta vəziyyətinin möhkəmlənməsi beynəlxalq hesablaşmalarda ienin iştirakının genişlənməsi ilə müşayiət olunurdu. İen yapon ixracatı üzrə əməliyyatların həcmində 34%-də, idxalat üzrə isə 12%-də istiadə olunurdu. Lakin yapon hakimiyyəti hələ ki, ienin beynəlxalq valyuta qismində rolunun yüksəlməsini gücləndirməyə cəhd göstərmir və ölkə iqtisadiyyatı üçün neqativ nəticələrdən ehtiyat edir. Təsədüfi deyil ki, beynəlxalq ehtiyatların tərkibində 66% ABŞ dollarına, yalnız 8% yapon ieninə düşür.

Beləliklə, 1990-cı illərdə Yaponiya iqtisadiyyatının inkişafı, demək olar ki, bütün sferalarda böhran hallarının qarşısının alınmasının xroniki zərurəti ilə xarakterizə olunur.

7.2. Yaponiyanın pul və kredit sistemləri

7.2.1. Pul-kredit sisteminin təkamülü

Yaponiyanın iqtisadi münasibətlər sisteminin formalaşması IV –VI əsrlərdə Çin və Koreya inkişaf modellərinin güclü təsiri altında baş verirdi. Yapon sivilizasiyasının təməlinin qoyulmasında şahzadələr Setoku –taysi və Karu xüsusi rol oynadılar. Onlar dövlətin ümumi çinləşməsi yolu ilə iqtisadi və siyasi quruluş mexanizmini ardıcıl surətdə dəyişdirmişlər. Belə ki, 604-605-ci illərdə yapon qanunlarının birinci külliyyatı yaradıldı. Bu külliyyatda konfutsianlığın və buddizmin prinsipləri uyğunlaşdırılmışdır. Yaponlar çinlilərdən ieroqlif yazısını götürüb mənimsəmişlər (düzdür, sonradan onu əsaslı şəkildə dəyişmişlər). Çinləşmə prosesi o qədər geniş və dərin idi ki, bəzi tədqiqatçılar hətta yapon sivilizasiyasının müstəqilliyini inkar edir və onu Çin sivilizasiyasına nəzərən ikinci hesab edirdilər. Lakin belə iğtibaslar ölkəni onun bənzərsizliyindən məhrum etmədi. Həm də mədəni avtonomiyaya olan meylliliyin artması XVI əsrdə Yaponiyanın tam şəkildə təcrid olunmasına gətirib çıxartdı. Adanı tərk edən yaponlara ölüm cəzası kəsilirdi. Ticarət yalnız Çin və Hollandiya ilə, həm də müəyyənləşdirilmiş yerlərdə aparılırdı. Buna baxmayaraq, yaponların öz mədəniyyətlərinə olan qısqanc münasibəti digər sivilizasiyaların təcrübəsini məhsuldarcasına mənimsəmək bacarığı ilə uyğunlaşdırdı. Yaponlar digər sivilizasiyaların təcrübəsini holland tacirlərinin ölkəyə gətirdikləri Avropa kitablarından əxz edirdilər. Pul dövriyyəsi inkişaf etməmişdi və əsasən qeyri –mərkəzləşmiş xarakter daşıyırdı. Tacirlərlə hesablaşmalar daha çox mal əsasında aparılırdı.

1868-ci ilin burjua inqilabı Yaponiyanın feodal quruluşuna son qoydu. Vahid məhkəmə sisteminin formalaşması üçün, azad sahibkarlığın və ticarətin inkişafı üçün, kredit maliyyə müəssisələrinin yaradılması üçün şərait yaradılmışdır. Mülayim burjua islahatları Meydzi islahatları adını almışdır. Ölkənin sənayeləşməsi prosesi başlanmışdır. Kapitalın və

istehsalın təmərküzləşmə prosesi sürətlə gedirdi. 1872-ci ildə milli banklar haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra 30 il ərzində yapon dövlət (xüsusi) və şəxsi banklarının böyük hissəsi, o cümlədən 1882-ci ildə Yaponiya Bankı yaradılmışdır. Yaponiya Bankı 1889-cu ilin qanununa görə fidusiar banknot emissiya hüququnu aldı. 1897-ci ildə kommertiya bankları haqqında qanun bank sisteminin Avropa nümunəsi ilə təşkilini leqallaşdırdı. Elə həmin ildə də Yaponiyada qızıl standart tətbiq edildi. İqtisadi dəyişikliklər Çində (1894-1895) və Rusiyada (1904-1905) müstəmləkə işğallarının aqressiv siyasəti ilə müşahidə olunurdu. Bu isə Yaponiyanın iri müstəmləkə dövləti statusunu möhkəmləndirdi.

Yaponiyanın davam edən hərbi kampaniyası (Mancuriyanın alınması, İkinci Dünya müharibəsinə hazırlıq) və 1929-1933-cü illərin dünya maliyyə böhranı dövlətin monetar arxitektonik quruluşunda tarazlığın pozulmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, 1914-cü ildən 1920-ci ilə kimi pul kütləsi üç dəfə artdı, ien isə 64% qiymətdən düşdü. 1927-ci ildə Yaponiya kəskin bank böhranı yaşadı. Bu böhran bank sisteminin inhisarlaşmasını mürəkkəbləşdirərək, 1918-ci illə müqayisədə 1928-ci ildə bankların sayını iki dəfə azaltdı (1910-cu ildə 1621 bank, 1925-ci ildə 1577 bank, 1936-cı ildə 424 bank). Qızıl standartının ləğvi nəticəsində 1931-ci ildə pul kütləsi yenidən artdı və 1937-ci ildə bu artım 1,6 dəfə oldu, topdan qiymətlər 68% yüksəldi. Ümumilikdə, bütün müharibə illərində hərbişəkilmiş iqtisadiyyatın struktur böhranı müşahidə olunurdu.

1942-ci ildə hərbi iqtisadiyyat şəraitində, təsərrüfat üzərində dövlət-inhisarçı nəzarəti güclənən zaman Milli maliyyə nəzarət assosiasiyası yaradılmışdır. Bütün kredit sisteminin fəaliyyəti bu assosiasiyaya tabe edilmişdir. Banklar dövlətin hərbi borc istiqrazlarına öz depozit artımlarının 75%-dən az olmayan hissəsini yatırtmalı idilər. Müharibə illərində xüsusi kredit müəssisələri yaradılmışdır. Onlar yapon hərbiçiləri tərəfindən müvəqqəti işğal olunmuş Şərqi Asiya və Cənub-Şərqi

Asiya ölkələrində ekspansiyayı həyata keçirmək məqsədi daşıyırdılar.

1945-ci ildən 1950-ci ilə kimi müharibən sonrakı dövr ölkənin xarabalıq və xaos vəziyyətindən dirçəlmə dövrü idi. Bu illərdə iş qabiliyyətli əhalinin yarısından çoxu əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul idi. Bu isə ölkənin aqrar statusunu təmin edirdi. Müharibədən sonrakı dövrdə pul dövriyyəsinin strukturu nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdi. İkinci dünya müharibəsinin gedişində, inflyasiya daha çox yer alan zaman, nağd pulların payı 30%-dən 56%-ə qədər artdı, depozitlərin payı isə uyğun olaraq azaldı. Bank sistemi ağır böhran halında idi. Banklar əlverişli şərtlərlə kreditləşdirmək imkanından məhrum olduqlarına görə böyük çətinliklərlə qarşılaşdılar. Hökumətin zəmanəti ilə verilən kreditlər, hərbi istehsalla məşğul olan müəssisələrə dövlət vəsaitlərinin sadəcə olaraq «ötürülməsi» məhz bu əlverişli şərtlər sırasında idi. Məsələ bundadır ki, hərbi istehsalla məşğul olan müəssisələr borc aldıkları vəsaitlərin böyük hissəsini qaytarmaq iqtidarında olmur, nəticədə qaytarılmayan kreditlər problemi kəskinləşirdi.

1940-cı illərin ikinci yarısı həddən artıq məhdud maliyyə ehtiyatlarının sərt mərkəzləşmiş yerləşdirilmə dövrüdür. Təsərrüfatın operativ şəkildə idarə edilməsi üçün yaradılmış və böyük səlahiyyətlərə malik olan dövlət orqanı – İqtisadiyyatın stabilləşdirmə Ştabı idi. Bu ştab hökumət tərəfindən təsdiq olunacaq sahələrarası maliyyə vəsaitlərinin yerləşdirilmə layihəsini hər rübdə hazırlayır və qəbul edirdi. Hər necə olursa olsun, dövlətin nəzarəti altında yerləşən bütün maliyyə ehtiyatları bu layihələrə uyğun şəkildə yerləşdirilirdi. 1947-ci ilin yanvarında dövlət maliyyə institutu – təsərrüfatın bərpası üzrə maliyyələşdirmə fondu yaradıldı. Fondun prioritet kreditləşmə obyektləri kömür və poladtökmə sənayesi, kübrə istehsalı, elektrik enerjisinin istehsalı oldu. Bu sahələr iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün əsas sahələr kimi nəzərdən keçirilirdi. Fond 1947-ci ildə sahələrə qoyulan bütün kreditlərin 33%-ni, 1948-ci ildə isə 15%-ni təmin edirdi.

Valyuta ehtiyatlarının aşağı səviyyəsi üzündən ödəniş balansının cari və kapital hesabları üzrə bütün əməliyyatlar qadağan edilmişdir və ölkədə valyuta mədaxilinin məcburi satış mexanizmi fəaliyyət göstərirdi. İqtisadi stabillik yer aldıqca cari hesablar üzrə valyuta əməliyyatları tədriclə liberallaşdırılmış, 1964-cü ildə isə Yaponiya BVF Nizamnaməsinin VIII maddəsinə qoşulmuş, 1979-cu ildə kapital hesabı üzrə məhdudiyətləri ləğv etmişdir. Aşağıdakı hökumət institutları ixracatın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. Bunlar 1950-ci ildə yaradılmış Yaponiyanın ixrac-idxal bankı, xarici ticarət sığorta sistemi, vergi sistemi (ixracdan gələn gəlirlərin vergidən azad edilməsi) idi. Bundan başqa, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq Yaponiyanın kredit reytingini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi (1952-ci ildə Ümumdünya bankına və BVF-na daxil olma). Müharibənin qurtarmasından dərhal sonra başlanmış fond bazarı 1949-cu ildə işini bərpa etdi.

1945-1951-ci illərdə Yaponiyada inflyasiya görünməmiş həddə çatdı. Dövriyyədəki pul kütləsi 15 dəfə artdı, topdan qiymətlər 343 dəfə yüksəldi. Yüksək inflyasiya təcrübəsindən nəticə çıxaran yapon hakimiyyəti pul dövriyyəsinin və qiymətlərin stabilləşməsinə prioritet seçdi. 1950-ci ildə ienin dəyəri 1936-cı il səviyyəsinin 0,4%-ə qədər düşmüşdür (1945-ci ilin sentyabrında 1 dollar 15 ienə, 1947-ci ilin martında 50 ienə, 1948-ci ilin iyulunda 27- ienə bərabər olmuşdur). Yaponiya 1949-cu ilin aprelinə kimi çoxsaylı valyuta kurslarının inzibati rejimini təcrübədən keçirirdi. Bundan başqa, qeyd edilmiş mübadilə kursu müəyyənləşdirilmişdir: 1 dollara 360 ien. Bu kurs yapon iqtisadiyyatının monetar sferasında stabilləşməni təzahür etdirərək 1971-ci ilə qədər saxlanıldı. Bundan başqa, 1955-1970-ci illərdə qiymətlərin orta illik artımı 1%, ÜDM-un illik artımı yüksək səviyyədə – 9,7% oldu. İnflyasiyanın nəticəsi olaraq, 1953-cü ildə dəyəri bir iendən az olan pullar – sena və rina (1 sena 10 rinə bərabər idi, 1 iendə 100 sen var idi) dövriyyədən çıxarıldı.

Lakin 1970-ci illərdə neft şokunun təsiri ilə inflyasiya yenidən yarandı və 1973-1980-ci illərdə 9,6% təşkil etdi. 1973-cü ilin neft böhranı neft qiymətlərinin sıçrayışı ilə bağlı idi. Həmin dövrdə müharibənin təsiri ilə Yaxın və Orta Şərqdə qiymətlər qısa müddət ərzində 2 dəfə artdı. Yaponiya neftə olan tələbatını idxal hesabına tamamilə ödədiyinə görə ölkə iqtisadiyyatı ağır depressiyaya düşdü. Həmin dövrdə hətta sıfırıncı artım adlanan nəzəriyyələr də yaranmışdır. Bu nəzəriyyələrin müəllifləri hesab edirdilər ki, artım artıq qeyri mümkündür. 1974-cü ildə müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfə olaraq mənfəi iqtisadi artım qeyd olunmuşdur. Neft böhranından çıxış yolu sənaye strukturunun dəyişilməsində idi. İstehsal prosesində həddən çox elektrik enerjisi istifadə edən alüminium əritmə müəssisələri, demək olar ki, yoxa çıxdı. İqtisadi sarsıntıların aradan qaldırılması iqtisadi artımın 1975-ci ildən 1985-ci ilə kimi hər il 3-5%-ə qədər, 1986-1991-ci illərdə 4,6%-ə qədər bərpa edilməsinə imkan verdi.

ABŞ dollarının böhranı monetar tənzimlənmə orqanlarını ABŞ dollarına bağlılıqdan imtina etməyə, 1971-ci ilin avqustunda dar dəhliz çərçivəsində ienin üzən kursunu tətbiq etməyə, 1973-cü ilin fevralından isə ienin sərbəst üzən kursuna keçməyə məcbur etdi. Bununla əlaqədar olaraq, 1971-ci ildə 1 dollara 315 ien kursu artaraq 1978-ci ildə 195 ienə çatmış, 1988-ci ildə isə 130,2 ien olmuşdur. İen kursunun yüksəlməsinə Yaponiya iqtisadiyyatının müasir texnoloji əsasda struktur cəhətdən davam edən yenidənqurması, yapon ixrac mallarının rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi, pul dövriyyəsinin və qiymətlərin nisbi stabilləşmə şəraitində ienin alıcılıq qabiliyyətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artması kömək edirdi. İenin kursunun yüksəlməsi həm də Vaşinqtonun siyasəti ilə bağlı idi. Bu siyasət dolların süni şəkildə aşağı salınmış kursunun müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. ABŞ administrasiyası bu yolla Amerika ixracını genişləndirməyə, idxalatı çətinləşdirməyə və bu əsasda Yaponiya ilə xarici ticarətdə, ümumilikdə ABŞ-ın ödəniş balansında kəsiri azalt-

mağa cəhd edirdi. İenin kursunun yüksəlməsi nəticəsində yaranmış çətinliklər birbaşa xarici investisiyaların genişləndirilməsi hesabına və elmi texniki tərəqqi əsasında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına aradan qaldırılı bildi.

1970-ci illərin ortaları və 1980-ci illərin əvvəlləri ölkədə inflyasiya proseslərinin yeni burulğanı ilə əlamətdar oldu. Qiymətlərin yüksəlməsi inhisarların siyasəti ilə, həmçinin idxal edilmiş yanacaq, xammal və ərzaq qiymətlərinin artması ilə əlaqədar idi. 1970-ci illərdə idxal edilmiş ərzaqların qiymətləri iki dəfə, mineral yanacaq 4,7 dəfə, o cümlədən xam neft 10,5 dəfə artdı. Ölkədəki inflyasiyanın yaranmasında büdcə kəsirinin emissiya maliyyələşdirmə siyasəti özünü daha çox göstərdi. 1975-ci ildə Yaponiya parlamenti qanun qəbul etdi. Bu qanun büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi istiqrazların buraxılmasını nəzərdə tuturdu. Köhnə yerləşdirilmə sistemi müəyyən müddət ərzində qalır, lakin inflyasiyanın baş verməməsi üçün Yaponiya Bankı tərəfindən aparılan tədarüklər genişləndirilmirdi. Banklar tərəfindən qeyri likvid istiqrazların toplanması nəticəsində iqtisadiyyat bank böhranı təhlükəsinə daha çox yaxınlaşdı. Məhdudiyətlər getdikcə aradan qaldırıldı və 1977-ci ildə Yaponiyada həm maliyyə müəssisələri, həm də fiziki şəxslər üçün cəlbədicilən olan hökumətin istiqrazlar bazarı yaradıldı. Dövlət öhdəlikləri bazarının liberallaşdırılması onun inkişafı ilə paralel gedirdi. ÜDM-da olan borcun xüsusi çəkisi 1965-ci ildə 0,6%-dən 1986-cı ildə 42,7%-ə qədər artdı. Elə həmin dövrdə də borca xidmət edilmə 0,6%-dən 20,9%-ə qədər artdı. Borca xidmət üzrə xərclərin əsas hissəsini (büdcə xərclərinin 22%-i) öhdəliklər üzrə faizlərin ödənişi təşkil etdi. 1984-cü ildə hökumətin prioritet məqsədlərindən biri büdcənin dövlət borclarından asılılığının azalması idi. Bu məqsədlə qiymətli dövlət kağızları bazarının inkişafı ilə liberallaşdırılması davam etdirilirdi. 1985-ci ilin oktyabrında dövlətin istiqraz vərəqələri ilə forvard sövdələşmələr bazarı yaradıldı. 1990-cı illərdə

forvard müqavilələr bazarı mükəmməl şəkildə fəaliyyət görməyə başladı.

1980-ci illərin ortalarında ABŞ və Avropa ölkələri ilə ticarətdə olan çox böyük müsbət saldo Yaponiya üçün dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin əsas məsələsi və kəskin münaqişələrin mənbəyi oldu. Ölkə hökuməti etiraf etdi ki, ticarət balansının müsbət saldosu – ixracata həddən artıq istiqamətlənmiş iqtisadiyyatın struktur cəhətdən qeyri proporsionallığının nəticəsidir. Ticarət balansını tarazlaşdırmaq və sənayeni yenidən daxili bazara tərəf yönəltmək məqsədilə idxalçılar üçün güzəştlər tətbiq edilmişdir. Lakin ienin revalvasiyası (dollara nəzərən ienin kursu 1985-ci ildə 200-dən 1991-ci ildə 123-ə qədər yüksəlmişdir) mal ixracatının artımını bir qədər səngidib kapitalın çıxardılmasını sürətləndirdi. Yapon bankları uzun sürən ixrac bumu nəticəsində likvid vəsaitlərin böyük axınına sahib olurdu. Bu likvid vəsaitlər isə yapon işçi qüvvəsinin böyük dəyərə malik olması səbəbindən daha çox sənaye müəssisələrinin istehsal gücünə yox, səhmlərlə və daşınmaz əmlakla bağlı möhtəkirçi sövdələşmələrə yatırılırdı.

Ümumilikdə, Yaponiya 1990-cı illərdə əmanətlərin cəlb edilməsi üçün etibarlılığın zəruri səviyyəsini qazanaraq və zəruri yerlərdə iqtisadi subyektlərə kiçik faizlərlə vəsaitlərin verilməsini təmin edən kredit mexanizmini yaradaraq, kredit sisteminin inkişafının yüksək səviyyəsinə çatdı. Bank nəzarəti sisteminin dəyişdirilməsi nəticəsində müharibən sonrakı 50 il ərzində Yaponiyada əmanətlərin kütləvi şəkildə çıxardılması və ya bankların qəflətən müflisləşməsi hallarının biri də baş verməmişdir. Problemlə bankların aşkar olunması zamanı problemlərin digər banklara yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə aşağıdakı üsullardan istifadə olunurdu. Bu, bir tərəfdən, uyğun orqanların göstərişi ilə problemlə bankların hər hansı bir iri bankla qovuşması, digər tərəfdən, psixoloji riskin (moral hazard) azaldılması üçün bankların ictimai xarakterinin hər cür vurğulanması (ictimai məsuliyyət prinsipi) idi. Korporativ istiqrazların emissiyası üçün də ciddi

normalar müəyyənləşdirilmişdir. Emissiya hüququ yalnız maliyyə vəziyyəti dayanıqlı olan şirkətlərə verilir və «dəyərsiz» istiqrazların buraxılmasına imkan verilmirdi. Məhz buna görə də korporativ istiqrazlar üzrə defolt halları yox idi. Defolt təhlükəsinin yaranması zamanı problemlə kağızlar agent – banklar tərəfindən alınır və bu da mahiyyətə korporativ istiqrazların bank zəmanətini ifadə edirdi.

Yapon iqtisadiyyatının kredit sferasında 1990-cı illərin ortalarında əldə edilmiş nisbi stabillik bütün maliyyə-kredit müəssisələri sisteminin kollapsı ilə kəsildi. 1996-1997-ci illərdə müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfə olaraq bankların müflisləşməsi başlandı. Bu fakt iqtisadiyyatın maliyyə sektordakı vəziyyətə nəzarət etmək və onun stabilliyinin qarantı kimi çıxış etmək məsələsində Maliyyə nazirliyinin acizliyini nümayiş etdirdi və buna görə də stabilliyi pozmaq rolunu oynadı. İlk növbədə Vakayama prefekturasında işləyən yerli «Hanva qinko» (Hanva ginko) bankı və iri «Hokkaydo takuseku qinko» (Hakkaido takuseku ginko) bankı bağlandı. 1997-ci ilin noyabrında dörd broker şirkəti, o cümlədən gədim şirkətlərdən biri olan «Yamaiti seken» (Yamaiti sekan) bağlandı. İlk dəfə olaraq onkol borclar bazarında (Yaponiyada banklararası kredit bazarı) defolt baş verdi. Yaponiyadakı bank böhranı zaman etibarilə Cənub – Şərqi Asiyada yayılan «Asiya virusu» ilə üst-üstə düşdü. Lakin mahiyyət etibarilə onlar tamamilə müxtəlif maliyyə sarsıntıları idi. Yaponiyanın kredit-maliyyə müəssisələrinin fəaliyyətinin qeyri stabillik səbəbləri arasında ikisini fərqləndirirlər:

*90-cı illərin birinci yarısında daşınmaz əmlak qiymətlərinin düşməsi əsasən daşınmaz əmlak obyektlərindən ibarət olan girov təminatının real dəyərini aşağı saldı;

*bank fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi çatışmazlıqları üzə çıxartdı. Yapon banklarının menecerlərinin aşağı səviyyəli peşəkarlığı, Qərbin valyuta-fond bazarlarında sövdələşmələrin aparılma təcrübəsinin kifayət qədər olmaması nəticə etibarilə şübhəli investisiya layihələrinin kreditləşdiril-

məsinə, qiymətli kağızlarla və derivativlərlə bağlı riskli əməliyyatlara gətirib çıxartdı. Bütün bunlar yapon banklarının əksəriyyətində itkilərə və ABŞ-ın, Qərbi Avropa ölkələrinin maliyyə dairələri tərəfindən onlara olan etimadın azalmasına səbəb oldu.

Vəziyyətdən çıxış yolu axtaran yapon hökuməti yenə də ölkənin iqtisadi sisteminin qeyri stabilliyinə kömək etmiş üsul və alətlər toplusunu hərəkətə gətirdi. Bank menecmentinin islahatı əvəzinə Maliyyə nazirliyinin və digər dövlət idarəetmə orqanlarının protektoratı gücləndirildi. Kommersiya bankları istiqrazlarının, adi və imtiyazlı səhmlərin dövlət tərəfindən alınma formasında büdcə vəsaitlərinin daxil olması gözlənilən nəticələrə gətirib çıxarmadı.

7.2.2.Yaponiya bankı

Yaponiya Bankı 1882-ci ildə 30 illik müddətə, öz banknotlarını buraxan böyük sayda şəxsi bankların əmələ gətirdiyi inflyasiyanın qarşısının alınması üçün yaradılmışdır. Sonra bankın fəaliyyət müddəti daha 30 ilə uzadılmış, 1942-ci ildə isə qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna görə, Yaponiya Bankı hökumət tərəfindən nəzarət olunur, maliyyə naziri isə bankın qanuni aktlarını müstəqil şəkildə dəyişmək hüququnu əldə edirdi. 1949-cu ildə Siyasi şura yaradıldı. Siyasi şura dövlətin monetar tənzimlənmə sahəsindəki maraqlarını müəyyənləşdirməyə başladı. 1979-cu ildə Bank haqqında qanun modernləşdirilmiş, Mərkəzi bank isə uzunmüddətlik statusu qazanmışdır.

1988-ci il aprelin 1-də Yaponiya Bankı haqqında yeni qanun qüvvəyə mindi. Bu qanuna görə, bank Maliyyə nazirliyindən asılı deyildi. Yaponiya Bankı öz statusuna görə, inzibati orqan yox, səhmdar şirkətdir. Onun kapitalının 55%-i hökumətə, 45%-i maliyyə institutlarına, sığorta şirkətlərinə və digər şəxsi səhmdarlara məxsusdur. Səhmdarlara 4%-lik ölçüdə dividendlərin verilməsi təmin edilir. Bank tərəfindən

yüksək mənfəətin əldə edildiyi halda bu dividendlər 5%-ə qədər artırıla bilər. Qalan mənfəət dövlət büdcəsinə toplanır.

Yaponiya Bankının rəhbər orqanı Siyasi şuradır. Yeni bank qanununun qəbulundan sonra Siyasi şuranın funksiyaları və strukturu bir qədər dəyişmişdir. 1998-ci 1 aprelindən 1-dən başlayaraq, Siyasi şura doqquz üzvdən ibarətdir. Bunlar təyin olunan altı şura üzvü, bankın sədri və onun iki müavini. Şuradan başqa, Bank idarəsinə üç icraçı auditor, üç icraçı direktor və səkkiz məsləhətçi daxildir.

Siyasi şuranın öhdəliklərinə aşağıdakılar daxildir:

*faizin uçot dərəcəsinin, digər faiz dərəcələrinin, veksellərin diskont edilmə şərtlərinin və tiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

*borclar üzrə faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

*məcburi bank ehtiyatları normalarının müəyyənləşdirilməsi və ya ləğv edilməsi;

*pul bazarına nəzarətin strateji xəttinin müəyyənləşdirilməsi. Tətbiq olunan nəzarət tədbirləri: əsasən açıq bazarda aparılan əməliyyatlar, istiqraz və veksellərin alqısı və satqısı;

*Yaponiya Bankının valyuta nəzarəti və pul bazarına nəzarət məsələləri üzrə rəsmi mövqeyinin dəyişilməsi barədə qanunun qəbul edilməsi;

*satış obyektlərinin müəyyənləşdirilməsi və maliyyə bazarlarında satışın həyata keçirilmə müddəti barədə qərarın qəbul edilməsi;

*şöbələrin, ofislərin, agentliklərin və Bankın bigər daxili struktur obyektlərinin yaradılması, köçürülməsi və ləğv edilməsi.

Şuranın sədri Siyasi şuranın qəbul etdiyi qərarlara uyğun olaraq, Bankın fəaliyyətinə ümumi nəzarəti həyata keçirir. Yaponiya bankının sədri və onun müavinləri parlamentin hər iki palatasının razılığı ilə Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin olunurlar. Sədrin, onun müavinlərinin, Siyasi

şuranın qalan üzvlərinin səlahiyyət müddəti 5 ildir. 1999-cu il martın 20-dən Şuranın sədri Masaru Hayamidir.

Siyasi şura zəruri hallarda və şura sədrinin göstərişi ilə toplanır. İclas şura üzvlərinin üçdə birinin və ya daha çoxunun təşəbbüsü ilə də çağırıla bilər. Şura sədrinin və ya üzvlərin üçdə birindən çoxunun iştirak etmədiyi halda iclaslar və səsvermələr keçirilə bilməz. Qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Yalnız iclasda olanlar səsvermədə iştirak edir. Əgər səs-lər yarıya bölünmüşdürsə, qərarı sədr verir. Maliyyə nazirliyinin və İqtisadi planlaşdırma Agentliyinin məmurları Siyasi şuranın iclaslarında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Onlar monetar tənzimləmə barədə hər hansı bir məsələnin təxirə salınmaz şəkildə nəzərdən keçirilməsini şuradan istəmək hüququna malikdirlər. Əgər iclasda iştirak edənlər hər hansı bir məsələnin müzakirəsinin təxirə salınmasını istəyirlərsə, şura səsvermə ilə qərar çıxarır.

İcraçı auditorlar Bankın fəaliyyətini təftiş edirlər. Onlar öz hesabatlarını Maliyyə nazirliyinə və ya Siyasi şuraya göndərirlər. İcraçı auditorlar və icraçı direktorlar Nazirlər kabineti tərəfindən 4 illik müddətə təyin olunurlar.

Yaponiya bankı mərkəzi bank kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

Banknotların buraxılması. Mərkəzi bank ölkədə pulları çap etmək hüququna malik olan yeganə bankdır. Mərkəzi bank hələ 1889-cu ildə fidusiar banknot emissiya hüququna sahib olmuşdur. Dövriyyədəki pulların miqdarı 1999-cu ildə 7,4% artmışdır. Ölkədəki pulların miqdarı ÜDM-dən daha sürətlə artır. Lakin pullar əmanətlərdə yatıb qalır.

Yaponiya bankının növbəti funksiyası **pul-kredit siyasətinin reallaşdırılmasıdır**. Bu siyasətin üç əsas aləti aşağıdakılardır: məcburi bank ehtiyatları normasının dəyişdirilməsi, maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlar, faizin uçot dərəcəsi.

Məcburi ehtiyat saxlama sistemi Yaponiyada 1957-ci ildən başlayaraq fəaliyyət göstərir. Kredit müəssisələri ehtiyat

depozitlərin müəyyən məbləğini Yaponiya Bankında yerləşdirməyə borcludurlar. Yaponiya Bankı kommərsiya banklarının öz hesablarındakı ehtiyatlarını aşağı sala bilərdi ki, onlar kredit ekspansiyasına başlasınlar. Kommərsiya bankları kredit ekspansiyasını həyata keçirmək iqtidarında deyillər, çünki onların kredit portfəllərində həddən çox qaytarılmayan borclar var. Onlar sərbəst pulları riskli, lakin mənfəət gətirən aktivlərə – fond bazarı alətlərinə yatırirlar.

Mərkəzi bank *maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlardan* (bankların borc aldıqları və verdikləri banklararası bazarda, şirkətlərin istiqrazlar və səhmlər aldığı və satdığı açıq bazarlarda) istifadə edir ki, maliyyə bazarlarındakı vəziyyətə təsir göstərsin, onları iflasa uğramaqdan və möhtəkirçi xarakterli ifrat tələbdən («səbin köpüyü») qorusun.

Faizin uçot dərəcəsinin tənzimlənməsi. İqtisadi inkişafın yüksək sürəti üçün zəruri şərt müəssisənin ucuz maliyyə vəsaitlərindən istifadə edə bilməsidir. Bunun üçün, birinci növbədə, Yaponiya Bankının ucuz faiz dərəcələri siyasətindən istifadə olunurdu. Bank konyunkturadan asılı olaraq, yenidən maliyyələşmə dərəcəsi ilə manipulyasiya etsə də, o, Maliyyə nazirliyi ilə qeyri rəsmi məsləhətlər keçirərək faiz dərəcəsinə daima aşağı səviyyədə saxlayırdı. İkincisi, əmanətlər üzrə faizlərin yuxarı həddi müəyyənləşdirilmişdir. Maliyyə naziri «Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi barədə müvəqqəti qanun» əsasında Yaponiya Bankının yenidən maliyyələşmə dərəcəsinin səviyyəsinə uyğun olaraq depozitlər üzrə dərəcələrin yuxarı həddini müəyyənləşdirirdi. Beləliklə, banklar aşağı cəlbətmə qiymətli ehtiyatları özlərində toplayır və real sektoru aşağı faizlə maliyyələşdirirdilər. Kredit korporasiyaları və digər xırda, orta kredit müəssisələri kiçik və orta biznesə aşağı faiz dərəcəli borclar verir, onun inkişafına kömək edirdilər. Kiçik kredit müəssisələrinin əmanətçiləri əmin idilər ki, bu kredit müəssisələri müflisləşməyəcəkdir. Ona görə də onlar aşağı faizli vəsaitləri cəlb edə bilirdilər.

1999-cu ilin fevralında Yaponiya Bankı banklararası bazarda overnajt (overnight) borclar üzrə dərəcələri 0,25%-dən 0,15%-ə qədər aşağı saldı, yəni əməli olaraq, «sıfırıncı faiz» siyasətini elan etdi. Nəticədə qısa pulların müxtəlif seqmentləri arasındakı spred (spread) yoxa çıxdı və banklararası bazarın həcmi azaldı. Kommersiya bankları dövriyyə kapitalına və investisiyaların maliyyələşməsinə zəif tələbat göstərən şəxsi korporasiyalara kreditləri azaltdılar. Bankların sərbəst vəsaitləri dövlət istiqrazlarına yönəldilirdi. Bu istiqrazların dərəcələri banklararası bazardakına nisbətən yüksək idi. Yaponiya Bankı açıq adlanan təkrar bazarda dövlət istiqrazlarını, demək olar ki, almırdı, çünki uzunmüddətli kredit dərəcələrinin artmasına təhrik etmək istəmirdi. Lakin 2000-ci ildə avqustun 11-də Yaponiya Bankı «sıfırıncı faiz» siyasətinin dayandırılması barədə qərar çıxartdı və bunu belə əsaslandırdı ki, ölkədə iqtisadi inkişaf başlamışdır və «deflyasiya spirali» təhlükəsi sovuşmuşdur. Bu qərar hakimiyyətin yuxarı eşalonlarında böyük rezonans doğurdu, çünki «sıfırıncı faiz dərəcəsi» siyasəti 2000-ci ilin əvvəlində birja ticarətinin yüksəlməsinə kömək göstərmiş və bazarda maliyyələşməni korporasiyalar üçün əlçatan etmişdir. Ona görə də bir çox investorlar Yaponiya Bankının «sıfırıncı dərəcə» siyasətindən imtinasını risk faktoru kimi nəzərdən keçirirdilər. Lakin bankın qərarı heç bir böhran yaratmadı və faiz dərəcələri çox aşağı səviyyədə qaldı.

Kommersiya banklarının qarşılıqlı hesablaşmalarının həyata keçirilməsi. Bankların apardığı transaksiyalar (o cümlədən pul köçürmələri) müxbir hesablar vasitəsilə yerinə yetirilir. Qeydiyyatdan keçmiş və Yaponiyada fəaliyyət göstərmək icazəsi olan bankların Mərkəzi bankda müxbir hesabları olur. Kommersiya banklarının müxbir hesablarından hər gün 300 trilyondan çox ien keçir. Mərkəzi bank əməliyyatların bu həcmi yerinə yetirmək üçün elektron qarşılıqlı hesablaşma sistemi ilə işləyir.

Maliyyə müəssisələri menecmentinin maliyyə vəziyyətinin və mövqeyinin monitorinqi və yoxlanması. Yaponiya Bankı öz müştərilərinin hesablarında və depozitlərində vəsaitlərin hərəkətini izləyir və zəruri hallarda öz müfəttişlərini yerlərdə müfəssəl yoxlamalara göndərir. Belə yoxlamalar Mərkəzi banka imkan verir ki, maliyyə sistemindəki neqativ iqtisadi dəyişikliklərə ilkin mərhələdə reaksiya göstərsin və müştərilərə onların cari problemlərinin həllində kömək etsin. Ölkənin Mərkəzi bankı Maliyyə nazirliyi ilə yanaşı istənilən vaxtda bütün şəxsi bankların fondlarının təftişini aparmaq hüququna malikdir. Yoxlamaların nəticələri müntəzəm şəkildə Maliyyə nazirliyinə təqdim olunur və Maliyyə nazirliyi dövlət qanunvericiliyin pozulmasına görə sanksiyalar (lisenziyasından məhrum etməyə qədər) tətbiq edə bilər.

Son mərhələnin kreditörü olan Yaponiya Bankı bankların iflasının qarşısını alır və kredit sisteminin stabilliyinə təhlükə olan banklara böhrandan çıxmaqda kömək edir.

Yaponiya Bankı **dövlət qiymətli** kağızları ilə əməliyyatlar aparır, həmçinin xəzinə fondlarını qəbul edir, qoruyub saxlayır və ödəyir (vergilər, təqaüdlər, ictimai işlərlə bağlı vəsaitlər və başqaları).

Yaponiya Bankı beynəlxalq fəaliyyəti həyata keçirir.

*xarici ölkələrin dövlət institutlarına və mərkəzi banklarına ien hesabları təqdim edir;

*BVF –na, Qiymətli kağızların Beynəlxalq bankına və digər beynəlxalq təşkilatlara kreditlər açır və vaxtını uzadır;

*ien kursunun arzu edilməz dəyişmələri zamanı beynəlxalq valyuta bazarlarında Yaponiyanın Maliyyə nazirliyinin agenti qismində valyuta intervensiyalarını həyata keçirir;

*digər ölkələrin mərkəzi bankları və beynəlxalq maliyyə təşkilatları üçün xarici dövlətlərin valyutasını alır və satır, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına kömək və kooperasiya məqsədi daşıyır;

*bu və ya digər ölkələrin iqtisadiyyatlarının cari vəziyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparır,

vəziyyətin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirir, birgə nəzəri araşdırmalar və statistik tədqiqatlar təşkil edir.

Yaponiya Bankı ölkə bazarlarının maliyyə vəziyyətinin və iqtisadi mövqeyinin proqnozlaşdırılması və başa düşülməsi üçün zəruri olan *nəzəri tədqiqatları və iqtisadi təhlili* həyata keçirir (uzunmüddətli dövrün iqtisadiyyatı və başqaları).

7.2.3. Yaponiyanın kredit-maliyyə institutları sistemi

İkinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiyanın bank sistemi Amerika sisteminin nümunəsi üzrə, yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi ilə qurulurdu. İndiki zamanda Yaponiyanın kredit sistemini təşəkkül tapmış sistem hesab etmək olar. Bu sistemə Yaponiya Bankı, kommersion bankları və digər kredit-maliyyə institutları daxildir.

Kommersion bankları bir neçə kateqoriyaya bölünürlər.

Şəhər bankları və ya City banks Meydzi dövründən başlayaraq qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin ölkənin bütün ərazisi boyunca iri müəssisələrə, hər şeydən əvvəl, onların aid olduqları qrupların müəssisələrinə verilməsi ilə məşğul olur. Şəhər bankları ölkənin kredit sisteminin özəyini təşkil edir. Yaponiyada olan bütün şəxsi banklardakı depozitlərin 20%-dən çoxu, həmçinin bank sisteminin kapitalının ümumi həcmnin 36%-ə qədəri onların payına düşür. Şəhər banklarının sayı 11-dir. Daha dəqiq desək, onların ikisi bank, doqquzu bank korporasiyasıdır. «Daiiti-Kanqe» (Daiti-Kange), «Mitsubisi» (Mitsubishi), «Sumitomo» (Sumitomo), «Fudzi» (Fuji), «Sanva» (Sana) və Yaponiya Bankının yardımından istifadə edən digərləri bu qəbildəndir. Yapon banklarının xarici əməliyyatlarının böyük hissəsi şəhər banklarının payına düşür («Bank of Tokio» (Bank of Tokyo) liderlik edir). Bu bank son illər ərzində öz beynəlxalq filiallar şəbəkəsini intensiv şəkildə genişləndirir.

Regional banklar prefektur miqyasında fəaliyyət göstərir. Şəhər bankları ilə müqayisədə, onların kapitallarının həcmi və əməliyyatlarının miqyası sox azdır, lakin filialların

geniş şəbəkəsinə malikdirlər. 64 regional bankın ən irisi «Bank of Yokohama» (Bank of Yokohama) təqribən 28 milyard dollarlıq aktivlərə malikdir. Regional bankların əsas fəaliyyət növü xırda və orta müəssisələrin kreditləşdirilməsidir. Onlardan bəziləri əmanətləri qəbul edir. Bundan başqa, regional banklar yerli özünüidarə orqanlarının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayırlar. Bunlar struktur etibarilə kredit banklarıdır. Müharibədən sonrakı dövrdə regional bankların inhisarçı banklardan asılılığı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır.

Trast-banklar ilkin olaraq əmlakın idarə edilməsi məqsədilə yaradılırdı. İndi onlar ehtiyat qismində təcili əmanətlərə və istiqrazlara, aktivlərdə isə müəssisələrə və şəxsi adamlara verilən kreditlərə malikdirlər. Lakin bankların ixtisası əvvəlki kimi trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir. Ölkədə belə bankların sayı yeddidir. Onlardan beşi dünyanın əlli iri bankları sırasına daxildir. Son dövrlərdə trast bankların və digər kommersion banklarının qarşılıqlı nüfuz etmə tendensiyası güclənmişdir. Trast-banklarda bank şöbələri, kommersion banklarında isə etibarlı əməliyyat şöbələri fəaliyyət göstərir.

Uzunmüddətli kreditləşmə bankları uzunmüddətli kreditləri daha prioritet sahələrin müəssisələrinə məqsədəuyğun şəkildə təqdim edərək Yaponiya iqtisadiyyatını canlandırdılar. İlk belə bank 1952-ci ilin qanunu ilə yaradılmışdır. İndi onlar əsasən daha yüksək maliyyə riski ilə bağlı olan sferalardakı şirkətləri maliyyələşdirirlər. Bunlar prinsip etibarilə yeni texnologiyaların hazırlanması, gələcəyin enerji mənbələrinin yaradılması və başqalarıdır. «İndustrial Bank of Cepen» (Industrial Bank of Japan), «Lonq Term Kredit Benk» (Long Term Credit Bank) və «Nippon Kredit Benk» (Nippon Credit Bank) bu qəbildəndir. İlk iki bank iri müəssisələrin kreditləşdirilməsi, üçüncü bank isə ipoteka kreditləşməsi ilə məşğul olur, xırda və orta müəssisələrlə aparılan əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşır. Onlar öz kapitallarını əsas etibarilə öz istiqrazlarının emissiyasının köməyi ilə səfərbər edirlər. Son vaxtlar bu ixtisaslaşmış bankların əhəmiyyəti artmışdır, çünki

yapon inhisarlarının kommersiya bankları, bir qayda olaraq, qısa və orta müddətli kreditlər təqdim edirlər.

Yaponiyada *xarici banklar* dünyanın 88 dövlətini təmsil edirlər. Bu mənada ABŞ və Böyük Britaniya bankları hakim mövqe tutur, Almaniya və Fransa bankları da əhəmiyyətli çəkiyə malikdirlər. Xarici banklar tərəfindən rəqabət 1960-cı ildə başlamışdır. Həmin dövrə qədər onların fəaliyyəti iki istiqamətlə məhdudlaşdı: xarici valyutada olan borcların təqdim edilməsi və «Sarkin» (Sarkin) istehlak krediti müəssisələrinin kreditləşdirilməsi. Xarici bankların ənənəvi funksiyası xarici valyuta ilə ticarətdir. Onların sayəsində Yaponiyada xarici ticarətdəki riskləri sığortalayan yeni maliyyə alətləri yaranmışdır. Xarici banklar faiz bazarında da öz tətbiqini tapmışdır. Hal-hazırda Yaponiya iri beynəlxalq svop bazarlarından biridir.

2000-ci ilin sentyabrında üç aparıcı bank («İndustrial Bank of Cepen», «Daiiti-Kanqe» və «Fudzi», yəni iki şəhər bankı və bir uzunmüddətli kreditləşmə bankı) «Midzuhu» (Midzuhu) holdinq qrupunda birləşməklə bağlı planlarını reallaşdırmağa başladılar. Bu, aktivlərinin ölçüsünə görə dünyanın iri maliyyə qruplarından biri olacaq. 2001-ci ildə «Tokay» (Tokai), «Asahi» (Asahi) və «Sanva» (Sanva) banklarının holdinqdə birləşməsi, həmçinin «Sumitomo» (Sumitomo) və «Sakura» (Sakura) banklarının vahid «Sumitomo Misui» (Sumitomo Mizui) bankında birləşmə prosesi başlandı. Bu proses bank işindəki qlobal rəqabətin nəticəsi və yapon iqtisadiyyatı üçün qeyd şərtsiz üstünlük idi.

Yaponiyanın kredit sisteminin üçüncü hissəsi *kredit-maliyyə müəssisələridir*. Onların arasında mühüm yeri *ixtisaslaşmış dövlət bankları* tutur. Bunlar Yaponiyanın ixrac-idxal bankı (Export-Bank of Japan, 1950-ci il), Yapon inkişaf bankı (Japan Bank of Development, 1951-ci il) və dövlət maliyyə korporasiyalarıdır.

Yaponiyanın ixrac-idxal bankı xarici ticarəti kreditləşdirir, xarici investisiyalarda və kreditlərdə iştirak edir. İxrac-idxal bankı 1999-cu ildə Beynəlxalq Əməkdaşlıq Fondu ilə birləşmiş və nəticədə Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı yaranmışdır.

Yapon inkişaf bankı sənayenin, nəqliyyatın, enerji-tikanın uzunmüddətli kreditləşdirilməsi ilə məşğul olur. Bankın bütün kapitalı dövlətə məxsusdur. Kredit resurslarının böyük hissəsi etibarlılıq fondlarının vəsaitləridir. Bankın xüsusi vəsaitləri və istiqrazların buraxılması hesabına səfərbər edilmiş vəsaitlər də kreditləşdirmə məqsədilə istifadə olunur. Yapon inkişaf bankı vəsaitlərini əsas etibarilə avadanlığın alınması, təzələnməsi və təmiri üçün təqdim edir. Bu bank kreditləşdirməkdən başqa, istiqrazları alır, şəxsi institutların kreditlərinə zəmanət verir və ya onların hüquqlarını kreditörlerden alıb satır, həmçinin kapital yatırımlarını həyata keçirir.

Dövlət maliyyə korporasiyaları elə sahələrdə fəaliyyət göstərirlər ki, həmin sahələrin kreditləşdirilməsi şəxsi banklar üçün bir maraq kəsb etmir və ya onları çox az maraqlandırır, lakin təkrar istehsal prosesi üçün, həmçinin sosial nöqtəyi nəzərdən bu sahələrin inkişafı zəruridir. Dövlət maliyyə korporasiyaları prioritet layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, o cümlədən kənd təsərrüfatının, kiçik biznesin, ölkənin əsas regionlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş dövlət vəsaitlərinin məqsədli və effektiv şəkildə istifadəsinə cavabdehdir.

Maliyyə nazirliyinin Etibarlı fond bürosu da dövlət institutlarına aiddir və mahiyyəti etibarilə Yaponiyanın iri banklarından biri olub, dövlətin pensiya, sığorta və əmanət müəssisələrinin kapitalları ilə əməliyyat aparır. Onun kreditlərinin əsas hissəsi dövlət banklarına, korporasiyalara, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarına təqdim olunur.

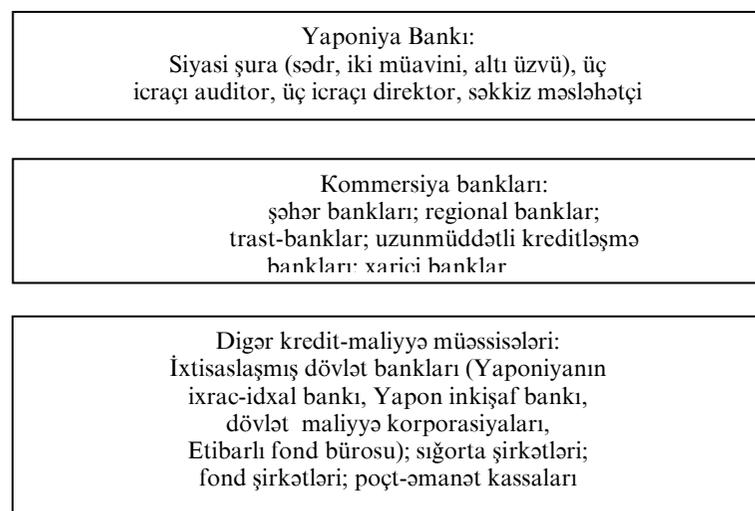
Şəxsi kredit institutlarının birgə balansının təqribən 15%-i *həyatın sığortalanması üzrə* 24 şirkətin və əmlakın sığortalanması üzrə 23 şirkətin payına düşür. Yaponiyadakı sığorta şirkətləri iri maliyyə vəsaitlərini toplayır və onları əsasən qiymətli kağızlara qoyulan investisiyalar üçün istifadə edirlər.

Ölkədə 220 *fond şirkəti* var. Bu şirkətlər yalnız qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarda ixtisaslaşır. Bu, Yaponiyanın müasir kredit sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Yaponiyanın kredit münasibətləri strukturunda mühüm yeri *poçt-əmanət kassaları* tutur. Onlar əhalinin əmanət-

lərini toplayırlar. Analoji xidmətlər göstərən şəhər, region və digər banklardan fərqli olaraq, poçt şöbələrinin nəzdindəki yapon əmanət kassaları fiziki şəxslərə daha müxtəlif xidmətlər göstərir, orta imkanlı insanlara əlverişli şərtlərlə kredit almaq və əmanətləri saxlamaq imkanı verir. Məhz bunun sayəsində də, poçt idarəsinə tabe olan dövlət poçt-əmanət kassaları maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsini toplaya bilmişlər.

Yaponiyanın kredit sistemində daxil olan kredit-maliyyə müəssisələri şəkil 7.1-də göstərilmişdir.

Şəkil 7.1. Yaponiyanın kredit sistemi

7.3. Yaponiyanın büdcə və maliyyə sistemləri

Unitar dövlət olan Yaponiya ikisəviyyəli büdcə sistemində malikdir. Büdcə sistemi dövlət büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən ibarətdir. Ölkənin maliyyə sistemində bu hissələrdən başqa xüsusi fondlar və dövlət müəssisələrinin maliyyələri daxildir.

7.3.1. Ölkənin mərkəzi hökumətinin büdcəsi

Büdcənin gəlir və xərcləri bölmələr, maddələr və paragraflar üzrə qruplaşır. Gəlirlər 7 bölməyə, 11 maddəyə və 43 paragrafa, xərclər 13 bölməyə, 41 maddəyə və 242 paragrafa bölünür. Yaponiyada büdcə ili aprelin 1-dən martın 31-ə kimi davam edir.

Yaponiyanın dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi vergi və qeyri vergi daxilolmalarının hesabına formalaşır. Digər ölkələrlə müqayisədə, Yaponiyada qeyri vergi daxilolmalarının payı kifayət qədər yüksəkdir. Buraya icarə haqqının gəlirləri, torpaq sahələrinin və digər daşınmaz əmlakın satışından gələn gəlirlər, cərimələr, lotereya gəlirləri və başqaları daxildir. Gəlirin qeyri vergi maddələrinə həmçinin əvvəlki ilin qalığı da daxil edilir.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Yaponiyada dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi böyük deyil. Bu göstərici 1991-ci ildə ÜDM-in 9,3%-nə bərabər idi. 1966-cı ildən 1991-ci ilə kimi Yaponiya hökumətinin xərcləri 18 dəfə artmışdır. Büdcənin məxaric hissəsinin artım dinamikası 2001-ci ildə kəsilmişdir. Bu dövrdə büdcə xərcləri 2000-ci illə müqayisədə 2,7% azalmışdır.

2001-ci ildə ölkə büdcəsinin məxaric hissəsinin maddələri **dövlət maliyyələşməsinin prioritetləri** barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.

Sosial sığorta büdcənin xərclər hissəsinin 36%-dir. Bu maddə əhəmiyyətli olaraq dövlət büdcəsi xərclərinin əsas hissəsini təşkil edir. 1971-1990-cı illərdə ölkənin bütün xərclərinin təqribən yarısı onun payına düşürdü. Yaponiya hökuməti yaşlı adamlar üçün layiqli həyat səviyyəsinin yaradılması işinə böyük diqqət göstərir. Əhəlinin bu kateqoriyasının sayı tədricən artır və 2025-ci ildə 5,2 milyon nəfərə çatacaq (1993-cü ildə bu göstərici 2 milyon nəfər olmuşdur). Bundan başqa, orta yaşayış müddətinin artması, təqaüd yaşında olan insanların əmək aktivliyi dövrünün uzanması, həmçinin gənc işçi qüvvəsinin çatışmazlığı üzündən yaşlı adamlar əmək bazarının vacib ünsürünə çevriləcək. Yaponiyanın təqaüd sistemi çox mürəkkəbdir. Dövlət büdcəsi

baza pensiya ödəmələrinin üçdə birini təmin edir. Qalan hissə müxtəlif pensiya fondları hesabına ödənilir.

Yerli özünüidarə orqanlarına subsidiyalar (20%) büdcə sisteminin ikinci hissəsinə – büdcə prefekturalarına maliyyə köməyini ifadə edir.

2001-ci iln büdcəsində **ictimai işlərin** maliyyələşdirilməsinə 11% nəzərdə tutulmuşdur. Ayrılan vəsaitlərin həcmi keçən ilin səviyyəsində qalmışdır. Hökumət əvvəlki kimi hesab edir ki, ictimai işlərin geniş proqramının köməyi ilə Yaponiya iqtisadiyyatını normal inkişaf yoluna qaytara bilər. İctimai işlərin proqramına aşağıdakılar daxildir: sürətli dəmir yollarının yeni xətlərinin tikilməsi, aviasiya nəqliyyatının inkişafı üzrə işlər, informasiya texnologiyalarına aid olan layihələr, ətraf mühitin yaxşılaşdırılma tədbirləri, o cümlədən yol tikintisi.

Büdcə xərcləri hesabına aparılan tikinti işləri ümumi tələbata arzu edilən təsiri göstərmir. 1999-cu ildə layihələr smetada göstəriləndən 20-25% az maliyyələşdirilirdi. Bunun səbəbləri büdcə tikintisinin qeyri populyarlığı, həmçinin yerli maliyyələrin böhran vəziyyətidir (tikinti podratlarının üçdə ikisi yerli büdcələrdən maliyyələşdirilir). 1999-cu ildə bu işlərin maliyyələşdirilməsinin qismən şəxsi sektora köçürülməsi barədə qərar qəbul edilmişdir, lakin bu qərar praktiki olaraq işləmişdir. Podratların qeydiyyatı elə ağır zəhmət tələb edən işdir ki, kiçik tikinti şirkətlərində həvəs yaratmır.

Təhsil və elmə yardım (8%). Elmi-texniki inkişaf proqramını reallaşdıran Yaponiya hökuməti elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə dövlət təxsisatlarını artırır. Elm və təhsil iqtisadi inkişafın əsas struktur faktoruna çevrilmişdir. Əgər 1960-1970-ci illərdə ÜDM-un artımı 57% onların hesabına baş verirdisə, 1985-1995-ci illərdə bu göstərici 75-80% idi. Elmlə bağlı xərclərin 13%-i sosial elmlərə, 87%-i təbiət elmlərinə və texniki elmlərə ayrılır. Maliyyələşmədəki bu natarazlığı aradan qaldırmaq yaxın illərdə nəzərdə tutulmuşdur.

Müdafiə (6%). İnkişaf etmiş digər ölkələrlə müqayisədə, Yaponiyadakı müdafiə xərcləri həmişə böyük olmayan hesab edilirdi. Bu xərclər 2001-ci ildə 0,4% artırılmışdır. 1990-cı illə müqayisədə 1996-cü ildə hərbi xərclər 10,4% yüksəlmişdir,

hərçənd digər ölkələrdə bu xərclər azalmışdır: ABŞ-da 27%, İngiltərədə 24%, Almaniya da 33%, Fransada 5%. Yaponiyanın hərbi xərclərini 2005-ci ilə qədər 0,7% artırmaq planlaşdırılmışdır. Ümumilikdə, yaxın beş ildə yapon ordusunun saxlanması 223 milyard dollar sərf olunacaq. Artıq indi Yaponiya hökumətinin müdafiə xərcləri dünyada ən yüksək xərclərdən biri hesab olunur. Lakin hərbiçilər bir məsələyə diqqət yetirirlər ki, hərbi büdcənin təqribən yarısı maaşların ödənilməsinə xərclənir.

Baş nazir İosiro Morinin başçılıq etdiyi Milli təhlükəsizlik şurası 2001-ci ildə hərbi idarəyə təqribən 44 milyard dollar ayırmışdır. Bu məbləğin üçdə ikisini yapon Hərbi Hava Qüvvələrinin modernləşdirilməsinə xərcləmək planlaşdırılırdı. Belə ki, vəsaitlərin əsas hissəsi zəruri cihazların və qurğuların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hökumət bu işi yapon mühəndislərinə tapşırmağa üstünlük verir və cihazların xaricdən alınmasını istəmir. Maraqlıdır ki, yaponların müdafiə xərclərinin böyük məbləğləri ÜDM-in yalnız 0,96%-ni təşkil edir. Onun demək olar ki, yarısı – 2,23 trilyon ien hərbi qüvvələrin heyətinin saxlanmasına gedəcək. 767 milyard ien döyüş texnikasının alınmasına və silahlanmaya ayrılır. 2001-2002-ci maliyyə ilində milli silahlı qüvvələrin beşillik quruculuq planının reallaşdırılması başlanmışdır. Sənəd beş il ərzində 25,16 trilyon ienin istifadəsini nəzərdə tutur.

Dövlət borcun xidmət büdcənin xərclər hissəsinin 2%-dir. Bu maddənin 2001-ci il üçün belə cüzi payı, ola bilsin ki, bir qədər aşağıdır. 2000-ci ildə dövlət borcunun xidmətinə büdcənin xərclər hissəsinin 25,8%-i xərclənmişdir. 2000/01 maliyyə ilinin sonunda mərkəzi hökumətin və yerli administrasiyaların birgə daxili borcu ÜDM-un 130%-ni təşkil edirdi. Bu, inkişaf etmiş dünyada ən pis fiskal vəziyyətdir. 1996-cı ildə dövlət borcu üzrə xərclər faizlərin verilməsi və ödənişi ilə birlikdə birləşmiş büdcənin məxaric hissəsinin 43,6%-ni təşkil edirdi. Bu, 1946-1949 və 1976-1981-ci illərdən sonra Yaponiya büdcə sisteminin üçüncü böhranı idi. Əgər 1980-ci illərdəki büdcə böhranını iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən gələn daxilolmaların hesabına yatırtmaq mümkün oldusa, indiki dövrdə hökumət öz sahibkarlıq fəaliyyətini əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşdırmışdır və

büdcənin doldurulması üçün likvid dövlət əmlakı çox qalmamışdır. Maliyyə nazirliyinin hesablamalarına görə, 2003-cü ildə martın sonunda Yaponiyanın ümumi borcu (mərkəzi hökumətin və bələdiyyə idarəetmə sistemlərinin borcu) astoronomik məbləğə – 693 trilyon ienə (ÜDM-un 139,6%-i) çatacaq. Ona görə də əvvəlki illə müqayisədə 2001/02-ci maliyyə ilində dövlət borcunun xidməti ilə bağlı xərclərin 218% azaldılması, yəqin ki, iqtisadi reallıqlara cavab verməyəcək və hökumət tərəfindən Yaponiyanın dirçəliş planının başlanmasının elanından artıq bir şey olmayacaq.

Yaponiyanın dirçəliş planı XXI əsrdə Yaponiyanın inkişaf sxemini ifadə edir və bir sıra prioritet sferaları nəzərdə tutur. Onların sırasında dördünü fərqləndirirlər: iqtisadi sıçrayış üçün bazis kimi nəzərdən keçirilən informasiya texnologiyaları; yaşa dolan yapon cəmiyyəti; ətraf mühitin yaxşılaşdırılması; yapon şəhərlərinin təzələnmə zərurəti. Hökumət 2001-ci maliyyə ilində bu planın reallaşdırılmasına 700 milyard ien xərcləmək fikrindədir. Bu məbləğin, demək olar ki, yarısı informasiya texnologiyalarının inkişafı sahəsində hökumət tərəfindən seçilmiş 300 layihənin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Sair xərclər (17%): yerli özünüidarənin dövlət təqaüdləri, iqtisadi əməkdaşlıq, kənd təsəvvüfün müdafiəsi, energetika, ərzağa nəzarət, sənaye üzrə kapital yatırımlarının transferti, ictimai işlərlə bağlı rezerv və başqaları.

Yaponiyada **büdcə kəsiri** problemi kifayət qədər aktualdır. Son dövrlər ölkə büdcəsində xərclərin gəlirlərdən üstünlüyü dünya birliyinin qəbul etdiyi göstəricidən – ÜDM-in 3%-indən xeyli çoxdur (cədvəl 7.4).

Cədvəl 7.4

Dövlət büdcəsinin kəsiri, ÜDM-in % tərtibində

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
2,0	3,4	5,1	6,4	6,9	5,9	7,1	8,9	8,5

Büdcə kəsiri dövlət istiqrazlarının köməyi ilə ödənilir. Qanun 1947-ci ildən 1964-cü ilə kimi mərkəzi büdcənin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət istiqrazlarından istifadəni qadağan etmişdir. Lakin bu təcrübə tətbiq olunmurdu və dövlət borcu

üzrə xərclərin xüsusi hesablarda qeyd olunmuş hissəsi dövlət kreditinin köməyi ilə ödənilirdi. 1964-cü ildə qadağa aradan götürülmüşdür və istiqrazlar üzrə dövlət kreditləri mərkəzi büdcədə əks olunmağa başlamışdır. Dövlət istiqrazlarından gələn gəlirlərin payı 1975-ci ildəki 9,4%-lə müqayisədə 1979-cu ildə 40%-ə çatdı. Bununla əlaqədar olaraq, büdcə maliyyələşməsinin bu mənbədən asılılıq səviyyəsinin azaldılması tədbirləri həyata keçirilmişdir. 1991-ci ildə dövlət istiqrazlarının büdcə gəlirlərindəki payı 7,6%-ə enmişdir. Lakin daşınmaz əmlak və korporativ səhmlər bazarındaki iflasla əlaqədar olaraq kəskinləşən iqtisadi çətinliklər şəraitində («sabın köpüyü» iqtisadiyyatı) əvvəlki tendensiya bərpa olundu və 1996-cı ildə dövlət istiqrazlarının payı 28%-ə düşdü. Bu isə ölkənin ÜDM-un 4,2%-ni təşkil edir. 1996-cı ildə yapon hakimiyyəti öz maliyyələrinin AB konverqensiyasının meyarlarına uyğunlaşdırılma tədbirləri barədə elan etdi. İslahata əsasən, 2003-cü ildə büdcə kəsiri ÜDM-un 3%-ə qədər azaldılmalı idi. Bundan başqa, elə həmin dövrdə maliyyə kəsirinin ödənilməsinə gedən yeni istiqrazların buraxılışını sifirə çatdırmaq nəzərdə tutulur.

Yaponiyada **büdcə prosesini** 4 əsas mərhələdən ibarətdir: büdcə layihəsinin hazırlanması, müzakirəsi və təsdiqi, büdcənin icrası, büdcənin icrası barədə hesabatın tərtib olunması.

Büdcə layihəsinin hazırlanma işi ilə Maliyyə nazirliyi və onun departamentləri məşğul olur. Digər nazirliklər və idarələr öz büdcələrinin həcmi və strukturu üzrə, həmçinin bəzi digər maliyyə məsələləri üzrə təkliflər hazırlayırlar və 31 avqustdan gec olmayaraq, Maliyyə nazirliyinin büdcə departamentinə göndərirlər.

Büdcə departamenti daxil olan sənədləri sentyabrda dekabra kimi nəzərdən keçirir və onların əsasında büdcə layihəsini hazırlayırlar. Layihə razılaşdırılmaq üçün iqtisadi planlaşdırma idarəsinə, sonra isə müzakirə edilmək üçün Nazirlər Kabinetinə göndərilir. Düzəlişlər ediləndən sonra, yanvar ayında hökumət büdcə layihəsini **parlamentin müzakirəsinə** təqdim edir. Büdcə komissiyasında müzakirə edildikdən sonra parlament büdcəni qanun şəklində **təsdiq edir**. Yaponiya Konstitusiyasına görə,

dövlət maliyyəsinə sərəncam vermək hüququ yalnız parlamento məxsusdur.

Büdcənin icrası – Maliyyə nazirliyinin və digər nazirlik və idarələrin səlahiyyətinə daxildir. Büdcənin kassa xidmətini Yaponiya Bankı və onun şöbələri yerinə yetirir. Nazirliklər və idarələr onlar üçün müəyyənləşdirilmiş xərclər çərçivəsində Maliyyə nazirliyinə özlərinin ödəniş smetalarını təqdim edirlər. Maliyyə nazirliyi bu ödəniş smetalarını müzakirə edir və təsdiq edir. Daha sonra smetaların surətləri Yaponiya Bankına göndərilir və Yaponiya Bankı uyğun əməliyyatları həyata keçirir. Təxsisatların xərclənməsi hər rübdə nazirliklərin və idarələrin hesabatları ilə təsdiq olunur. Maliyyə nazirliyinin nəzarətçiləri hesabatları yoxlayır və **büdcənin gəlirləri və xərcləri üzrə icrası barədə ümumi hesabat** tərtib edirlər.

Bu hesabat hökumətə təqdim olunur və hökumət hesabatı müzakirə edilməsi üçün təftiş bürosuna göndərir. Təftiş bürosu rəy verdikdən sonra hökumət hesabatı təsdiq edir və müzakirə edilməsi, təsdiq olunması üçün parlamento göndərir.

7.3.2. Maliyyə sisteminin digər hissələri

Yaponiyanın büdcə və maliyyə sisteminin ikinci hissəsi **yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələridir (prefektura)**. Yaponiyada 47 prefektura var. Onlar 3045 şəhəri, qəsəbəni və rayonu birləşdirir. Bunların hər birinin öz müstəqil büdcələri olur.

Yerli büdcələrin gəlir hissəsi vergi və qeyri vergi daxilolmalarından ibarətdir. Yaponiyada yerli vergilər yerli büdcələrdə hakim mövqe tutmur və onların gəlir hissəsinin yarısından azını təşkil edir (təqribən 40%). Bu, ölkənin büdcə sisteminin prinsipial xüsusiyyətidir. Ümumdövlət vergilərindən ayırmalar gəlir hissəsinin 17%-ni təşkil edir. Prefekturaların qeyri vergi gəlirlərinin əsas maddəsi ümummilli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət dotasiyalarıdır (təqribən 13%). Digər qeyri vergi daxilolmaları yerli büdcələrin gəlir hissəsinin 30%-ni təşkil edir.

Yaponiyada yerli hakimiyyət orqanlarının vəsaitləri hesabına istehsal infrastrukturunun inkişafı, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılma tədbirləri maliyyələşdirilir.

Bundan başqa, yerli büdcələr vasitəsilə işçi qüvvəsinin hazırlanması, müxtəlif yardımların, təqaüdlərin ödənilməsi ilə bağlı xərclər həyata keçirilir. Büdcə vəsaitlərinin əsas hissəsi yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən polisin, məhkəmənin və prokurorluğun saxlanmasına xərclənilir.

Yaponiyada yerli büdcələr kəsirsiz yekunlaşır. İlin ümumi balansından başqa real balans da nəzərə alınır. Real balansı hesablamaq üçün ümumi balansdan əvvəlki ilin maliyyə resurslarının qalığını çıxırlar. Yerli hakimiyyət orqanlarının xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi mərkəzi hökumətin xərclərinin ÜDM-dəki xüsusi çəkisindən çox böyükdür.

Yaponiyanın maliyyə sisteminin üçüncü struktur elementi **xüsusi fondlardır**. 1980-ci illərdə 12 xüsusi fond var idi. Bunlar sığorta, pensiya, əmanət və digər fondlardır.

80-ci illərin ortalarından başlayaraq, Yaponiyada pensiya sisteminin tədriclə dəyişdirilmə prosesi həyata keçirilir. İslahatın məqsədi bütün əhalini əhatə edən baza pensiyalarının və maddəli işçilərə verilən pensiyaların ödənilməsinə keçiddir. Baza pensiyası qocalığa, əlilliyə görə, həmçinin bütün ehtiyacı olanlara ödənilir. Baza pensiyasının üçdə iki hissəsi müxtəlif sığorta pensiya fondlarının vəsaitləri ilə maliyyələşdirilir. Məsələn, baza pensiyasının qocalığa görə fondu, ailə başçısını itirmiş şəxslərin fondu mövcuddur. Yaponiyada yaşı 20-dən 60-dək olan bütün əhali, demək olar ki, pensiya fondlarının yaradılmasına işləyir. 1994-cü ildə hər bir işləyən yapon bu və ya digər fonda hər ay təqribən 100 dollar daxil edirdi. Şəxsi sektorun maddəli işçilərinin pensiya fondu müəssisələrin ayırmalarından, işçilərin özlərinin haqlarından və dövlətin əlavələrindən ibarətdir. Təqaüd kişi işçinin aylıq maaşının 70%-ə qədərini təşkil edir. Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin və idarələrinin işçilərinin təqaüd fondları iş yerində yaradılan qarşılıqlı yardım cəmiyyətlərinin vəsaitlərindən, həmçinin müəssisələrin özlərinin vəsaitlərindən və dövlət dotasiyalarından formalaşır. Qocalığa görə baza pensiyasının alınması üçün 25 illik əmək stajının və 65 yaşın olması zəruridir. Əgər təqaüdə 60 yaşında çıxırlarsa, bu təqaüdü ölçüsü müəyyənləşdirilmiş səviyyədə 58%-ə qədər azaldılır. Əgər təqaüdə 70 yaşında və daha artıq yaşda çıxılırsa,

təqaüdün ölçüsü 188%-ə qədər artırılır. 1990-cı illərin ortalarında baza təqaüdü 65 min ien (təqribən 600 dollar) təşkil edirdi. Beləliklə, təqaüdüçülərdən ibarət olan ailə cütlüyünün gəliri ər və arvadın baza təqaüdlərindən və üstəgəl muzzdu işçinin sığorta pensiyasından yaranır. 1994-cü ildə bu məbləğ ümumi şəkildə orta hesabla 2200 dollardan çox idi.

Dövlət müəssisələrinin maliyyələri maliyyə sisteminin hissəsi kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bir çox səbəblər üzündən Yaponiyada kapitalın tətbiq sferalarının dəqiq sərhədi müəyyənləşdirilmişdir. Şəxsi kapital istehsal sferasına, dövlət kapitalı isə infrastruktura tətbiq olunur. Ona görə də istehsalın heç bir sahəsində dövlət sektorunu ciddi rəqib hesab etmək olmaz. Dövlət sektorunun fəaliyyəti mahiyyət etibarilə bütünlüklə şəxsi korporasiyaların maraqlarına tabedir.

1993-cü ildə Yaponiyada iqtisadiyyatın dövlət sektorunda mərkəzi hökumət səviyyəsində 5 sayda dövlət və 100-ə qədər səhmdar şirkəti və pay yoldaşlıq cəmiyyətləri, o cümlədən 7 tikinti şirkəti, 13 bank və digər maliyyə müəssisələri və dövlət kapitalının iştirakı ilə 68 təşkilat var idi.

Səhmdar şirkətlər və pay yoldaşlıq cəmiyyətləri sırasında bir çox qeyri kommərsiya müəssisələri var. Bunlar fundamental və humanitar tədqiqatlarla məşğul olan institut və laboratoriyalar, Yaponiyanın iqtisadi əməkdaşlıq fondu, incəsənətin müdafiə fondu, elmi-texniki informasiya mərkəzi, yapon mədəni mübadilə fondudur. Bir çox səhmdar şirkətlərdə və payçı yoldaşlıq cəmiyyətlərində dövlət (uyğun nazirliyin rəhbərinin təmsalında) –yeganə və ya əsas səhmdardır, lakin onların kapitalında hökumətin iştirak payı orta hesabla 38,3%-dir.

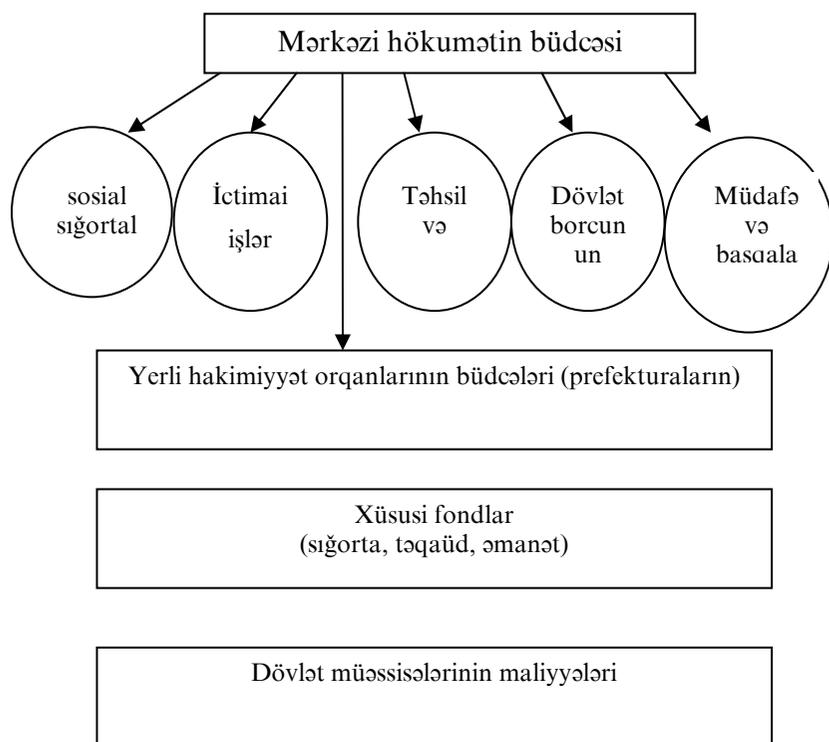
Yaponiya iqtisadiyyatının dövlət sektorunda yerli səviyyədə 8300-ə qədər müəssisə fəaliyyət göstərir. Onların 3650-i dövlət müəssisəsidir: su kəməri, qaz və istilik təminatı, kanalizasiya, şəhər nəqliyyatı, xəstəxanalar. Qalanları bələdiyyə mənzillərinin, pullu avtomobil yollarının, liman tikililərinin, üstüörtülü bazarların tikintisi və istismarı ilə məşğul olan pay və səhmdar müəssisələridir.

Qeyd edildiyi kimi, dövlət müəssisələri mddi istehsalda iştirak etmirlər. Bəzi sahələrdə dövlət və yarımövlət müəssisələri

mövcuddur. Lakin onların fəaliyyətinin əsas istiqaməti elmi tədqiqatların aparılması, texniki inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi, həmçinin müxtəlif təşkilati məsələlərin hazırlanmasıdır.

Yaponiyada dövlət müəssisələrinin tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların işinə bir tənzimləyici instansiya yox, sahibkarların bütöv iyerarxiyası cavabdehdir. Dövlət müəssisələrinin ümumi ali sahibi var və o da parlamentdir. Parlament mərkəzi büdcədə olan və həmin müəssisələrin balansının qeyd olunduğu xüsusi hesabların icraları və planları üzrə qərarları qəbul edir. Parlament qiymətləri, inkişaf planlarını, maliyyələşmə mənbələrini və həcmələrini, mənfəətdən istifadə proqramlarını təsdiqləyir. Bununla yanaşı, dövlət müəssisələrinin bilavasitə sahibləri də var. Zərbxananın, nəşriyyatın və spirt inhisarının sahibi Maliyyə nazirliyidir. Poçtların və poçt əmanət kassalarının sahibi Rabitə nazirliyidir. Bundan başqa, Maliyyə nazirliyi büdcə kreditlərinin verilməsinə cavabdehdir. Buraxılış qiymətlərinin (tariflərin) dəyişməsi zamanı İqtisadi planlaşdırma idarəsinin razılığı tələb olunur. İqtisadi planlaşdırma idarəsi ona cavabdehdir ki, bu tariflər qiymətlərin ümumi qeyri stabilləşmə səbəbinə çevrilməsin. Hökumətin maliyyə müfəttişliyi müəssisələri periodik şəkildə yoxlayır. Dövlət müəssisələrinin maliyyələrinin idarəetməsi üzrə buna bənzər model yerli səviyyədə də fəaliyyət göstərir.

Yaponiyanın maliyyə sisteminin sxemi şəkil 7.2-də göstərilmişdir.

Şəkil 7.2. Yaponiyanın maliyyə sistemi

7.4. Yaponiyanın vergi sistemi

Yaponiyanın büdcə sistemi kimi, vergi sistemi də dövlətin unitar quruluşu ilə əlaqədar olaraq, ikisəviyyəlidir. Yaponiyanın vergi sistemində mərkəzi hökumətin vergi daxil-olmaları (bütün vergilərin üçdə ikisi) və yerli hakimiyyət orqanlarının vergi daxilolmaları (üçdə biri) daxildir. Ölkənin mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi XIX əsrdə təşəkkül tapmışdır, lakin kəndlilərdən yığılan vergi – rentaların hökmdar xəzinələrinə daxil olması barədə məlumatlar IV –VI əsrlərə yapon adalarında dövlətçiliyin yaradılmasının başlanğıc dövrünə aiddir. Yaponiyada vergi qoymanın daha böyük islahatları

Şoupun tövsiyələrindən sonra 1987-ci ilin sentyabrında və 1988-ci ilin dekabrında həyata keçirilmişdir. Bu islahatların gedişində vergi cədvəli sadələşdirilmiş, şəxsi adamlardan tutulan gəlir vergisinin dərəcələri azaldılmış, dolay vergilərin yüksələn rolu hesabına birbaşa vergiqoyma aşağı salınmışdır. Yaponiyanın müasir vergi sistemi 1989-cu ildə aprelin 1-də tətbiq olunmuşdur. 1998-ci ilin dekabrında xüsusi hökumət komissiyası tərəfindən 1999-cu maliyyə ili üçün ümumi vergi islahatının həyata keçirilmə planı hazırlanmış və elan edilmişdir. Bu plan bütün müharibədən sonrakı dövr üçün vergi azalmalarının ən böyük həcmi -9,3 trilyon ien nəzərdə tuturdu.

Mərkəzi hökumətin büdcə gəlirlərinin əsasını birbaşa vergilər təşkil edir. Dövlət büdcəsinə ən böyük daxilolmalar **hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi** hesabına əmələ gəlir (bütün vergilərin 65%-i). Hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisi şirkətin təmiz mənfəətindən çıxılır. Şirkətin mənfəəti iki hissədən ibarət ola bilər: bölüşdürülməyən və bölüşdürülən. Vergi dərəcəsi bölüşdürülən gəlirin 33,48%-dir. Xüsusi statuslu səhiyyə müəssisələri, kooperativlər, ictimai təşkilatlar bu verginin ödənişi zamanı güzəştlərdən istifadə edir və 27% ölçüsündə yekun vergi daxil edirlər. Mənfəətdən tutulan verginin xüsusi dərəcəsi (28%) və ya onun 8 milyon ieni aşmayan hissəsinin vergi dərəcəsi faktiki olaraq xırda və orta müəssisələrin güzəştli vergi dərəcəsidir.

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi üçün progressiv cədvəllə müəyyənləşdirilmiş beş vergi dərəcəsi: 10, 20, 30, 40, 50% tətbiq olunur. Müalicəyə sərf olunan vəsaitlər vergidən azad edilir. Bundan başqa, üzərinə vergi qoyulmayan minimum məbləğ vergi ödəyicisinin ailə vəziyyətini nəzərə alır. Çoxuşaqlı ailələr əlavə vergi güzəştlərindən istifadə edirlər. Ümumilikdə, orta həyat səviyyəli adamlarda gəlirin 30%-dən çoxu gəlir vergisindən azad ola bilər. 1998-ci ildə gəlir vergisinin 4 trilyon ien məbləğində ümumi azaldılma planı hökumət tərəfindən müvəqqəti tədbir qismində qəbul edilmiş və həyata keçirilmişdir.

Mərkəzi hökumətin büdcəsində əhəmiyyəti etibarilə ikinci yerdə duran vergi qrupu - **əmlaka qoyulan vergidir**. Bu

verginin ödəyiciləri fiziki və hüquqi şəxslərdir. Vergi dərəcəsi eyni olub, əmlak dəyərinin 1,4%-ni təşkil edir. Daşınmaz əmlaka, torpağa, qiymətli kağızlara, bank depozitləri üzrə faizlərə vergi qoyulur. Əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi üç ildə bir dəfə həyata keçirilir. Mülkiyyətin bir sahibkardan digərinə keçməsi zamanı, yəni alqıda və ya satqıda da vergi tutulur. **Lisenziaların qeydiyyatı ilə bağlı vergi, gerb rüsumu, miras vergisi, torpaqların süni suvarılma və yaxşılaşdırılma vergisi də əmlak vergisinə aiddir.**

Dolayı vergilər də Yaponiyanın vergi sistemində mühüm rol oynayırlar. Əsas belə vergilərdən biri satış vergisidir (ƏDV-nə çox yaxın). Dövlətin ümumi gəlirlərində dolayı vergilərin payı 1997-ci ildə 25,8%, 1999-cu ildə 42,8% gəşkil edirdi. Verginin məbləği malın satış qiymətinə daxil edilir. 1997-ci ildə hökumət vergi dərəcəsini 3%-dən 5%-ə qədər qaldırmışdır. Vergi obyektinə əlavə dəyərdir, yəni istehsalçı, sahibkar, agent və ya fermer tərəfindən xammalın dəyərinə, materialların dəyərinə əlavə edilən dəyərdir, yaxud yeni məmulatın və ya xidmətin yaradılması üçün əldə edilən mal və məhsulların dəyərinə əlavə edilmiş dəyərdir. Satışa qoyulan vergi sxemi kiçik biznesin stimullaşdırılması üçün bir neçə güzəştli variant nəzərdə tutur. Satış həcmi 30 milyon ieni aşmayan şirkətlər (sahibkarlar) vergidən tamamilə azad olur. Satış vergisi idxal əməliyyatlarına da tətbiq olunur. İdxal edilən yükün vergisini yükü alan şəxs ödəyir. İxrac əməliyyatları (malların ixracı, beynəlxalq nəqliyyat və telekommunikasiya xidmətləri, xarici gəmilərin təmiri və başqaları) vergidən azaddır.

Büdcənin doldurulmasında rolu olan vergilər sırasında aşağıdakıları da göstərmək olar: **avtomobil sahiblərindən tutulan vergilər**, spirtə, tütün məmulatlarına, neftə, qaza qoyulan **aksizlər**, elektrik enerjisinin inkişafına qoyulan vergi, mehmanxanada yaşamaqla, restoranda qidalanmaqla, isti mənbələrdə çimməklə bağlı aksizlər və başqaları. **Gömrük rüsumları** da dolayı vergilər qrupuna aid edilir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrinə daxil olan vergilər mərkəzi hökumət büdcəsinə daxil olan vergilərə analoji

olub, gəlir, əmlak və istehlak vergisinə bölünür. Vergilərin ümumi məbləğinin yarısından çoxu gəlir vergisinə aid edilir. İkinci yerdə əmlak gəlirləri, üçüncü yerdə istehlak gəlirləri durur.

Yaponiya şirkətləri vergi idarələri tərəfindən tutulan və mərkəzi büdcə tərəfindən yenidən bölüşdürülən hüquqi şəxslərin ümummilliyə gəlir vergisi ilə yanaşı, yerli vergilərin bələdiyyə tərəfindən tutulan 3 növünü də ödəyirlər. Bunlar sahibkar vergisi, korporativ bələdiyyə vergisi və bərabərləşdirici vergidir.

Sahibkar vergisi üzərinə vergi qoyulan mənfəətdən üç dərəcə üzrə tutulur. Hər üç vergi dərəcəsinin ölçüsü prefekturadan asılı olaraq, cüzi şəkildə dəyişilə bilər. Belə ki, Tokio üçün vergi dərəcəsi mənfəətin 6%-dən 12%-nə qədər tutulur və şirkətin nizamnamə kapitalından, mənfəətin ölçüsündən asılı olur.

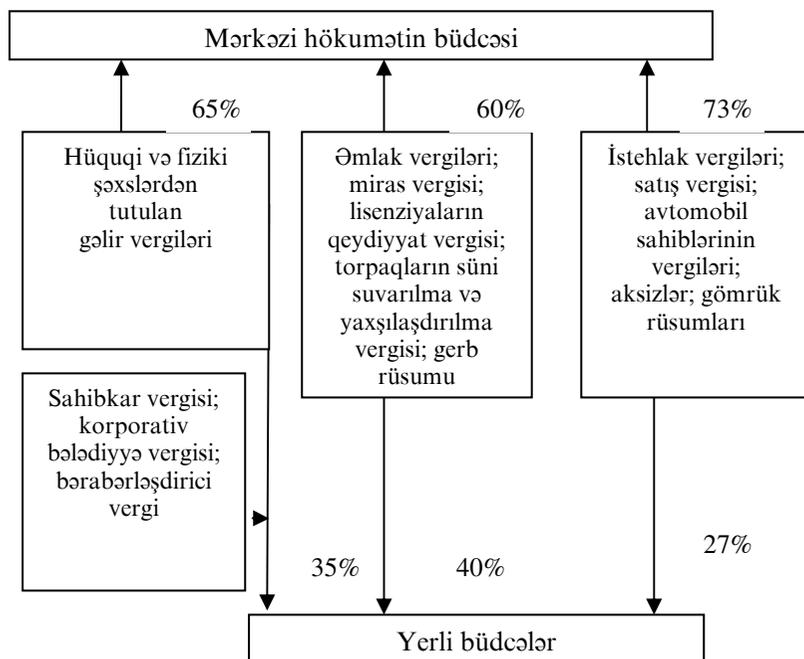
Korporativ bələdiyyə vergisi iki vergidən ibarətdir: prefektura və şəhər vergisindən, yaxud uyğun olaraq şəhər və rayon vergisindən (Tokio halında olduğu kimi). Vergi dərəcələri yerindən asılı olaraq fərqlənə bilər, lakin prefektura vergisi üçün son hədd (Tokio üçün – şəhər vergisi üzrə) 6%, şəhər (rayon) vergisində - 4,7%-dir (ümummilliyə verginin məbləğindən hesablanır).

Bərabərləşdirici vergi ödənişə məruz qalmış, qeyd olunmuş bir məbləği ifadə edir. Bu məbləğin ölçüsü (50 min iendən 3750 min ienə qədər) xüsusi cədvəllə müəyyənləşdirilir, hüquqi şəxsin kapitalının ölçüsündən və işləyənlərin sayından asılı olur, şəhər və prefektura arasında 4:1 nisbəti ilə bölüşdürülür.

Fiziki şəxslərdən prefektura üzrə tutulan gəlir vergisinin dərəcəsi üç cür olur: 5,10 və 15%. Yerli gəlir vergiləri də fəaliyyət göstərir.

Ümumilikdə, yerli büdcələrə daxil olan gəlir vergiləri hüquqi və fiziki şəxslərin birləşmiş büdcəyə gedən vergi daxilolmalarının təqribən 35%-ni təşkil edir. Analoji olaraq əmlak vergiləri təqribən 40%, istehlak gəlirləri 27% təşkil edir.

Yaponiyanın vergi sisteminin sxemi şəkil 7.3-də göstərilmişdir.

Şəkil 7.3. Yaponiyanın vergi sistemi

Cədvəl 7.5-də Yaponiyanın maliyyə-kredit sisteminin əsas formalaşma və inkişaf mərhələləri göstərilmişdir.

Cədvəl 7.5

Yaponiyanın maliyyə-kredit sisteminin formalaşma və inkişaf mərhələləri

illər	Hadisələr
1868	Kredit sisteminin formalaşmasının başlanğıcı
1882	Yaponiya Bankı yaradılmışdır
1889	Yaponiya Bankı fidusiar emissiya hüququ aldı
1897 -1931	Qızıl standartın fəaliyyət dövrü
1927	Bank böhranı
1942	Yaponiya Bankı hökumətin nəzarəti altında oldu
1949	Valyuta kurslarının çoxsaylılığı aradan qaldırıldı və fiksasiya tətbiq olundu

1949	Yaponiya Bankının Siyasi Şurası formalaşdı
1950	İxrac –idxal bankı yaradıldı
1951	Yapon inkişaf bankı yaradıldı
1952	Yaponiya BVF-a və Ümumdünya bankına daxil oldu
1952	Uzunmüddətli kreditləşdirmə bankları yaradıldı
1953	Pul islahatı
1957	Məcburi rezervləşdirmə sistemi fəaliyyət göstərməyə başladı
1971	«Dəhlizdə» üzən valyuta kursu müəyyənləşdirildi
1973	Neft şoku
1973	Üzən valyuta kursu tətbiq edildi
1975	Dövlət xərcləri ilk dəfə olaraq istiqrazların buraxılışı hesabına ödənməyə başladı
1977	Dövlət istiqrazları bazarı yaradıldı
1979	Yaponiya Bankı müddətsiz status aldı
1985	Forvard sövdələşmə bazarı yaradıldı
1989	Vergi islahatı
1996-1998	Maliyyə böhranı
1.04.1998	Yaponiya Bankı haqqında yeni qanun fəaliyyətə başladı
1999	Vergi islahatı

Yoxlama sualları

- 1.XX əsrin 90-cı illəri üçün Yaponiya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını analiz edin.
- 2.Yaponiyanın pul-kredit sisteminin təşəkkül tapmasının əsas xüsusiyyətlərini araşdırın.
- 3.1996-1998-ci illərdə Yaponiyada maliyyə böhranının səbəb və nəticələrini göstərin.
- 4.Yaponiya Bankının struktur və funksiyalarını göstərin.
- 5.Yaponiyanın kredit sisteminin hissələrini xarakterizə edin.
- 6.Mərkəzi hökumət büdcəsinin xərclərinin əsas maddələrini sadalayın.
- 7.Yaponiyanın maliyyə sisteminin xüsusiyyətləri hansılardır?
- 8.Yaponiyada büdcə prosesinin spesifik xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
- 9.Yapon hökuməti büdcə kəsinin azaldılması üçün hansı alətlərdən istifadə edir?
- 10.Yaponiyanın vergi sistemi barədə danışın.

Ədəbiyyat

- Байер А. Страна заходящего солнца // Директор. 1998. № 8. С.43-44
- Гусейнов М. Центральный банк Японии – Bank of Japan // Финансовый бизнес. 2000. №7. С.36-42.
- Еремин В.Н., Саркисов К.О. Япония: Справочник. М.: Республика, 1992. 543 с.
- Динкевич А.И. Особенности экономического развития Японии 90-х // Деньги и кредит. 2000. №6. С.64-73.
- Динкевич А.И. Финансовая и денежно-кредитная система Японии. М.: Финансы, 1977. 135 с.
- Динкевич А.И. Экономическое развитие современной Японии // Деньги и кредит. 1998. №10. С. 62-74.
- Дорнбуш Р. Осторожно –Япония // Бизнес Уик. 1998. №1. С.4
- Кобяков А., Быков П. Магия тяжелой иены // Эксперт. 1999. № 36. С. 14-15.
- Леонтьева Е. Приватизация государственных предприятий в Японии // МЭ и МО. 1995. № 2. С. 101-109.
- Леонтьева Е. Финансовая ситуация в Японии // МЭ и МО. 1999. № 4. С. 21-24.
- Леонтьева Е. Япония: преодоление кризиса. // Мэ и МО. 2000. № 8. С.107 -113.
- Леонтьева Е. Япония: сложные задачи // МЭ и МО. 1998. № 8. С.121-128.
- Леонтьева Е. Япония: трудный год // МЭ и МО. 1999. № 8.
- Морита Акио. Сделано в Японии. М.: Прогресс, 1990. 413 с.
- Ноздрев Н. Структурный кризис финансового сектора экономики Японии // МЭ и МО. 2000. № 1. С. 54-58.
- Проблемы банковской системы Японии // Коринф. 2001. № 36. С. 9-10.
- Пясецкий В.Г. Внешняя торговля Японии и ее регулирование // Коринф. 1996. № 41. С. 10.
- Рамзес В. Японская экономика в ожидании перемен // МЭ и МО. 1998. № 5. С. 35-47.
- Рамзес В. Японское правительство закатывает рукава, но рецессия не преодолена // МЭ и МО. 1999. № 5. 14-17.
- Рудый К. Экономическая система Японии: взлеты и падения // Вестн. Ассоциации белорус. банков. 2001. № 40. С. 48-53.

- Структурные изменения в Японии // Коринф. 2000. № 9. С. 23-24.
- Темпы экономического развития Японии на современном этапе // БИКИ. 2000. № 34. С.1.
- Целищев И. Японская модель роста: сбережения, кредитование, инвестирование // МЭ и МО. 2001. № 6. С.87-96.
- Юрков С. Японская экономика 90-х годов: уроки антикризисных мер // МЭ и МО. 2000. № 4. С.85-92.
- Япония: предстоящая реформа финансовой системы // Коринф. 2001. № 38. С. 13-14.
- Hutchinson Michael, Mcdill Kathleen. Are All Banking Crises Alike? The Japanese Experience in International Comparison. Working Paper No.7253. National Bureau of Economic Research. Cambridge, Ma 02138. July 1999. 36p.
- Ito Takatoshi, Harada Kimeie. Japan Premium and Stock Prices: Two Mirrors of Japanese Bankig Crises. Working Paper No. 7997. National Bureau of Economic Research. Cambridge , Ma 02138. Noveber 2000. 41 p. <http://www.boj.org>

FƏSİL 8

İTALİYANIN MALİYYƏ,
PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ8.1. İtaliyanın müasir iqtisadiyyatının
inkışaf xüsusiyyətləri

İtaliya öz iqtisadi inkışafına görə dünyanın aparıcı sənaye dövlətlərinin «böyük yeddiliyini» qapayır. Əhalinin adambaşına düşən ÜDM-un ölçüsünə görə, İtaliya «böyük yeddiliyin» digər ölkələrindən, həmçinin Lüksemburqdan, İsveçrədən və Avstriyadan geri qalaraq, dünya dövlətlərinin onluğuna daxil olur. İtaliya üçün bu göstərici 19890 ABŞ dollarıdır. Bundan başqa, İtaliya dünya ticarətində altıncı yeri tutur.

İtaliya 300 min kvadrat kilometr ərazidə yerləşən iri dövlətdir və bu göstəriciyə görə Qərbi Avropada yalnız Fransadan, İspaniyadan və Almaniyadan geri qalır. İtaliya əhalisinin sayı 58 milyon nəfərdir. Onların 94%-i italyanlardır. Əslən İtaliyadan olanların 20 milyondan çoxu xaricdə yaşayır (əsasən ABŞ-da, Fransada, AFR-də və Argentinada). İtaliya faydalı qazıntı sarıdan kasıb dövlətlər sırasındadır. Ona görə də ölkə yanacaq idxalından, sənaye və kənd təsərrüfatı xammalının, meşə materiallarının idxalından kifayət qədər güclü asılılıqda qalır, emaledici sənaye isə əsasən idxal olunan xammalla işləyir. İtaliyanın iqtisadi-coğrafi vəziyyəti – Aralıq dənizi hövzəsinin mərkəzi (Avropanın cənubu, Apennin yarımadası və ona bitişik olan adalar, bu adaların iriləri – Siciliya və Sardiniya) – hələ qədimdən Avropa ölkələri ilə, həmçinin Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrin inkışafına şərait yaradırdı. Bundan başqa, Şimal və Cənub arasında tarixən təşəkkül tapmış regional müxtəlifliklə şərtlənən italyan modelinin spesifikliyi ölkənin

xarici əlaqələrinin inkışaf etdirilməsini və möhkəmləndirilməsini diktə edir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra İtaliya iqtisadiyyatı çox möhkəmləndi. Ölkə dünya bazarında bərqərar oldu və kök saldı. Kapitalın yığılma sürətinə görə İtaliya yalnız Yaponiyadan geri qalırdı. Müharibədən sonrakı dövrdə İtaliya ÜDM-in orta illik artım sürətinə və əmək məhsuldarlığına görə Qərbi Avropanın aparıcı ölkələri arasında ikinci (AFR-dən sonra), bütün Qərbi dünyasında dördüncü idi. Bununla yanaşı, tarixi, siyasi və sosial xarakterli bir sıra səbəblər iqtisadi inkışaf prosesini səngidirdi. Ona görə də iqtisadiyyatın inkışaf dinamikası istehsalın yüksək inkışaf sürəti və iqtisadi enişlərin, staqnasiyaların növbələnməsi ilə xarakterizə olunurdu. XX əsrin axırını onilliyində və XXI əsrin əvvəlində ölkə üçün **ÜDM-in** kifayət qədər stabil inkışaf templəri xarakterikdir (cədvəl 8.1).

Cədvəl 8.1

Real ÜDM-un artımı, əvvəlki ilə nəzərən %-lə

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2002
1,1	0,6	- 1,2	2,1	3,0	1,1	1,8	1,6	1,5	2,9	1,8	0,4	1,8

Əgər 1993-cü ildə Avropanın mübadilə kursları mexanizminin böhranı nəticəsində ölkədə resessiya müşahidə olunurdusa, 2000-ci ildə İtaliya yenə də yüksəlişdə idi. 2001-ci ilin əvvəli İtaliya iqtisadiyyatının inkışafı üçün kifayət qədər optimistik proqnozlar vermək imkanı yaratdı. ÜDM 2001-ci ilin ilk üç ayı ərzində 2000-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 3%-dən çox artdı. Lakin ilin ortasında inkışaf templəri çox yavaşdı. İqtisadi artımın yay aylarında qeyd olunmuş ayrı-ayrı canlanma əlamətləri avro zonasındaki ölkələrdə sənaye istehsalının ümumi stabilləşməsi ilə əlaqədar idi. Lakin 2001-ci ilin sentyabrından sonra dünya konyunkturasının pisləşməsi (xüsusilə Amerika iqtisadiyyatında) ümumdünya tələbatının aşağı düşməsinə gətirib çıxartdı. Bu isə avro zonası

ölkələrinin, o cümlədən İtaliya iqtisadiyyatının inkişaf templərində neqativ şəkildə əks olundu. İtaliyanın sənaye konfederasiyasının məlumatlarına görə, vəziyyət yalnız 2003-cü ildə yaxşılaşmağa başlamalı idi. Lakin artım ölkə hökumətinin proqramlaşdırdığı göstəriciyə çatmamalı idi. İlk proqnozlara görə, bu göstərici 1,8% təşkil edəcək və planlaşdırılmış 3,0% səviyyəsinə çatmayacaq.

Sənayenin ÜDM-da payı 30,3%, kənd təsərrüfatının payı – 3,2%, xidmətlərin payı 66,5% təşkil edir. Ona görə də keçən illərdə İtaliya iqtisadiyyatının ümumi inkişafının zəif göstəriciləri İtalyan sənayesindəki vəziyyətlə, xüsusi halda geyim istehsalı, tekstil, ayaqqabı, mebel, kimya sənayesi, metallurgiya, elektrotexnika sənayesi və maşınqayırmanın bəzi digər növlərindəki vəziyyətlə şərtlənirdi. Son illər ərzində daxili tələbatın, xüsusi halda əhalinin istehlak tələbatının artım templərinin (2000-ci ildə 2,9%-dən 2001-ci ildə 1,5%-ə qədər) və sənayenin daxili tələbatının azalması işgüzar aktivliyin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarırdı. Bunun nəticəsində ümumi investisiyaların artımı da azaldı. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinə gedən ümumi investisiya 1,2%-ə qədər, tikintiyə gedən investisiyalar isə 3%-ə qədər azaldı. Real ÜDM-in aşağı artımı həm də İtalyan ixracatının azalması ilə izah olunur. Ekspertlərin fikrincə, İtalyan ixracatının azalması birinci növbədə avro kursunun artımı üzündən baş vermiş və bu da ilk növbədə İtaliyanın və Almaniyanın ixrac imkanlarını azaltmışdır.

İtaliyada **inflyasiyanın** sürəti 1997-ci ildə əhəmiyyətli şəkildə (sənaye ölkələri üçün) aşağı düşdü. Əgər 1996-cı ildə inflyasiya səviyyəsi 4,0% idisə, 1997-ci ildə 1,9; 1998-ci ildə 2,0; 1999-cü ildə 1,7; 2000-ci ildə 2,6% təşkil edirdi. Bu dövrdə inflyasiyanın məhdudlaşdırılmasının əsas faktorları aşağıdakılar idi: idxal olunan xammalın çox da böyük olmayan dünya qiymətləri, sənayedə əmək haqqının mülayim artımı, dövriyyədəki pul kütləsinə nəzarət üzrə İtaliya Bankının tədbirləri. Inflyasiya templəri 2001-ci il ərzində özünün

maksimal 3% qiymətinə aprel ayına çatmış və aşağı düşməyə, azalmağa başlamışdır. İlin son aylarında neft qiymətlərinin düşməsi ilə inflyasiya səviyyəsi noyabr-dekabrda 2,3-2,4%-ə qədər enmişdir. İl ərzində inflyasiya templəri təqribən 2,7% təşkil etmiş, yəni faktiki olaraq 2000-ci il səviyyəsində qalmışdır. İtaliyanın Statistika institutunun məlumatlarına görə, 2002-ci ilin fevralında İtaliyada inflyasiya indeksi yanvar ayı ilə müqayisədə bir qədər artmış və 0,4% təşkil etmişdir. Bu isə ortaillik göstəriciyə hesablanmada 2,5%-ə bərabərdir (yanvar ayında ortaillik göstərici 2,4%-ə bərabər idi). Analitiklər bəyan edirdilər ki, 2002-ci ildə olduğu kimi, 2003-cü ildə də inflyasiya templəri Avropa monetar ittifaqın iştirakçı ölkələr qrupunun orta səviyyəsini aşmayacaq.

İtaliyanın **əmək bazarı** mürəkkəb struktura malikdir. Əmək bazarı, bir tərəfdən, müharibədən sonrakı «qovub çatan inkişaf» istiqamətində formalaşmış və bu inkişaf müxtəlif regionların iqtisadiyyatında müxtəlif cür əks olunmuşdur. Digər tərəfdən, əmək bazarına qlobal texnoloji yenidənqurma prosesi də böyük təsir göstərmiş və indi də təsir göstərir. 1970-ci illərin neft şokundan sonra başlayan qlobal texnoloji yenidənqurma prosesi digər sənaye ölkələrində olduğu kimi, məşğulluğun qeyri-tipik formaları sektorunun (natamam iş günü, müvəqqəti, təsadüfi məşğulluq və başqaları) genişlənməsi ilə müşayiət olunurdu. Aşağıdakı tendensiyanı qeyd etmək zəruridir. Şimali İtaliyada yeni əmək kontinqentlərinin böyük hissəsi öz aralarında və ya iri istehsalla korporasiyaların müxtəlif formalarına daxil olan kiçik müəssisələr tərəfindən udulur. Cənubda isə qeyri formal sektorda əmək qabiliyyətli əhalinin, demək olar ki, yarısı qalır. İşsizliyin nisbətən yüksək səviyyəsində (iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin 10-12%-i) Şimalda və Mərkəzdə işsizlik daha çox azalmağa, Cənubda isə artmağa meyillidir. Məşğulların sayında Cənubun payı 30%-dən az, işsizlərin sayında 50%-dən çox, iş axtaranlar arasında 40% təşkil edir. Ölkənin bu hissəsi işsizliyin rezervuarı olaraq qalır. Əmək bazarının qeyri-bircinsliyi təkcə

onun regional hissələrinin müxtəlif dinamikasında yox, həm də ixtisaslaşmış və ixtisaslaşmamış işçi qüvvəsinə olan tələbatın daimi disproporsiyasında, əmək haqqının böyük differensiallaşmasında büruzə olunur. İtaliya kadrların hazırlıq sahəsində digər lider ölkələrdən geri qalır. Ona görə də milli əmək bazarı üçün tələb və təklifin xroniki uyğunsuzluğu xarakterikdir və bu xüsuiyyət gənclərin əksər hissəsinin marginalaşması ilə müşahidə olunur. 1995-ci ildə 900 minə qədər ixtisaslaşmamış işçi istehsal sferasından çıxardılmış, struktur işsizlik 80%-ə çatmışdır. Bu isə digər sənaye ölkələrində olduğundan xeyli yüksəkdir. Əmək bazarında dövlət siyasətinin imkanları məhduddur. Bu, bir tərəfdən, büdcə vəsaitlərinin çatışmazlığından, digər tərəfdən, işçi yerlərinin korporativ müdafiəsindən doğur. İşçi qüvvələrinin korporativ müdafiəsi sənaye sahələrinin və xidmət sahəsindəki bir sıra peşələrin (məsələn həkimlərin) həmkarlar ittifaqları tərəfindən həyata keçir.

Müasir mərhələdə İtaliya iqtisadiyyatının nisbətən aşağı inkişaf templəri işsizlik probleminin həllində müsbət irəliləyişlərə gətirib çıxarmasa da, məşğulluğun müəyyən artımı qeyd olunurdu. Belə ki, 1996-cı ildə işsizliyin səviyyəsi (işçi qüvvəsi sayının %-i ilə) 1,7; 1997-ci ildə yenə də 11,7; 1998-ci ildə 11,8; 1999-cu ildə 11,4 və 2000-ci ildə 10,6 təşkil etmişdir. 2001-ci ildə əhalinin məşğulluğu əvvəlki illə müqayisədə 1,4% artmışdır. İşsizliyin səviyyəsi əmək qabiliyyətli əhalinin 9,6% -i ölçüsündə qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə 2001-ci ili əmək bazarının inkişafı nöqtəyi nəzərindən pozitiv qiymətləndirmək olar. Həmin ildə məşğulluq faizinin daha böyük artımı İtaliyanın şimal (+ 1%, yaxud 107 min iş yeri) və cənub (+0,5%, yaxud 32 min iş yeri) regionlarında qeyd olunmuşdur. İqtisadiyyatın sektorları nöqtəyi nəzərindən, məşğulluğun artımı əsasən xidmətlər sahəsində və tikintidə yer almış, kənd təsərrüfatında və sənayedə isə məşğulların sayı azalmışdır. 2002-ci ildə işsizliyin səviyyəsi 9,1%-ə qədər azalmış, məşğulluğun artım templəri aşağı düşmüşdür.

İtaliyanın xarici iqtisadi maraqları əsasən Qərbi Avropada mərkəzləşmişdir (ixracın 56%-i, idxalın 60%-i). İtaliyanın əsas ticarət partnyorları Almaniya (ixracın 14,5%-i), Fransa (12,2%) və ABŞ-dir (ixracın 9,7%-i). Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin ödəniş balansı ilə ifadə olunmuş mühüm xarakteristikaları cədvəl 8.2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 8.2

**İtaliyanın ödəniş balansının əsas göstəriciləri,
milyon ABŞ dolları**

Göstərici	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Cari hesabın saldosu							
Ticarət balansının saldosu	13,209	25,076	39,999	32,403	19,988	8,111	-5,67
Kapital hesabının saldosu	31,568	38,729	54,118	39,878	35,631	23,44	10,72
Maliyyə hesabının saldosu	1,026	1,671	0,066	3,434	2,358	2,964	2,876
Ödəniş balansının saldosu	-14,21	-2,889	-7,982	-6,878	-18,07	-17,4	7,508
	1,575	2,804	11,907	13,15	-21,47	-8,05	3,248

1997-ci ilin Asiya böhranından sonra dünya ticarətindəki vəziyyətin pisləşməsi İtaliyanın xarici iqtisadi əməliyyatlarında da əks olundu. 2000-ci ildə ödəniş balansının bütövlükdə profisitlə yekunlaşmasına baxmayaraq, cari əməliyyatlar hesabının mənfi saldosu və ticarət balansının müsbət qiymətinin düşməsi qeyd olunmuşdur. Beləliklə, ümumi profisit əsasən investisiyanın ölkəyə axını ilə və yeni kredit axınlarının yaranması ilə izah olunur.

2001-ci ildə xarici ticarətin həcmi təqribən 529 milyard avro, o cümlədən ixracat təqribən 269 milyard avro (+3,5% dəyişməz qiymətlərdə), idxalat təqribən 260 milyard avro (+0,8%) təşkil etmişdir. Artım templərinin 2000-ci illə müqayisədə əhəmiyyətli şəkildə düşməsinə baxmayaraq, İtaliya çox qısa müddət ərzində ABŞ və Yaponiyanın xarici tələbatının azalmasını kompensə etməyə və öz kommertiya axınlarını qismən başqa ölkələrə, o cümlədən Şərqi Avropaya

və Çinə yönəltməyə müvəffəq oldu. İtaliya 2001-ci ildə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr qrupunun ixracatında öz payını artırdı və 6,3% səviyyəsinə çatdırdı. Bununla da, beynəlxalq ticarətdə İtaliya kvotasının azalması ilə bağlı 1990-cı illərin ikinci yarısında başlamış neqativ tendensiya dayandırıldı. Mal və xidmət ticarətindəki müsbət saldoya baxmayaraq, 2001-ci ildə İtaliyanın cari əməliyyatlarının hesabı 6 milyard avro kəsiri ilə yekunlaşdı. Buna səbəb bank faizləri ödənişlərinin və dividendlərin böyük məbləğdə mənfəi saldosu (-13 milyard avro), həmçinin xaricə gedən cari transfertlərin (şəxsi adamların və dövlət müəssisələrinin pul köçürmələri, xarici dövlətlərə əvəzsiz yardım) xaricdən gələn daxilolmalardan üstün olmasıdır (-4,8 milyard avro). 2001-ci ildə İtaliya müəssisələrinə qoyulan xarici investisiyalar İtaliyanın xarici investisiyalarından 3,2 milyard avro çox oldu.

İtaliya iqtisadiyyatının müasir vəziyyətini əsasən avronun tətbiqinin nəticələrinin aradan qaldırılması kimi xarakterizə etmək olar. Əgər əvvəllər ölkə öz iqtisadiyyatında durğunluğu milli valyutanın qiymətdən düşməsinin və dövlət xərclərinin artırılmasının köməyi ilə aradan qaldıra bilirdisə, indiki zamanda Avropa monetar ittifaqının üzvü olan İtaliya onun tələblərinə tabe olmalı və öz valyutasının stabilliyini saxlamalı, sərt vergi siyasətini aparmalıdır. Bununla eyni zamanda, həm ənənəvi bazarlara (məsələn, Almaniya), həm də inkişaf edən bazarlara ixracatın nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması müşahidə olunur. Əsas problem ondan ibarətdir ki, Maastrixt razılaşmasının tələblərinin yerinə yetirilmə zərurəti iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün hakimiyyətə az imkan verir. Bu, əsasən dövlət borcunun azalmasına aiddir (ÜDM-un 120%-dən 60%-ə qədər). Nəticədə, borc yükünü çəkməyən digər ölkələrlə müqayisədə İtaliya daha çətin vəziyyətdədir.

8.2. İtaliyanın pul və kredit sistemləri

8.2.1. Pul-kredit sisteminin qenezisi və inkişafı

İtaliyada bank işi Romada meydana gəlmiş və yunan bank işinə bənzər şəkildə təşkil olunmuşdur. Artıq bizim eradan əvvəl III əsrdə pul əmanətlərinin qəbulu, pul vəsaitlərinin köçürülməsi, sadə və ipoteka borclarının verilməsi, hərracların təşkili və həyata keçirilməsi kimi əməliyyatlar aparən argentarilər və ya menzarilər yaranmışdır. Makedoniyadan Herkules sütunlarına qədər ərazidə əməliyyat aparən Opiyev və İqnasiyev evləri daha məşhur idi. Bank işinin daha böyük inkişafı orta əsrlərin sonunda və İntibah dövründə Venesiyada və Florensiyada baş vermişdir. Venesiyada və Florensiyada kommersiya banklarından başqa ictimai banklar da (1156-1171-ci illər) fəaliyyət göstərirdi. Vəsaitlərin hesablardan köçürülməsi ilə məşğul olan bu banklar jirobank adını almışlar. İlk belə bank Venesiya bankı Monte Nuovo oldu. Bankın əsasını knyazlara borc verən Mediči ailəsi qoymuşdur. Həmin dövrdə banklar vergiləri qəbul edən və bəzi bank əməliyyatlarını həyata keçirən ictimai müəssisələr idi. Bu banklar sələmçiliklə mübarizə aparmaq üçün təsis edilmiş və kilsənin himayəsi altında olan «dağlara» (Montes pietatis) və «kübar dağlara» (Montes provant) bölünmüşlər. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu dövrdə, 1156-cı ildə İtaliyada beynəlxalq valyuta mübadiləsi barədə birinci müqavilə bağlanmış və XIII əsrdə daha çox məşhurlaşmışdır. Belə ki, bir neçə tacir bankdan 115 hənue sikkəsi məbləğində borcu o şərtlə götürmüşlər ki, Konstantinopolda bank agentlərinə 460 vizantin sikkəsi (vzantinlər) qaytarsınlar.

Bankların gələcək inkişafı nəticəsində dövlət onların fəaliyyətində iştirak etməyə başladı. 1401-ci ildə bir çox yol-daşlıq cəmiyyətlərinin - hökumətin kreditorlarının qovuşması yolu ilə Henuyada məşhur bank –müqəddəs Georgiy bankı yaradılmışdır. Bank respublikanın kreditoru olmuşdur. Banka

kapital qismində gömrük və digər dövlət gəlirləri güzəşt edilmişdir. Bank böyük imtiyazlardan istifadə edirdi. Henuyalı doj (mer) vəzifəyə gələrkən and içməli idi ki, bankın müstəqilliyini qorumaq və onun çiçəklənməsinə kömək etmək öhdəliyini öz üzərinə götürür. 1463-cü ildən 1505-ci ilə qədərki dövrdə Roma papası tərəfindən banka qərəzli borcluları kilsədən qovmaq hüququ verilmişdir. Yalnız 1675-ci ildə bu bank jirobank olmuşdur.

İtaliyadakı kredit münasibətlərinin qenezisi kilsənin ciddi nəzarəti altında baş verirdi. Xristian ənənəsinə görə, sələmçilik qadağan olunurdu. İtalyan bankları yalnız 1403-cü ildə faizlə borc pul verməyə gəşladılar və bu da rəsmi olaraq Florensiyada qanuniləşdirilmişdir. Artıq 1473-cü ildə ölkədə ilk lombardlar peyda oldu. Bu lombardlar şəxsi adamlara girovla borc verirdi. 1494-cü ildə İtaliyada ilk mühasibət kitabı nəşr olundu. Kitabda ikili yazı üsulu təsvir olunurdu. Maliyyə hesabatının bu üsulunu italyanlar Summa de Arithmetica, Geometrica, Proportioni et Proportionalita (müəllifi Friar Luka Paçoli) kitabının yaranmasından hələ 100 il əvvəl istifadə etməyə başlamışlar. 1587-ci ildə Venesiyada Banko di Rielto dövlət jirobankı açılmışdır. Sonralar bank sisteminin inkişafı yeni jirobankların və depozit kommersiya banklarının yaranması, əmanət kassalarının, ipoteka və işçi bankların peyda olması, kredit maliyyə müəssisələri şəbəkəsinin meydana gəlməsi hesabına baş verirdi.

İtaliyanın kredit sistemi kimi pul sistemi də özünün çoxəsrlik tarixində bir neçə mərhələdən keçmişdir. Həm ölkə çərçivəsində, həm də Latın ittifaqı çərçivəsində fəaliyyət göstərən bimetallizm dövrü (bax «Fransanın maliyyə-kredit sistemi» fəslə) və monometallizm (1895-ci ildən başlayaraq qızılpul standartı) dövrü İtaliyaya xas idi. Birinci Dünya müharibəsi dövründə və 1920-ci illərin ortalarına qədər İtaliya banknotların qızıla sərbəst mübadiləsindən imtina etdi. İtalyan lirasının qiymətdən düşməsi 1925-1926-cı illərə qədər davam edir və qızıl standartını saxlayan, yaxud artıq bərpa

edən ölkələrlə, İngiltərə ilə müqayisədə İtaliyaya müəyyən rəqabət üstünlüyü verirdi. 1928-ci ildə İtaliya bir neçə devalvasiya apararaq qızıl standartını qızıl külçə standartı şəklində bərpa etdi.

1933-cü ildə İtaliya Avropa ölkələrinin «qızıl» blokuna qoşuldu, 1935-ci ildə isə «qızıl» blok ölkələrinin valyutaları (Fransa, Belçika, Hollandiya, İtaliya, Polşa, İsveçrə) aparıcı ölkələrdə qızıla konversiya edilən yeganə pul vahidləri idi. Qızıl standarta bağlılıq dövlətin daxili siyasətinin reallaşdırılması üçün ciddi maneələr yaradırdı. Aşağıdakı amillər də çətinliklərin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Bunlar qiymətdən düşən «sterlinq» bloku ilə rəqabət, kapitalın Birləşmiş Ştatlara axını, bir çox xarici ölkələrdə valyuta nəzarətinin olması və blok daxilində qızıl paritetlərin tənzimlənməsindən deflyasiya effektlərinə müqavimət idi. Müəyyənləşdirilmiş paritetləri blokun müdafiə edə bilmək qabiliyyətinə inamın azalma təzahürlərindən biri kapitalın sürətlə hərəkət etmək qabiliyyəti idi. Xarici ticarətdən tamamilə asılı olan Belçika 1935-ci ilin martında blokdan ilk çıxanlardan biri olmuşdur. Fransa da Belçikanın vəziyyətində idi, lakin Fransa daxili kreditləşmənin genişləndirilməsi yolu ilə yaxınlaşan böhrandan yaxa qurtarmağa çalışsa da, bu cəhd bir nəticə vermədi. Hollandiya isə Belçikanın və Fransanın məruz qaldığı təzyiqdən yaxa qurtarmağa nail oldu. Buna səbəb Hollandiyanın xarici ticarətinin əsas etibarilə öz koloniyalarında mərkəzləşməsi idi. 1936-cı ildə «qızıl» blokun vəziyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə pisləşdi. Polşa valyuta məhdudiyətlərini birtərəfli qaydada tətbiq etmiş və bununla da qızılın ölkədən çıxmasını dayandırmışdır. Ondan nümunə götürməyən Fransa, Hollandiya və İsveçrə qızıl ehtiyatlarının kəskin azalması ilə qarşılaşdılar. 1936-cı ilin aprelində Fransada hökumət dəyişikliyi baş verdi. Yeni hökumət reflyasiyanın uyğunlaşdırılması və qızıl paritetin müdafiəsi siyasətini davam etdirdi. 1936-cı ilin sentyabrında bu siyasət bütünlüklə iflasa uğradı və fransızlar Böyük Britaniya və ABŞ ilə danışıqlardan dərhal sonra devalvasiyanı aparmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu danışıqlar rəqabət

strategiyası qismində devalvasiyanın gələcək istifadəsinin qadağan olunması barədə idi. «Qızıl» blokun digər ölkələri də, o cümlədən İtaliya da Fransanın ardınca öz valyutalarını devalvasiya etdilər və bu razılaşmaya qoşuldular. İkinci dünya müharibəsindən sonra İtaliya yüksək inflyasiya səbəbindən lirənin qızıl tərkibindən imtina etdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə İtaliyanın valyuta vəziyyəti çox ağır idi. 1946-1949-cu illər ərzində italyan lirəsinin kursu kəskin şəkildə düşürdü. Buna səbəb güclü inflyasiya prosesi və ödəniş balansının böyük passivliyi idi. Hələ İkinci dünya müharibəsinə qədər lirənin kursu valyuta məhdudiyətlərinin köməyi ilə süni yüksək səviyyədə saxlanılırdı - 1 dollara 12 lira. Müharibə şəraitində artan inflyasiya nəticəsində lirənin alıcılıq qabiliyyəti kəskin şəkildə düşdü. İngilis – Amerika qoşunlarının Siciliyada düşməsindən sonra 1943-cü ildə 1 dollara 100 lira kursu müəyyənləşdirilmişdir. 1946-cı il 18 yanvar dekreti ilə və rəsmi kurs üçün 1 dollara 125 lirə məbləğində mükafatın müəyyənləşdirilməsi yolu ilə liranın kursu daha 55,5% aşağı salınmışdır. Faktiki kurs 1 dollara 225 lirə təşkil edirdi.

1946-cı il 26 mart dekreti ilə və «sərbəst» valyuta bazarının, kursların çoxsaylılığının tətbiq edilməsi yolu ilə lirənin faktiki devalvasiyası keçirilmişdir. Müharibədən sonra kursların leqal çoxsaylılığını tətbiq edən ilk Avropa ölkəsi İtaliya idi. «Azad» bazarda dolların kursu arasıkəsilməz şəkildə qalxaraq 1947-ci ilin mayında maksimuma – 1 dollar üçün 906 lirə qiymətinə çatmış, yəni rəsmi kursdan 4 dəfə yüksək olmuşdur. Lirənin müharibədən sonrakı dövrdə üçüncü devalvasiyası 1947-ci ildə avqustun 1-də keçirilmiş və bu devalvasiyadan sonra dolların rəsmi kursu 350 lirə, funt sterlinqin rəsmi kursu isə 1411 lirə olmuşdur. Lirənin dördüncü devalvasiyası 1947-ci ildə 28 noyabr dekreti ilə keçirilmiş və nəticədə lirənin dollara nəzərən möhkəm rəsmi kursu ləğv edilmişdir. Rəsmi kurs Roma və Milan birjalarında dolların əvvəlki ay ərzindəki orta kotirovkası əsasında hər ay qeyd olunmağa başladı. Dollar kursunun yüksəlməsinin leqal sərhədi 1 dollara 650 lirə tərtibində müəyyənləşdirilmişdir.

Faktiki olaraq, 1948-ci ilin yanvarından «sərbəst», rəsmi və deməli, orta ixrac kursları 1 dollara 575 lirə hüdudunda dəyişilirdi. Bu isə 1947-ci ildə orta ixrac kursu ilə müqayisədə lirə kursunun 16% aşağı düşməsi demək idi.

1948-ci ildə İtaliya ilə digər ölkələr, hər şeydən əvvəl İngiltərə arasında kursların çoxsaylılığı ilə bağlı ziddiyyətlər kəskinləşdi. İtaliya 1947-ci ilin axırında dolların lirə ilə tətbiq edilmiş yeni kursuna uyğun olaraq, lirənin klirinqlər üzrə kursunu tədriclə həyata keçirməyə məcbur oldu. İngiltərə lirə kursunun funt sterlinqə nəzərən saxlanmasını, həm də funt sterlinqin dollar paritetinə uyğun səviyyədə saxlanmasını tələb edirdi. Növbəti belə tələbin İtaliya tərəfindən rədd edilməsindən sonra 1948-ci ilin iyulunda İngiltərə bir sıra repressiv tədbirlərə əl atdı, xüsusi halda italyan idxalçılarının İngilis banklarında kreditləşdirilməsini dayandırdı. 1948-ci ilin noyabrında İtaliya İngiltərənin təzyiqi altında funt və dolların nisbətini rəsmi paritetə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qaldı. Bu dövrdən başlayaraq, funt sterlinqin kursu dolların orta kursundan və funtun rəsmi dollar paritetindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir (Fransada 1948-ci ilin oktyabrında frankın devalvasiyasından sonra olduğu kimi). Beləliklə, 1948-ci ildə noyabrın 26-da lirənin müharibədən sonrakı beşinci devalvasiyası keçirilmişdir (funt sterlinqə nəzərən təcrid edilmiş və ya differensiallaşdırılmış devalvasiya). Funtun kursu 2033 lirədən (noyabr üçün orta göstərici) 2317 lirəyə yüksəlmişdir. Bu isə lirə kursunun 12% düşməsi demək idi, lakin onun dollara nəzərən kursu dəyişməmişdir. Funt sterlinqin devalvasiyası ilə əlaqədar olaraq 1949-cu ilin sentyabrında lirə müharibədən sonrakı altıncı devalvasiyaya məruz qaldı. Nəticədə onun dollara nəzərən kursu müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə 33 dəfə az oldu. 1949-cu ildən başlayaraq 1972-ci ilə qədər 22 il ərzində lirənin kursu sabit qalmış və 1 ABŞ dollarına 625 lirə təşkil etmişdir.

1970-ci və 1980-ci illərdə İtaliyanın monetar siyasətinin əsasını birbaşa kredit nəzarəti təşkil edirdi. 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq, İtaliya Bankı pul kütləsinin targetləşdirmə siyasətini həyata keçirməyə başladı. Pul aqreqatlarının

illik istiqaməti İtaliya Bankının iqtisadi bülletenində periodik şəkildə nəşr edilirdi. İtaliya Bankının proqnozları əsasında təkcə monetar yox, maliyyə siyasəti də reallaşdırıldı, çünki mərkəzi bankın monetar göstəriciləri gələn il üçün dövlət büdcəsində mütləq nəzərə alınır.

1979-cu ildə İtaliya ekyüyə nəzərən 148,15 lira kursunu müəyyənləşdirib Avropanın valyuta sistemində daxil oldu. Mübadilə kurslarının Avropa mexanizminin aktiv üzvü olan İtaliya 1992-1993-cü illərdə digər ölkələrlə yanaşı bu sistemin böhranını yaşayırdı. Özünün bütün qızıl-valyuta ehtiyatlarını boşaldan İtaliya Mərkəzi Bankı 1992-ci ilin sentyabrında qısamüddətli faiz dərəcəsini 30%-dən çox artırmaq məcburiyyətində qaldı. Sentyabrın 13-də İtaliya Almaniya ilə ikitərəfli razılaşmalar əsasında lirəni 7% devalvasiya etdi. Bundesbank isə lombard dərəcəsini 25 maddə aşağı saldı. 1999-cu ildə yanvarın 1-də İtaliya ekyünü qeyri nağd avro ilə əvəz etdi, 2000-ci ildə isə lirə dövriyyədən çıxarıldı və nağd avro tətbiq olundu.

İtaliyanın iqtisadi proseslərində maliyyə bazarının rolunun canlanması və güclənməsi 1980-ci illərin axırlarında başlanmışdır. İtaliyanın maliyyə bazarlarını modernləşdirmək cəhdləri maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində radikal dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Əvvəllər vasitəçilərin müxtəlif kateqoriyaları mövcud idi və onların hər biri yalnız müəyyən əməliyyatlar sahəsində fəaliyyət göstərirdi. İndi onlar çoxfunksional investisiya şirkətləri ilə əvəz olunur. İtaliyanın on fond birjasından ən irisi Milan birjasıdır. 1988-ci ildə İtaliyada elektron ticarət sisteminin tətbiqindən sonra təkrar bazardakı sövdələşmələrin miqdarı və həcmi son dərəcə sürətlə artdı. Sistemə çox ciddi tələblərə cavab verən və Mərkəzi bankın nəzarəti altında olan 30 market-meyker daxil edilmişdir.

8.2.2. İtaliya bankı

Ölkənin mərkəzi bankı – **İtaliya Bankı** 1893-cü ildə aşağıdakı üç bankın qovuşması nəticəsində yaranmışdır: Banko Nazionale Renio, Banko Nazionale Toscana və Banko

Toscana di Credito per le nazionali industrie. Hal hazırda İtaliya Bankı 1910-cu ilin Emissiya bankları barədə Qanunu və 1936-cı ilin İtaliya Bankı haqqında Akt əsasında fəaliyyət göstərir. Sonuncu sənədə əsasən, Banka son mərhələnin kreditörü statusu verilmişdir («banklar bankı»). 1926-cı ildən başlayaraq İtaliya Bankı banknotların inhisarçı emissiyasının həyata keçirilməsi üzrə, kredit sisteminə və lira kursuna nəzarət üzrə eksklüziv hüquqa sahib oldu. Həmin dövrə qədər pulların emissiyasını Mərkəzi bankla yanaşı Banko di Napoli və Banko di Cizilia həyata keçirirdi.

Bankın strukturu səhmdar cəmiyyəti xatırladır, həm də səhmlər adlıdır. Əsas səhmdarlar əmanət bankları, digər iri kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, sosial təminat müəssisələridir. Bununla belə, Mərkəzi bank kommersiya təşkilatı deyil. Onun səhmlərinin nəzarət paketinə adicəkilən bəzi strukturlar vasitəsilə dövlət sahiblik edir.

İtaliya Bankında idarəetmə məsələləri ilə bankın idarəedici Direktoratı və Direktorlar Şurası məşğul olur. Müdir, bir qayda olaraq, baş nazirin təqdimatı ilə ölkə prezidenti tərəfindən uzun müddətə təyin olunur və daxili cari məsələlərlə məşğul olur. İtaliya Bankının strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması işi bank Direktoratının üzərinə qoyulmuşdur. Bankın Direktoratı müdirdən, baş direktordan və onun iki müavinindən ibarətdir. Üçüncü orqan – Direktorlar Şurası da öz növbəsində inzibati və kadr məsələlərini həll edir. Direktorlar Şurasına müdirdən başqa 13 direktor daxildir. Bu direktorlar təkrar seçilmək hüququ ilə üçillik müddətə seçilirlər. Direktorlar şurasının qərarları hüquqi cəhətdən maliyyə naziri tərəfindən ləğv edilə bilər, lakin faktiki olaraq bu heç vaxt baş verməmişdir.

İtaliya Bankının əsas funksiyaları arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

*monetar siyasətin həyata keçirilməsi. Bu siyasət pul kütləsinin targetləşdirilməsində və kredit dərəcələrinin məqsədli göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində, açıq bazarda

əməliyyatların həyata keçirilməsində, minimal rezervlərin müəyyənləşdirilməsində, avro zonası çərçivəsində Avropanın mərkəzi bankı ilə monetar siyasətin koordinasiyasında büruzə olunur;

*kommersiya bankları və hökumət üçün son mərhələli kredit rolunu oynayır. Hökumət elə onun özü tərəfindən müəyyənləşdirilmiş xüsusi imtiyazlar əsasında borcalan qisimdə çıxış edir. Bundan başqa bank hökumətin kassiri rolunda çıxış edir, özünün hakimiyyətə məxsus olan hesabında əsas daxilolmaların və məxariclərin qeydiyyatını həyata keçirir;

*kredit pullarının emissiyası və qeyri-nağd hesablaşmaların təşkili;

*İtaliyanın ödəniş balansının tətbiqi və tərtib edilməsi vasitəsilə İtaliyanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin uçotu və analizi;

*həm bank, həm də digər xüsusi kredit-maliyyə institutlarının kredit müəssisələrinə nəzarət.

Qeyd etmək lazımdır ki, adətən, mərkəzi bankların səlahiyyəti çərçivəsində olan monetar siyasət İtaliyada konseptual şəkildə hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Hətta İtaliya bankının səlahiyyətinə daxil olan monetar tənzimlənmənin icraedici hissəsi də **Maliyyə nazirliyinin** nəzarəti altında yerləşir. İtaliya Bankının Maliyyə nazirliyinə tabe vəziyyəti aşağıdakı məsələ ilə bağlıdır. 1981-ci ilə qədər mərkəzi bank hərracda satılmayan bütün dövlət veksellərini almaq məcburiyyətində idi. Bununla da mərkəzi bank hökuməti qeyri məhdud maliyyələşmə ilə təmin edirdi. İtaliya Bankı Maliyyə nazirliyinə yalnız il ərzində bütün dövlət xərclərinin 14%-ə qədər hüdudunda birbaşa kredit xəttini (overdraft) təqdim etməyə borcludur. Overdraft ölçüsünün artırılması üçün parlamentin qərarı tələb olunur.

İtaliya Bankı inzibati cəhətdən dövlətə tabe olmaqla yanaşı, öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman **Kreditlər və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitənin** (KƏNK) tövsiyələrini nəzərə alır. Bu institut 1947-ci ildə yaradılmış və kifayət qədər

böyük səlahiyyətlərə sahib olmuşdur. İnstitutun tərkibinə maliyyə naziri (sədr), ictimai işlər, kənd təsərrüfatı, xarici ticarət, büdcə, sənaye, Cənub işləri üzrə və AB işləri üzrə nazirlər daxildir. KƏNK nəzəri cəhətdən İtaliyanın kredit sisteminin əsas orqanlarından biri kimi çıxış edir, lakin təcrübədə onun rolu koordinatora qədər məhdudlaşır və o, maliyyə nazirinin və mərkəzi bank müdirinin qərarlarını yalnız təsdiq edir. Başqa sözlə, Kreditlər və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitə hüquqi cəhətdən tabeliyində İtaliya Bankı olan mini hökumət roluna iddia edir, dövlətin kredit sisteminin yuxarı səviyyəsindəki üç institut arasında axırıncı yeri tutaraq, praktiki olaraq, tövsiyəçi orqan kimi çıxış edir. Kreditlər və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitənin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

*İtaliya kredit sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi. Bununla belə, KƏNK kredit sistemə bilavasitə nəzarəti həyata keçirmək hüququna malik deyil. Bu hüquq İtaliya Bankına məxsusdur;

*pul-kredit siyasəti və monetar tənzimlənmə sahəsində kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması və onun reallaşdırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

*müəyyən il üçün kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin icrasının təkmilləşdirilməsi üzrə cari tövsiyələrin hazırlanması və monitorinqi;

*İtaliya Bankının fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, çatışmazlıqların aşkar olunması və onların aradan qaldırılma üsullarının axtarılması;

*ölkənin bütün kredit-maliyyə müəssisələrinin cari fəaliyyətində, ləğv edilməsində və qeyd olunmasında koordinasiya və yardım;

*qiymətli kağızların emissiyasının həyata keçirilmə qaydasının razılaşdırılması.

Beləliklə, yekun vuraraq demək olar ki, tənzimləyici orqanları, bank müəssisələrini və xüsusi kredit-maliyyə institutlarını özündə birləşdirən, klassik üç hissədən ibarət olan

İtaliyanın kredit sistemi birinci səviyədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, kredit sisteminin ali orqanı olan Maliyyə nazirliyi ölkənin monetar siyasətini hazırlayır. İtaliya Bankı bu siyasətin reallaşdırılması üzrə öhdəlikləri öz üzərinə götürür. Kreditlər və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitə isə kredit müəssisələrinin effektiv fəaliyyəti və kredit siyasəti sahəsində Maliyyə nazirliyinin direktivlərinin Mərkəzi bank tərəfindən icrasını koordinasiya edir.

8.2.3. İtaliyanın bank institutları sistemi

İtaliyanın bank sistemi müasir mərhələdə güclü dağınıqlığı ilə xarakterizə olunur. İtaliya banklarının heç biri Avropanın iri banklarının onluğuna daxil deyil. İtaliyanın üç iri bankının payına yerli bazarın cəmi 20%-i düşür. Bu bankları heç sistemyaradıcı banklar da adlandırmaq olmaz. Bunlar 2000-ci ildə birləşmə nəticəsində yaranmış İntesaBCİ, 2001-ci ilin oktyabrında yenidən təşkil olunmağa başlamış UniCredito Italiano və SanPaolo İMI banklarıdır. UniCredito bankının gələcəkdə üç global şöbədən ibarət olacağı nəzərdə tutulur. Bu şöbələr pərakəndə əməliyyatlarla, aktivlərin idarəetməsi ilə və şəxsi bank biznesi ilə məşğul olmalıdır. Mütəxəssislər gələcəkdə UniCredito Italiano və İntesaBCİ banklarının qovuşmasını da istisna etmirlər. Nəticədə İtaliyada dünya miqyaslı «milli çempion» yarana bilər. Lakin bu o halda baş verə bilər ki, hər iki bank öz daxili islahatlarını başa çatdırsın.

İtaliyanın bütün *kommersiya banklarını* bir neçə qrupa bölmək olar. *Milli maraqlar* üzrə banklar – «Banko commerciale Italiano» (Banko Commerciale Italiano), «Bank Rima» (Banko di Roma), «Kredito İtaliyano» (Credito Italiano) bankları Istituto per la ricostruzione industriale (İRİ) mülkiyyətində yerləşir. İRİ də öz növbəsində dövlət mülkiyyətindədir. Dövlət onları iri maliyyə islahatı nəticəsində əldə etmişdir. Milli maraqlar üzrə bankların təşkil olunma qaydalarına xüsusi tələblər verilir. Birincisi, belə bankın

nizamnaməsi maliyyə nazirinin dekreti ilə təsdiq olunmalıdır, həm də dekret KƏNK ilə məsləhətləşmədən sonra nəşr olunur. İkincisi, bu bankların səhmləri xüsusi reyestrə daxil edilir və yalnız İtaliya vətəndaşlarının adlarına yazıla bilər (prezidentin 1965-ci il dekreti ilə bu məhdudiyət AB ölkələrinin vətəndaşları üçün aradan qaldırılmışdır). Üçüncüsü, belə bankların direktorlarının təyini İtaliya Bankı tərəfindən təsdiq edilməlidir. İtaliya bankının nümayəndəsi, adətən, Direktorlar Şurasının iclaslarında iştirak edir. Milli maraqlar üzrə banklara, ənənəvi olaraq, şəxsi sektorun iqtisadi fəaliyyətinin inkişafındakı xüsusi rol məxsusdur. Məsələn bundadır ki, milli maraqlar bankları öz şöbələrinin saxlənmiş şəbəkəsi vasitəsilə çoxsaylı və müxtəlif maliyyə xidmətlərini təqdim edirdilər. Bundan başqa, milli maraqlar bankları italyan müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafında aparıcı rol oynayırlar.

Milli maraqlar bankları digər bank müəssisələri ilə yanaşı *depozit banklar* qrupuna daxildir. Depozit bankların əksəriyyəti dövlət banklarıdır. Adı çəkilən banklardan başqa İtaliyanın daha məşhur dövlət bankları «Banko nazionale del Lavoro» (Banko Nazionale del Lavoro), «Istituto San Paolo di Torino» (Istituto San Paolo di Torino), həmçinin İtaliyanın qədim banklarından biri olan «Monte del Paschi di Siena» (Monte del Paschi di Siena) bankıdır. Ümumilikdə, İtaliyada 170-dən çox depozit bankı var. Depozit bankların əməliyyatları ölkə daxilindəki kommunikasiyaların geniş şəbəkəsi, onların xaricdəki şöbələri və filialları, iqtisadiyyatın bir çox sahələrini əhatə edən xüsusi kreditləşmə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

İtaliyanın kommersiya banklarının ikinci qrupunu *daşınan əmlak bankları* təşkil edir. Daşınan əmlak bankları depozit banklardan fərqli olaraq, həm dövlət, həm də qeyri dövlət bankları ola bilər. «Sosione» (Sezione), «Institute di credito fondario» (Institute di credito fondario), «Edifizio» (Edifizio), «Agrario mobiliane» (Agrario mobiliane) bankları bu qəbildəndir. 1936-cı ilin bank qanununa görə, italyan

bankları uzunmüddətli kreditlər vermək iqtidarında deyildilər. Ona görə də onlar müəssisələri torpaq krediti, daşınmaz kredit, daşınan kredit və ya kənd təsərrüfat krediti ilə yaradır, yaxud əldə edirdilər. Hal hazırda ölkədə 600-dən çox daşınan əmlak bankı fəaliyyət göstərir.

Bankların üçüncü qrupuna *investisiya banklarını* aid etmək olar. Investisiya bankları da depozit banklar kimi daha çox dövlət bankları olurlar. Bankların dövlətə məxsusuğu hökumət proqramlarının investisiya bankları tərəfindən kreditləşdirilməsi ilə izah olunur. Ümumilikdə isə, bu banklar sənayenin, xırda və orta şirkətlərin, həmçinin ölkə infrastrukturunun ortamüddətli və uzunmüddətli kreditləşməsinə həyata keçirirlər. Bu, ən azsaylı qruplardan biridir: təqribən 40 investisiya bankı.

İtaliyanın kredit sisteminə regional banklar da daxildir. Ayrı-ayrı regionların inkişafının stimullaşdırılması üzrə dövlət öhdəlikləri bu regional bankların yaradılmasında böyük rol oynayırlar. Regional banklardan aşağıdakıları göstərmək olar: «Banko di Napoli» (Banko di Napoli), «Banko di Sisiliya» (Banko di Sizilia), «Banko di Sardiniya» (Banko di Sardegna) və başqaları (cəmi 100-ə qədər bank). Hal hazırda İtaliya Bankı çox da böyük olmayan regional banklara xüsusi diqqət göstərir. Bu bankların əksəriyyəti çox çətin maliyyə vəziyyətindədir. Vahid Avropa maliyyə bazarının təşəkkül şəraitində onların perspektivləri çox dumanlıdır, ona görə də hökumət onları qeyri formal şəkildə böhrana qarşı dura bilən daha güclü qruplarda birləşməyə təhrik edir.

İtaliyanın kredit sistemində dövlət sektorunun böyük payı mənfi nəticələrə və ayrı-ayrı bankların, ümumilikdə sistemin vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxartdı. Dövlətin iştirakı İtaliya hökumətinin banklara sınıdığı iki məcburi ölçü ilə ifadə olunurdu. Bunlar kreditin təminatı və öz aktivlərinin müəyyən faizini torpaq, kənd təsərrüfatı və daşınan istiqrazlar şəklində istifadə etmək öhdəliyidir. 1983-cü ildə kreditin təminatı ləğv edilmiş, bank aktivlərinin istiqrazlar şəklində

istifadəsinin məcburi faizi 4,5-ə qədər endirilmiş və bu, yalnız torpaq və kənd təsərrüfatı istiqrazlarına aid edilmişdir. Bundan başqa, 1980-ci illərin əvvəllərindən kommertiya banklarının tədrici özəlləşdirilməsi başlandı. Lakin əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermədi, 1990-cı illərdə bütün cəlb edilmiş depozitlərin 24%-i və verilmiş kreditlərin 25,8%-i şəxsi bankların payına düşürdü. Həm də şəxsi bankların sayının azalması hesabına (İtaliyada onların sayı 100-dən azdır) dövlət sektoru artmağa başladı. Dövlətin bank sektorundakı iştirakı rəhbər vəzifələrə təyinat zamanı siyasiləşmə ilə güclənir. Siyasi «çəşidləmə» adlanan qaydaya əsasən, partiyalar vəzifələri öz aralarında bölüşdürürlər. Banko pazione del Lavoro bankının vəzifəsi sosialistlərə, Banko di Sizilia bankının prezident yeri respublikaçılara, Banko di Napoli – sosial demokratlara verilir.

Bütün italyan bankları üçün aşağı rentabellik və ya hətta ziyanlılıq, kredit portfelində vaxtı keçmiş və ümitsiz məbləğlərin böyük miqdarları, bank işçilərinin aşağı səviyyəli professionallığı və işçilərin böyük sayı xarakterikdir. İnzibati tədbirlər üzündən kredit bazarında xarici rəqabətin uzun müddət ərzində olmaması səbəbindən İtaliyanın bank sistemi digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə bank xidmətlərinin keyfiyyətində uduzur. İndiki zamanda İtaliyada xarici bankların 45 törəmə bankı fəaliyyət göstərir. İtaliya bankları əhalinin və xırda biznesin tələblərinə lazımi qaydada cavab vermirlər. Bunun səbəbi yüksək riskli əməliyyatların keçirilməsində təcrübənin olmaması və nəticə olaraq, kredit xidmətlərinin qara bazarının çiçəklənməsidir. Bundan başqa, İtaliyada çirkli pulların yuyulma problemi digər Qərbi Avropa ölkələrinin heç birində olmadığı kimi, aktualdır. Mafiyanın hələ 12822-ci ildə yarandığı ölkə qeyri-leqal maliyyə axınları ilə mübarizə aparmağa cəhd göstərir və bunu kommertiya banklarının və İtaliya bankının Maliyyə nazirliyi ilə, Milli valyuta idarəsi ilə,

² Sərxoş fransız əsgərləri qadına onun toy günündə hücum edəndən sonra siciliyalıların silahlı dəstəsi fransız hökumətinə qarşı çıxış etdi.

Maliyyə qvardiyası ilə, Mafiya ilə mübarizə üzrə Milli büro ilə (çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə barədə 1997-ci il qanunu ilə hüquqi şəkildə rəsmiləşdirilmişdir) aktiv əməkdaşlıq vasitəsilə həyata keçirir.

1990-cı illərdə ölkənin bank sisteminin modernləşdirilməsi həyata keçirildi. 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş yeni qanunvericiliyə görə, xüsusi kredit institutları açıq bazarda kapitalın 49%-lik satışı ilə səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş, kommersiya bankları üçün isə qeyri maliyyə müəssisələrinin səhmlərinə sahib olmaq məhdudiyətləri əhəmiyyətli şəkildə azalmışdır. İslahatın məqsədi bank sisteminin «universal bank» modelinə tərəf hərəkəti idi. Bu model sənaye üzərində effektiv nəzarəti və müəssisələrin təsərrüfat strategiyasına, idarəetməyə bankların bilavasitə təsirini bərpa edirdi.

İtaliyanın kredit sisteminin üçüncü səviyyəsi (tənzimləyici institutlardan və banklardan sonra) **xüsusi kredit-maliyyə idarələri sistemidir**. Hüquq formasından asılı olaraq, xüsusi kredit müəssisələri aşağıdakı kateqoriyadara bölünürlər:

*ictimai hüquqi şəxslər, o cümlədən bankların – özlərinin hüquq subyektlərinə malik olan ictimai hüquqi şəxslərin xüsusi kredit şöbələri;

*adətən, banklar tərəfindən təsis olunan korporasiyalar;

*bankların –ictimai hüquqi şəxslərin və özünün hüquq subyektinə malik olmayan, lakin ayrıca kapitalı olan əmanət banklarının kredit şöbələri.

Xüsusi kredit-maliyyə müəssisələrinin əksəriyyəti birbaşa və ya dolayısı ilə dövlət statusuna aiddir. Bu, ya onların hüquqi formasına görə, ya da səhmlərin nəzarət paketinin dövlətə və ya onun orqanlarına məxsus olması səbəbindəndir.

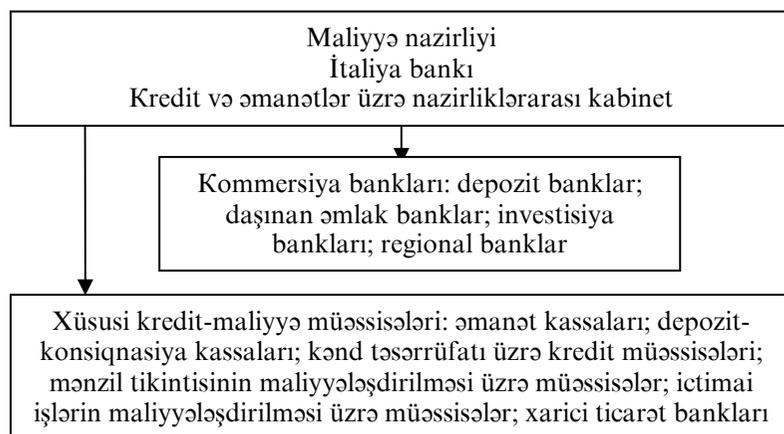
Banklara rəqabət təşkil edən əsas kredit institutları *əmanət kassalarıdır*. İtaliyanın əmanət kassaları iki qrupa bölünür. Bunlar yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən və fiziki şəxslər tərəfindən yaradılmış banklardır. Birinci halda kassa

şurası yerli hakimiyyət orqanı tərəfindən, ikinci halda isə səhmdarların iclası tərəfindən müəyyənləşir. İstənilən halda şuranın sədri maliyyə naziri tərəfindən təyin edilir. Əmanət kassalarının əsas funksiyaları əmanətlərin qəbulu, qeyri-nağd hesablaşma əməliyyatları, qısamüddətli kreditləşmələr və başqalarıdır. Əmanət kassalarına möhtəkirçi fəaliyyətlə məşğul olmaq icazəsi verilmir. Bütün investisiyalar qarantlı olmalıdır. Verilən kreditin məbləği üzrə də məhdudiyət mövcuddur. Bu məhdudiyət əmanət kassalarının rezervinin beşdə bir hissəsi qədərdir. Təkcə İtaliyanın yox, bütün dünyanın iri əmanət kassası «Lombardiya əyalətinin əmanət kassası»dır (CARIPLO). On min adamı işlə təmin edən CARIPLO –nun 440 filialı var. Filialların üçdə bir hissəsinin birbaşa xarici əlaqələri mövcuddur.

İtaliyanın *depozit- konsiqnasiya (borc) kassaları* qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirir, hüquqi şəxslərdən depozitlər qəbul edir, yerli kollektivlərə kreditlər verir və s. bu tip kassaların parlaq nümunəsi «Kassa di depozit e prestijiti» (Cassa di deposit e prestiti).

İtaliyada kənd təsərrüfatının kreditləşdirilmə funksiyası əsasən *kənd təsərrüfatının kredit idarələri* üzərinə qoyulmuşdur. Mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsi üzrə müəssisələr də öz növbəsində uyğun məqsədlər üçün uzunmüddətli kreditlər verməklə məşğul olur. Bundan başqa, İtaliyada ictimai işlərin maliyyələşdirilməsi üzrə müəssisələr var. Xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədilə və ixrac, idxal kreditlərinin verilməsi yolu ilə ölkədə xarici ticarət bankları fəaliyyət göstərir.

İtaliyanın kredit sisteminin strukturu şəkil 8.1-də göstərilmişdir.

Şəkil 8.1. İtaliyanın kredit sistemi

8.3. İtaliyanın büdcə və maliyyə sistemləri

İtaliyanın büdcə quruluşu unitardır və uyğun olaraq, ölkənin büdcə sistemi iki hissədən ibarətdir: mərkəzi büdcədən və yerli büdcədən. **Mərkəzi büdcə** ölkənin əl maliyyə planıdır ki, bu planda mərkəzi hökumətin gəlirləri və xərcləri əks olunmuşdur. Gəlir hissəsinin əsas payını vergi ödənişləri (80%) təşkil edir. İtaliyada qeyri-vergi daxilolmalarına birinci növbədə özəlləşmədən gələn gəlirlər, həmçinin icarə ödənişləri və cərimələr aiddir.

1992-ci ildə qəbul edilmiş maliyyə qanunu özəlləşdirməyə dövlətin maliyyə siyasətinin əsas aləti rolunu şamil etmişdir. Ona uyğun olaraq, əsas dövlət holdinqləri İRI (IRI) və ENI (ENI), ictimai agentliklər KREDİOP (CREDIOP) və İMI (IMI), bir sıra dövlət inhisarları təcili səhmləşməyə məruz qalmışlar. Özəlləşmədən gələn vəsaitlərin bir hissəsini İRI və ENI dövlət holdinqlərinə ötürmək, digər hissədən dövlət borcunun ödənilməsi üçün istifadə etmək nəzərdə tutulurdu. Uzun sürən debatlardan sonra qərara alınmışdır ki, özəlləşmə forması hər bir ayrıca hala uyğun olaraq seçilsin. Gəlirli banklar, sığorta şirkətləri və sənaye müəssisələri yenidən strukturlaşma baş vermədən təcili surətdə satılmaya məruz qalırdısa, ziyanlı bankların əvvəlcə yenidən

strukturlaşdırılması nəzərdə tutulurdu. 1998-ci ildə dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsi nəticəsində 10 milyard avro əldə edilmişdir. Bu, 1997-ci ildə əldə edilmiş gəlirlərin təqribən yarısına uyğun idi. 1999-cu ildə bu gəlirlər daha da azalıb, 7,7 milyard avro təşkil etmiş, 2000-2002-ci illərdə isə özəlləşmədən gələn gəlirlər yalnız 5 milyard avroya bərabər olmuşdur. Özəlləşmə templərinin düşməsi əsasən ölkədəki ümumiqtisadi enmə ilə və səhmləşmə üçün təqdim olunan müəssisələrin cəlbədiçi olmaması ilə izah olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında dövlətin iştirakı həmişə mərkəzi büdcədə hiss olunurdu. Dövlət kanalları vasitəsilə ÜDM-un 50%-i keçir. Ümumilikdə, İtaliyanın dövlət büdcəsinin məxaric hissəsi cari xərclərə və əsaslı xərclərə bölünür. Cari xərclərə mal və xidmətlərlə bağlı xərclər, əmək haqqı ödənişləri, subsidiyalar və digər cari transfertlər daxildir. Əsaslı xərclərə dövlətin əsaslı transfertləri daxildir. Ölkənin kifayət qədər geniş sosial siyasətinə baxmayaraq (1997-ci ildə büdcənin 34%-i), sosial proqramlar açıq-aydın şəkildə kifayət etmir, 1990-cı illərin ortalarında ölkədə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi qeyd olunurdu. 1980-ci ildən başlayaraq, İtaliyada yoxsulluq həddini keçmiş ailələrin və fiziki şəxslərin sayının artması baş verirdi. 1995-ci ildə onların sayı uyğun olaraq 2 milyon (hər doqquzuncu ailə) və 7 milyon (əhalinin ümumi sayının səkkizdə bir hissəsi) idi. OESR ölkələrində işsizliyə görə yardım orta əmək haqqının 60-70%-ni təşkil edirdisə, İtaliyada bu göstərici 37-47% idi (ailədə uşaqların olub olmamasından asılı olaraq).

2001-ci ilin 9 ayı ərzində İtaliyanın dövlət büdcəsinin gəlir zissəsi 1,3% artıb, 220,9 milyard avro təşkil etmişdir. Vergi daxilolmalarının artımı birbaşa vergi yığımlarının 3,4% (122,6 milyard avro) artırılması hesabına təmin edilmişdir. Dolayı vergi yığımlarının həcmələri 3,9% (98,3 milyard avro) azalmışdır. Dövlət xərcləri də artmışdır. İlk yarım ildə onlar 4,3%, xüsusi halda regionlara transfertlər hesabına (+8,1%) artmışdır.

İtaliya hökumətini 1990-cı illərin ortalarında narahat edən *büdcə kəsiri* problemi 1999-cu ildə ümumtəsərrüfat konjunkturasının yüksəlişi, avro kursunun aşağı düşməsi və ixracın

artımı sayəsində qismən həll olunmuşdur. Bütçə kəsirinin və dövlət borcunun dinamikası cədvəl 8.3-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 8.3

Dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-in %-i ilə

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-9,2	-7,7	-7,1	-2,8	-2,7	-1,8	0,3	1,1	0,5

Bütçə kəsirindən fərqli olaraq, *dövlət borcu* problemini İtaliya hökuməti on illərdir ki, həll edə bilmir. 1990-cı ildə başlayaraq, dövlət borcu ÜDM-in ölçülərini üstələyir (1995-ci ildə bu göstərici 125%-ə çatırdı), xarici boclar üzrə ödənişlərin həcmi cari əməliyyatların müsbət saldosu ilə bərabərləşirdi. Altı il ərzində, 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədər dövlət borcu ÜDM-in 122,2%-dən ÜDM-in 107,5%-ə qədər ardıcıl surətdə aşağı düşürdü. Lakin bu səviyyə Maastrixt müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş maksimumdan –ÜDM-in 60%-dən uzaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dövlət borc öhdəlikləri formasının seçimində çalışır ki, əsas kreditör onun öz ölkəsinin əhalisi olsun və xarici kreditörlerden asılılıq daha az olsun. Məsələn bundadır ki, xarici kreditörlerden asılılıq təkə ölkənin iqtisadi müstəqilliyini yox, həm də suverenliyini zəiflədir. İtaliyada daxili borcların payı dövlət borclarının ümumi məbləğində 90% təşkil edir.

İtaliyada *büdcə prosesini* aşağıdakı ənənəvi mərhələləri əhatə edir: büdcə layihəsinin tərtib edilməsi (Maliyyə nazirliyi cavabdehdir); deputatlar palatasında (630 deputat) və senatda (323 senator) büdcənin müzakirəsi; prezident tərəfindən təsdiq edilməsi; xəzinə tərəfindən yerinə yetirilməsi; büdcənin icrası barədə Maliyyə nazirliyinin hesabatının hazırlanması. İtaliyada icra mərhələsi (bütçə ili) iyulun 1-də başlayır və növbəti ildə iyunun 30-da başa çatır.

İtaliyanın büdcə sisteminin ikinci hissəsi *yerli büdcələrdir*. Ölkə inzibati cəhətdən 20 regiona, 99 əyalətə, 8100 bələdiyyəyə, 212 yerli səhiyyə vahidinə bölünür və bu da yerli maliyyə strukturunu təşkil edir. İyirmi regiondan beşi xüsusi statusa malikdir və bu, konstitusiya qanunlarının mövcudluğu ilə ifadə olunur.

Xüsusi statusa malik olan regionlara öz büdcələrinin xərclər bazasının müəyyənləşdirilməsində böyük sərbəstlik verilir.

İtaliyanın büdcə sisteminin yerli səviyyələrinin məxaric öhdəlikləri aşağıdakı şəkildə bölüşdürülür. Səhiyyə müəssisələrinin, şəhər salmanın, regiondaxili sərnişin nəqliyyatının maliyyələşdirilmə vəzifələri regionların büdcələrinə aiddir. Regionların hakimiyyət orqanları tərəfindən məxaric səlahiyyətlərinin müəyyən hissəsinin büdcə sisteminin aşağı pilləli yerli səviyyələrə ötürülmə imkanı qanunvericilikdə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Bu, mənzil-kommunal təsərrüfatının və ya ictimai işlərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər zamanı baş verir. **Əyalət büdcələri** regional əhəmiyyətli, o cümlədən su və dağ nəqliyyatının, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin, regional əhəmiyyətli mədəniyyət qurumlarının və təhsil müəssisələrinin (yerli universitetlər, muzeylər, teatrlar və başqaları) maliyyələşdirilmə xərclərini həyata keçirirlər. Bələdiyyələrin büdcə xərclərinin əsas mədələri yerli polis şöbələrinin, sosial təminat sisteminin saxlanması, ədliyyə orqanları və təhsil müəssisələri üçün binaların tikintisi və saxlanması, bələdiyyə küçələrinin və yollarının tikintisi, təmiri və təmizlənməsi, bələdiyyənin qaz və elektrik enerjisi ilə təmin edilməsidir. Submilli səviyyədə olan bütün büdcələr arasında daha az xərclər yükünü əyalət büdcələri çəkir.

Yerli büdcələrin gəlirlərinin əsas mənbələri vergi daxilolmaları, yuxarı səviyyəli büdcənin məqsədli və məqsədsiz qrantları və borc vəsaitləridir. İtaliya Konstitusiyasında submilli büdcələrin tərkibində adı çəkilən bütün üç vəsait mənbəyindən gələn gəlirlərin olması barədə birbaşa göstəriş var. Buna baxmayaraq, 1992-ci ilə qədər yerli büdcə gəlirlərinin əsas növü məqsədli qrantlar idi. 1992-ci ildən başlayaraq, yerlərdə hakimiyyət orqanlarının vergi səylərinin stimullaşdırılması üçün yerli büdcələrin gəlir bazasına bir neçə mərkəzi vergi daxilolmaları daxil edilmişdir. Submilli hakimiyyət orqanlarının bütün səviyyələri arasında daha çox maliyyə müstəqilliyinə malik olanlar bələdiyyələrdir. Bələdiyyələrin büdcələrində bütün gəlirlərin 50%-i xüsusi vergi və qeyri vergi gəlir mənbələrinin payına düşür.

Yerli büdcələrin gəlir hissəsində vergi daxilolmaları ilə yanaşı, yuxarı səviyyəli büdcələrdən qrantlar şəklində ötürülən vəsaitlər də mühüm yer tutur. Təqdim olunan qrantlar və ya transfertlər məqsədli və qeyri məqsədli olur. Transfertlərin axırncı növü regional nöqtəyi nəzərdən böyük rol oynayırlar. Məsələn bundadır ki, məqsədsiz transfertlər şəklində olan gəlirlər regional büdcələrin bütün gəlirlərinin ümumilikdə təqribən 3%-ni təşkil edir. Regional büdcələrə məqsədsiz qrantların mənbəyi iki milli büdcə fondudur. Bunlar ümumi fond və regional inkişaf fondudur. Hər iki fond regionlar arasında əhalinin sayına, regionun sahəsinə və regionda işsizliyin səviyyəsinə mütənəşib şəkildə bölüşdürülür. Göstərilən fondların vəsaitləri əsasən iqtisadi cəhətdən daha az inkişaf etmiş regionlara – ölkənin cənub regionlarına göndərilir. Mərkəzi büdcədən bələdiyyə büdcələrinə ayrılan məqsədsiz qrantlar daha hərtərəfli xarakter daşıyır. Bu vəsaitlərin mənbələri üç müxtəlif fondur. Fondlardan ötürülən transfertlər standart cari xərclərin, xüsusi məxariə proqramlarının (məsələn, gənclərin məşğulluq proqram) maliyyələşdirilməsi məqsədilə və bələdiyyələrdə vergi bazasının çatışmazlığının kompensasiyası məqsədilə ayrılır.

Məqsədli qrantlar yerli büdcələrin gəlirlərinin əsas həcmi təşkil edir. Bu qrantların əsas mənbələri iki büdcə fondudur – Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi üzrə milli fond və Milli nəqliyyat fondu. Qeyd etmək lazımdır ki, regional müəssisələr nəqliyyat və səhiyyə xidmətləri göstərmirlər. Belə ki, sənişin nəqliyyatı bələdiyyə korporasiyalarının mülkiyyətində yerləşir, səhiyyə müəssisələri isə yerli səhiyyə dairələrinin balansındadır. Bununla belə, göstərilən xidmətlərin maya dəyəri ilə onların ödəniş gəlirləri arasındakı fərqi maliyyələşdirilməsi regionların büdcələrindən həyata keçirilir.

Submilli səviyyədə olan büdcələrin növbəti gəlir hissəsi borc vəsaitləridir. Regionlara yalnız kapital xarakterli xərclərin maliyyələşdirilmə məqsədləri üçün borcları cəob etmək icazəsi verilir. Bu zaman borcun həcmi borc xidmətinin nəzərə alınması ildə büdcənin xüsusi gəlirlərinin 25%-dən çox olmamalıdır. Regionlar üçün borc mənbələri rolunu həm kommərsiya bankları, həm də Depozit və ssuda fondları oynayır. Fondun

vəsaitləri qaytarılan və pullu əsasda ayrılır. İtaliyanın büdcə sisteminin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mərkəzi hökumət yerli büdcələrin borclarına görə məsuliyyət daşıyır. Yerli büdcələrin borcları müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında dövrü klirinq prosedurlarının keçirilməsi yolu ilə ödənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci illərin ortalarına qədər İtaliyada hakimiyyətin bələdiyyə orqanlarının borclarının mənbələrinə, həcmələrinə və şərtlərinə kəskin nəzarət mövcud deyildi. Bu isə əsas məbləğ və ödəniş faizləri üzrə böyük borc həcmi toplanmasına gətirib çıxartdı. Nəticədə 1977-ci ildə bələdiyyələrin qısamüddətli borclarını onillik dövlət istiqrazlarına konversiya etmək qərarı verilmişdir. Bələdiyyə büdcələri tərəfindən borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinə isə sət nəzarət müəyyənəşdirilmişdir. Xüsusi halda, cari xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün qısamüddətli borcları cəlb etmək qadağan olunmuş, yerli büdcələrin balanslaşdırılması barədə tələblər tətbiq olunmuş və onların xərclərinin artımına ciddi nəzarət müəyyənəşdirilmişdir.

İtaliyanın **maliyyə sistemi** mərkəzi büdcə ilə və yerli büdcələrlə bərabər, həm də xüsusi fondları və dövlət müəssisələrinin maliyyələrini birləşdirir. İtaliyanın **xüsusi fondları** əsasən ölkənin daha az inkişaf etmiş cənub regionlarının müdafiəsinə istiqamətlənməklə xarakterizə olunur. 1992-ci il qanunu ilə Agentliyin Cənub məsələləri üzrə maliyyə fəaliyyəti dayandırılmış, onun resursları isə dövlət nəzdində olan yonda ötürülmüşdür. Buradan da həmin resurslar büdcənin prioritetlərinə uyğun olaraq nazirliklər arasındca bölüşdürülməyə başlandı. Sonralar, 1005-ci il qanunu ilə və AB-nin razılığı ilə kiçik və orta yerli müəssisələrə yardım üçün və vençur kreditləşmənin müdafiəsi, müəssisələrin kapitanın artırılması yolu ilə zəmanət fondu yaradılmışdır. İtaliyada xüsusi fondların ölçüsü daima artır. Bu, xüsusən 1998-ci ildə cənub regionlarının müdafiəsi üzrə hökumət siyasəti çərçivəsində nəzərə çarpırdı. Həmin dövrdə vəsaitləri müəssisələrin maliyyə və vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi üçün istifadə olunan dövlət fondları əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Maliyyə sisteminin sonuncu hissəsi – büdcə sistemindən və xüsusi fondlardan sonra gələn hissəsi **dövlət sektorunun maliyyəsidir**. 1990-cı illərin əvvəllərində onun payına əlavə

dəyərin 19,4%-i, investisiyaların 23,6%-i və məşğulların 15%-i (kənd təsərrüfatını nəzərə almadan) düşürdü. Dövlət sektorunun iqtisadiyyata yekun yatırımına görə (bu üç göstəricinin cəbri ortası kimi hesablanır) – 19,3% - İtaliya yalnız Portuqaliyadan və Yunanıstandan (20-21%) geri qalır və Fransanı qabaqlayırdı (17,6%). Artıq Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə İtaliyanın dövlət sektoru sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti ilə müqayisədə daha böyük idi. 1945-ci ildən sonra bütün aparıcı banklar və sənaye kredit sferası dövlət nəzarəti altında qaldı, milli əmanətlərin 80%-i qədər cəmləşdi. Dövlət holdinqi İRI təsərrüfat strukturunda hakim mövqelərini saxladı, yeni holdinqlər ENI (neft-qaz sənayesi) və EFİM (maşınqayırma) yaradıldı. Bir sıra bazis sahələri onlara istinad edərək modernləşdirilmişdir.

Böhran illərində dövlət sektoru yoxsul müəssisələrin sanasiyasını keçirir və eyni zamanda öz sərhədlərini genişləndirirdi. Bundan başqa, dövlət şəxsi sektorun və qarışıq müəssisələrin geniş miqyaslı büdcə müdafiəsini həyata keçirirdi. 1990-cı illərin əvvəllərində sənayenin müdafiəsi əsasən kapital tutumlu sahələrə, Cənub və xırda müəssisələrə trasfertlər şəklində həyata keçirilir və milli əlavə dəyərin 6%-nə ekvivalent məbləğdə qiymətləndirilirdi. Bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş təxsisatların nisbi səviyyəsi AB üzrə orta göstərici ilə müqayisədə 2,4 dəfə çox, Fransa ilə müqayisədə 1,8 dəfə çox, AFR və Böyük Britaniya ilə müqayisədə 2,5 dəfə çox idi.

İtaliyada dövlət təsərrüfat strukturlarının dörd növü mövcuddur:

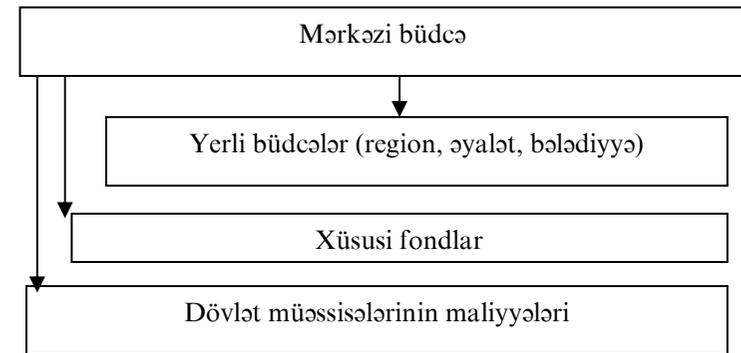
*büdcələri dövlət büdcələrinin hissəsi olan dövlət idarələri;

*müstəqil büdcələri olan, nazirliklər tərəfindən himayə olunan, xidmətlər sektorunda və bank-sığorta sferasında fəaliyyət göstərən dövlət təşkilatları;

*yerli hakimiyyət orqanlarına verilmiş kredit müəssisələri və bələdiyyə müəssisələri;

*holdinqlər tərəfindən idarə olunan, fəaliyyətləri səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti kimi eyni ictimai hüquq normaları ilə tənzimlənən, dövlətin iştirak etdiyi müəssisələr.

İtaliyanın maliyyə sistemini sxematik şəkildə şəkil 8.2-də göstərmək olar.

Şəkil 8.2. İtaliyanın maliyyə sistemi

8.4. İtaliyanın vergi sistemi

8.4.1. Ümumdövlət vergiləri

İtaliyanın bütün maliyyə-kredit sistemi kimi, vergi sistemi də hələ qədim Romada yaranmışdır. O dövrdə vergilər müvəqqəti təzahürlər kimi, əsasən müharibə illərində tətbiq edilir və vergi ödəyicisinin gəlirlərindən asılı olaraq hesablanırdı. Bizim eradan əvvəl IV-III əsrlərdə Roma dövlətinin inkişafı nəticəsində yerli vergilər meydana gəldi. Yerli vergilər də Romada olduğu kimi, vətəndaşların vəziyyətindən asılı olur və hər beş ildən bir müəyyənləşdirilirdi. Həm də yerli vergilər dövlət vergilərini istisna etmir, Romadan kənar da yaşayan vətəndaşlar iki növ vergi ödəyirdilər. Endirilə bilən və hərbi qələbələrlə əlaqədar olaraq, hətta ləğv edilə bilən dövlət vergilərindən fərqli olaraq, yerli vergilər müntəzəm şəkildə yığılırdı. Roma əyalətlərində gəlirlərin əsas mənbəyi torpaq vergisi idi. Başqa mülkiyyətə – daşınmaz əmlak, canlı invertara (iri buynuzlu mal qara, qullar), qiymətli əşyalara da vergi qoyulurdu. Bizim eranın 6-cı ilində imperator Avqust

5% məbləğində varis vergisi tətbiq etdi. Roma imperiyasında birbaşa vergilərdən başqa dolayı vergilər də mövcud idi. Dolayı vergilər arasında daha çox əhəmiyyət kəsb edənləri aşağıdakılardır: dövriyyə vergisi və ya daxili istehlak aksizi, qulların azad edilmə vergisi, duz aksizi, kömrük rüsumları. Artıq Roma imperiyasında vergilər təkcə fiskal yox, stimullaşdırıcı funksiyanı da yerinə yetirirdi. Vergilər pullarla ödənilməsinə görə, əhalidən tələb olunurdu ki, satış üçün əlavə ərzaq istehsal etsin.

İtaliyanın müasir vergi sistemi 1973-1974-cü illərin vergi islahatından sonra təşəkkül tapdı. Bu vergi islahatı onun çoxpilləliyini, natamamlığını, arxaikliyini aradan qaldırdı və Avropa Birliyinin digər ölkələrinin vergiqoyma təcrübəsinə yaxınlaşdırdı. 1974-cü ilin islahatı nəticəsində vergi ödəyicilərdən bilavasitə tutulan birbaşa vergilər daha böyük sadələşməyə məruz qaldılar. Birbaşa və dolayı vergilər arasındakı münasibət daima ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, AB-də iqtisadi konyunkturamı müəyyən edən faktorların təsiri altında dəyişilirdi. 1988-ci ilin islahatı üç vergiyə toxundu: fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisi və yerli vergi (fiziki və hüquqi şəxslərdən). Birbaşa və dolayı vergilərlə bağlı növ dəyişmələrini dəfələrlə həyata keçirəndən sonra maliyyə cəhətdən mühüm olan iki vergi fərqləndi. Bunlar fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi və əlavə dəyərə qoyulan vergi idi. Dövlətin vergi daxilolmalarının ümumi məbləğində onların payına 50%-dən çox düşür.

Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi **fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisidir**. Üzərinə vergi qoyulan subyektlər şəxsi adamlar, İtaliyanın rezidentləri və qeyri-rezidentləridir. Vergilərin həcmi isə onların gəlirləridir. Rezidentlərin (italyanlarla yanaşı, İtaliyada əsas gəlir mənbəyinə malik olan və ya ölkədə 6 aydan artıq müddət ərzində yaşayan xaricilər də rezident hesab edilir) təkcə İtaliyada deyil, həm də xaricdə əldə

etdikləri bütün gəlirlər üzərinə vergi qoyulur. Qeyri rezidentlər yalnız İtaliyada əldə etdikləri gəlirlərdən bu vergini ödəyirlər.

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi progressivdir və fiziki şəxs tərəfindən təqvim ilində əldə olunmuş kompleks təmiz gəliri nəzərə alır. Kompleks təmiz gəlir *torpaq mülkiyyətindən gələn gəlirlərdən, kapitaldan, maddə ilə görülən işlərdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən və digər mənbələrdən* cəmlənir. Torpaq mülkiyyətindən gələn gəlir torpaq sahələrindən və tikililərdən gələn gəlirlərdən ibarətdir. Torpaq rentasının ölçüsü kadastrla tənzimlənir. Bilavasitə sahibinin istifadəsində yerləşən tikililərin vergiləri tariflər əsasında müəyənəşdirilir. Torpaq sahibliyinin vergisi hesablanan zaman yalnız kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaqlar nəzərə alınır. Tikililərin vergisi hesablanan zaman isə şəhər evləri və mülkləri nəzərə alınır, lakin mal-qara üçün və kənd təsərrüfatı ərzaqlarının saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş tikililər istisna olunur. Kapitaldan gələn gəlirə əmanətlər və cari bank hesabları üzrə faizlər, dividendlər, lotereya uduşları və s. daxildir. Vergi bank və ya digər müəssisə tərəfindən pulların ödənilməsi zamanı vahid dərəcə üzrə, yəni mənbədən tutulur və üzərinə vergi qoyulmuş ümumi gəlirə daxil edilmir. Muzdlu əməkdən əldə edilən gəlirə əmək haqqı ilə yanaşı pensiyalar da daxildir. Digər gəlir mənbələrinə malik olmayan şəxslər vergi deklarasiyasını təqdim etməkdən azad olunurlar. Fərdi fəaliyyətlə məşğul olanlar sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlir vergisi ödəyirlər.

Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin ölçüsü inflasiya faizinin nəzərə alınması şərti ilə hər il müəyənəşdirilir. Gəlir vergisini aşağıdakı üsulla hesablamaq lazımdır. Əvvəlcə fiziki şəxsin bütün gəlirləri cəmlənir və ümumi gəlir məbləği əldə edilir. Sonra ümumi gəlir məbləğindən il ərzində aparılmış və faktura-hesabları ilə, qəbzlərlə və digər sənədlərlə təsdiq olunmuş bütün xərclər çıxılır, təmiz balans gəliri əldə olunur. Ümumi verginin müəyənəşdirilməsi üçün təmiz balans gəlirinə vergi dərəcələri tətbiq olunur. Daha sonra ümumi

vergi məbləğindən vergi ödəyicisinə təqdim olunmuş güzəştlər çıxılır. Belə ki, ailənin işləməyən, yaxud illik gəlirləri 5,1 milyon liradan çox olmayan üzvlərinə güzəştlər təqdim edilir. Əgər fiziki şəxs 300 milyon lira məbləğində nə isə alırsa, verginin tutulması məqsədilə həmin məlumat mərkəzi məlumat sisteminə vergi ödəyicisinin koduna daxil edilir.

Gəlir vergisi vergi ödəyicisinin özü tərəfindən hesablanılır. Bu məqsədlə vergi ödəyicisi vergi orqanlarına təqdim olunan gəlirlər deklarasiyasını doldurur. Vergi ödəyicisi il ərzində gəlirlər barədə deklarasiyaya uyğun olaraq, əvvəlki ilin gəlir vergisinin 98%-nə bərabər olan məbləği, mayın 1-dən 31-ə kimi 40%-ni, qalan 60%-ni isə noyabrın 1-dən 30-na kimi ödəyir. Vergi ödəyicisi il ərzindəki gəlirlər barədə deklarasiyanı təqdim edən zaman ödəniləcək vergilərdən behin çıxılması yolu ilə həmin məbləğlərin əvəzi ödənilir.

Əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə duran birbaşa vergi hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisidir. Hüquqi şəxslərdən tutulan gəlir vergisi proporsionaldır və qeyd olunmuş vergi dərəcəsi ilə – 36% tutulur (1983-cü ilə qədər bu vergi dərəcəsi 25% idi). Ölkə ərazisində olan bütün sənaye, kommertiya və kredit-maliyyə şirkətlərinə, həmçinin onların xarici filiallarına vergi tətbiq olunur. Səhmdar cəmiyyət statusuna malik olmayan, lakin kapitaldakı pay iştirakı ilə qurulmuş xırda şəxsi müəssisələrdən də (tərəfdaşlıq, kooperativlər və başqaları) vergi tutulur. Ödəniləcək verginin hesablanması üçün təşkilat illik maliyyə hesabatını təqdim etməli və onun əsasında gəlirlər barədə deklarasiyanı doldurmalıdır.

Üzərinə vergi qoyulan obyekt rolunu şirkətin bölüşdürülməmiş mənfəət şəklində təmiz gəliri oynayır. Bölüşdürülməmiş mənfəəti mədaxil və məxaric hesabları, mühasibat uçotunun digər məlumatları əsasında aşağıdakı formulla müəyyənləşdirirlər. Şirkətin ümumi gəlirindən istehsal xərcləri və kommertiya fəaliyyətinin müdafiəsi üçün zəruri olan xərclər çıxılır. Müəssisənin ümumi gəlirindən çıxılan xərclər böyük sayda maddələrdən ibarətdir. Bunlar, hər şeydən əvvəl,

mənfəətdə iştirak qaydası ilə şirkətin direktorlarına ödənilən məbləğlərin nəzərə alınmaması şərti ilə personalın əmək haqqıdır. İstismar xərclərinə, əsas fondların modernləşdirilməsi və təmiri ilə bağlı xərclərə vergi dövrünün əvvəli üçün dəyər 5%- hüdudunda icazə verilir. NİOKR-la bağlı xərclər onların həyata keçirilməsinin birinci ilində gəlirlərdən tam həcmdə çıxılır. Sonrakı dövrdə isə çıxılan məbləğ faktiki xərclərin 25%-dən çox olmur.

Xaricdə əldə olunmuş gəlirlərin vergiləri xüsusi qaydalarla tənzimlənir. Xaricdə ödənilmiş vergilər İtaliyada vergi güzəştlərinə malik olmaq hüququ verir. Əgər İtaliya ilə gəlirin əldə edildiyi ölkə arasında ikiqat vergi qoymaya yol verməmək barədə müqavilə varsa, bu müqavilə çıxma faizini tənzimləyir və bu faiz İtaliyanın gəlir vergisi məbləğindən çox ola bilmir. Əgər müqavilə mövcud deyilsə, güzəştli çıxma 25% tərtibində limitlənir.

İtaliyada fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisindən sonra əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə duran vergi *əlavə dəyərdən tutulan dolaylı vergidir*. Əlavə dəyər vergisi 1973-cü ildə tətbiq edilmiş, dövriyyə vergisini və 20-dən çox aksizi əvəz etmişdir. İndiki zamanda dolaylı vergilərin ümumi məbləğinin 60%-dən çoxu bu verginin payına düşür. Üzərinə vergi qoyulan baza qismində əlavə dəyərin ölçüsü mal və xidmətlərin müəyyən dövr ərzində satışından gələn mədaxillə istehsal edilmiş mal və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilmiş və xammal tədarükçülərinə ödənilmiş məbləğ arasındakı fərqə bərabərdir. ƏDV proporsional vergidir, hərçənd diferensiallaşdırılmış vergi dərəcələrinə malikdir: minimal vergi dərəcəsi 4% (ilkin zərurət malları üçün), həmçinin 9,13 və 19%. Bundan başqa, mal və xidmətlərin ixracına sıfırıncı dərəcə tətbiq olunur.

Malların ixracatı, beynəlxalq xidmətlər və bununla bağlı əməliyyatlar üzərinə ƏDV qoyulmur, çünki onlar dövlət ərazisində baş vermiş hesab olunmur. Nəticədə, məhsulların mübadiləsi üzrə beynəlxalq əməliyyatlardan təyin olunduqları

ölkədə vergi tutulur. Bununla belə, bütün əməliyyatlara faktura hesabları yazılmalı və onlar müəyyənləşdirilmiş qayda üzrə qeydiyyatata düşməlidirlər. Vergi ödəyicisinin vəzifəsi hər şeydən əvvəl ƏDV-nin yaşayış yeri üzrə qeydiyyat bürosunda qeydiyyatata düşməkdən ibarətdir. Subyekt sahibkarlıq fəaliyyətinin başlanması anından 30 gün ərzində bu barədə məlumat verməli, ƏDV -nin qeydiyyat bürosunda uyğun blankı doldurmalı və şirkətin qeydiyyat nömrəsini buradan öyrənməlidir. Hüquqi şəxslər üçün bu qeydiyyat nömrəsi həm də vergi kodunu ifadə edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin başlanması barədə deklarasiyada göstərilmiş elementlərin istənilən dəyişiklikləri barədə onların yaranmasından 30 gündən gec olmayaraq, ƏDV-nin qeydiyyat bürosuna xəbər verilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması halında da analoji prosedür həyata keçirilir. Vergi ofislərində xüsusi olaraq ƏDV-nin ödənilməsi məsələləri ilə məşğul olan şöbələr var.

Aksizlər dolayı vergilər arasında ölçüsünə görə ikinci yerdə duran fiskal əhəmiyyət daşıyırlar. İtaliyada mal və xidmətlərin bəzi növlərinə tətbiq edilən aksizlər saxlanmışdır (elektrik enerjisi, şəkər, alkoqollu içkilər və başqaları). Neftə və neft məhsullarına qoyulan aksizlər daha böyük daxil-olmaları təmin edir. Dolayı vergi qoymanını digər obyektə tütün məmulatlarıdır.

Gerb vergisi dövlət tərəfindən gerb kağızlarının və ya gerb markalarının satışı formasında tutulur. Onlar müxtəlif kommersiya sənədlərinin lazımı qaydada qeydiyyatı üçün qanunla zəruri hesab olunur (borc öhdəliklərinin, qəbzlərin, çeklərin, ƏDV-nin çıxılmadığı faktura hesablarının, o cümlədən şəxsi müqavilələrin və yazılı sövdələşmələrin). Bütün notarial əməliyyatlardan məcburi qaydada gerb rüsumu tutulur. Gerb rüsumunun ölçüsü sənədlərin növləri üzrə differensiallaşmışdır, ayrı ayrı növlər daxilində isə (məsələn, borc qəbzləri) sövdələşmənin məbləğindən asılıdır.

Qeydiyyat vergisi o halda ödənilir ki, həyata keçirilən sövdələşmə dövlət tərəfindən uyğun kitablarda qeyd olunsun.

Qanuna görə, daşınmaz əmlakın və ya daşınan əmlakın müəyyən növlərinin (gəmilər, yerüstü nəqliyyat vasitələri, patentlər və başqaları) mülkiyyət hüququ ötürülən zaman hər dəfə qeydiyyatın olması zəruridir. Bundan başqa, lizinqlə, ipoteka ilə, borclarla bağlı bütün müqavilələr, razılaşmalar, hədiyyə etmələr, məhkəmə qərarları və təlimatları qeydiyyatata düşür. Vergi qeydiyyat sənədində adı çəkilən pul məbləğindən çıxılır. Sənədlərin müxtəlif növləri üzrə vergi dərəcəsi 0,5%-dən 8,0%-ə qədər dəyişir.

8.4.2. Yerli vergilər

İtaliyanın vergi sistemində yerli vergilər mühüm yer tutur. Ümumlikdə, yerli büdcələrin 24%-i bilavasitə yerli orqanları tərəfindən yığılan vergilər hesabına formalaşır. Vəsaitlərin 76%-i isə regionların tələbatlarının nəzərə alınması şərti ilə hökumət tərəfindən yenidən bölüşdürülür. Vəsaitlərin yenidən bölüşdürülmə meyarları qismində dövlət investisiyaları proqramlarından, işsizliyin mövcud səviyyəsindən və başqalarından istifadə olunur. 1989-cu ildən başlayaraq, ərazilərin inkişafı üçün zəruri olan vəsaitlərin təqribən 50%-i bilavasitə yerli hakimiyyət orqanlarının yığdıqları vergilərdən təşkil olunur.

Yerli büdcələrin əsas mənbəyi *yerli gəlir vergisidir*. Lakin 1970-ci illərin vergi islahatına əsasən, yerli gəlir vergisi mərkəzi hökumət tərəfindən yığılır. Bu verginin məqsədli xarakteri ondan ibarətdir ki, mərkəzi maliyyə orqanları onu bütünlüklə uyğun yerli orqanlara köçürürlər. Yerli gəlir vergisinin ödəyiciləri həm şəxsi adamlar, həm də korporasiyalardır. Əsas ümumdövlət gəlir vergilərinin hesablanması zamanı nəzərə alınan bütün gəlirlər üzərinə vergi qoyulmur. Belə ki, muddla görülən işlərdən gələn gəlirlər, qiymətli kağızlar və əmanətlər üzrə faizlər (əgər onlardan əsas gəlir vergisi tutulubsa), İtaliyanın xaricində əldə edilmiş gəlirlər üzərinə vergi qoyulmur. Başqa sözlə, fiziki şəxslər bu vergini aşağıdakı növ

gəlirlərdən ödəyirlər: daşınmaz əmlakın yenidən qiymətləndirilməsindən gələn mənfəət, qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlardan gələn mənfəət, sahibkarlıq gəliri, o cümlədən sərbəst peşə sahiblərinin qazanları. Hüquqi şəxslərdə əsas və yerli vergilərin məqsədləri üçün üzərinə vergi qoyulan gəlirlərin hesablanmasındakı fərqlər cüzdür. Şirkətin ümumi gəlirindən xarici filiallardan əldə edilmiş gəlirləri çıxmaq icazəsi verilir.

Daşınmaz əmlakın dəyərinin artırılmasına qoyulan vergi 1973-cü ildə başlayaraq tutulur və progressiv faiz dərəcəsi ilə mərhələlərlə tətbiq edilir. Bu vergi İtaliyadakı daşınmaz əmlakın ilkin və son dəyəri arasındakı nəzərə çarpan fərqə əsaslanır (binələr, boş tikinti meydançaları və başqaları). Vergi mülkiyyətin ötürülmə anında tutulur.

Mirasdan və hədiyyələrdən tutulan vergi ölüm və ya bağışlama səbəbinə görə öz sahibini dəyişən əmlaka aid edilir. Həm də vergi məqsədləri üçün qanun onlar arasında fərq qoymur. Üzərinə vergi qoyulan obyekt rolunda miras əmlakının bazar qiyməti çıxış edir. Vergi dərəcələri ikiqat silsilə prinsipi əsasında qurulmuşdur. Onlar bir tərəfdən, miras əmlakının ölçülərini, digər tərəfdən, qohumluq dərəcəsinə nəzərə alır. Ona görə də vergi formulu iki hissədən ibarətdir. Vergi hissələri sərbəst şəkildə hesablanır, lakin eyni zamanda tutulur. Birincisi miras qoyulan və ya hədiyyə edilən əmlakın ümumi dəyərindən, onun dəyəri 120 milyon liradan çox olmadığı halda tutulur. İkincisi hər bir varisin (sərfəli şəkildə əldə edən) əldə etdiyi paydan tutulan vergidir.

Reklam vergisi reklam elanlarının və reklamın digər növlərinin üzərinə qoyulan bələdiyyə vergisidir. Reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə görə verginin ödənilmə məsuliyyəti həm bilavasitə reklam agentlərinin üzərinə, həm də reklam məmulatlarını yayanların üzərinə qoyulur. Vergi dərəcələri ölkənin müxtəlif yerlərində müxtəlifdir. Onlar bələdiyyənin maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

Dövlət komissiyon rüsumları inzibati aktların müəyyən növləri üzərinə qoyulur. Şəxsiyyət vəsiqəsinin, sürücülük

vəsiqələrinin, soyuducudan istifadə etmək icazəsinin verilməsi bu qəbildəndir. Rüsum həm sənədin verilmə anında, həm də sənədin təzələnməsi zamanı tutulur.

İctimai sahələrin tutulmasına görə qoyulan vergi meriyaya məxsus olan ictimai məkanların ölçüsündən, yerləşdiyi yerdən və istifadə olunma məqsədlərindən asılı olaraq bələdiyyə tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Bütün nəqliyyat vasitələri üzərinə silindrlərin həcmindən və mühərrikin gücündən asılı olaraq avtonəqliyyat vergisi (yerli, dövlət) qoyulur.

Yerli lisenziya rüsumları, adətən, ictimai yerlərdə mövsümi ticarət aparmaq hüququna görə, əntiq əşyalarla alqı-satqı aparmaq icazəsinin əldə edilməsinə görə yığılır.

Məqsədli rüsumlar da mövcuddur. Məsələn, məktəb üzrə vergi yığımı, dövlətin torpaq sahələrinin işlədilməsinə görə vergi yığımı bu qəbildəndir.

İtaliyanın **vergi nəzarətinin əsas orqanı** maliyyə qvardiyası kimi bir müəssisədir. Maliyyə qvardiyası (yaxud vergi polisi) artıq 200 ildən artıqdır ki, mövcuddur. Hələ 1881-ci ildə ona bütün ölkənin vergi sistemində nəzarəti həyata keçirmək tapşırılmışdır. Maliyyə qvardiyasının müasir strukturu və funksiyaları 1959-cu ilin qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Maliyyə qvardiyası Maliyyə nazirliyinin tərkibində yerləşir və özünün akademiyasına, univ. zabitlər məktəbinə, kursantlar leqionuna malikdir. İtaliyanın Maliyyə nazirliyi təkcə gəlirlərlə məşğul olmur, onun tərkibinə vergi və gömrük orqanları da daxildir.

İtaliyanın vergi orqanlarının əsas nəzarət növləri aşağıdakılardır:

**analitik nəzarət* – vergi idarələri mühasibat qeydləri əsasında deklarasiyada göstərilmiş məlumatları təshih edirlər. Onun ayrılmaz şərti mühasibat uçotunun düzgün və dəqiq aparılmasıdır. Nəzarətin bu forması, bir qayda olaraq, mühasibat qeydlərinin və müəssisələnin bütün sənədlərinin yoxlanılmasını tələb edir;

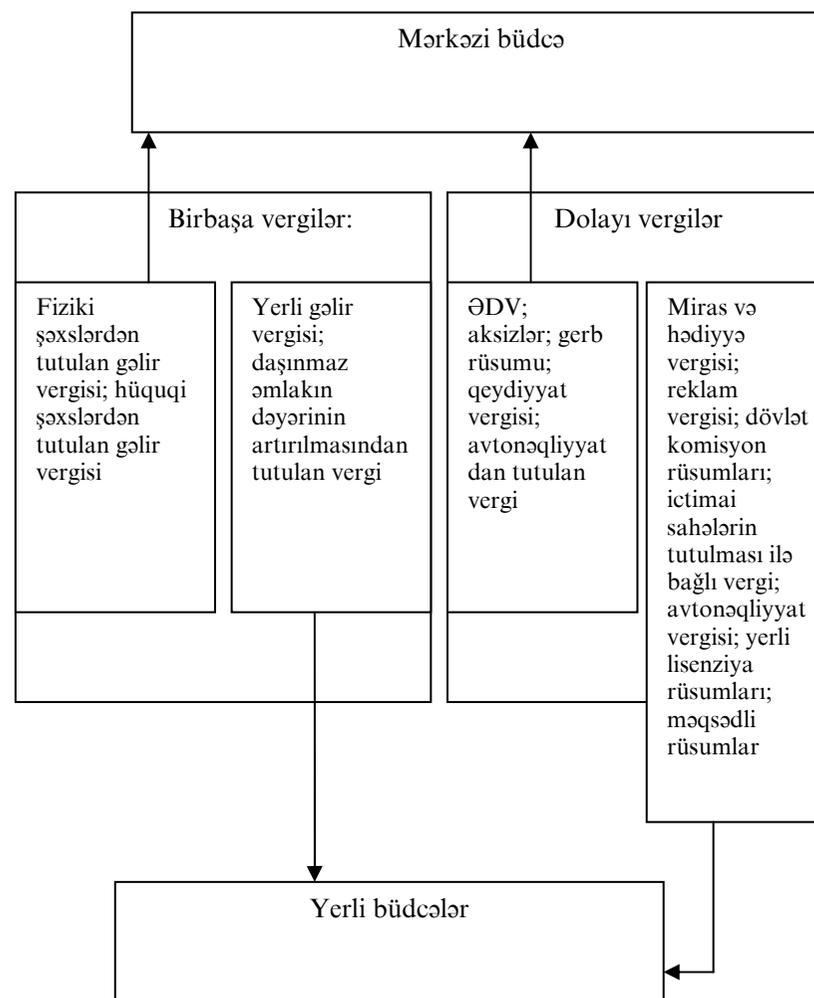
**induktiv nəzarət* o halda aparılır ki, deklarasiyada gəlirlərin mənbələri natamam şəkildə göstərsin, bir sıra mühasibat qeydləri mövcud olmasın, mühasibat uçotunun qaydalarında ciddi pozuntular baş versin;

**qismən nəzarət* bilavasitə vergi ödəyicilərinin reyestri üzrə həyata keçirilir. Qismən nəzarətə misal olaraq, «gəlirlərin nəzərdə tutulmuş əmsalları» əsasında gəlirlərə nəzarət təcrübəsini göstərmək olar;

**ixtisar edilmiş nəzarət* ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicisində aşkar edilmiş ödəniş qabiliyyəti onun gəlirlər barədə deklarasiyasında göstərilən ödəniş qabiliyyətini üstələyirsə, vergi bürosu göstərilmiş ümumi gəlirə dəyişikliklər daxil etmək səlahiyyətinə malikdir.

İtaliyanın vergi sistemi sxematik olaraq şəkil 8.3-də göstərilmişdir.

İtaliyanın faliyyə-kredit sisteminin təkmülünün əsas mərhələləri cədvəl 8.4-də əks olunmuşdur.

Şəkil 8.3. İtaliyanın vergi sistemi

Cədvəl 8.4

İtaliyanın maliyyə-kredit sisteminin təkamülünün əsas tarixləri

İllər	Hadisələr
1156	Beynəlxalq valyuta məsuliyyəti barədə birinci müqavilə bağlanmışdır
1156-1171	İtaliyada bank işinin aktivləşməsi
1401	Hənuyada müqəddəs Qeorqiy bankı yaradılmışdır
1403	Banklar faizlə borca pul verməyə başladılar
1473	Şəxsi adamlara girovla borc verən ilk lombardlar meydana gəldi
1494	İkili yazı üsulunun təsvir olunduğu ilk mühasibat kitabı nəşr olundu
1587	Venesiyada Banco di Rielto dövlət jirobankı açıldı
1881	Maliyyə qvardiyası ölkənin vergi sisteminə nəzarət etmək hüququ aldı
1893	İtaliya Bankı yaradıldı
1895	Qızıl monometallizm tətbiq olundu
1926	İtaliya Bankı inhisarçı emissiyanı həyata keçirmək hüququ aldı
1928	Qızıl külçə standartı tətbiq olundu
1933-1936	İtaliyanın «qızıl» blokda iştirakı
1936	İtaliya Bankı barədə Akt qəbul olundu
1936	Banklar haqqında qanun qəbul olundu
1946-1949	Liranın kursu altı dəfə devalvasiya olundu
1947	Kredit və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitə yaradıldı
1973	ƏDV tətbiq olundu
1973	Daşınmaz əmlakın dəyərinin artırılmasına vergi tətbiq olundu
1974	Vergi islahatı
1979	İtaliya Avropanın valyuta sistemində daxil oldu
1981	İtaliya Bankı Maliyyə nazirliyinə nəzərən nisbətən sərbəst oldu
1983	Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin dərəcəsi 25%-dən 36%-ə qədər qaldırıldı
1988	Vergi islahatı
1992	Maliyyə qanunu qəbul olundu
1995	Yerli kiçik və orta müəssisələrə yardım üçün zəmanət fondu yaradıldı
1997	Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə barədə qanun nəbul olundu
2002	Liranın avro ilə əvəzlənməsi

Yoxlama sualları

- 1.İtaliya iqtisadiyyatının müasir vəziyyətini xarakterizə edin.
- 2.İtaliyanın pul-kredit sisteminin təşəkkül tapma və inkişaf xüsusiyyətlərini göstərin.
- 3.1946-1949-cu illərin tez-tez baş verən devalvasiyaları nə ilə izah olunur?
- 4.İtaliya Bankı, Maliyyə nazirliyi, Kreditlər və əmanətlər üzrə nazirliklərarası komitə arasında funksional vəzifələr necə bölüşdürülmüşdür?
- 5.İtaliyanın bank sisteminin spesifik xüsusiyyəti nədən ibarətdir?
- 6.Yerli büdcələrin gəlir hissəsinin strukturu necədir?
- 7.İtaliyada dövlət müəssisələrinin hansı növləri mövcuddur?
- 8.Mərkəzi və yerli büdcələr arasında vergilər necə bölüşdürülür?
- 9.İtaliyanın vergi islahatlarının mahiyyəti nədən ibarətdir?
- 10.İtaliyada tətbiq olunan vergi nəzarətinin əsas növlərini göstərin.

Ədəbiyyat

- Авилова А. Италия: своеобразие южноевропейского пути развития // МЭ и МО. 2001. №5. С.77-86.
- Бюджетный процесс в зарубежных государствах / Касаткина Н.М. и др. М.: ИНИОН РАН, 1996.
- В экономике Италии // БИКИ. 1999. № 35. С.1.
- Гайдук В. Италия. Серьезный собеседник в Европе // Международная жизнь. 1996. № 11-12.
- Гармонизация экономики ЕС // БИКИ. 2001. № 122. С. 1-4.
- Голубев С. Госуправление банковской системой в Италии // Право и жизнь. 2000. № 29.
- Масленников В.В. Зарубежные банковские системы. М.: ТД «Элит -2000», 2001. 392 с.
- Низкие темпы роста ВВП Италии // Коринф. 2002. № 43.
- Основные итоги и перспективы развития экономики Италии // БИКИ. 1999. № 143. С. 4-5, 16.
- Основные показатели развития экономики Италии // БИКИ. 1999. № 52. С.5.
- Основы законодательства капиталистических стран о банковской системе / Под ред. В.В.Залесского. М., 1992. С. 56-57.
- Проблемы итальянской экономики // Коринф. 2002. № 37. С. 23-24.

Рудый К.В. Финансовые кризисы: теория, история, политика. М.: Новое знание, 2003. 399 с.

Силаев В.П. Опыт Банка Италии: формирование рыночной стратегии и контроль финансовой деятельности // Банковское дело. 1995. № 9. С. 23.

Телятников Н.Б. О налогообложении в Италии // Финансы. 1995. № 3. С. 30-33.

Финансы: Учеб. для вузов / Под ред. Л.А.Дробозиной. М.: Финансы; ЮНИТИ, 2000. 527 с.

Христов Т. Экономические преобразования в Италии: история и современность // Бизнес. 1998. №1.

Черник Д.Г., Починок А.П., Морозов В.П. Основы галоговой системы: Учебник для вузов 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ – Дана, 2000. 511 с.

Экономика Италии на подъеме // БИКИ. 2000. № 53-54. С.5

Alesina Alberto, Danniger Stephan. Redistribuition Throuugh Public Employment: The Case of Italy. Working Paper No. 7387. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. October 1999.

Alesina Alberto, Prati Alessandro, Tabellini Guido. Public Confidence and Debt Managemet: A Model and a Case Study of Italy. Working Paper No.3135. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA. October 1989.

Boersch-Supan Axel H., Winter Joachin K. Population Aging Savings Behavior and Capital Markets. Working Paper No.8561. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA . October 2001.

Casello Alessandra, Eicengreen Barry. Halting Inflation in Italy and France After World War 2. Working Paper No . 3852. National Bureau of Economic Research. Cambridge ,MA. September 1991.

Detragianche Enrica, Hamann A. Javier. Exchange Rate- Based Stabilization in Western Europe- Greece, Ireland, Italy and Portugal. IMF Working Paper No 97/75. Research Department. June 1997.

Italy:Selected Issues. IMF Staff Country Report No. 00/82. July 2000.

<http://www.cnnfn.com>

<http://www.rbc.ru>

FƏSİL 9

AVROPA BİRLİYİNİN MALİYYƏ, PUL VƏ KREDİT SİSTEMLƏRİ

9.1. AB iqtisadiyyatının inkişafının müasir tendensiyaları

Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatı dünyanın iki maliyyə mərkəzində - ABŞ-da və Avropa Birliyində (AB) maliyyə resurslarının təmərküzləşməsini nümayiş etdirir. Yaponiyanı cənginə alan böhranlar dalğası bu dövləti liderlərin üçlüyündən ayırdı və beləliklə, dünya birliyində geosiyası və iqtisadi hökmranlıq uğrunda rəqabət mübarizəsi Birləşmiş Ştatlarla Qərbi Avropa arasında oldu. Ayrı-ayrı ölkələrin – AB üzvlərinin (AFR, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliya) maliyyə-kredit sistemlərinin analizi Avropanın inteqrasiya birliyinin əsas struktur elementlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin Avropa Birliyi bir çox hallarda dünya maliyyə bazarında özünün institusional və hüquqi formaları olan müstəqil iştirakçı kimi çıxış edir. Həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində ayrı-ayrı Avropa dövlətlərinin rollarının minimallaşdırılması tendensiyası nəzərə çarpır. Bu ölkələr arasında iqtisadi, hüquqi və digər sərhədlərin silinməsi isə nəticədə onun vahid maliyyə-kredit sistemi olan bir dövlət kimi nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarır.

2004-cü ilin yazına kimi Avropa birliyinə 15 ölkə daxil idi: Avstriya, Belçika, Böyük Britaniya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Finlandiya, Fransa, AFR və İsveç. Bu ölkələrin əhalisinin ümumi sayı 373 milyon nəfər, ərazisi 2364 min kvadrat kilometrdir. 2004-cü ilin ortalarından başlayaraq, daha 10 dövlət AB-nin tamhüquqlü üzvü oldu: Çexiya, Slovakiya, Sloveniya,

Kipr, Macarıstan, Polşa, Malta, Estoniya, Latviya, Litva. Nəticədə Avropa Birliyi dünyanın iri iqtisadi dövləti oldu. Avropa Birliyinin iqtisadi inkişaf templəri pozitiv stabilliyi ilə fərqlənir. Əgər 1996-cı ildə real ÜDM-in artımı 1,6% təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu göstərici 3,4%-ə çatmışdır. Lakin 2001-ci ildə iqtisadi artım tempi 1,5%-ə enmiş, 2002-ci ildə 0,9%, 2003-cü ildə 1,9% təşkil etmişdir. Avropa Birliyinin makroiqtisadi göstəricisinin analizində, adətən, «avro zonasına» daxil olan daha inkişaf etmiş dövlətlərin analoji parametrlərini ayrıca nəzərdən keçirirlər. Bunlar daha sıx iqtisadi inteqrasiyaya çatmış və nəticədə vahid valyutanı tətəbiq etmək imkanına malik olmuş ölkələrdir. Yuxarıda adı çəkilən 15 ölkədən yalnız üçü «avro zonasına» daxil olmur. Bunlar Böyük Britaniya, Danimarka və İsveçdir.

Cədvəl 9.1

Avropa Birliyində və «avro zonasında» real ÜDM-un artımı, əvvəlki ilə nəzərən %-lə

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
AB	2,8	2,4	1,6	2,5	2,9	2,8	3,4	1,5	0,9	1,9
Avro zonası	2,4	2,2	1,4	2,3	2,9	2,8	3,5	1,4	0,8	1,8

Avropa Birliyində, xüsusilə «avro zonasında» *istehlak qiymətlərinin* orta illik artımı yüksək olmasa da, 2% həddini – Avropa mərkəzi bankının monetar siyasətinin istiqamətini aşmırdı. Əgər 1996-cı ildə «avro zonasında» inflyasiya sürəti 2,2 %, 1997-ci ildə 1,6 %, 1998 və 1999-cu illərin hər birində 1,1%, 2000-ci ildə 2,1% idisə, 2001 və 2002-ci illərdə bu göstərici 2,3%-dən çox təşkil etmişdir.

Avro Birliyi ölkələrində **əmək bazarının** vəziyyəti kifayət qədər çətinidir. Ayrı-ayrı Avropa ölkələrində, məsələn, AFR-də, Fransada və İtaliyada işsizliyin yüksək səviyyəsi səbəbindən, 1990-cı illərdə AB-də bu göstərici çox yüksək olmuş və işçi qüvvəsi sayının 10%-ni üstələmişdir. Yalnız

1998-ci ildə işsizlik səviyyəsinin azalma tendensiyası qeyd olunmuş və 2002-ci ildə bu göstərici artıq 7,6% təşkil etmişdir (cədvəl 9.2).

Cədvəl 9.2

İşsizliyin səviyyəsi, işi qüvvəsinin sayının % tərtibi ilə

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
10,1	10,5	10,1	10,2	10,0	9,4	8,7	7,8	7,4	7,6

Beynəlxalq əmək bölgüsündə və beynəlxalq ticarətdə Avropa Birliyinin iştirakı çox böyükdür və aşağıdakı göstəricilər də bunu sübut edir. Dünya ticarətində AB-nin payı 39,1%, ÜDM-də ixracatın payı 10,2% təşkil edir, ticarət dövriyyəsinin nəzərə alınması şərti ilə birlik daxilində bu ölkələrin ÜDM-də ixracat payı orta hesabla 30%-ə çatır. Son göstərici ilə ölçülə bilən iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi AB-nin bəzi ölkələrində daha yüksəkdir. Məsələn, Belçikada və İrlandiyada bu göstərici 60%-i üstələyir. «Avro zonası» ölkələrində mal və xidmətlərlə xarici ticarətin aktiv saldosu 2000-ci ildə 46,3 milyard avroya qədər azalmışdır. Əvvəlki ildə bu göstərici 71,6 milyard avro olmuşdur. Bu ölkələr qrupunda həmin göstərici 2002-ci ilin üçüncü rübündə ÜDM-in 3,1%-ini təşkil etmişdir. Avropa Birliyinin bütün ölkələrinə gəlincə, nəzərdən keçirilən dövrdə mal və xidmətlərin xarici ticarətinin aktiv saldosu ÜDM-in 2,1%-inə çatmışdır. Malların xarici ticarətinin saldosu müsbət olaraq qalmış, lakin daha əhəmiyyətli şəkildə – 51,2 milyard avrodan 12,6 milyard avroya qədər azalmışdır. 2002-ci ilin noyabrında isə «avro zonası» ölkələrinin ticarət balansının profisiti 9,9 milyard avro təşkil etmişdir. Bununla belə, AB-də analoji göstərici daha az – 0,8 milyard avro idi. «Avro zonası» ölkələrinin ödəniş balansının cari əməliyyat hesabının kəsiri investisiya gəlirlərinin və cari transfertlərin qarşılıqlı hərəkətinin mənfə saldosunun yüksək məbləğləri ilə şərtlənmiş və 1999-cu ildə ÜDM-in 0,1%-indən 2000-ci ildə 0,4%-inə qədər artmışdır.

Ümumilikdə, Avropa Birliyinin dünya maliyyə –kredit münasibətləri sistemində rolu və yeri AB-nin ayrı- ayrı ölkələri tərəfindən vahid pul vahidi - avronun tətbiqindən sonra əsaslı şəkildə dəyişdi. Avropa Birliyi dövlətlərinin atdığı və presedenti olmayan bu addım Avropada iqtisadi inteqrasiya prosesinin son məqsədlərindən biridir. Hələ birliyin özündən də əvvəl yaranmış Avropa Birliyi pul sisteminin əsas hissəsi avrodur.

9.2.AB-nin pul-kredit sistemi

9.2.1.Avropa monetar ittifaqının təkamülü və müasir vəziyyəti

Avropa qitəsində vahid pul sistemini yaratmaq ideyası çoxdan meylana gəlmişdir. Makedoniyalı İsgəndərdən və Roma imperatoru Avqustdan başlayaraq, bir çox sərkərdələr, alimlər və mütəfəkkirlər Avropa xalqları üçün ümumi pul məsələsini qaldırmışlar. Orta əsrlər Avropasında ümumi valyutanı tətbiq etməyə dəfələrlə cəhd göstərilmişdir. Məsələn, 1392-ci ildə şimaldakı alman şəhərləri monetar ittifaq yaradıb, ümumi pulu kəsməyə başladılar. XIX əsrdə Napoleon Bonapart və Viktor Hüqo ümumavropa pulunu yaratmaq ideyasını irəli sürürdülər. Bu ideyanın reallaşdırılması ilə bağlı təcrübi variantlar XIX əsrin ikinci yarısında yarandı. Qitədə kapitalizmin sürətli inkişafı və təsərrüfatın beynəlmilləşdirilməsinin başlanması Avropa ölkələrini qeyri-ixtiyari olaraq pul sistemlərinin birliyinə təhrik edirdi. 1865-ci ildə Fransa, Belçika, İtaliya və İsveçrə Latın Monetar ittifaqını təsis etdilər. Bu ittifaqın ərazisində üzv ölkələrin istənilən pul vahidləri ödəniş qabiliyyətli idi. Onun ardınca 1873-cü ildə yaradılmış Skandinaviya monetar ittifaqı (bu ittifaqa İsveç, Norveç və Danimarka daxil idi) ümumi pul vahidinin – qızıl kronun tətbiqini və eyni çəkili, eyni əyarlı qızıl və gümüş pulların kəsilməsini nəzərdə tuturdu. Skandinaviya monetar

ittifaqında bir ölkənin pul və banknotlarının digər ölkələrin ərazisində sərbəst dövriyyəsinə icazə verilirdi. Daha sonralar isə qızıl tərkibi 0,4 qram təmiz qızıldan ibarət olan kronun unifikasiyası tətbiq olunmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra 1924-cü ilə kimi banknotların qızıla mübadiləsi dayandırılmışdır. Pul emissiyalarının müxtəlif miqyasları üzündən üzv ölkələrin valyutaları müxtəlif səviyyədə qiymətdən düşdü və 1924-cü ildə Skandinaviya monetar ittifaqı ləğv olundu.

Daha sonrakı dövrlərə gəlinə, «vahid Avropa» anlayışı İkinci Dünya müharibəsinin qurtarmasından dərhal sonra, Avropa dövlətlərinin bərpası ilə bağlı obyektiv səbəblər üzündən yaranmışdır. 1946-cı ildə Sürixdə Uinston Çörçil Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılmasının zəruriliyi barədə bildirmişdir. Artıq 1947-ci ildə birləşmiş Avropa quruculuğunun iqtisadi fundamentinin əsası Marşall planı əsasında qoyulmuşdur. 1950-ci ildə Avropa ödəniş ittifaqı yaradılmışdır. Bu ittifaqa qərbi Avropanın 17 dövləti daxil idi. Onun məqsədi dolların kəskin çatışmazlığı ilə mübarizə və regionun müharibə tərəfindən dağıdılmış valyuta-maliyyə sisteminin bərpası idi. Bazeldəki beynəlxalq hesablaşmalar bankı iştirakçılar arasındakı klirinq hesablaşmaları öz üzərinə götürdü. 1951-ci ilin aprelində Kömür və polad üzrə Avropa birliyinin yaradılması barədə Paris müqaviləsi imzalanmışdır. 1950-ci illərdə, həmçinin Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyi yaradılmış və bununla da Avropanın iqtisadi inteqrasiyasının əsası qoyulmuşdur.

Avropa Birliyinin rəsmi başlanğıcını isə 1957-ci ildə Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq arasında imzalanmış əfsanəvi Roma müqaviləsini hesab etmək olar. Bu müqavilə Avropanın iqtisadi birliyinin yaradılmasını rəsmən elan etdi. Sonralar, 1973-cü ildə Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiya, 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya, 1995-ci ildə Avstriya, İsveç və Finlandiya Avropa İqtisadi Birliyinə daxil oldular.

İstənilən inteqrasiya qruplaşması kimi, AİB də, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın son səviyyəsinə çatmamışdan əvvəl bir neçə mərhələdən keçmişdir. Belə ki, 1958-1968-ci illərdə azad ticarət zonası formalaşdırılmış, gömrük ittifaqına keçiddən sonra isə (1968-1978-ci illər) iqtisadi və monetar ittifaqın yaradılması barədə suallar yaranmışdır. Hələ 1957-ci ildə üzv ölkələrin monetar siyasətlərinin uyğun təshihləri olmadan həmin birliyin fəaliyyətinin reallıq məsələsi qaldırılırdı. Lakin Roma müqaviləsinin müəllifləri o nöqteyi-nəzərdən çıxış edirdilər ki, Avropa valyutalarının stabilliyi (Bretton-Vuds valyuta sistemi çərçivəsində təmin olunmuş) sabit anlayışdır və vahid Avropa bazarının yaradılması üçün birliyin ölkələri arasında malların, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin və kapitalın ötürülmə sərbəstliyini təmin etmək kifayətdir.

Tarix bu mülahizələrin səhv olduğunu göstərdi. Qızıl-dollar standartına (yəni, bütün dünya maliyyə sisteminin stabilliyi ABŞ-ın Federal rezerv sisteminin Amerika valyutasının qızıla nəzərən paritetini sabit səviyyədə saxlaya bilmək imkanı ilə təmin olunurdu: troya unsiyasına 35 dollar) və sət qeyd olunmuş valyuta kurslarına (onları birdəfəlik qaydada dəyişdirmək icazəsi yalnız Beynəlxalq valyuta fondunun sanksiyası ilə verilirdi) əsaslanmış Bretton-Vuds sisteminin bir sıra ziddiyyətli məqamları var idi. Artıq 1950-ci illərin axırlarında dolların qeyri-stabilliyinin ilk əlamətləri meydana gəldi, 1968-1969-cu illərdə isə dolların dəyişmələri Avropa bazarı üçün real təhlükə yaratmağa başladı. Dolların düşməsi nəticəsində alman markasının kəskin revalvasiya və fransız frankının devalvasiya təhlükəsi yarandı. Bunlar ümumavropa inteqrasiyasının iki mərkəzinin pul vahidləri idi və bütün Birlik məhz onların çiyinləri üstündə saxlanılırdı. Belə şəraitdə ümumi Avropa qiymət siyasəti sual altına düşür və bu, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarına nəzərən – Avropa iqtisadiyyatının daha həssas sahəsinə nəzərən baş verirdi. Kənd təsərrüfatı sahəsində tarazlığın əldə edilməsi həmin dövrdə Avropa Birliyinin məziyyəti hesab olunurdu. Bu

vəziyyətdən çıxmış yolu kimi AİB-nin üzv ölkələri üçün qeyd olunmuş valyuta kursu rejiminin və ya onun aralıq analoqunun tətbiq edilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Maraqlı bir tarixi detalı da qeyd edək. 1961-ci ildə Amerikanın bir jurnalında iqtisadçı professor R.Mandellin «optimal valyuta zonaları nəzəriyyəsi» məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif bu məqalədə sət şəkildə qeyd olunmuş valyuta kursunun üstünlüyünü milli valyutalardan imtina etmək və digər dövlətin valyutasından istifadə etmək formasında əsaslandırmışdır. 1999-cu ildə «avro zonasının» üzv ölkələri tərəfindən avronun tətbiqi zamanı həmin ideya faktiki surətdə reallaşdırılmış və R.Mandell öz mülahizələrinə və əsaslandırmalarına görə iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Avropa valyutaları arasında qeyd olunmuş mübadilə kurslarının müəyyənləşdirilməsi ideyası 1965-ci ildə Avropa komissiyasının irəli sürdüyü təkliflərdən biri kimi səsləndirilmişdir. Bu ideya Barrın 1968-ci ildə tərtib olunmuş məruzəsi ilə müdafiə olundu və fransız-alman sammitində bəyənildikdən sonra (əvvəlcə AİB-nin, sonra isə AB-nin qeyri-rəsmi mühərriki) 1969-cu ildə dövlət və hökumət başçılarının Haaqadakı görüşündə Birliyin inkişaf məqsədlərindən biri kimi elan olundu. Məhz bu görüşdə Lüksemburqun baş naziri Pyer Vernerin sədrliyi ilə öz məruzəsi sayəsində sonralar çox məşhurlaşan dövlətlərarası qrup formalaşdırılmışdır. Verner planı 1970-ci ildə özünün bitkin şəkildə işıq üzü görmüş və Avropada monetar ittifaqın 10 il ərzində qurulma proqramını ifadə etmişdir. Proqramın məqsədi Avropa valyutalarının qarşılıqlı konvertasiyasını təmin edən sistemin formalaşdırılması, kapitalın Avropada manəəsiz hərəkəti və Avropa valyutalarının mübadilə kurslarının bir birlərinə nəzərən dəyişməz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi idi. Milli valyutaların vahid valyuta ilə əvəzlənməsi yalnız göstərilən vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli zamanı mümkün məqsəd kimi çıxış edirdi. Verner planının əsas istiqamətləri aşağıdakılar idi:

*birlik ölkələri tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin dövlətlərarası koordinasiyası;

*üzv-ölkələrin qarşılıqlı valyuta kurslarının dəyişmələrinin tədriclə azalması (perspektivdə onların tam fiksasiyasına və əlbəttə, həmin valyutaların tam qarşılıqlı dönmə qabiliyyətinə keçidə qədər);

*bank üzrə faiz dərəcələrinin, mübadilə kursları dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin valyuta rezervlərinin idarə olunması ümumavropa səviyyəsində millidən üstün orqanlar tərəfindən, AİB ölkələrinin mərkəzi banklarının birliyi şəklində həyata keçirilməlidir;

*razılaşmanın iştirakçıları tərəfindən eyni istiqamətli fiskal siyasətin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi və ya profisitinin istifadəsi üsullarının qarşılıqlı nəzarəti üçün ümumi çərçivələri formalaşdırmaq zəruri idi;

*struktur və regional siyasətlərin həyata keçirilməsi zamanı kooperasiya;

*dollara və üçüncü ölkələrin valyutalarına nəzərən valyutaların birgə «üzməsi»;

*əvvəlcə qızıl paritet əsasında, sonra AİB-nə daxil olan ölkə valyutalarının bazasında Avropa hesablaşma pul vahidinin tətbiq edilməsi.

Avropa monetar ittifaqının fəaliyyətə başlama mexanizmi ilə bağlı Birliyin üzvləri arasındakı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, 1971-ci ilin martında belə ittifaqın yaradılması proqramının reallaşdırılması barədə razılaşma əldə olunmuşdur. Proses üç mərhələnin olmasını nəzərdə tuturdu. Birinci mərhələ eksperimental mərhələ kimi nəzərdən keçirilir və bu çərçivədə Avropa valyutalarının qarşılıqlı dəyişmələrinin dinamik azaldılma səyləri nəzərdə tutulurdu. Dolların 1971-ci ilin avqustunda kəskin devalvasiyası nəticəsində bu mərhələ iflasa uğradı. Vernerin ilkin strategiyası ona əsaslanırdı ki, Avropa valyutalarının mübadilə kurslarının dərəcələri Amerika valyutasına nəzərən dəyişməz qalacaq. Bazarın qeyri-

stabilliyi alman markasına güclü yüksəldici təsir göstərdi və bu, onun digər Avropa valyutalarına nəzərən kursunda özünü dərhal büruzə verdi.

1970-c illərdə Verner planının uğursuzluğunun səbəblərindən birincisi, millidən üstün valyuta-maliyyə mərkəzinin yaradılmasına siyasi hazırlığın olmaması idi. İkincisi, bu hazırlıqsızlıq qismən üzv ölkələrin iqtisadi inkişafındakı və iqtisadi vəziyyətindəki böyük fərqlərlə əlaqədar idi (indi bu fərqlər 1980-ci illərin ortalarından Avropada başlamış iqtisadi yüksəliş nəticəsində bir qədər silinmişdir). Üçüncüsü, 1970-ci illərdə iki neft şoku, staqnasiya və bir sıra ölkələrdəki inflyasiya ilə şərtlənmiş dünya iqtisadiyyatındakı ümumi əlverişsiz vəziyyət də öz rolunu oynadı.

Vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaq cəhdi 1972-ci ilin martında «tuneldə ilan» vasitəsilə baş vermişdir. «İlan» - Avropa valyutalarının dəyişmələrini bir-birlərinə nəzərən bağlayan mexanizmi ifadə edir və bu mexanizm, həmçinin «ilan»ın dollara nəzərən dəyişmələrinin məhdudiyətlərini müəyyənləşdirirdi. Lakin bu sistemin də aqibəti acınacaqlı oldu. Başlayan neft böhranı «tuneldə ilan»a zərbə vurdu. Şübhəsiz, ABŞ ilə nefti ixrac edən ölkələr arasında «neft müharibəsinin» başlanmasını əvvəlcədən görmək və nəticədə, bu müharibənin Avropa valyuta sisteminin formalaşmasına təsirindən qaçmaq çətin məsələ idi. Hətta Bretton-Vud valyuta sisteminin iflasına baxmayaraq (onun qeyri-effektivliyinin nəticəsi dünya birliyinin əvvəlcə faktiki, sonra isə formal surətdə, BVF-nun Nizamnaməsinə Yamaykada qəbul olunmuş düzəlişlər şəklində sərbəst dəyişən, üzən valyuta kurslarına keçid oldu), Avropa valyutalarının Amerika dollarına bağlılığı onu sübut edirdi ki, Avropada əvvəllər olduğu kimi yenə də Avropa inteqrasiyasını yalnız dünya lideri – ABŞ-ın inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirir və zərurət olan halda onun köməyinə ümid bəsləyirlər. Bundan başqa, yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, valyuta kurslarının «ilan» hüdudunda saxlanması könüllü idi və həmişə

ayrı-ayrı ölkələr üçün məşəqqətli olurdu (valyuta intervensiya-larına çox böyük vəsaitlər tələb olunurdu). Buna görə də bir sıra ölkələr bu sistemdə ümumiyyətlə iştirak etmir və ya dövrü şəkildə oradan çıxırdılar. Belə ki, Böyük Britaniya, İtaliya və İrlandiya öz kurslarını müstəqil şəkildə müəyyənləşdirir, Fransa isə ümumi sistemə gah birləşir, gah da ondan ayrılırdı.

«Tuneldə ilan»ın iflasından sonra monetar ittifaqın Avropada tez bir zamanda sona çatacağını düşünürdülər. Valyuta sistemlərinin birləşməsi barədə təklif 1977-ci ildə Roy Cenkins tərəfindən irəli sürülmüşdür. Roy Cenkins həmin dövrdə Avropa komissiyasının prezidenti vəzifəsini tuturdu. Məhz bu təklif sayəsində 1979-cu il martın 13-də Avropa valyuta sistemi – AVS yarandı. AVS Avropada gələcək monetar ittifaqın əsası oldu. AVS-nin əsas vəzifələri aşağıdakılar idi:

*Avropada xarici və daxili valyuta sabilliyinin əldə olunması;

*üzv ölkələrin iqtisadi əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi;

*valyuta qeyri-sabilliyinin azalmasına yardım. Valyuta kurslarının marjı $\pm 2,25\%$ (dar hədd) və $\pm 6\%$ (geniş hədd), Mübadilə kurslarının Avropa mexanizmi (MKAM) müəyyənləşdirilmişdir. Yeni «Avropa valyuta ilanı» Birliyin valyuta problemlərinin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, dəyişikliklərə uğradı. Belə ki, 1993-cü ildə MKAM-nin böhranı nəticəsində 15%-lik vahid hədd müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə, şübhəsiz, kurs münasibətlərinin maksimal yaxınlaşma prinsipindən geri çəkilmək demək idi. Bundan başqa, AVS heç bir vaxt Birliyin bütün ölkələrini əhatə etmirdi və onun iştirakçılarının tərkibi dəfələrlə dəyişirdi. Göstərilən rejimə riayət olunması bir sıra tənzimləyici tədbirlərlə möhkəmləndirilirdi. Bunlar valyuta kursuna təsir göstərən faiz dərəcələrinin dəyişməsi, kurs münasibətlərinin saxlanması məqsədilə mərkəzi bankların qarşılıqlı kreditləşməsi, valyuta intervensiya-ları idi.

Bu sistemin xarakterik cəhəti Avropa valyuta vahidinin (European Currency Unit) – ekyünün yaranmasıdır. Ekyü öz

başlangıcını 1950-ci ildə Avropa ödəniş ittifaqı tərəfindən yaradılmış AİB hesablaşma vahidindən götürür. Roma razılaşması verilmiş hesablaşma vahidini AİB institutları üçün qəbul etmiş və onu 0,88867088 qram təmiz qızıl müəyyənləşdirmişdir. ABŞ dollarının devalvasiyası, o cümlədən valyutaların «üzməsi» barədə və SDR zənbil konsepsiyasının yaradılması barədə qərar (xüsusi borc alma hüquqları, Special Drawing Rights) AİB-ni xüsusi hesablaşma vahidi zənbilinin yaradılma zərurətinə gətirib çıxartdı. Beləliklə, Avropa hesablaşma vahidi (European Unit of Account - EUA) adlanan hesablaşma vahidi yarandı və onun dəyəri tərkibindəki valyuta kurslarının gündəlik dəyişmələrindən asılı olaraq dəyişilirdi. EUA 1976-cı ilin kömür və polad üzrə Razılaşmasının büdcəsinə, AİB-nin 1978-ci il büdcəsinə daxil edilmiş və 1979-cu ilin gömrük əməliyyatlarında istifadə olunmuşdur.

Ekyünün dəyəri və tərkibi EUA-nın dəyərində və tərkibində, onların yenidən nəzərdən keçirilməsi şərti ilə identik idi. Ekyü rəsmi valyuta kimi 1978-ci ildə dekabrın 18-də yaranmış, 1979-cu ildə martın 13-də isə Avropa valyuta sisteminin tərkib elementi kimi qüvvəyə minmişdir. Ekyünün dəyəri valyuta zənbili üsulu ilə müəyyənləşdirilirdi. Zənbilə AİB-yə üzv olan 12 ölkənin valyutası daxil idi. Hər bir valyutanın bu zənbildəki payı Birliyin ümumi məhsulunda ölkənin xüsusi çəkisindən, onların qarşılıqlı ticarət dövriyyəsindən və AVS çərçivəsində qısamüddətli müdafiə kreditlərində iştirakından asılı idi. Ona görə də alman markası ekyüdə daha böyük paya malik idi – təqribən 33%. Fransız frankının payına təqribən 20%, funt sterlinqə - 11,5%, italyan lirəsinə 8%, danimarka kronuna – təqribən 3% düşürdü. Ekyünün tərkibi iki dəfə dəyişikliyə uğramışdır. Birincisi 1984-cü ilin sentyabrında dirhəmin daxil olması zamanı və ikincisi 1989-cu ilin sentyabrında ispan pesetasının və Portuqaliya eskudosunun daxil edilməsi zamanı baş vermişdir (cədvəl 9.3).

Cədvəl 9.3

Ekyü zənbilinin tərkibi (ekyünün tərkibində hər bir valyutanın miqdarı)

Valyuta	AVS-in yaradılması	Ekyünün tərkibinə dirhəmin daxil edilməsi	Ekyünün tərkibinə pesetanın və Portuqaliya eskudosunun daxil edilməsi
Belçika frankı	3,66000	3,71000	3,301000
Danimarka kronu	0,21700	0,21900	0,197600
Alman markası	0,82800	0,71900	0,624200
Fransız frankı	1,15000	1,31000	1,332000
Holland quldeni	0,28600	0,25600	0,219800
İrland funtu	0,00759	0,00871	0,008552
İtaliya lirəsi	109,0000	140,0000	151,800000
Lüksemburq frankı	0,14000	1,14000	0,130000
Funt sterlinq	0,885000	0,08780	0,087840
Yunan dirhəmi	-	1,15000	1,440000
İspan pesetası	-	-	6,885000
Portuqaliya eskudosu	-	-	1,393000

Qeyd etmək lazımdır ki, ekyü özünü «açıq zənbil» kimi aparırdı və onun yenidən nəzərdən keçirilməsi AİB şurasının 1978-ci il 5 dekabr qətnaməsinin müəyyənləşdirdiyi qaydalara əsasən həyata keçirilirdi. Dəyişikliklərin daxil edilməsi yalnız bütün üzv ölkələrin razılığı ilə mümkün ola bilərdi. Ekyünün tərkibi aşağıdakı hallarda yenidən nəzərdən keçirilirdi:

*iştirakçı dövlətlərdən birinin xahişi ilə – əgər ekyünün tərkibində onun valyutasının xüsusi çəkisi son dəfə nəzərdən keçiriləndən sonra 25% və daha artıq dəyişmişdirsə;

*yeni dövlətin qoşulması zamanı;

*5 il keçəndən sonra.

Ekyünün özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, ekyü dövlət xarakterinə və şəxsi xarakterə malik idi. Ekyünün

rəsmi və ya dövlət xarakteri AVS-nin əsas elementidir və onun aşağıda göstərilənlərdə reallaşdırılmış əsas funksiyalarıdır:

*AİB-nin büdcəsində;

*gömrük rüsumlarında;

*AİB-nin aqrar siyasətində;

*AİB-nin statistikasında;

*AİB-nin maliyyəsində;

*Avropa inkişaf fondunun və Avropa investisiya bankının fəaliyyət sferasında.

Dövlət ekyüsü «ekyü zənbili» ilə eyniləşir, lakin ABŞ dolları və qızıl ehtiyatı ilə əlaqələndirilirdi. Dövlət ekyüsü konkret şəkildə dövlət institutlarının bank hesablarında mövcud idi, onun istifadəsi isə maliyyə orqanları tərəfindən məhdudlaşdırılmışdır.

Ekyünün şəxsi xarakteri müqavilə hüququnda əks olunur, lakin dövlət hüququnun normaları ilə dəqiq şəkildə şərtlənirdi. Şəxsi ekyü, həmçinin «ekyü zənbili» ilə eyniləşdirilirdi, lakin onun tərkibi 12 Avropa valyutasının əmanətləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Ekyü konkret formada bank hesablarında mövcud idi.

Ümumilikdə ekyü üç mühüm funksiyanı yerinə yetirirdi:

*mərkəzi valyuta kursunu müəyyənləşdirirdi, yəni mübadilə barədə razılaşmada iştirak edən hər bir valyuta üçün ekyüdə mərkəzi kurs müəyyənləşdirilir və nəticədə ikitərəfli valyuta kursları qeyd olunurdu;

*müdaxilə mexanizmindən yaranmış və ya AVS-də nəzərdə tutulmuş kreditlər və borclar üzrə hesablaşmaların vahidi idi;

*sistem daxilindəki hesablaşmaların aləti rolunu oynayırdı.

Deyilənlərdən aydındır ki, ekyünün digər hesablaşma, ödəniş və rezerv kollektiv pul vahidindən –SDR-dən (1970-ci ilin yanvarından başlayaraq, SDR-in emitenti Beynəlxalq valyuta fondudur) əsas fərqi ondan ibarətdir ki, ekyünün

istifadə olunma sferası SDR-in istifadə sferasından çox genişdir. Məsələ bundadır ki, ekyüyə SDR kimi təkcə rəsmi sektor (mərkəzi banklar və beynəlxalq təşkilatlar) yox, həm də şəxsi sektor (kommersiya bankları, şirkətlər) daxildir.

XX əsrin son onilliyinin əvvəlində Avropa monetar ittifaqının təşəkkül tapması AVS-in fəaliyyətinin müsbət yekunlarını təsdiq etdi. Lakin monetar ittifaqın mərhələli şəkildə yaranması integrasiyanın vahid bazar kimi pilləsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, birliyə üzv ölkələrin prinsipial siyasi öhdəlikləri zəruri idi. Delor Komitəsinin 1989-cu ilin aprelinde tərtib olunmuş məruzəsi belə öhdəliklərin texniki əsasını təmin edirdi. Avropa Şurasının 1985-ci ilin dekabrında Brüsseldə və 1986-cı ilin fevralında Haaqada keçirilən iclasları nəticəsində hazırlanmış və 1987-ci ildə iyulun 1-də qüvvəyə minmiş Vahid Avropa Aktı iqtisadi və monetar ittifaqın tədriclə yaradılmasını məqsəd şəklində təsdiq edirdi. Avropa Şurası 1988-ci ilin iyununda Qannoverdəki iclasında Jak Delorun sədrlik etdiyi Mərkəzi bank müdirləri və ekspertlərinin komitəsinə tapşırılmışdır ki, komitə belə ittifaqa gətirib çıxara biləcək konkret mərhələləri öyrənsin və təklif etsin. Komitənin tərtib etdiyi məruzədə əvvəlcə Birliyin iqtisadi və monetar integrasiyasının vəziyyəti qısa şəkildə analiz edilir, sonra isə iqtisadi və monetar ittifaqın yekun vəziyyəti və onun əldə olunma mərhələləri təsvir olunurdu.

Monetar ittifaq Vernerin 1970-ci il məruzəsinə uyğun olaraq, valyutaların tam və dönməz (başqa ölkələrin valyutalarına dəyişdirilə bilməyən) qarşılıqlı konversiyasını nəzərdə tutur və bu da artıq həyata keçirilmişdir. Həmçinin, kapitalların hərəkətində tam azadlığı, bank və maliyyə bazarlarının tam integrasiyasını da nəzərdə tutur və bunun həyata keçirilməsi Vahid akta əsasən 1993-cü il yanvarın 1-dən olmalı idi. Daha sonra kurs dəyişmələrində hüdudların ləğv edilməsi və paritetlərin qəti şəkildə möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, bu da Avropa valyutalarının qeyd olunmuş kurslarının müəyyənləşdirilməsini ehtimal edirdi. Delorun məruzəsi onu

da əlavə etdi ki, vahid valyutanın qəbul edilməsi monetar ittifaq üçün öz mahiyyəti etibarilə çox zəruri olmasa da, onun dönməzliyini möhkəmləndirməyə, əməliyyatlar üzrə xərcləri azaltmağa və beynəlxalq həyatda Avropanın daha böyük nüfuz qazanmasına imkan verərdi.

Qeyd olunmuş valyuta kurslarına riayət olunması üçün vahid pul-kredit siyasəti və üçüncü valyutalara nəzərən valyuta siyasətinin ümumi idarəetməsi zəruridir. Bütün bunlar Birliyin müstəqil təşkilatına - Avropanın Mərkəzi Banklar Sisteminə (AMBS) tapşırılmalıdır. Vahid aktla nəzərdə tutulmuş vahid bazarın yaradılmasından başqa, iqtisadi ittifaq aşağıdakıları da nəzərdə tutur:

*Birlik miqyasında rəqabətin həvəsləndirilmə siyasətinin gücləndirilməsi. Bu siyasət bazara giriş maneələrini ləğv etməyə və istər şəxsi, istərsə dövlət agentlərinin davranışı nəticəsində bazarın fəaliyyətində yaranmış pozuntuları aradan qaldırmağa imkan verir;

*struktur bərabərləşdirməyə və regional inkişafa yönəlmiş ümumi siyasətin inkişafı. Məqsəd resursların optimal bölüşdürülməsinə və bütün Birliyin inkişafına, xüsusilə əlverişsiz şəraitdə yerləşən regionların inkişafına kömək etməkdir;

*qiymət stabilliyinin təmin olunmasına və iqtisadi artıma kömək etmək üçün makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası.

Delorun komitəsi ittifaqın üç mərhələdə yaradılmasını təklif edirdi. Hər bir mərhələ monetar ittifaqın yaradılmasında və iqtisadi siyasətin konvergensiyasında paralel təkamülün əldə olunmasına imkan verirdi.

Birinci mərhələnin məqsədi iqtisadi və monetar siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi yolu ilə iqtisadi effektivliyin konvergentliyinin artırılması idi. İqtisadi sahədə geniş bazarın yaradılması, struktur fondlarının islahatı və möhkəmləndirilməsi, iqtisadi siyasətin koordinasiyasını gücləndirən yeni prosedurların tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Bunlar iqtisadi siyasətin təkamülünə hərtərəfli nəzarət, bu siyasətin ortamüddətli

perspektivdə koordinasiyası, üzv ölkələrin büdcə fəaliyyətlərinin razılaşdırılması idi. Valyuta sahəsində söhbət vahid Avropa maliyyə məkanının yaradılmasından, AVS qaydalarının bütün Avropa valyutalarına tətbiqindən, şəxsi ekyünün istifadəsi ilə bağlı bütün maneələrin aradan qaldırılmasından və mərkəzi bank müdirləri Komitəsinin tövsiyəçi səlahiyyətlərinin genişləndirilməsindən, komitənin yükünün üç alt komitə arasında bölüşdürülməsindən gedirdi (pul-kredit siyasəti üzrə, valyuta siyasəti üzrə, bank fəaliyyətinə nəzarət üzrə).

İkinci mərhələ birinci mərhələ ərzində hazırlanmış yeni müqavilənin tətbiqindən başlayırdı. Bu mərhələdə qərarların qəbul olunma məsuliyyətini əvvəlki kimi milli valyutalar daşıyırdı. İqtisadi sahədə struktur siyasətin və rəqabətin həvəsləndirilmə siyasətinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Birlik şurası ortamüddətli fəaliyyət çərçivələrini səs çoxluğu ilə müəyyənləşdirib, makroiqtisadi istiqamətləri təyin edə bilirdi. Pul-kredit sahəsində Avropa mərkəzi banklar sisteminin yaradılması təklif olunurdu. Bu sistem milli pul-kredit siyasətlərinin koordinasiyasından təcridlə ümumi valyuta siyasətinə keçməli idi. Zərurət olan halda valyuta mexanizmindəki dəyişmə həddləri azaldılırdı.

Son mərhələ qəti qeyd olunmuş valyuta kurslarına keçiddən və ittifaq çərçivəsində nəzərdə tutulmuş iqtisadi və valyuta səlahiyyətlərinin Birliyin təşkilatlarına verilməsindən başlayırdı. İqtisadi sahədə struktur və regional siyasət güclənirdi. Birliyin qayda və prosedurları makroiqtisadi sahədə məhdud xarakter alır və Birlik özünün bütün funksiyalarını beynəlxalq əməkdaşlıq səviyyəsində həyata keçirməyə başlayırdı. Pul-kredit sahəsində qəti qeyd olunmuş paritetlərdə Avropa mərkəzi banklar sisteminin (AMBS) himayəsi altında vahid siyasət yürüdüldü. Bundan başqa, AMBS ümumi sərəncama verilmiş rezervləri idarə edir və valyuta bazarlarında intervensiyalar sahəsində qərarların qəbul edilmə səlahiyyətini saxlayırdı. Bu mərhələdə vahid valyuta qəbul olunurdu.

Vahid valyutaya gəlinə, Delor komitəsi hesablamışdır ki, ekyü bu rolu oynamaq üçün kifayət qədər potensiala malikdir. Bu o demək idi ki, ekyü valyuta zənbili olmayacaq və əsl valyutaya çevriləcək. Bununla belə, Komitə ekyünün mövcud valyutalarla rəqabət apararı tamqiyətli valyutaya keçməsi ideyasını son mərhələyə qədər qəbul etmədi və pul emissiyasının hədsiz artımından, nəticədə pul-kredit siyasətinin koordinasiyasında əlavə çətinliklərin yarana biləcəyindən ehtiyatlandı.

Delor komitəsinin məruzəsinin məziyyəti onun müha-kiməli qayda ilə təklif olunması idi. Birinci mərhələyə yalnız o halda qədəm qoyulurdu ki, dövlətlər prosesin sonuna qədər getməyə qərar versinlər. Bu isə dövlətlərin yekun mərhələ barədə dəqiq siyasi öhdəlik götürməyi demək idi. Məruzənin nöqsanları ittifaqın yaradılması üzrə təqvim müddətlərindəki qeyri-müəyyənlik və öz məzmununa görə fəaliyyətdə olan AVS-ə çox yaxın olan birinci mərhələ idi. Verner planının ilk mərhələsi kimi, o da əbədi ola bilirdi.

Delorun məruzəsi və qismən ona əsaslanmış Maastrixt müqaviləsi 1990-cı illərdə Qərbi Avropa inteqrasiyasının keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsini açdı. Avropa birliklərinin Avropa İttifaqına transformasiyası barədə tarixi Maastrixt müqaviləsi 1991-ci ilin dekabrında imzalanmış, ratifikasiya edilmiş və çətinliklərə baxmayaraq, 1993-cü ilin noyabr ayında qüvvəyə minmişdir. Maastrixt müqaviləsinin ratifikasiyası ilə bağlı çətinliklər 1992-ci ildə Danimarkada və Fransada yaranmış, nəticədə vahid Avropanın gələcəyinə və uyğun olaraq AVS-nə olan inam xeyli qırılmışdır. Bu isə 1992-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Avropa valyutaları bazarının ciddi böhran vəziyyətində olmasına gətirib çıxartdı. Bunun nəticəsi olaraq, Britaniya funtu, İtaliya lirəsi AVS-ni tərk edir, İspan pesetası və portuqaliya eskudosu elə həmin ilin noyabrında 6% devalvasiya olunurlar. 1993-cü ilin yanvarında İrland funtu 10% devalvasiya olunur, may ayında isə peseta və eskudo düşməkdə davam edir. Beləliklə, Birlik ölkələrinin

maliyyə nazirləri Avropa valyutalarının mümkün dəyişmə sərhədlərinin +/-15% genişləndirilməsi ilə bağlı addım atmaq məcburiyyətində qalırlar.

Maastrixt müqaviləsi Avropanın iqtisadi və monetar ittifaqının təkamülündə təqvim şəklində üç mərhələni, uyğun olaraq Avropa İttifaqının ümumi, sonra isə vahid pul vahidinin tətbiqini müəyyənləşdirmişdir.

Birinci mərhələ 1990-cı iyulun 1-dən 1993-cü il dekabrın 31-ə kimi olan dövrü əhatə edirdi. Bu mərhələdə Maastrixt müqaviləsinin Avropa İttifaqı barədə uyğun maddələrinin qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan bütün hazırlıq tədbirləri həyata keçirilirdi. Xüsusi halda, kapitalın Avropa İttifaqı daxilində, o cümlədən Avropa İttifaqı ildə üçüncü ölkələr arasında sərbəst hərəkətinə qoyulmuş bütün qalan məhdudiyətlər aradan qaldırılmışdır. AB daxilindəki iqtisadi inkişaf göstəricilərinin yaxınlaşmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. İttifaqa üzv dövlətlər münasib yerlərdə bir neçə il üçün nəzərdə tutulmuş yaxınlaşma proqramları qəbul edirdilər. Bu proqramlarda onların büdcə və antiinflasiya siyasətlərinin konkret məqsədləri və göstəriciləri müəyyənləşdirilirdi. Tək pul vahidi kimi avronun tətbiqinə hazırlıq qaydasında bu proqramlar AB-nin iqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə Şuranın (EKOFİN) müzakirəsinə təqdim olunur və inflasiyanın dayanıqlı aşağı göstəricilərinin əldə olunmasına, dövlət maliyyələrinin sağlamlaşdırılmasına və Maastrixt müqaviləsində nəzərdə tutulduğu kimi, üzv dövlətlər arasında valyuta kurslarının stabilliyinə stiqaşdırılırdı.

AVS-nin təkamülündə ikinci mərhələ 1994-cü il yanvarın 1-də başlamış, 1998-ci il dekabrın 31-də başa çatmışdır. Bu mərhələ üzv dövlətlərin avronun tətbiqində daha konkret hazırlığına həsr olunmuşdur. İkinci mərhələnin əsas təşkilati hadisəsi Frankfurt-Maynda Avropa Valyuta İnstitutunun (AVİ) təsis edilməsi oldu. Bu mərhələnin mühüm hadisələri sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

*AB-yə üzv dövlətlərdə mərkəzi banklar tərəfindən dövlət sektorunun müəssisə və təşkilatlarının kreditləşdirilməsi vasitəsilə dövlət sektorunun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə qadağa qoyan, eyni zamanda mərkəzi banklar tərəfindən dövlət borclarının birbaşa əldə edilməsinə qadağan qoyan qanunvericiliyin qəbulu; iqtisadi və monetar ittifaqın təkamül prosesinin üçüncü mərhələsində elə bu cür qadağa Avropa Mərkəzi Bankına (AMB) tətbiq olunur;

*dövlət sektorunun müəssisə və təşkilatları tərəfindən maliyyə institutlarının vəsaitlərini əldə etmək imtiyazlarını ləğv edən qanunvericiliyin qəbulu; analoji qadağa üçüncü mərhələdə də Avropa Mərkəzi Bankına tətbiq olunur;

*AB-yə üzv dövlətlərdən birinin dövlət sektorunun öhdəliklərinin digər belə ölkə tərəfindən və ya bütövlükdə Avropa İttifaqı tərəfindən qəbuluna qadağa qoyan qanunvericiliyin qəbulu; bu üsul «zəmanətdən imtina barədə təshihlər» adını almışdır;

*üzv ölkələrin mərkəzi banklarına onların hökumətlərindən nizamnamə müstəqilliyi verən milli qanunvericiliyin münasib yerlərdə qəbulu. Məqsəd onların hüquqi statusunu AMB tərəfindən təqdim olunmuş analoji statusla eyniləşdirməkdir.

1995-ci ilin dekabrında Avropa Şurasının Madriddəki iclasında avronun tətbiqi proqramı qəbul olunmuş və elə həmin şuranın 1996-cı ilin dekabrında Dublindəki iclasında bu proqram inkişaf etdirilmiş və konkretləşdirilmişdir. Bu proqram və icraedici orqan - AB Komissiyası səviyyəsində qəbul edilmiş digər qərarlar iştirakçı ölkələr üçün iqtisadi və monetar ittifaqın təkamül prosesinin meyarlarını, o cümlədən vahid valyutanın tətbiqinin müddət və prinsiplərini nəzərdə tuturdu. Avronun tətbiqini nəzərdə tutan ölkələrin uyğunlaşmalı olacağı iqtisadi konvergeniya meyarları xüsusi maraq doğurur (cədvəl 9.4).

Cədvəl 9.4

Avropa birliyi ölkələrinin iqtisadi konvergeniyasının meyarları

Meyarlar	Hüddud qiyməti
Dövlət büdcəsinin kəsiri	ÜDM-in 3%-dən çox olmayaraq
Dövlət borcu	ÜDM-in 60%-dən çox olmayaraq
Qiymətlərin illik artımı	AB-nin bu mənada daha əlverişli olan üç ölkəsində inflyasiyanın orta səviyyəsindən yuxarıda 1,5%-dən çox olmayaraq
Uzunmüddətli faiz dərəcəsinin orta ölçüsü	Elə həmin üç ölkədə bu faiz dərəcələrinin orta səviyyəsindən 2%-dən çox olmayaraq
Qarşılıqlı valyuta kurslarının dəyişmə hüddudları	+/-15%

Avronun fəaliyyəti dövründə göstərilən meyarlara riayət olunması məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, hədsiz büdcə kəsirinə yol vermiş ölkə (ÜDM-in 3%-dən çox) birinci ildə AB Komissiyasının xüsusi hesabına öz ÜDM-nin 0,2%-i ölçüsündə depozit üstəgəl müəyyənləşdirilmiş limiti aşan kəsirin hər faizinə 0,1% köçürməlidir. Əgər bu vəziyyət ikinci ildə də qalmaqda davam edərsə, depozitin yalnız əlavə hissəsi ödənilir (ÜDM-in 0,5%-dən çox olmayaraq). Sonralar vəziyyət düzəlmirsə, depozit cərimələrə çevrilir və bu cərimələr «intizamlı» iştirakçıların sərəncamına verilir.

İqtisadi və monetar ittifaqın təkamül prosesinin üçüncü mərhələsi 1999-cu ildə yanvarın 1-dən başladı. Bu tarixdən başlayaraq, «avro zonası»nın iştirakçı ölkələrinin milli valyutaları ilə avro arasındakı mübadilə kursları qəti şəkildə qeyd edilmiş, avro ümumi valyuta olmuşdur. Avro AB-nin ekyü hesablaşma vahidini 1:1 nisbətində əvəz etdi. Üçüncü mərhələ hazırlıq pilləsi də daxil olmaqla, bir neçə pilləyə bölünmüşdür.

Hazırlıq pilləsi üçüncü mərhələnin başlanmasına 1 il qalmış başlayırdı.

A fazası (1998-ci il). İqtisadi və monetar ittifaqın iştirakçılarının seçilməsi. Bu fazanın sonunda təqdim olunmuş konvergeniya meyarlarından çıxış edərək, 15 ölkədən 11-i digər pilləyə keçməyə hazır idi. Böyük Britaniya, Danimarka və İsveç siyasi motivlər üzündən, həmçinin referendumdakı mənfi nəticələrə görə Avropa monetar ittifaqının üzv ölkələr qrupuna daxil olmaqdan imtina etdilər. Yunanıstan qoyulmuş iqtisadi məhdudiyətləri yerinə yetirmədi və bu səbəbdən «avro zonası» ölkələri arasında ola bilmədi. Bu dövrdə dövlətlər fond birjalari, banklar və bank fəaliyyəti barədə qanunları yenidən nəzərdən keçirməli, avro ilə uçotun aparılma mexanizmlərini, avro pulların hərəkət qaydalarını və s. Hazırlamalı idilər.

B fazası (1.01.1999 – 31.12.2001). Avropa İttifaqının 11 ölkəsində milli pul vahidləri ilə paralel şəkildə qeyri-nağd avronun tətbiqi. İqtisadi konvergeniyanın şərtlərini yerinə yetirən Yunanıstan 2001-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq, «avro zonası» ölkələrinə qoşuldu və onların sayını 12-yə çatdırdı. Bu dövrdə iştirakçı ölkələrin milli valyutalarının avroya nəzərən kursları qəti və dönməz şəkildə (başqa ölkələrin valyutasına dəyişdirilə bilməyən) qeyd olunurdu. Bütün yeni dövlət istiqrazları avro ilə buraxılırdı. AB ölkələrinin 11 valyutasının 1999-cu ildə yanvarın 1-də Avropa vaxtı ilə 0.00-dan avro ilə müəyyənləşdirilmiş konvertasiya kursları cədvəl 9.5-də göstərilmişdir.

Yeni Avropa valyutası 1999-cu ilin birinci yarısında özünün ilkin dəyərinin 14%-nə qədər itirdi. Avronun tətbiq edilmə anında kurs aşağıdakı kimi idi: 1,1743 dollar = 1 avro. Lakin 1999-cu ildə fevralın sonunda avronun Amerika dollarına nəzərən kursunun bir qədər azalması müşahidə olundu. Avronun ABŞ dollarına nəzərən kursu ən aşağı düşmə nöqtəsinə oktyabrın 26-da çatdı və 1 avro üçün 0,825 dollar səviyyəsinə qədər endi. Bu isə o deməkdir ki, ilkin

müəyyənləşdirilmiş kursa nəzərən qiymətdən düşmə 30% təşkil etmişdir. 2000-ci ildə avronun ABŞ dollarına nəzərən kursu 18% aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 9.5

Avropa monetar ittifaqı ölkələrinin valyutalarına nəzərən avronun dönməz şəkildə qeyd olunmuş kursu

Alman markası	1,95583
Fransız frankı	6,55957
İtaliya lirəsi	1.936,21
İspan pesetası	166,386
Portuqaliya eskudosu	200,482
Fin markası	5,94573
İrland funtu	0,787564
Belçika / Lüksemburq frankı	40,3399
Holland quldeni	2,20371
Avstriya şillinqi	13,7603

Avronun belə böyük xarici qiymətdən düşmə səbəbləri daxili makroiqtisadi faktorlarla yanaşı, həm də xarici şərtlərlə, ABŞ-da iqtisadi inkişafın daha aktiv templəri ilə, Avropa ilə müqayisədə daha yüksək faiz dərəcələri ilə əlaqədar idi. Mütəxəssislərin fikrincə, avro kursunun aşağı düşməsi tamamilə qanunauyğundur, çünki yeni valyutanın ilkin dəyəri əsassız şəkildə yüksək idi. Mütəxəssislər bunu aşağıdakı şəkildə əsaslandırırırlar. Birincisi, Bonn sammitinin iştirakçıları «Maliyyə stabilizləşdirilməsinin forumu»nu təsis etmək qərarına gəldilər. Bu forum, təşəbbüskarların fikrincə, əsasən dolların dünya bazarlarındakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi hesabına, o cümlədən avroya münasibətdə dünya iqtisadiyyatının inkişafına nəzarət və koordinasiya etməli idi. İkincisi, sammit zamanı Avropa monetar ittifaqının bütün üzv ölkələrində iqtisadi inkişaf templərinin yavaşması barədə məlumatlar elan olunmuşdur və bu da artıq avro kursunun düşməsi üçün

kifayət qədər əsas verir. Üçüncüsü, ABŞ Almaniyaya tərəfindən təklif olunmuş dolların, ienin və avronun mübadiləsinin qeyd olunma mexanizminin yaradılması planından imtina etdi. ABŞ hesab edirdi ki, bu plan Amerikanın milli maraqlarına ziyan yetirər. Bundan sonra, investorların əksəriyyəti analitiklərin məsləhətləri ilə avroya stavka edib, aktivlərini təcili surətdə dollarlara köçürməyə başladılar. Nəticədə 1999-cu ilin martında avro öz dövriyyəsinin ilk günləri ilə müqayisədə, 6% ucuz oldu. Yuxarıda göstərilən səbəblərdən başqa, siyasi faktorlar da kursa mənfi təsir göstərirdi. Bunlar Avropa komissiyasının kollektiv istefası, Balkanlardakı hərbi münaqişə, ABŞ tərəfindən AB-nin maliyyə sistemini zəiflətmək cəhdləri idi.

2000 və 2001-ci illərin qovşağında dünyanın valyuta bazarlarında ilk dəfə avro kursunun ABŞ dollarına nəzərən böyük artımı müşahidə olunmuş, 2000-ci ildə noyabrın sonunda 1 avroya 0,856 dollardan 2001-ci ildə yanvarın axırında 1 avroya 0,938 dollara qədər artmışdır. Bu, 2000-ci ilin III rübündə ABŞ-da istehsal həcminin artımındakı azaldıcı təsirlərin təsiri ilə və onun ardınca ABŞ FRS rəhbəri A. Qrinspenin yeni maliyyələşdirilmə dərəcələrinin endirilməsi barədə bəyanatının təsiri altında baş vermişdir. 2001-ci ilin mart-dekabr aylarında avronun kursu 1 avroya 0,88-0,92 dollar çərçivəsində idi.

Faza C (1.01.2002 – 30.06.2002). Avro banknotlarının və pullarının dövriyyəyə daxil edilməsi. İştirakçı ölkələrin bu dövrə qədər milli valyutalarda aparılan bütün hesabları rəsmi kursla avroya konversiya edilmişdir.

2002-ci ilin əvvəlindən avronun kursu tədriclə artır və Nyu-York birjalarında 1 avro üçün 1,0085 dollara qədər yüksəlib, psixoloji qiymətini üstələyirdi. Avro dollardan baha oldu. Buna səbəb bir sıra iri maliyyə şirkətlərinin müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq, ABŞ-ın fond bazarlarındakı dəyişmələr idi. Bu həddə qiyməti ətrafındakı kurs dəyişmələri nəticədə 2003-cü ilin fevralında mübadilə kursunun Amerika dollarına

nəzərən (1,0694 dollar/avro), ingilis funtuna və yapon ieninə nəzərən üçillik maksimuma qədər artırılmasına gətirib çıxartdı. Valyuta bazarındakı bu vəziyyətin açıq-aydın səbəbi ABŞ ilə İraq arasındakı münasibətlərdə olan gərginlik idi. Bununla belə, Avropa Mərkəzi Bankının prezidenti Vim Duyzenberq bildirdi ki, avronun artımı «avro zonasında» faiz dərəcəsinin bundan əvvəlki azalma effektinə uyğun gəlir. Güclü avronun olması Avropa regionunda ixracat potensialına mənfi təsir göstərir və hakimiyyətlər monetar siyasətin yürüdülməsi zamanı bunu nəzərə almaya bilməzlər. Uyğun strategiya və taktikanın reallaşdırılma məsuliyyətini əsasən Avropa Birliyinin baş monetar orqanı - Avropa Mərkəzi Bankı daşıyır.

9.2.2. Avropa mərkəzi bankı

Avropa Birliyi ölkələrinin vahid pul sistemini tənzimləyən ilk maliyyə müəssisəsi Avropa valyuta institutu idi (AVİ). AVİ 1994-cü ildə yanvarın 1-də fəaliyyətə başlamışdır. Maastrixt müqaviləsinə uyğun şəkildə yaradılmış Avropa valyuta institutu Frankfurt-Mayndakı mənzil qərargahı ilə Avropa valyuta əməkdaşlıq fondunu əvəz etdi. AVİ-nun əsas vəzifələri aşağıdakılar idi:

*AB-yə üzv ölkələrin mərkəzi banklarının monetar siyasətlərinin koordinasiyası;

*Avropa valyuta sisteminin fəaliyyətinə nəzarət;

*Avropa mərkəzi banklar sisteminin təşkilinə və vahid valyutaya-avroya keçidə hazırlıq;

*ümumavropa hesablaşma sisteminin effektivliyinin yüksəldilməsi;

*mərkəzi bankların statistikasının unifikasiyası;

*bankların arzusu ilə rəsmi valyuta rezervləri ilə idarəetmə.

AVİ-nun inzibati orqanları aşağıdakılar idi: prezident, baş direktor, AVİ prezidentindən və AB-ə üzv ölkələrin

mərkəzi bank müdirlərindən ibarət olan şura. Şura AB-nin Nazirlər sovetinə və milli hökumətlərə təkliflər və tövsiyələr hazırlayırdı.

1998-ci ildə *Avropa mərkəzi bankının* təsisatı ilə Maastrixt müqaviləsinin maddələrinə uyğun olaraq AVİ ləğv edilmiş, onun bütün aktivləri və öhdəlikləri isə Avropa mərkəzi bankına keçmişdir. Elə həmin dövrdən də başlayaraq, Avropa mərkəzi bankının rəhbərliyi ilə Avropa mərkəzi banklar sistemi (AMBS) yaradılmış və Avropa birliyinə üzv olan 15 ölkənin mərkəzi bankları bu sistemə daxil olmuşdur. Beləliklə, bu sistem qismən ABŞ-ın Federal rezerv sistemə – Nyu-York bankının başçılığı ilə 12 bankı əhatə edən və mərkəzi bank rolunu yerinə yetirən Federal rezerv sistemə oxşardır.

AMB və AMBS nizamnaməsində bu müəssisələrin AB-nin bütün qalan təşkilatlarından, üzv ölkələrin hökumətlərindən və istənilən başqa müəssisələrdən asılı olmaması elan olunur. Bu, istənilən ölkədə mərkəzi bankın statusuna tamamilə uyğun gəlir. Avropa mərkəzi banklar sistemi Avropa mərkəzi bankının rəhbərliyi ilə idarə olunur. Belə orqan rolunu, hər şeydən əvvəl, AMB-nin *direktorlar şurası* oynayır. Direktorlar şurasına AMB-nin İcraiyyə şurasının üzvləri və milli mərkəzi bankların rəhbərləri daxildir. Cari məsələlərin həlli ilə İcraiyyə şurası (Direksiya) məşğul olur. İcraiyyə şurasına prezident, vitse-prezident və uzadılma hüququ olmadan 8 illik müddətə təyin edilən dörd üzv daxildir. İcraiyyə şurasının funksiyaları sırasında aşağıdakılar da var: Direktorlar şurasının təsdiq etdiyi əsas istiqamətlərə və qərarlara uyğun olaraq, monetar siyasətin ifadə edilməsi, o cümlədən «avro zonasının» üzv dövlətlərinin mərkəzi banklarına zəruri göstərişlərin hazırlanması. Öz növbəsində, Direktorlar şurasının əsas vəzifəsi cari pul göstəriciləri, əsas faiz dərəcələri və ehtiyatlar da daxil olmaqla (zəruri hallarda), monetar siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Avropa mərkəzi bankı üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, sadə və ya peşəkar (səslərin üçdə ikisi)

çoxluqla qəbul edilən bütün mühüm qərarlar mərkəzi bank rəhbərlərinin «çəkiyə malik» səsverməsinə nəzərdə tutur və bu halda «çəki» (yəni, hər birinin səsələrinin sayı) AMB-nin ümumi kapitalında ölkənin (onun mərkəzi bankının) payı ilə müəyyənləşir. Bu, İcraiyyə şurasının üzvlərinə aid edilmir və onların hər biri yalnız bir səsə malik olur. Avropa mərkəzi bankının direktorlar şurası ildə 10 dəfədən az olmayaraq iclas keçirir.

Milli mərkəzi banklar AMBS-nin inteqral hissəsi hesab olunur və AMB-nin rəhbər göstərişlərinə və təlimatlarına uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Milli banklar AMBS-nin səlahiyyətləri çərçivəsindən çıxan fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər, lakin bu fəaliyyət AMBS-nin məqsəd və vəzifələrinə zidd olmamalıdır. Əks halda Direktorlar şurası peşəkar əksəriyyətlə bu fəaliyyətə qadağa qoymaq iqtidarındadır.

AMB-nin xüsusi kapitalı onun fəaliyyətinin əvvəlində 5 milyard ekyü idi. İndi 5 milyard avrodur və Direktorlar şurasının qərarı ilə sonralar artırıla bilər. Bütün kapital milli mərkəzi banklara məxsusdur və hər birinin payı aşağıdakı üsulla müəyyənləşdirilir: 50% - AB-nin ümumi əhalisində hər bir ölkənin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq; 50% - AB-nin ümumi daxili məhsulunda ölkənin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq. Bu məlumatlar hər beş ildən bir təshih olunur. AMB-nin təmiz mənfəətinin bir hissəsi (20%-dən çox olmayaraq) ümumi vəsait fonduna köçürülür, qalıq AMB-nin üzvləri arasında kapitalla qoyulan haqlara mütənasib şəkildə bölüşdürülür.

AMBS-nin funksiyaları istənilən digər mərkəzi bankın funksiyaları kimidir. Lakin bu funksiyalar bir dövlətə deyil, ölkələr qrupuna tətbiq olunur. Onlar aşağıdakılardır:

*Avropa Birliyinin monetar siyasətinin məyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi;

*valyuta əməliyyatlarının idarəetməsi;

*AB-yə üzv ölkələrin rəsmi valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi (bu halda valyuta ehtiyatlarının

müəyyən hissəsi – «cari balanslar» - iştirakçı ölkə hökumətlərinin sərəncamında qalır);

*ödəniş sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Bundan başqa, Avropa mərkəzi bankı (öz səlahiyyətləri çərçivəsində) məsləhətçi funksiyaları yerinə yetirir, statistik məlumatları toplayır və əsasən də beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edir, xüsusi halda, AB-ni beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında təmsil edir. Maraqlıdır ki, AMB-nin razılığı və istəyilə bu təşkilatların işində milli mərkəzi banklar da iştirak edə bilər.

AMB-nin əsas funksional vəzifəsi Avropa Birliyinin vahid monetar siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu vəzifə birlik ölkələrində qiymətlərin stabilliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Avropa mərkəzi bankı inflyasiya məqsədi qismində «avro zonası» üçün İstehlak qiymətlərinin harmonizasiyalaşmış indeksindən (İQHİ) istifadə edir. Fərdi milli inflyasiya göstəriciləri «avro zonasında» monetar siyasət üçün əhəmiyyət kəsb etmirlər. Məsələn bundadır ki, AMB valyuta zonasındakı qiymətlərin orta inkişafına yalnız bərabərləşdirilə bilər. İQHİ hər il 2%--dən çox olmayaraq arta bilər. Bununla da Avropa mərkəzi bankı İQHİ zənbilindəki məhsulların keyfiyyətinin yüksəlməsi səbəbindən qiymət artımının qaçılmazlığını mümkün hesab edir və bununla da real qiymət artımının yüksəlmə effektinə gətirib çıxarır.

Monetar siyasətin birinci fəsilə göstərilmiş növ təsnifatlarına uyğun olaraq, Avropa mərkəzi bankının fəaliyyətini pul kütləsinin targetləşdirilməsinə aid etmək olar. Avropa mərkəzi bankı M3 aqreqatını tövsiyəçi monetar yönlədicisi qismində nəzərdən keçirir. 1998-ci ilin dekabrında M3 pul aqreqatının artımının 1999-cu il üçün baza yönlədicisi 1999-cu ilin dekabrında 4,5% səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra 2000-ci ilin dekabrında uyğun olaraq 2000 və 2002-ci illər üçün yenidən təsdiq edilmişdir.

Pul kütləsinin ölçüsündən başqa, monetar siyasətin digər yönlədiciləri də və eyni zamanda potensial obyektləri mövcuddur: qısamüddətli faiz dərəcələri və valyuta kursu. Bu

iki göstəricidən başqa, real iqtisadi aktivliyin parametrləri, əmək haqları, qiymət və dəyər indeksləri, qiymətli kağızların dəyərləri və büdcə-vergi siyasətini də xarakterizə edən bəzi digərləri həmçinin indikatorlara aid edilə bilər.

Monetar siyasətin reallaşdırılması zamanı AMB *üç əsas alətdən* istifadə edir:

*açıq bazarda əməliyyatlar;

*sutkalıq borcların təqdim edilməsi («overnayt» kreditləri);

*minimal məcburi ehtiyat normativinin tənzimlənməsi.

Açıq bazardakı əməliyyatlar likvid vəsaitlərin tələb və təkliflərinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmişdir. AMB-də açıq bazardakı əməliyyatların dörd növünü fərqləndirirlər.

**əsas yenidən maliyyələşdirilmə əməliyyatları* bank sisteminə likvid vəsaitlərin qaytarılmaq şərti ilə verilməsi üzrə AMB-nin fəaliyyətini təmsil edir və bazar faiz dərəcələrinin dinamikasına təsir göstərir;

**uzunmüddətli maliyyələşdirmə əməliyyatları* da həmçinin maliyyə sektoruna likvidliyin verilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin əsas əməliyyatlarla müqayisədə daha uzun müddəti əhatə edir. Bundan başqa, bu əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı AMB bazarın xəbərdar edilmə məqsədini və bazar faiz dərəcələrinin idarə edilmə məqsədini daşımır. Əksinə, artıq təşəkkül tapmış faiz dərəcələrindən istifadə edir;

* *«dəqiq tənzimləmə» əməliyyatları* zəruri hallarda aparılır. Onların məqsədi faiz dərəcələrinə bazar likvidliyi ölçüsündə gözlənilməz dəyişikliklərlə bağlı təsirlərin hamarlaşdırılması, aradan qaldırılmasıdır;

**struktur əməliyyatlar* bank sisteminə nəzərən AMB-nin kifayət qədər uzun müddət üçün struktur mövqeyinin təshih edilməsi məqsədilə aparılır. Əməliyyatlar aktivlərin alışı üzrə qaytarılan və qəti sövdələşmələr yolu ilə, aktivlərin qəti satışı və AMB-nin borc sertifikatlarının buraxılması yolu ilə qeyri-müntəzəm şəkildə həyata keçirilir.

Sutkalıq borclar və depozitlər bazar iştirakçılarının ümumi vəziyyət barədə və AMB-nin kreditləri və depozitləri üzrə «overnayt» bazar dərəcələrinin yuxarı və aşağı həddlərinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə monetar siyasətin istiqaməti barədə xəbərdar edilməsi mexanizmi vasitəsilə bazarda sutkalıq likvidliyin doldurulması və ya aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa mərkəzi bankının səlahiyyətləri çərçivəsində mühüm yeri «avro zonası»nın üzv ölkələrinin kredit institutları üçün minimal ehtiyat tələblərin müəyyənləşdirilməsi tutur. Söhbət o vəsaitlərdən gedir ki, həmin institutlar bu vəsaitləri AMB-nin və milli mərkəzi bankların hesablarında saxlamalıdır. Bu tələblərin pozulması zamanı AMB cərimələrə və digər sanksiyalara müraciət etmək hüququna malikdir. AMB tərəfindən 1999-cu ildə müəyyənləşdirilmiş məcburi ehtiyat norması bankların qısamüddətli öhdəliklərinin 2%-i səviyyəsində yerləşir.

Avropa mərkəzi bankı mərkəzi banklar üçün adi olan əməliyyatlarla məşğul ola bilər. Bunlar maliyyə institutlarına kreditlərin, o cümlədən lombard kreditlərin (yəni qiymətli kağızların girovu ilə) təqdim edilməsi, istənilən valyutada, o cümlədən AVS-nə daxil olmayan ölkələrin valyutasında ifadə olunmuş müxtəlif maliyyə alətləri ilə, həmçinin qiymətli metallarla açıq bazar əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir. Milli mərkəzi banklar da AMB-nin hazırladığı ümumi prinsipləri rəhbər tutaraq belə əməliyyatları həyata keçirə bilərlər.

Nizamnamə Avropa mərkəzi bankına və milli banklara dövlətlərarası (AB sistemində), dövlət, regional və yerli hakimiyyət orqanlarının və dövlət hüququ əsasında fəaliyyət göstərən təşkilatların kreditləşdirilməsini (istənilən formada) qadağan edir. Lakin bu qadağa dövlət kredit institutlarına aid edilmir və bu halda dövlət kredit institutları şəxsi kredit institutları kimi nəzərdən keçirilir.

Avropa mərkəzi bankı və milli mərkəzi banklar digər ölkələrin mərkəzi bankları və maliyyə institutları ilə, beynəl-

xalq təşkilatlarla əlaqə yaradıb onlarla bank əməliyyatlarının bütün növlərini həyata keçirə bilərlər və bu zaman istənilən maliyyə aktivlərindən və valyutalardan istifadə edə bilərlər.

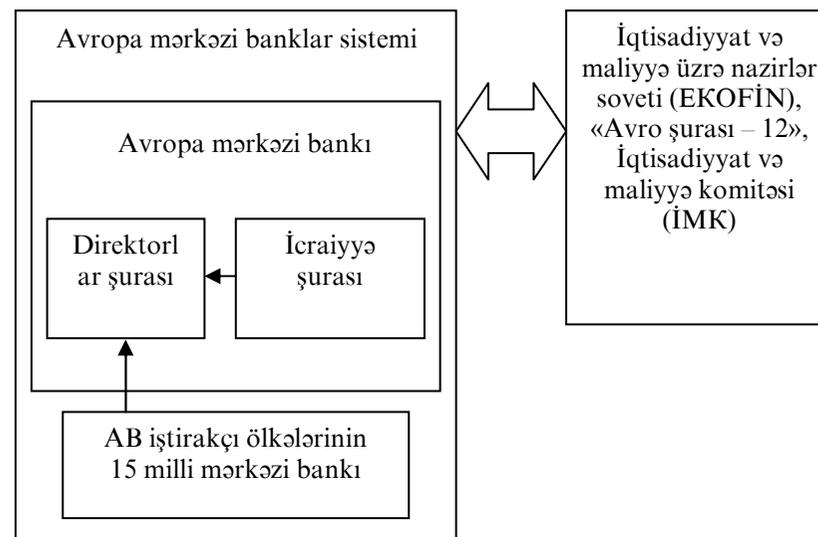
Aşağıdakı institutlara AMB-nin «qarşılığı» qismində xüsusi rol verilir. İqtisadiyyat və maliyyə üzrə nazirlər soveti (EKOFİN) iqtisadi siyasətin ümumi koordinasiyasına cavabdehdir. O, iqtisadi kursun müəyyənəşdirilməsi üzrə qərarlar qəbul edir, inflyasiya, dövlət büdcələri, valyuta kursları və əhalinin məşğulluğu üzrə ümumi məqsədləri qeyd edir, milli konvergeniya proqramları əsasında və AB komissiyasının konvergensiyanın vəziyyəti barədə hesabatı əsasında üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətlərini müzakirə edir, hansı ölkələrin hədsiz büdcə kəsirinə malik olmasını təyin edir və vəziyyətin nizamlanması üzrə tədbirləri onların hər birinə tövsiyə edir. Xüsusi önəm verilən digər institut «Avro şurası -11»dir. Bu institut 1998-ci ilin iyun ayında meydana gəlmiş və 2001-ci ildə «Avro şurası -12»-ə çevrilmişdir. Avronun tətbiqi ilə 1999-cu ildə yanvarın 1-də 34 üzvdən ibarət İqtisadiyyat və maliyyə komitəsi (İMK) yaradılmış və AB Valyuta komitəsini əvəz etmişdir. Fransa xəzinəsinin o dövrdəki rəhbəri Jan Lemyer İqtisadi və maliyyə komitəsinin sədri seçilmişdir.

Avropa birliyinin maliyyə-kredit müəssisələrinin strukturu sxematik şəkildə şəkil 9.1-də göstərilmişdir.

9.3. AB-nin büdcəsi və büdcə prosesi

9.3.1. AB-nin büdcəsi

Avropa Birliyinin büdcəsi AB-yə üzv ölkələrin pul vəsaitlərinin dövlətlərarası mərkəzləşmiş fondunu ifadə edir və əsas maliyyə planı formasında çıxış edir. Bu plana uyğun olaraq Avropa Birliyinin vəsaitlərinin səfərbər edilməsi və xərclənməsi baş verir.

Şəkil 9.1. Avropa birliyinin maliyyə-kredit institutları

Ümumi büdcə ilk dəfə 1958-ci ildə Birliyin maliyyə xərcləri planına uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Lakin, o dövrdən sonra, əsasən müxtəlif büdcə mexanizmlərinin unifikasiyası ilə bağlı əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Birliklərdən hər biri – Kömür və polad üzrə Avropa birliyi, Atom enerjisi üzrə Avropa birliyi və Avropa iqtisadi birliyi ilkin olaraq öz büdcələrinə malik idi. Merqer müqaviləsinin (Merger Treaty) qüvvəyə minməsi nəticəsində 1965-ci ildə yalnız iki büdcə qaldı. Bunlar Kömür və polad üzrə Avropa birliyinin operativ büdcəsi və ümumi büdcə idi. Sonuncunun səlahiyyətləri 2002-ci ildə sona çatdı və onun bütün aktivləri mədaxil və məxaricin bölgülü uçot şərtləri ilə qalan büdcəyə təqdim olundu. Birliyin büdcəsi unifikasiya tendensiyaları ilə yanaşı, get-gedə daha avtonom olurdu. Əgər 1970-ci ilə qədər Avropanın baş mərkəzləşmiş fondu iştirakçı ölkələrin pul ayrımları hesabına formalaşırdısa, 1970-ci ilin 21 aprel qərarı ilə (1988 və 1994-cü

illərdə yeniləşdirilmişdir) ilk dəfə olaraq xüsusi resurslar sistemi tətbiq olundu. 2000-ci ilin sentyabrında AB Nazirlər şurası Avropa Birliyinin xüsusi resurslar məsələsi barədə yeni qərar çıxartdı və bu qərar 1994-cü il qərarını əvəz etdi.

1986-cı ildə vahid Avropanın büdcə münasibətlərinin təşəkkül tarixində AB büdcə mexanizminin yenidən formalaşdırılmasına təkan verən hadisə baş verdi. Avropa birliyinin genişləndirilməsi barədə danışıqların üçüncü raundu İspaniyanın və Portuqaliyanın da onun tərkibinə daxil edilməsinə, həmçinin vahid bazarın yaradılma perspektivləri barədə və iqtisadi, sosial harmonizasiyanın zəruriliyi barədə müzakirələrə gətirib çıxartdı. Nəticədə 1987-ci ilin fevralında AB Komissiyasına Avropa birliyinin fəaliyyətində maliyyələşdirmənin dəyişdirilməsi barədə təkliflər verildi. Bu təkliflər Delor paketi (Delors package) şəklində tərtib olunmuşdur. Aşağıdakılar paketə uyğun olaraq nəzərdə tutulmuşdur:

*AB büdcəsinin bütün xüsusi resurslarının həcmi son həddi müəyyənləşdirilirdi. Həm də, mütləq şəkildə bütün xüsusi resurslar hesaba alınır və ÜMM-in ölçüsündən məhdud faiz müəyyənləşdirilirdi;

*maliyyə perspektivi sistemi tətbiq olunurdu. Bu sistem əsas prioritetləri bir neçə il əvvəlcədən müəyyənləşdirirdi. Maliyyə perspektivinin cari sistemi 2000-ci ildən 2006-cı ilə qədərki dövrü əhatə edir. 1988-ci ildən reallaşdırılmağa başlanan bu sistemə əsasən, büdcə xərclərinin ikiqat hüdudu müəyyənləşdirilirdi. Bir tərəfdən, ödənişlərin ümumi ölçüsü ÜMM-in faizi ilə məhdudlaşır (1,27%); digər tərəfdən, təxsisatların hər bir kateqoriyasının yuxarı həddi hər il yenidən nəzərdən keçirilir və müəyyənləşdirilirdi;

*iştirakçı ölkələrin iqtisadi sistemlərindəki fərqlərin azaldılması üçün əlavə dəyər vergisi təshih olunurdu. Bu zaman üzv ölkələrin ÜMM-ində nisbi istehlak payı nəzərə alınır;

*kənd təsərrüfatı proqramlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər maliyyə perspektivi sisteminin çərçivələri ilə məhdudlaşır;

*mühüm olmayan xərclərin artırılmasının maksimal həddi tətbiq olunurdu. Bu həddin müəyyənləşdirilməsində son söz parlamentə məxsus idi. Parlament verilmiş təxsisatların ölçüsünü yalnız cüzi dərəcədə artırıb bilərdi.

İslahat çox uğurlu oldu və bütövlükdə təkcə vəsaitlərin xərclənmə mexanizminin yaxşılaşdırılmasına deyil, həm də büdcə prosesinin özünün və onun idarəetməsinin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxartdı.

AB-nin büdcə sistemi Avropa İttifaqının vahid büdcəsindən ibarətdir. Bu büdcə bir sıra prinsiplər əsasında qurulur. *Vahidlik prinsipi* o deməkdir ki, AB-nin gəlirləri və xərcləri bir sənəddə toplanmalıdır və bu, ümumi resursların xərclənmə monitorinqinin effektivliyi barədə mühakimə yürütməyə imkan verir. Avropa Birliyinin büdcə münasibətlərinin təşəkkül tapma tarixi bütün gəlirlər və xərclər maddələrinin mərhələli unifikasiyasını və nəticədə vahid büdcədə toplanmasını göstərir. *Universallıq prinsipi* iki qaydaya əsaslanır: büdcə gəliri xərclərin ayrı-ayrı maddələrinə bağlana bilməz, bütün gəlirlər və xərclər bir -biri ilə uyğunlaşdırılmadan bütövlükdə büdcəyə daxil edilməlidir. İllik prinsip büdcə əməliyyatlarının müəyyən maliyyə ilinə uyğunluğunu nəzərdə tutur. Bu, büdcənin icrasına nəzarət üzrə Avropa komissiyasının fəaliyyətini asanlaşdırır. Bununla belə, bəzən çoxillik büdcə xərclərinin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur və bu, maliyyə perspektivi prinsipinə uyğun olaraq, illik prinsipə ziddiyyət təşkil etmir, çünki çoxillik xərclər illik büdcədə nəzərə alınır. *Tarazlıq prinsipi* tələb edir ki, maliyyə ilində proqnozlaşdırılan gəlirlər həmin ilin ödənişləri üzrə təxsisatlara uyğun gəlsinlər. Büdcənin kəsiri nəzərdə tutulmamışdır. Avropa komissiyasına öz xərclərinin ödənilməsi üçün borcları həyata keçirmək qadağan edilmişdir. Kəsinin yaranma halında (Avropa təcrübəsində bu, istisna haldır) onun ölçüsü növbəti ilin büdcəsinin məxariə hissəsinə keçirilir. Bir qayda olaraq, büdcə profisitlə yekunlaşır və onun aktiv saldosu gələn ilin büdcəsinin gəlirinə daxil edilir. *Xərclərin spesifiklik prinsipi* o deməkdir ki, təx-

sisatların hər bir məbləği konkret təyinatla və əsaslandırılmaya malik olmalıdır.

Avropa Birliyinin büdcəsi AB-nin inkişaf siyasətinin və strategiyasının reallaşdırılmasına yardım etməyə yönəlmişdir və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

*valyuta stabilliyinin yaradılması;

*müasir və dinamik Avropa sənayesinin inkişafı;

*yeni texnologiyaların inkişafının stimullaşdırılması;

*müxtəlif regionların sosial və mədəni inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi.

AB-nin büdcə **gəlirlərinin** formalaşdırılmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır: birgə maliyyə məsuliyyəti prinsipi, AB-yə üzv dövlətlərin maliyyə həmrəyliyi prinsipi. Birgə maliyyə məsuliyyəti prinsipinə görə, AB-ə üzv olan bütün dövlətlər AB-nin büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında iştirak etməyə borcludurlar. AB-yə üzv dövlətlərin maliyyə həmrəyliyi prinsipi o deməkdir ki, AB-yə üzv dövlətlərin üzvlük haqları onların maliyyə imkanlarına mütənəsb olmalıdır.

AB-nin xüsusi resurslarına aşağıdakılar aiddir:

*kənd təsərrüfatı rüsumları və şəkərə, izoqlükozaya qoyulan vergilər. Şəkərə qoyulan vergilər şəkər bazasının tənzimlənməsi üçün tətbiq olunur və aşağıdakılardan ibarətdir:

istehsal vergisi nəzərdə tutur ki, istehsalçılar bazarın müdafiəsi ilə bağlı xərclərə pul yatırırırlar; saxlama vergisi şəkərin bazara müntəzəm axınına zəmanət vermək üçün saxlama dəyərinin bərabərləşdirilmə sistemini maliyyələşdirir.

İtkilərin ödənilməsi üçün əlavə vergi. Məsələn bundadır ki, 1988-1989-cu illərdən başlayaraq, izoqlükozanın və inulinin istehsalına qoyulmuş vergilər şəkərin istehsalına qoyulan vergilər kimi nəzərdən keçirilir;

*gömrük rüsumları ümumi gömrük tarifi ilə (common customs tariff), AB-yə üzv olmayan dövlətlərdən AB-yə idxal olunan malların gömrük dəyərindən tutulur. Ayırmaların ölçüsü – ümumi gömrük tarifinin 90%-inə bərabərdir;

*ƏDV –resursları AB-yə üzv olan hər bir dövlətin ƏDV bazasına nəzərən vahid norma ilə hesablanır. Vahid norma AB-nin qaydalarına uyğun olaraq, vahid metodika ilə müəyyənləşdirilir. 1988-ci ilin iyunundan başlayaraq, vahid norma İngiltərə tərəfindən ödənilmiş ümumi kompensasiyanı çıxmaqla, ƏDV bazasının 1,4%-ni təşkil edirdi. AB-yə üzv dövlətlərin bazası ÜMM-in 55%-dən çox ola bilməz. Xüsusi resurslar barədə yeni qərara uyğun olaraq, 1999-cu ildə ƏDV norması tədriclə 1,0%-ə qədər, son hədd norması isə 50%-ə qədər tədriclə azaldı. Büdcənin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan xüsusi resursların ümumi ölçüsündə ƏDV-resursların nisbi payının azaldılması nəticəsində «dördüncü resursun» artması baş verdi;

* «dördüncü resurs». Gəlirlərin bu kateqoriyası 1988-ci ildə tətbiq edilmiş, ÜMM-ə əsaslanmışdır və AB-yə üzv olan bütün dövlətlərin ÜMM məbləğinə nəzərən norma üzrə hesablanır. Bu, büdcə resursunu balanslaşdıran dəyişən kəmiyyətdir və onun tələb norması büdcə prosedurunun gedişində ehtiva tərzində hesablanır ki, əldə edilməmiş gəlirləri ödəyər bilsin. Bu resursun məqsədi AB-yə üzv olan hər bir dövlətin ödədiyi payın onun real imkanlarına uyğunluğunu təmin etməkdir. Bütün gəlir, üstəgəl sair gəlirlər (AB-nin vəzifəli şəxslərinin əmək haqlarının azaldılması, vaxtı keçmiş ödənişlər üzrə faizlər, əvvəlki illərin cərimələri və aktiv saldosu) cari ilin büdcəsinə daxil edilmiş xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün tələb olunan ödənişlər üzrə ümumi təxsisatları ödəməlidir.

AB-də büdcə **xərclərinin** qurulma prinsipləri aşağıdakılardır: AB-yə üzv dövlətlərin *iqtisadi və sosial həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi* (büdcə maliyyələşməsi AB-yə üzv dövlətlərin iqtisadi vəziyyətlərinin bərabərləşdirilməsinə, sosial ziddiyyətlərin həllinə kömək etməlidir); *həmrəylik prinsipi*; hərçənd yoxsul ölkələr maliyyə resurslarının böyük həcmə ehtiyac duysalar da, AB-yə üzv digər dövlətlər də büdcənin maliyyələşdirilməsi hüququna malikdirlər; büdcə intizamı prinsipi (vəsaitlərin xərclənməsinin iqtisadi effektivlik

prinsipi). Əgər AB-yə üzv dövlətə maliyyə yardımının həcmi onun ÜMM-i ilə müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxdursa, belə resurslardan effektiv şəkildə istifadə etmək çətinləşir və bu da iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər.

Avropa inteqrasiyasının inkişafı nəticəsində AB-nin xərcləri əhəmiyyətli şəkildə artmış və daha hərtərəfli olmuşdur. AB büdcəsinin əsas məxaric maddələri kənd təsərrüfatı ilə bağlı xərclər (AB-nin bütün büdcə vəsaitlərinin yarısından çoxu), sosial və regional proqramlarla bağlı xərclər, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər, daxili və xarici proqrama, idarəetməyə, Avropa inkişaf fonduna, Kömür və polad üzrə Avropa birliyinə yönəldilmiş xərclərdir.

2003-cü ildə AB-nin *kənd təsərrüfatı* xərcləri 2002-ci illə müqayisədə 1,1% artmış və 44 milyard 780 milyon 450 min avro təşkil etmişdir. Məhz bu istiqamətdə inteqrasiya daha çox irəliləmiş və bu sahədəki daha böyük səlahiyyətlər, deməli daha böyük büdcə vəsaitləri onun üzvləri tərəfindən AB-yə verilmişdir. Aqrar siyasət aşağıdakıları nəzərdə tutur: kənd əhalisi üçün münasib həyat səviyyəsini təmin etmək; bazarları stabilləşdirmək; səmərəli istehlak qiymətlərini təmin etmək; kənd təsərrüfatı strukturlarını modernləşdirmək. Bütün bunlar Kənd təsərrüfatının qarantları və Avropa rəhbərliyi fondunun (European Guidance and Guarantee Fund) fəaliyyət sferasını təşkil edir. Fond vahid bazarın yaradılmasının maliyyələşdirilməsini və kənd təsərrüfatı məhsullarının əksər növlərinə vahid qiymətlərin müəyyənləşdirilməsini təmin edir; kənd təsərrüfatı istehsalında işləyən şəxsləri yaşayış səviyyəsinin elə qarantları ilə təmin edir ki, digər sahələrdə işləyənlərin həyat səviyyəsinə uyğun ola bilsin; AB-yə üzv olmayan dövlətlərə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatının ödənilməsinə təmin edir. Ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin payı 1980-ci illərdə bütün büdcə xərclərinin üçdə iki hissəsinə çatmış, son illər isə təqribən 50%-ni təşkil etmişdir. Ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin reallaşdırılması

ixracat subsidiyaları formasında, məhsulların müəyyən hissəsinin intervensionist qiymətlərlə alışı formasında və kənd təsərrüfatı istehsalı üsullarının təkmilləşdirilməsi və rəşionallaşdırılması üçün istehsalçılara subsidiyaların verilməsi formasında həyata keçir.

Büdcədə ikinci yeri *struktur əməliyyatlar* tutur. Onların həcmi 2003-cü ildə 33 milyard 980 milyon avro təşkil etmişdir. Bu, əvvəlki ilin analoji xərclərinə təqribən uyğun gəlir (cəmi 0,4% artım). Əsas struktur fondları aşağıdakılardır: Avropa regional inkişaf fondu, Avropa sosial fondu, Kənd təsərrüfatının qarantları və Avropa rəhbərlik fondu, Həmrəylik fondu, Balıqçılıq fondu, Kömür və polad üzrə Avropa birliyinin operativ büdcəsi, Avropa inkişaf fondu, ehtiyat fondlar. Artıq 1993-cü ildə AB-yə üzv dövlətlərdə ətraf mühit və transavropa şəbəkəsinin yaradılması sahəsində xüsusi layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəqliyyat infrastrukturunu sferasında həmrəylik fondu yaradılmışdır. Bu fond əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsula görə istehsalın daha kiçik göstəricilərinə malik olan AB-ə üzv dörd ölkənin inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur (Yunanıstan, İrlandiya, İspaniya və Portuqaliya). 1987-ci ilin büdcə islahatından sonra Birliyin struktur fondlar payı təqribən 20%--dən 36%-ə qədər yüksəlmişdir. Bununla da AB-nin fəaliyyətində regional və sosial inkişafla bağlı təxsisatlar artmışdır.

Maliyyə resurslarının istiqamət sferasından asılı olaraq, AB-nin xərclərini daxili proqramların maliyyələşdirilmə xərclərinə və xarici proqramların maliyyələşdirilmə xərclərinə bölmək olar. Məsələn, 2003-cü ildə *daxili proqrama* 6 milyard 698 milyon 465 min avro ayrılmışdır. Bu, 2002-ci ilə nisbətən 6,4% az idi. Tədqiqatlarla və texnoloji inkişafla bağlı xərclər, nəqliyyat, təhsil, mədəniyyət, enerji, ətraf mühit, istehlakçıların müdafiəsi və s. ilə bağlı xərclər daxili xərclərə aid edilir. 2003-cü ildə *xarici proqrama* 4 milyard 859 milyon 382 min avro ayrılmışdır. Bu, təqribən 2002-ci ilin xərclərinə uyğun gəlirdi (0,3% az). Asiyanın, Cənubi Afrikanın, Mərkəzi

və Şərqi Avropanın inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə kooperasiya üzrə xərclər, humanitar yardım və başqaları xarici proqramlara aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, xərclər AB-yə üzv dövlətlərin öhdəliklərinin artırılma mənbəyinə çevrilməməsi üçün AB səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi (əlavə xərclərlə ifadə olunmuş şəkildə) daxili proqramlarla bağlı xərclərin simmetrik şəkildə azaldılması ilə müşayiət olunur.

AB-də inzibati aparatın saxlanması ilə bağlı xərclər nisbətən yüksəkdir və AB-nin xarici, daxili proqramları ilə uyğunlaşdırıla bilər. Onlara əsas xərclərlə bərabər, pensiyaların ödənişi ilə bağlı xərclər də daxildir. 2003-cü ildə bu maddənin ölçüsü 5 milyard 315 milyon 870 min avro olmuşdur. Bu, 2002-ci illə müqayisədə 2,7% çoxdur.

Avropa Birliyinin büdcəsi monetar, zəmanət və digər formalarda çıxış edə bilən ehtiyatların yaradılmasını nəzərdə tutur. 2003-cü ildə ehtiyatların ölçüsü 434 milyon avro təşkil etmiş və bu, 2002-ci illə müqayisədə təqribən 36% az olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, gəlirlərin artımı xərclərə çata bilmir.

Avropa Birliyinin son hissəsi bərabərləşdirici ödənişlərdir. Bərabərləşdirici ödənişlər yenidən qəbul edilmiş üzvlərə yardım şəklində yönəldilir. 2003-cü ildə belə yardımların ümumi ölçüsü 3 milyavrd 386milyon avro olmuşdur.

AB maliyyə yardımının göstərilməsini təcrübədən keçirir. «Ümumi bazar» prinsipləri ilə uyğunlaşdırılan aşağıdakı maliyyə yardımı növlərindən istifadə olunur:

*istehsalçılara nəzərən diskriminasiyanın olmaması şərti ilə, fərdi istehlakçılara göstərilən yardım;

*təbii fəlakətlərdən gələn ziyanın ödənilməsində yardım;

*əhalisinin həyat səviyyəsi aşağı olan və işsizliyin yüksək səviyədə olduğu regionlara göstərilən yardım;

*ümumavropa əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinə və yaxud AB-yə üzv dövlətlərin ciddi iqtisadi çətinliklərinin aradan qaldırılmasına yönəldilən yardım;

*iqtisadi fəaliyyətin bəzi növlərinin stimullaşdırılmasına və ya bəzi rayonların inkişafına yönəlmiş yardım, o şərtlə ki, bu, azad ticarət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarmasın;

*yardımın digər növləri. AB Şurası yardımın bu növləri üzrə Avropa komissiyasının təklifi əsasında ixtisaslaşmış əksəriyyətlə xüsusi qərar çıxarır;

*qaytarılmayan borclar;

*güzsətli borclar. Onlar məsələn, zəif inkişaf etmiş ölkələrə iqtisadi və sosial inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün verilir;

*subsidiyalar. AB əsasən milli və şəxsi vəsaitlərdən maliyyələşdirilən layihələrə subsidiyalarla yardım göstərir;

*dotasiyalar. Məsələn, FARE və TASIS proqramları çərçivəsində dotasiyalar bu qəbildəndir.

*əvəzsiz kreditlər;

*borc zəmanətləri, faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması. AB bu alətləri nəqliyyat, telekommunikasiya, enerji infrastrukturunu sahəsində Transavropa şəbəkələrinin yaradılması və inkişafı məqsədilə istifadə edir;

*məhdud faizlə əlaqəli kreditin təqdim olunması.

Kiçik biznesin inkişafının stimullaşdırılması üçün büdcə alətlərindən istifadəni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Avropa komissiyası etiraf edir ki, effektiv şəkildə fəaliyyət göstərən xırda və orta müəssisələr şəbəkəsinin mövcudluğu vahid bazar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti iqtisadi inkişafa və yeni iş yerlərinin yaradılmasına kömək edir, həmçinin effektiv rəqabətin müdafiəsində və regionların balanslaşdırılmış sosial və iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Avropa komissiyası kiçik biznesə yardımın aşağıdakı növlərini təsdiq etmişdir:

*kiçik müəssisələri yaradan şəxslərə yardımın göstərilməsi və bu yardımın kiçik faizli borclar və subsidiyalar şəklində, yaxud zəmanətli borclar şəklində olması;

*kiçik müəssisələrə aşağı faizli borcların verilməsi və ya investisiya şəklində istifadə olunan borclara zəmanət verilməsi. Bu, kiçik müəssisələrin maliyyə vəsaitlərindən istifadə

etmək imkanları ilə iri şirkətlərin analoji imkanlarının eyniləşdirilməsini təmin edir;

*kiçik müəssisələr tərəfindən vençur kapitalın cəlb edilməsində dövlət yardımının təqdim edilməsi. Məsələn, Avropa komissiyası yardımın göstərilməsi ilə bağlı aşağıdakı layihələri təsdiq etmişdir. Kiçik firmaların müvəqqəti çətinliklərinin həllində ixtisaslaşdırılmış dövlət agentliklərinin iştirakı, müəyyən dövr üçün bu şirkətlərin aktivlərini əldə etmiş şəxsi vençur kompaniyalarına dövlət zəmanətlərinin tətbiq edilməsi, şirkətlərə banklarda yeni borclar almaq imkanı verən məqsədli borcların hökumətlər tərəfindən təqdim edilməsi;

*NİOKR üçün subsidiyaların ayrılması. Məsələ bundadır ki, kiçik firmalar NİOKR müstəqil şəkildə həyata keçirmək üçün texniki vasitələrə və peşəkar personala malik deyillər. Ona görə də AB-yə üzv olan bəzi dövlətlər digər müəssisələr üçün həyata keçirilən NİOKR xərclərinin azaldılması üçün yardımın göstərilməsi layihələrini Avropa komissiyasının razılığı ilə reallaşdırmağa başladılar;

* innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün hökumətlər tərəfindən kiçik və orta müəssisələrə aşağı faizli borcların verilməsi (yeni məhsulların yaradılması və ya buraxılan məhsulların radikal şəkildə yaxşılaşdırılması, yeni texnoloji proseslərin hazırlanması və ya mövcud texnoloji proseslərin radikal şəkildə təkmilləşdirilməsi). Göstərilən tədbirlərin texnoloji və maliyyə riskinin yüksək səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq, belə yardım hökumətlərin müdafiəsi olmadan həyata keçirilə bilməz;

*enerji və resursqoruyucu tədqiqatlarla və ya neftin alternativ enerji mənbələri ilə əvəzlənməsi ilə əlaqədar olan investisiya layihələri üçün aşağı faizli borcların verilməsi;

*menecment üzrə işlərin ödənilməsi üçün və ya kompyuterlərdən istifadə ilə məhsulun satış siyasətinin və ya məsləhətçilər tərəfindən cəlb edilmiş xidmətlərin ödənilməsi üçün kiçik firmalara subsidiyaların ayrılması.

Avropa Birliyi Kömür və polad üzrə Avropa birliyi, AİB barədə müqavilələr çərçivəsində borc-kredit əməliyyatlarını həyata keçirir. Uzunmüddətli maliyyələşdirmə üçün

AB-nin öz bank institutu var. Bu, Roma müqaviləsinə uyğun şəkildə yaradılmış Avropa investisiya bankıdır. Kömür və polad üzrə Avropa birliyinin Avropa komissiyasının xətt ilə əldə etdiyi borcların əksəriyyəti şaxtaların və metallurgiya zavodlarının modernləşdirilməsinə, həmçinin kömür və polad əritmə sənayesinin zəif olduğu rayonlara konversiyaya yönəldilmişdir. AB onlara təqdim olunmuş kreditləri AB büdcəsindən olan vəsaitlərdən uyğun zəmanətlərlə borc vermək yolu ilə maliyyələşdirir. 1993-cü ildə bu əməliyyatların miqyaslarının artırılması ilə əlaqədar olaraq, xüsusi Zəmanət fondu yaradılmışdır. Verilmiş kreditlərin məbləği artdıqca Zəmanət fondunun da həcmi artacaq. Avropa investisiya bankı müxtəlif investisiya layihələrinə, xüsusilə sənayedə, energetikada və infrastrukturda zəmanətlər və borclar verir. Maliyyə yardımının əldə edilməsi üçün layihə region inkişafına xeyir verməli və ya AB-yə üzv bir neçə dövlət üçün və ya bütövlükdə AB üçün maraq kəsb etməlidir.

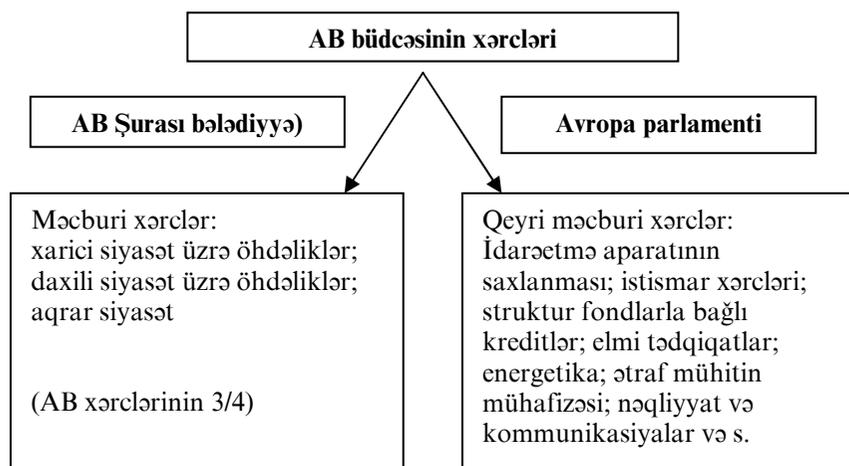
9.3.2. AB-də büdcə prosesi

Avropa birliyində büdcə prosesi və ya büdcə proseduru bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Maastrixt müqaviləsinə uyğun olaraq (maddə 203), AB **büdcə layihəsinin hazırlanma** işi bilavasitə üç institutun vəzifəsidir. Bunlar Avropa komissiyası, AB Nazirlər Şurası və Avropa parlamentidir. AB institutlarının rolları aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdür. Avropa komissiyası, adətən, oktyabrın 5-də yeni qanunverici aktın qəbulunu təklif edir. Avropa parlamenti layihə barədə öz fikirlərini bildirir və ona düzəlişlər təklif edir. AB şurası isə qəti qərar çıxarır. Ona görə də Avropa komissiyası büdcənin ilkin layihəsini hazırlayır. Avropa komissiyasının qərarları səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Avropa komissiyasının üzvləri şəxsən səs verirlər və onun qərarları üçün kollektiv məsuliyyət daşıyırlar. Bu da kollegiallıq prinsipini vurğulayır.

Daha sonra AB büdcə layihəsi **müzakirə və təsdiq edilmək** üçün AB nazirlər Şurasına təqdim edilir. AB Şurası,

bir qayda olaraq, ildə iki dəfə yığılır. Onun tərkibinə AB-ə üzv dövlətin hökumətindən olan iqtisadiyyat naziri və ya maliyyə naziri, Avropa komissiyasının uyğun üzvü daxildir. AB Şurası Avropa komissiyasının təqdim etdiyi büdcə layihəsini nəzərdən keçirir (məcburi xərclər hissəsində) və təsdiq ediləndən sonra onu Avropa parlamentinə göndərir. Avropa parlamenti layihəni 45 gün ərzində nəzərdən keçirir. Qərarların qəbul edilməsi üzrə səlahiyyətlər Avropa Şurası ilə Avropa parlamenti arasında bölüşdürülür, çünki bütün xərclər AB büdcəsinin məcburi və qeyri-məcburi xərclərinə ayrılır (şəkil 9.2). Əgər bu dövr ərzində Avropa parlamenti büdcə layihəsinə «hə» deyirsə və ya düzəlişlər daxil etmirsə, yaxud heç bir modifikasiya təklif etmirsə, büdcə qəti şəkildə qəbul edilmiş hesab olunur. Əgər bu müddət ərzində Avropa parlamenti düzəlişlər daxil etsə və yaxud modifikasiyalar təklif etsə, dəyişdirilmiş büdcə layihəsi AB Şurasına göndərilir və bununla da razılaşdırma- ların növbəti, daha mürəkkəb mərhələsi başlayır.

Şəkil 9.2. AB büdcəsinin müzakirəsi və təsdiq edilməsi zamanı səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi

Büdcə layihəsi Avropa parlamentində müzakirələrin iki mərhələsindən keçir (iki oxunuş). **Birinci mərhələdə** hər bir

deputat büdcə layihəsinə dəyişikliklərin və əlavələrin daxil edilməsi təklifi ilə çıxış edə bilər. Layihə təkcə büdcə üzrə ixtisaslaşdırılmış komitədə deyil, həm də digər komitələrdə müzakirə olunur. Büdcə layihəsində dəyişikliklər barədə düzəlişlərin qəbul edilməsi üçün Avropa parlamentində səs çoxluğunu almaq zəruridir. Planlaşdırılmış xərclərin artırılması ilə bağlı dəyişikliklər barədə düzəlişləri Avropa parlamenti peşəkar əksəriyyətlə həll edir (səslərin beşdə üç hissəsi).

AB qanunvericiliyi ilə birbaşa qeyd edilməmiş qeyri-məcburi xərclərin nəzərdən keçirilməsi zamanı son söz Avropa parlamentinə məxsusdur. Avropa parlamenti maliyyə resurslarını yenidən bölüşdürməklə yanaşı, onların həcmi də müəyyən həddə artırır. Artımın maksimal norması Avropa komissiyası tərəfindən müxtəlif makroiqtisadi göstəricilər əsasında hesablanır və yalnız AB Nazirlər Şurası bu təkliflə razılaşdığı halda yüksəldilə bilər.

Məcburi xərclər büdcənin əsas hissəsini təşkil edir. Bunlar əsas etibarilə ümumi aqrar siyasətin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclərdir və onların böyük hissəsi qiymətlərin saxlanmasına yönəldilir. Avropa parlamenti xərclərin ümumi məbləği artırılmadan, xərclərin bu kateqoriyasının dəyişməsinə təklif edə bilər. Əgər təkliflər AB Şurası tərəfindən peşəkar əksəriyyətlə rədd edilmirsə, onlar qəbul olunur.

Büdcənin müzakirəsinin ikinci mərhələsində Avropa parlamentində aşağıdakılar baş verir. Əgər AB Şurası 15 gün ərzində hər hansı bir təklifi dəyişdirirsə, bu halda büdcə layihəsi yenidən uyğun ixtisaslaşdırılmış komitəyə göndərilir. Eyni zamanda hər bir deputat və hər bir komitə AB Şurasının təqdim etdiyi büdcə layihəsinə düzəlişlər təklif edə bilər. Birinci mərhələdə olduğu kimi, ümumi məruzə uyğun ixtisaslaşdırılmış komitə tərəfindən hazırlanır, Avropa parlamenti isə peşəkar əksəriyyətlə qərar qəbul edir. Əgər AB Şurasının düzəlişləri qəbul olunursa, büdcənin uyğun hissəsi AB Şurasının redaksiyasında qəbul edilmiş hesab olunur, əks halda rədd edilmiş hesab olunur. Avropa parlamenti büdcə layihəsini peşəkar əksəriyyətlə bütövlükdə rədd edə də bilər.

O, bu hüququndan bir neçə dəfə istifadə etmişdir. Lakin Avropa parlamentinin təklif edilmiş büdcə ilə razılaşmaması ciddi hüquqi nəticələrə gətirib çıxarmır. Avropa parlamenti yeni büdcə layihəsinin təqdim edilməsini yalnız tələb edə bilər (Avropa parlamentinin özü büdcəni hazırlamaq hüququna malik deyil).

Büdcənin təsdiqindən sonra büdcə prosesinin növbəti mərhələsi – büdcənin icrası gəlir. Avropa Birliyində **büdcə ili** təqvim ili ilə üst - üstə düşür və yanvarın 1-də başlayıb, dekabrın 31-də başa çatır. Büdcənin icrası ilə Avropa komissiyası məşğul olur. Avropa komissiyası AB-nin maliyyəsini idarə edir (AB-nin büdcəsi, fondu və proqramları, AB-yə üzv olmayan dövlətlərə yardım göstərilməsinə yönəlmiş proqramlar da daxil olmaqla). Avropa komissiyasının nəzarət funksiyası onunla təzahür olunur ki, Avropa komissiyası AB-də işlərin vəziyyətini analiz edir, bu məqsədlə məlumatları toplayır, yoxlamalar keçirir, analizlər aparır (o cümlədən büdcənin icrasının yoxlanması). Avropa komissiyasının icmalları və məruzələri **büdcənin icrası barədə hesabatda** sistemləşdirilərək, Avropa parlamentinə, AB nazirlər Şurasına, AB-nin digər institutlarına və AB-yə üzv dövlətlərin hökumətlərinə göndərilir.

AB nazirlər Şurası, həmçinin mühüm nəzarət funksiyalarına malikdir və bu funksiyaları həm müstəqil şəkildə, həm də digər institutlarla əməkdaşlıq şəraitində yerinə yetirir. AB nazirlər Şurası büdcənin icrası ilə bağlı öz tövsiyələrini Avropa parlamentinə göndərir və onunla birgə hesabları və maliyyə deklorasiyalarını, illik hesabatı və Auditorlar palatasının istənilən digər xüsusi məruzələrini yoxlayır. Avropa komissiyasının təklifi ilə və Avropa parlamenti ilə məsləhətləşmədən sonra, həmçinin Auditorlar palatasının rəyinin alınması üçün AB nazirlər Şurası aşağıdakı fəaliyyəti həyata keçirir:

*büdcənin tərtib edilmə və yerinə yetirilmə prosesini, həmçinin hesabatın təqdim olunma və yoxlanma prosesini müəyyənləşdirərək, maliyyə rəqlamentlərini hazırlayır;

*AB-nin xüsusi resursları barədə razılaşmalarla nəzərdə tutulmuş büdcə gəlirlərinin Avropa Komissiyasının sərəncamına verilməsi prosedurlarını və üsullarını müəyyənləşdirir və onun nağd vəsaitlərə olan tələbatını təmin etmək üçün zəruri hallarda görüləcək tədbirləri müəyyənləşdirir;

*maliyyə nəzarətçilərinin, kredit sərəncamçılarının, mühasiblərin, o cümlədən lazımi müfəttiş təşkilatının məsuliyyəti ilə bağlı qaydaları müəyyənləşdirir.

Maastrixt müqaviləsi **Auditorlar palatasının** əhəmiyyətini gücləndirərək, ona AB-nin orqanı statusunu verdi və funksiyalarını genişləndirdi. Auditorlar palatası AB-üzv dövlətlərin, həmçinin AB-dən maliyyə yardımı alan üçüncü ölkələrin öz ərazilərində yerinə yetirdikləri əməliyyatların yoxlanmasını (məsələn, kənd təsərrüfatı ilə bağlı xərclər, gömrük rüsumlarından gələn daxilolmalar) AB adından həyata keçirə bilərlər.

Avropa parlamenti büdcənin icrası prosesində yaranan problemlərə nəzarət edir və nəzərdən keçirir. Onun tapşırığı əsasında bu məsələ ilə Büdcəyə nəzarət üzrə komitə, zəruri hallarda isə digər komitələr məşğul olur. Büdcənin istifadəsi üzrə xarici təftişlər Auditorlar palatası və Avropa parlamenti tərəfindən həyata keçirilir. Auditorlar palatası büdcə vəsaitlərinin alınma və istifadə qaydalarına riayət olunmasını yoxlayır, maliyyə vəsaitlərinin idarəetmə vəziyyəti barədə rəy verir. Avropa parlamenti büdcənin icrası məsələlərində Auditorlar palatasının hazırladığı məruzərə əsaslanaraq, AB siyasətinin Avropa komissiyası tərəfindən reallaşdırılmasına nəzarət edir. Avropa palatası Auditorlar palatasının məruzələrini öyrənəndən sonra AB Şurasının tövsiyələrini rəhbər tutaraq, büdcənin reallaşdırılması üzrə Avropa komissiyasının işi barədə nəticə çıxarır.

Avropa parlamenti AB xərcləri üzərində parlament nəzarətinin gücləndirilməsi üçün və büdcənin icrası barədə hər il qəbul edilən qərarlara maksimal çəki vermək üçün tədqiqatlar aparmaq, rəy vermək, illik hesabatlar tərtib etmək üzrə Auditorlar palatasının imkanlarından istifadə edir.

9.4. AB-də vergi harmonizasiyası

Avropa Birliyində vahid vergi sistemi mövcud deyil. AB büdcəsinə daxil olan büdcə ödənişləri (onların arasında ƏDV ayırmalarını, ümumi gömrük tarifini göstərmək olar) vahid vergi siyasəti və vergi sistemi barədə danışımağa imkan vermir. Bununla bərabər, regionda iştirakçı ölkələrin vergi sistemlərinin harmonizasiya prosesi, bütün inteqrasiya birliyində vergi qoymanın vahid prinsiplərinin, üsul və qaydalarının mərhələli şəkildə yaradılması prosesi aktiv şəkildə həyata keçirilir. Ümumilikdə, **vergi harmonizasiyası** dedikdə, milli vergi sistemlərinin və onların baza elementlərinin razılaşdırılması və unifikasiyası yolu ilə həyata keçirilən dövlətlərarası vergi siyasətinin strategiyasını başa düşmək lazımdır.

Avropada vergi harmonizasiya ideyası ilk dəfə 1950-ci ildə Fransanın xarici işlər naziri Şuman tərəfindən Gömrük ittifaqının yaradılması zamanı irəli sürülmüşdür. Lakin bu ideyanı təcrübə cəhətdən reallaşdırmaq mümkün olmamışdır, çünki Gömrük ittifaqının yaradılması zamanı əsas prioritetlər vergi qanunvericiliyindəki disproporsiyaların hamarlaşdırılmasına yox, gömrük münasibətlərinin unifikasiyasına verilirdi.

Avropanın vergi harmonizasiyası tarixində növbəti mərhələ Avropa komissiyasının Memorandumu oldu. Memorandum Birliyin 1962-1967-ci illər üçün fəaliyyət proqramını ifadə edərək xarici ticarətdə diskriminasiyanın aradan qaldırılması məqsədilə məhsulların ixracatını stimullaşdıran müxtəlif vergi güzəştlərinin ləğv edilməsini, sonra isə dolayı vergi qoymada, daha sonra birbaşa vergi qoymada harmonizasiyanın həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, Birlikdə vergi harmonizasiyasının məqsədləri müəyyənləşdirilmişdir:

*təsərrüfat subyektləri üçün bərabər rəqabət şərtlərinin yaradılması məqsədilə vergi sərhdələrinin sadələşdirilməsi;

*Birlik ölkələrində vergi sistemləri strukturunun, əsas vergi növlərinin yığılma qaydalarının uyğunlaşdırılması;

*Birliyin daxili bazarının birləşməsi və unifikasiyası.

Gömrük ittifaqının aktiv fəaliyyətinə baxmayaraq, vergilərin harmonizasiyası üzrə real addımlar 1967-ci ilin aprelinde atılmışdır. Bu tarixdə Birliyin nazirlər Şurası iştirakçı ölkələrin 1970-ci il yanvarın 1-dən gec olmayaraq, ƏDV yığımını üzrə vahid Avropa sisteminə keçməsi barədə direktiv qəbul etmişdir. Daha sonra 1977-ci ildə mayın 17-də nazirlər Şurası tərəfindən altıncı direktiv qəbul olunmuşdur. Bu direktivdə vergi qanunvericiliklərinin yaxınlaşması barədə ümumi mədələrdən başqa, ilk dəfə olaraq ƏDV hissəsində ümumi millətlərarası qanunvericiliyin hazırlanmasına dair əsas yanaşmalar müəyyənləşdirilmişdir. Qaydaların ümumi məəcəsi verginin obyektini, vergi məbləğinin hesablanma üsulunu, vergi yığımının baş verəcəyi yeri, ayrı - ayrı ölkələr üçün verginin tutulmaması və güzəştlərin olması hallarını, ƏDV-nin tutulma qaydasını müəyyənləşdirirdi. Vergi tutumu üçün əsas yanaşma – «təyinat ölkə prinsipi» müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsip idxaldan ƏDV-nin tutulmasını, ixracatın isə ƏDV-dən azad edilməsini nəzərdə tuturdu.

Vergi harmonizasiyası zamanı əsas diqqət həmişə dolayı vergi qoymaya yönəldilirdi. Belə ki, 1993-cü ildə yanvarın 1-də ƏDV dərəcələrinin harmonizasiyası barədə qərarlar qəbul edilmişdir. Bu qərarlara görə, üzv ölkələr ən çoxu iki ƏDV dərəcəsini müəyyənləşdirə bilərdilər. Standart dərəcənin minimal səviyyəsi 15%-dir. Milli ƏDV dərəcələri bu səviyyədən aşağıda ola bilməz. Yuxarı hədd təyin olunmur. Azaldılmış dərəcə (5%) ayrı-ayrı mal və xidmətlərə, əsasən sosial əhəmiyyət kəsb edən mal və xidmətlərə təyin olunur. Güzəştli dərəcələr (həddən artıq aşağı dərəcələr), o cümlədən sıfırıncı dərəcə direktivin qəbul edilmə anında onların artıq fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə tətbiq oluna bilər.

AB nazirlər Şurası **aksizlərin** harmonizasiyası ilə bir qədər gec məşğul oldu. Bütün aksizlər təsnifat kateqoriyalarına görə dörd qrupa bölünmüşdür:

*harmonizasiyaya məruz qalan aksizlər: tütün məmulatlarına, alkoqollu və alkoqollaşdırılmış içkilərə, mineral yağlara və onlardan hazırlanmış məhsullara, şəkərə qoyulan aksizlər;

*müəyyən mallar üzrə təyin edilməsi xüsusi ekspertizanın olmasını tələb edən aksizlər; qeyri-alkoqollu içkilərə, şəkər əsasında hazırlanmış ərzaqlara qoyulan aksizlər;

*harmonizasiyaya lüzumu olmayan aksizlər; yerli vergilərin bəzi növləri və üzv dövlətlər arasındakı mal dövriyyəsinə təsir etməyən aksizlər;

*onlardan əldə edilən ƏDV gəlirlərini kompensasiya etməklə sadələşdirilməyə ehtiyacı olan aksizlər; bəzi tropik məhsullara qoyulan aksizlər, duza, kibritə və oyun kartlarına qoyulan aksizlər.

Beləliklə, aksizlərin strukturunun harmonizasiyası məqsəd kimi müəyyənləşdirilmişdir. AB nazirlər Şurası tərəfindən beş əsas aksizin dərəcə və strukturunun yaxınlaşdırılması üzrə direktivlər qəbul edilmişdir. Bunlar vergi tutumunun ümumi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi yolu ilə (hesablama formulası, mümkün minimal dərəcələr, güzəştli dərəcələrin tətbiq olunma imkanı və vergidən azad olma imkanı) tünd spirtli içkilərə, şəraba, pivəyə, tütün məmulatlarına və neft məhsullarına qoyulan aksizlər idi.

Birbaşa vergilər sahəsində vergi harmonizasiyasının məqsədi ümumi bazar çərçivəsində müxtəlif üzv dövlətlərin şirkətləri üçün daxili bazarın analoji hüquqi şərtlərinə uyğun olan hüquqi şərtlərin yaradılmasıdır. **Hüquqi şəxslərdən tutulan vergilərin** harmonizasiyası istiqamətində əsas yanaşmalar aşağıdakılardır:

*təşkilatların və müəssisələrin təmərküzləşməsi prosesinə vergi maneələrinin aradan qaldırılması və bununla da dünya bazarında uğurla rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olan transmilli Avropa şirkətlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması;

*korporasiya vergi bazasının hesablama üsullarına nəzərən ümumi yanaşmaların qəbul edilməsi və iqiqat vergiqoymanın ləğv edilməsi.

AB çərçivəsində birbaşa vergilərin unifikasiya mexanizminin yaranması özünün ilkin mərhələsindədir. Birbaşa vergi harmonizasiyası sahəsindəki real addımlar hələ ki, cüzidir və Birliyin nazirlər Şurasının 1990-cı ildə qəbul edilmiş, 1992-ci ildə qüvvəyə minmiş iki direktivindən ibarətdir. Direktivlər müxtəlif üzv dövlətlərin şirkətlərinin birləşməsi, ayrılması, udulması və iştirak payının əldə edilməsi hallarında vahid vergi sistemi barədə, əsas və törəmə şirkətlərin vahid vergi sistemi barədə idi. Direktivlər transmilli şirkətlərin mənfəətinə dəfələrlə vergi qoymaq imkanını aradan qaldırır. Bu, ya xarici törəmə şirkətlərin köçürdükləri mənfəətə vergi qoymadan imtina yolu ilə, ya da əsas (ana) şirkətlərdən vergi tutumu zamanı törəmə şirkətlərdən tutulmuş verginin qeydiyyatı vasitəilə həyata keçirilir.

Nəzərdən keçirilən direktivlərdən başqa, 1990-cı ildə öz aralarında asılı olan müəssisələrin iqiqat vergi tutumunun aradan qaldırılması barədə Konvensiya qəbul edilmişdir. 1997-ci il dekabrında isə vergiqoymada davranış Kodeksi qəbul edilmişdir. Bu Kodeks vergiqoymada yeni güzəştlərə qadağalar yolu ilə və ya mənfəətə qoyulan vergi dərəcəsini azaldan inzibati tədbirlər yolu ilə vergi rəqabətinin tətbiq edilmə imkanını məhdudlaşdırır.

Avropa ölkələrinin vergi sistemlərinin qalan sferaları hələ ki, ümumavropa harmonizasiyasının kənarında yerləşirlər. Ümumilikdə nəticə çıxarmaq olar ki, integrasiya birliyində vahid vergi sisteminin yaradılmasının zəruri şərti vergi harmonizasiyasıdır.

Avropa Birliyinin maliyyə-kredit sisteminin təkamülü cədvəl 9.6-da göstərilmişdir.

Cədvəl 9.6

Avropa birliyinin maliyyə-kredit sisteminin təkamülü

İllər	Hadisələr
1865-ci il	Latın monetar ittifaqının yaradılması
1873-1924	Skandinaviya monetar ittifaqının fəaliyyəti
1950	Avropa ödəniş ittifaqının yaradılması
1957	Roma müqaviləsinin imzalanması
1958	Birliyin vahid büdcəsi ilk dəfə olaraq tərtib edilmiş və icra olunmuşdur
1958-1968	Azad ticarət zonasının fəaliyyət göstərməsi
1965	Mərqr müqaviləsinin qüvvəyə minməsi
1967 aprel	ƏDV-nin tutulması üzrə vahid Avropa sistemə keçid barədə Birliyin nazirlər Şurasının direktivi qəbul edilmişdir
1968-1978	Gömrük ittifaqının fəaliyyəti
1970	Verner planı təklif olundu
1970	AB-nin vahid büdcəsinin formalaşdırılması ilə bağlı yanaşmalar dəyişdirildi
1972	«Tuneldə ilan» valyuta rejimi fəaliyyət göstərməyə başladı
1977-ci il 17 may	ƏDV hissəsində ümumi millətlərarası qanunvericiliyin hazırlanmasında əsas yanaşmaları müəyyənləşdirən Birliyin nazirlər Şurasının altıncı direktivi qəbul edildi
1978-ci il 18 dekabr	Ekyü tətbiq edildi
1979-cu il 13 mart	Avropa valyuta sistemi yaradıldı
1987-ci il fevral 1989	Büdcə islahatı
1993-cü il 1 yanvar	Delor komitəsinin məruzəsi ƏDV dərəcələrinin harmonizasiyası ilə bağlı qərarlar qəbul olundu
1993	Maastrixt müqaviləsinin qüvvəyə minməsi
1994	Avropa valyuta institutu yaradıldı
1998-ci il 1 yanvar-31 dekabr	A fazası Avropa monetar ittifaqının formalaşdırılması: «avro zonası»nın iştirakçı ölkələrinin seçimi
1998	Avropa valyuta institutu əsasında Avropa mərkəzi bankı və Avropa mərkəzi banklar sistemi yaradıldı

1999-cu il 1 yanvar	il	Ekyü qeyri-nağd avro ilə əvəzləndi
1999-cu il 1 yanvar-2001-ci il 31 dekabr	il	B fazası Avropa monetar ittifaqının formalaşdırılması: qeyri-nağd avronun dövriyyəsi, qanunvericiliyin unifikasiyası
2002-ci il 1 yanvar-30 iyun	il	C fazası Avropa monetar ittifaqının formalaşdırılması: «avro zonası»nın iştirakçı ölkələrinin milli valyutaları dövriyyədən çıxarılır və avro ilə əvəzlənir

Yoxlama sualları

1. Avropa Birliyi iqtisadiyyatının müasir vəziyyətini xarakterizə edin.
2. Avropa hakimiyyətləri tərəfindən təklif olunan Avropa monetar ittifaqının qurulmasının əsas variantları haqqında danışın.
3. Avropa ittifaqının inteqrasiya prosesində Maastrixt razılaşmasının rolu nədən ibarətdir?
4. Avronun dövr etməsinin ilkin nəticələri necədir?
5. Avronun dollara nəzərən kursuna hansı faktorlar təsir edir?
6. Avropa mərkəzi bankı tərəfindən istifadə olunan alətlərin xüsusiyyətlərini göstərin.
7. Avropa Birliyinin vahid büdcəsinin prinsiplərini və prioritetlərini sadalayın.
8. Avropa Birliyində büdcə prosedurunun məzmununu açıqlayın.
9. AB-də büdcə nəzarətini həyata keçirən orqanlar hansılardır?
10. Avropada vergi harmonizasiyasının əsas vuruqları hansılardır?

Ədəbiyyat

Аникин А.В. Валютные проблемы Западной Европы. М.: ИМО, 1960. 179 с.

Башкатова Т.А. Западноевропейская интеграция: финансовый аспект. М., 1988.

Бегг Д., Джавацци Ф., Выпловш Ч. Вопросы формирования валютной политики ЕВС // Вопросы экономики. 1999. № 1. С. 33-50.

Борко Ю. Европейский союз: углубление и расширение интеграции // МЭ и МО. 2000. № 8. С. 29-35.

Буторина О. Трудный путь к единой европейской валюте // МЭ и МО. 1998. № 1 С. 94-104.

Валовая Т.Д. Европейская валютная система. М., 1986.

Верхов В.А. Влияние евро на банковскую систему стран // Бухгалтерия и банки. 1999. № 1. С. 50-57.

Дадалко В.А., Пешко Д.А., Максимович О.Е. Европейский союз: Эволюция концепций и опыт реформ. Мн.: Армита Маркетинг, 2000. 299 с.

Долгов С.И. Новая европейская валюта – евро. М.: Юрист, 1998. 63 с.

Золотухина Т. Интеграционные процессы в Европе: введение единой валюты // Вопросы экономики. 1999. № 9. С. 48-55.

Иванов И. Единая валюта для интегрирующейся Европы // МЭ и МО. 1997. № 4. С. 22-26.

Капустин М.Г. Единая денежная единица евро: проблемы и прогнозы. Мн.: НТЦ «АПИ». 1999. 53 с.

Киреева Е.Ф. Формирование налоговых пространств в условиях экономической интеграции: Монография / Е.Ф.Киреева. Мн.: БГЭУ, 2002. 355 с.

Курочкин Д.Н. Евро: новая валюта для Старого Света. Проблемы становления и перспективы развития Европейского экономического и валютного союза. Мн.: Европейский гуманитарный университет, 2000. 272 с.

Милтон Г. В поисках единой валютной системы: Золото, Доллар, СДР, 1984.

Михайлов Д. Евро и формирование единого рынка финансово-банковских услуг в Европе // МЭ и МО. 1999. № 11. С. 30-37.

Новая единая европейская валюта евро / М.: МГУ; ТАСИС, 1998. 391 с.

Пищик В.Я. Евро и доллар США. Конкуренция и партнерство в условиях глобализации. М.: Консалтбанкир, 2002. 304 с.

Сакс Д. Европа на грани валютного союза // Белорусская газета. 1998. 15 июня.

Сафронов А. Проблемы и перспективы введения евро и интересы России // Право и международное сотрудничество. 2000. № 2. С. 55-60.

Система индикаторов и формулирования цели ЕЦБ – «стратегия двух основ» // Банковский вестник. 2000. № 6. С. 26-31.

Смыслов Д.В. Куда идет мировая валютная система? // МЭ и МО. 1997. № 7. С. 13-27; № 8. С. 65-83.

Стрешнева М. Особенности институционального развития ЕС // МЭ и МО. 1999. № 3. С. 16-23.

Шемятенков В.Г. Евро: две стороны одной монеты. М.: Экономика, 1998.

Уайт У. Европейский валютный союз и евро: влияние на европейскую банковскую систему // Проблемы теории и практики управления. 1998. № 5. С. 9-11.

Экономический подъем в зоне евро // Коринф. 2000. № 2.

<http://www.ecb.int>

<http://www.europa.eu.int/euroindicators/>

<http://www.euro.ru>

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. Dövlətin maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	6
1.1.Maliyyə-kredit sistemi: mahiyyət və məzmun...	6
1.2.Dövlətin pul və valyuta sistemləri.....	27
1.3. Dövlətin büdcə və vergi sistemləri.....	39
Yoxlama sualları.....	56
Ədəbiyyat.....	57
Fəsil 2. ABŞ-ın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	59
2.1.Dövlətin iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti.....	59
2.2.ABŞ-ın pul və kredit sistemi.....	63
2.3.ABŞ-ın büdcə və maliyyə sistemləri.....	84
2.4.ABŞ-ın vergi sistemi.....	96
Yoxlama sualları.....	107
Ədəbiyyat.....	108
Fəsil 3. AFR-in maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	110
3.1.Vahid Almanyanın makroiqtisadi vəziyyəti....	110
3.2.Almanyanın pul və kredit sistemləri.....	115
3.3.AFR-in büdcə və maliyyə sistemləri.....	134
3.4.Almanyanın vergi sistemi.....	143
Yoxlama sualları.....	156
Ədəbiyyat	157
Fəsil 4. Fransanın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	159
4.1.Fransanın makroiqtisadi vəziyyəti.....	159
4.2.Fransanın pul və kredit sistemləri.....	164
4.3.Fransanın büdcə və maliyyə sistemləri.....	184
4.4. Fransanın vergi sistemi.....	193
Yoxlama sualları.....	203
Ədəbiyyat.....	204
Fəsil 5. Böyük Britaniyanın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	206
5.1.Müasir mərhələdə Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafının xüsusiyyətləri.....	206
5.2.Böyük Britaniyanın pul və kredit sistemləri....	213
5.3.Böyük Britaniyanın büdcə və maliyyə sistemləri.....	235

5.4.Böyük Britaniyanın vergi sistemi.....	241
Yoxlama sualları.....	251
Ədəbiyyat.....	252
Fəsil 6.Kanadanın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	254
6.1.Kanada iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti.....	254
6.2.Kanadanın pul və kredit sistemləri.....	260
6.3.Kanadanın büdcə və maliyyə sistemləri.....	275
6.4.Kanadanın vergi sistemi.....	285
Yoxlama sualları.....	297
Ədəbiyyat.....	297
Fəsil 7.Yaponiyanın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	299
7.1.Əsrlərin qovuşmasında Yaponiya iqtisadiyyatı.....	299
7.2.Yaponiyanın pul və kredit sistemləri.....	305
7.3.Yaponiyanın büdcə və maliyyə sistemləri.....	323
7.4.Yaponiyanın vergi sistemi.....	333
Yoxlama sualları.....	338
Ədəbiyyat.....	339
Fəsil 8.İtaliyanın maliyyə, pul və kredit sistemləri.....	341
8.1.İtaliyanın müasir iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri.....	341
8.2.İtaliyanın pul və kredit sistemləri.....	348
8.3.İtaliyanın büdcə və maliyyə sistemləri.....	363
8.4.İtaliyanın vergi sistemi.....	370
Yoxlama sualları.....	382
Ədəbiyyat.....	382
Fəsil 9. Avropa birliyinin maliyyə, pul və kredit sistemləri..	384
9.1.AB iqtisadiyyatının inkişafının müasir tendensiyaları.....	384
9.2.AB-nin pul-kredit sistemləri.....	387
9.3.AB-nin büdcəsi və büdcə prosesi.....	413
9.4.AB-də vergi harmonizasiyası.....	429
Yoxlama sualları.....	434
Ədəbiyyat	434

Рудый Кирилл Валентинович

Финансовые, денежные
и кредитные системы
зарубежных стран

Учебное пособие

На азербайджанском языке

*Çapa imzalanıb 10. 04. 2009. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 27,5 ç.v. Sifariş 34. Sayı 500.*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

Qrant layihəsi əsasında qeyri-kommersiya xarakterli nəşr